

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności

Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Випуск четвертий
Wydanie czwarte

За редакцією В. Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków
2014

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України
протокол № 8 від 16 жовтня 2014 р.*

Рецензенти:

Ева Буйвід-Курек, доктор габлітований, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Валентин Бушанський, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

Йоахім Дец, доктор габлітований, професор, Інститут Росії і Східної Європи Ягеллонського університету

Андрій Кастори, доктор габлітований, професор, Педагогічний університет у Кракові

Рената Круль-Мазур, доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Марина Остапенко, доктор політичних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Дорота Петжик-Рівес, габлітований доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Ігор Піляєв, доктор політичних наук, доцент, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наталія Ротар, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Домінік Секлюцький, доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Адріян Тишкевич, доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету

Recenenci:

Prof. dr hab. Ewa Bujwid–Kurek, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ

Doc. dr nauk politycznych Walenty Buszański, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Dr hab. Joachim Diec, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego

Prof. dr hab. Andrzej Kastory, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Dr Renata Król-Mazur, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Prof. dr nauk politycznych Tetiana Nagorniak, Doniecki Uniwersytet Narodowy

Prof. dr nauk politycznych Helena Nowakowa, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Doc. dr nauk politycznych Maryna Ostapenko, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Dr hab. Dorota Pietrzyk-Reeves, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Doc. dr nauk politycznych Igor Pilajew, Przedsiębiorstwo Państwowe „Instytut Historii Powszechnej Narodowej Akademii Nauk Ukrainy”

Prof. dr nauk politycznych Natalia Rotar, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach

Dr Dominik Sieklucki, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Dr Adrian Tyszkiewicz, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

У-45 **Studia Politologica Ucraino-Polona.** Випуск 4. – Житомир-Київ-Краків :

ФОП Євенок О. О., 2014. – *** с.

ISBN

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

©Польське наукове товариство у Житомирі, 2014

©Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України, 2014

©Польська академія наук і мистецтв, 2014

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — голова від української сторони

Ірена Ставови-Кавка, доктор історичних наук, професор, Ягеллонський університет (Краків) — голова від польської сторони

Агнешка Кастори, доктор історичних наук, Ягеллонський університет (Краків) — заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони

Сергій Рудницький, кандидат філологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка — заступник голови редакційної колегії від української сторони

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — відповідальний секретар від української сторони

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Роман Бекер, доктор політичних наук, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Володимир Бонусяк, доктор історичних наук, професор, Жешівський університет

Войцех Кауте, доктор політичних наук, професор, Силезький університет (Катовіце)

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Ян Махнік, доктор історичних наук, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Анджей Новак, доктор історичних наук, професор, Ягеллонський університет (Краків)

Ян Прокоп, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Володимир Смолянчук, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Богдан Шляхта, доктор юридичних наук, професор, Ягеллонський університет (Краків)

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Польське наукове товариство в Житомирі

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)

Анджей А. Земба, доктор історичних наук, Ягеллонський університет (Краків)

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Ірена Котович-Борови, кандидат історичних наук, Вища школа сільського господарства (Варшава)

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Гжегож Мазур, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків)

Войцех Єжи Матерський, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет

Володимир Осадчий, доктор історичних наук, професор, Люблінський католицький університет

Збігнев Пгасевич, кандидат політичних наук, Гуманістична академія імені А. Гейштора (Пултуськ)

Томаш Стриск, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Kolegium redakcyjne

prof. dr hab. Wołodymyr Horbatenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — przewodniczący ze strony ukraińskiej

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński — przewodniczący ze strony polskiej

dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński — zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej

doc. dr Sergiusz Rudnicki, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu — zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego ze strony ukraińskiej

dr Oksana Kukuruz, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej

Rada Naukowa

prof. dr hab. Olha Babkina, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie

prof. dr hab. Aleksander Bojko, Uniwersytet Państwowy w Nieżynie imienia Mykoły Gogola

prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Uniwersytet Rzeszowski

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. dr hab. Wołodymyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki

prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Śląski w Katowicach

prof. dr hab. Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr hab. Petro Sauch, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

prof. dr hab. Włodzimierz Smolaniuk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana

prof. dr hab. Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa

im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński

Rada Redakcyjna

doc. dr Irena Baładyńska, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

prof. dr hab. Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

dr Irena Kotowicz-Borowy, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

prof. dr hab. Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach

prof. dr hab. Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy

prof. dr hab. Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski

prof. dr hab. Mykoła Prymusz, Katedra Politologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego

dr Zbigniew Ptasiewicz, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku

doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Halina Zeleńko, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński

Зміст

Spis treści

I. Geopolityka i stosunki międzynarodowe

I. Геополітика і міжнародні відносини

Ірина Кресіна, Ірина Алексєєнко Суверенні держави перед викликами глобалізації: аналіз сучасних концепцій.

Iryna Kresina, Iryna Aleksiejenko Suverenne państwa wobec wyzwań cywilizacyjnych: analiza współczesnych koncepcji.

Ольга Брусиловська Геополітичні стратегії країн Центральної Східної Європи в умовах еволюції пост-біполярної системи міжнародних відносин.

Olga Brusilowska Strategie geopolityczne państw Europy Środkowo-Wschodniej w warunkach ewolucji postdwubiegunowego systemu stosunków międzynarodowych.

Володимир Горбатенко «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії.

Włodzimierz Gorbatenko „Mięka siła” jako podstawa współczesnej strategii geopolitycznej.

Тетяна Сидорук Геополітичне суперництво Європейського Союзу і Росії у Східній Європі.

Tetiana Sydoruk Współzawodnictwo geopolityczne Unii Europejskiej i Rosji w odniesieniu do Europy Wschodniej.

Ольга Русова Внесок країн Веймарського трикутника у систему європейської безпеки.

Olga Rusowa Wkład państw trójkąta weimarskiego w system bezpieczeństwa europejskiego.

Irena Stawowy-Kawka Zbrojny konflikt albańsko-macedoński (luty–maj 2001 roku) w północno-zachodniej Macedonii. Zaangażowanie dyplomacji USA i UE.

Ірина Ставови-Кавка Збройний албансько-македонський конфлікт (лютий-травень 2001 року) в північно-західній Македонії. Заангажування дипломатії США і ЄС.

Stanisław Bieleń The difficulties in the normalization of Polish-Russian relations.

Станіслав Бєлень Труднощі нормалізації польсько-російських відносин.

Dmytro Tyshchenko Poland's Positions and Interests Concerning the Eastern Partnership.

Дмитро Тищенко Польська позиція щодо східного партнерства.

Юлія Нечипоренко Геополітичні стратегії парламенту Польщі у контексті набуття членства в ЄС та НАТО.

Julia Neczyporengo Strategie geopolityczne parlamentu polskiego w kontekście przystąpienia Polski do UE i NATO.

Марина Шульга Європейська геостратегія України у вимірі вітчизняного консерватизму (за працями В'ячеслава Липинського та Степана Томашівського).

Maryna Szulga Europejska geostrategia Ukrainy w wymiarze krajowego konserwatyzmu (wg prac Wacława Lipińskiego i Stefana Tomaszewskiego).

Світлана Денисюк, Валерій Корнієнко Імідж України у внутрішньополітичних і геополітичних контекстах сучасності.

Swietłana Denysiuk, Walery Kornijenko Wizerunek Ukrainy w wewnętrzno i zewnętrzno-politycznych kontekstach współczesności.

Наталія Колесницька Національний брендинг і особливості його застосування країнами Центрально-Східної Європи.

Natalia Koleśnicka Narodowy branding i specyfika jego zastosowania przez państwa Europy Środkowo-Wschodniej.

Світлана Бульбенюк Демократизація і євроінтеграційна стратегія сучасної України: національна специфіка та досвід сусідів.

Swietłana Bulbeniuk Demokratyzacja i strategia integracji z UE współczesnej Ukrainy: specyfika narodowa i doświadczenia sąsiadów.

Євген Перегуда Про зовнішньополітичні концепції українського неоконсерватизму (в контексті проблеми євроінтеграції).

Eugeniusz Pehuda O koncepcjach zewnętrzno-politycznych neokonserwatyzmu ukraińskiego (w kontekście problemu integracji europejskiej).

II. Instytucje i procesy polityczne

II. Політичні інститути та процеси

Олена Стойко Типологізація чинників демократичних перетворень.

Helena Stojko Typologizacja czynników przekształceń demokratycznych.

Анатолій Романюк, Віталій Литвин Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Центрально-Східної Європи.

Anatolij Romaniuk, Witalij Litwin Technika stosowania „kordonu sanitarnego” wobec radykalnych partii w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.

Василь Бусленко Моделювання відносин «парламентська опозиція-уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність.

Wasył Busłenko Modelowanie stosunków „opozycja parlamentarna-rząd” na Słowacji w latach 90.: kontekst, czynniki instytucyjne, potencjał i skuteczność.

Наталія Мінєнкова Люстрація в Польщі та Чехії: розбіжність типів, чинників та наслідків.

Natalia Minenkowa Lustracja w Polsce i w Czechach: odmienność typów, czynników i konsekwencji.

Оксана Кукуруз Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі.

Oksana Kukuruz Polityczne czynniki tworzenia prawa: współczesne tendencje na Ukrainie i w Polsce.

Оксана Макух Деінституціалізація політичної сфери в Україні: теорія та її підтвердження практикою.

Oksana Makuch Dezinstytucjonalizacja sfery politycznej na Ukrainie: teoria potwierdzona przez praktykę.

Алла Бобрук Мімікрія як деструктивний чинник політичної культури українського суспільства.

Ała Bobruk Mimikra jako destrukcyjny czynnik w kulturze politycznej ukraińskiego społeczeństwa.

Роман Аксельрод Політичний діалог як механізм розвитку професійної компетентності української політичної еліти.

Roman Akselrod Dialog polityczny jako mechanizm rozwoju kompetencji zawodowej ukraińskiej elity politycznej.

Tadeusz Czekalski Polityczny odcień siwizny. Bałkańskie partie emerytów na tle europejskim.

Тадеуш Чекальський Політичний відтінок сивини. Балканські партії пенсіонерів на європейському тлі.

Rafał Woźnica Jedność czy różnorodność? Bułgarskie partie lewicowe w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

Рафал Возниця Єдність чи різнорідність? Болгарські ліві партії у 90-х роках XX ст.

Wojciech Wojtasiewicz Wybory prezydenckie w Republice Gruzji w 2013 roku – koniec ery Micheila Saakaszwilego.

Войцех Войтасевич Президентські вибори в Республіці Грузія в 2013 році – кінець ери Михайла Саакашвілі.

III. Historia polityczna

III. Політична історія

Юлія Голубнича «В боротьбі виростає сила...». Культурно-освітня діяльність вояків інтернованої Армії УНР в Польщі як чинник боротьби за українську державність (1921-1924 pp.).

Julia Hołubnicza „W walce rośnie siła...”. Działalność kulturalno-oświatowa internowanych w Polsce żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej jako czynnik walki o ukraińską państwowość (lata 1921-1924).

Оксана Докаш Радянська стратегія та практика політичної мобілізації населення Західної України в умовах військово-політичного протистояння на завершальному етапі Другої світової війни.

Oksana Dokaš Radziecka strategia i praktyka politycznej mobilizacji ludności zachodniej Ukrainy w warunkach wojskowo-politycznego konfliktu w końcowym okresie drugiej wojny światowej.

Mirella Korzeniewska-Wiszniewska Polityka władz komunistycznych wobec serbskiej cerkwi prawosławnej w Jugosławii w latach 1945–1980 – zarys problematyki.

Mirella Kożenewська-Вишневська Політика комуністичної влади стосовно сербської православної церкви в Югославії у 1945-1980 pp. – окреслення проблематики.

Konrad Świder Polskie środowiska konserwatywne wobec Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: koncepcje, wizje i perspektywy.

Конрад Свідер Польські консервативні осередкипо відношенню до України у 90-і pp. XX ст.: концепції, бачення, перспективи.

IV. Problemy polityki etnicznej i narodowościowej

IV. Етнонаціональна політика

Віктор Павлюк Польське питання і слов'янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторийського.

Wiktor Pawluk Kwestia polska i problem słowiański w planach zewnątrzpolitycznych Adama Czartoryskiego.

Katerina Todoroska Chaulev's Considerations on the Albanians and Shqipnia (Albania).

Катерина Тодороська Погляди Чаулева щодо албанців і Шкіпнії (Албанія).

Василь Гулай Політико-комунікативні вектори ескалації міжетнічної конфліктно-конфронтаційної інтеракції в Західній Україні (літо-осінь 1941 р.)

Wasył Hułaj Polityczno-komunikacyjne wektory eskalacji interakcji konfliktowo-konfrontacyjnej między etnosami na Ukrainie Zachodniej (lato-jesień 1941 r.).

Vadim Gierko Działalność Stowarzyszenia Rodzina Rodzin Lwowa.

Вадім Герко Діяльність товариства «Родина Родин» зі Львова.

Anna Wirowska Status prawny uchodźców wewnętrznych w Azerbejdżanie.

Анна Віровська Юридичний статус внутрішніх біженців в Азербайджані.

V. Ośrodki politologiczne w Polsce i na Ukrainie

V. Політологічні осередки в Україні та Польщі

Олександр Токовенко Дніпропетровська школа політології.

Aleksander Tokowenko Dniepropietrowska szkoła politologii.

Валентина Гошовська Політологічна складова у системі підготовки фахівців з парламентаризму в Національній академії державного управління при Президентові України.

Walentyňa Goszowska Komponent politologiczny w systemie kształcenia fachowców z zakresu parlamentaryzmu w Narodowej Akademii Administracji Państwowej przy Prezydencie Ukrainy.

Magdalena Mikołajczyk Historia Instytutu Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie i aktualna oferta edukacyjna.

Магдалена Миколайчик Історія Інституту політології Педагогічного університету в Кракові і сучасна освітня пропозиція.

VI. Informacje

VI. Повідомлення

Віталій Кушнір Музей В'ячеслава Липинського „na odwiecznym szlaku z Kijowa do Krakowa”.

Witalij Kusznir Muzeum Wacława Lipińskiego „na odwiecznym szlaku z Kijowa do Krakowa”.

I. Geopolityka i stosunki międzynarodowe

I. Геополітика і міжнародні відносини

Ірина Кресіна

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Ірина Алексєєнко

Бердянський державний педагогічний університет

СУВЕРЕННІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Kresina Iryna, Alekseyenko Iryna. The Sovereign states facing the challenges of globalization: the analysis of current conceptions.

The authors examine the national states development scenarios on the basis of two tendencies – the world government nascence and strengthening of the nation state. The ideas about inevitable formation to the 2000 year of the «world state» in the form of conflict-free and just united society of humanism in 1990-years failed. The possibilities of passing to more humane, just and intelligent society changed to the scenarios of split to parts civilization, contradictions between which were practically impossible to solve.

By the end of XX century the determinative feature in investigation of the further existence of a sovereign state investigation becomes an inconsistency of the globalization process, which, despite expectations, at one time integrates and disjoins nations.

The 1990s witnessed, that within global governance of the continuous "Shift of power" from governments of nation states to some new supranational structure of international management is not observed. Rather we talk about fundamentally new tendency of world development: at the global level both states and transnational formations own "the part" of power.

The capital flows, which are consistently increasing, and products crossing national borders, making them more and more transparent, demand creation of coordinating bodies at the supranational level, but not as a shape of a "world government", but as collective actions of governments of several states. This model proposed by German political scientist W. Beck, is based on the idea of transnational state, namely community of states.

The process of globalization provides arguments for supporters of the traditional theory of political realism, who claim, that in future development scenarios the main parts, as previously, belong to strong states and their nation interests, strength of which will be only increasing due to economic integration. The debates are kept only about whom in XXI century the leadership belongs to - traditional Western centers of power or East which grows stronger.

Keywords: the nation state, the transnational state, sovereignty, globalization, world government.

Розглядаючи окремі аспекти державного, національного суверенітету в епоху глобалізації, дослідники роблять найчастіше діаметрально протилежні прогнози щодо його долі – від повного й остаточного зникнення в силу історичної обмеженості цього феномена до своєрідного «відродження держави», що, звільнившись від ряду функцій, делегованих наднаціональним і локальним органам влади, зможе повернутися до свого первісного призначення як інструмента підтримки правопорядку в межах національних територій і за ними. Тому побудовані на основі цих висновків картини майбутнього світопорядку позначені крайньою розмаїтістю і повною відсутністю єдності. Сценарій єдиного високотехнологічного «суспільства дозвілля» з розв'язаними суперечностями і конфліктами поступився місцем невизначеності й невпевненості в майбутньому, в якому на місце держави прийдуть хаос і нескінченна низка військових зіткнень. Однак не всі прогнози такі песимістичні. Питання про адаптацію держав до нових умов і адаптацію їх громадян до швидкоплинних процесів стає головною проблемою політико-правової науки в епоху глобалізації світу.

Слід відзначити, що від того, яких форм набуде національний суверенітет і чи існуватиме він взагалі, залежить не тільки світ політичного, а й інші сфери життя суспільства, подальший

напряму історичного процесу. Крім того, від цього залежатиме і місце самої людини в цивілізації XXI ст., її самоідентифікація і взаємовідносини з іншими членами суспільства. Тому головним завданням, яке ставили і ставлять перед собою дослідники сучасних тенденцій розвитку національної держави та інституту державного суверенітету, є побудова на основі отриманих даних певної моделі держави і суспільства майбутнього, тобто максимально можливий довгостроковий прогноз. Таку мету ставили перед собою вчені й мислителі ще задовго до появи глобального прогнозування, однак саме в сучасну епоху стрімких змін вона набула особливої важливості й значущості, оскільки, чим точнішим буде прогноз, тим ефективніше зможуть діяти політичні лідери в напрямі запобігання можливим негативним явищам у майбутньому. Моделі та сценарії глобального розвитку важливі тим, що дають змогу повніше оцінити реалії сьогодення і запобігти згубним тенденціям у майбутньому, тобто, по суті, це програма дій для керівників різних рівнів.

Які ж сценарії для національної держави на основі виділених тенденцій найбільш ймовірні в сучасному світі? На основі висновків двох умовних груп дослідників явища «розмивання» суверенітету, логічно було б припустити дві моделі для світопорядку XXI ст., з одного боку, зникнення державного суверенітету і, таким чином, виникнення якихось нових владних інститутів на наднаціональному або ж, навпаки, на локальному рівнях; а з іншого – збереження колишньої значущості національної держави як головного актора міжнародних відносин. Однак суперечливість процесу глобалізації та його особливості не надають нам такої твердої дихотомічної картини результатів довгострокового політичного прогнозування. Хто і як регулюватиме взаємини різнорідних суб'єктів міжнародного права, хто і як стане управляти світом, що глобалізується, – усі ці питання породжують далеко не однозначні відповіді. Можливих варіантів і сценаріїв виявляється набагато більше, хоча вони і входять умовно в спектр з двома полюсами – «світовий уряд» і сильна національна держава.

Співіснування двох протилежних тенденцій – централізації і децентралізації – стало ключовою характеристикою нової парадигми суспільного розвитку – процесу глобалізації. Ідеї про неминуче формування до 2000 р. «світової держави» у формі безконфліктного і справедливого єдиного суспільства гуманізму в 1990-х роках зазнали поразки. Постійна ескалація військових конфліктів у світі породила почуття песимізму і прогнози про поступове занурення світу в хаос, що настане внаслідок послаблення державних механізмів та інтенсифікації релігійних і етнічних конфліктів. Перспективи переходу до більш гуманного і справедливого інформаційного суспільства змінилися сценаріями розколотої на частини цивілізації, суперечності між якими практично не піддаються розв'язанню. Найвідомішими прогнозами щодо настання «нового світового безладдя» є концепція «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона [1] і теорія нових воєн між регіонами, що належать до першої, другої і третьої хвилі технологічної революції Е. Тоффлера [2, с. 45]. Не світова безконфліктна взаємозалежність, а жорстоке з'ясування взаємин між цивілізаціями – такі прогнози на XXI ст. у цих роботах.

Таким чином, на початку 1990-х років особливої популярності набуває сценарій неминучих майбутніх конфліктів між блоками держав, що представляють собою культурно-цивілізаційні спільноти.

До кінця XX ст. визначальною характеристикою в дослідженні перспектив подальшого існування суверенної держави стає суперечливість процесу глобалізації, що, попри очікування, одночасно й інтегрує, і роз'єднує народи. Тому національна держава, з одного боку, втрачає ряд своїх функцій, насамперед в економічній сфері, але з іншого боку вона не зникає зі світової арени, а в певному розумінні навіть підсилюється, виступаючи як єдиний легітимний актор і набуває все більшого значення в системі міжнародних відносин, що постійно ускладнюється [3, с. 507].

Світова економіка, що стрімко інтегрується, та її актори (великі ТНК і міжнародні фінансово-кредитні організації) пропонують нове розуміння ролі національної держави в умовах глобалізації. Суспільство дійсно стає дедалі відкритішим, але зовсім не відмовляється від принципу суверенітету. І для того, щоб утримати свої позиції в умовах глобалізації,

держава повинна успішно інтегруватися в сучасну ситуацію: щоб продемонструвати свою конкурентноспроможність з іншими інститутами глобального мегасуспільства, що формується, вона повинна стати ефективною демократичною сервісною службою глобального громадянського суспільства. Таким є неоліберальний сценарій для виходу суверенної держави з кризи [4, с. 354].

Щоб стати ефективною, на думку більшості дослідників, держава зобов'язана засвоїти новітні технології корпоративного менеджменту і передові методи надання послуг населенню, здійснити демократизацію форм взаємодії з громадянським суспільством, а також децентралізацію структур управління, включаючи створення приватних агентств, яким будуть делеговані визначені функції з обслуговування громадян і корпорацій.

Державі, таким чином, відповідно до цього сценарію відводиться роль координатора дій економічних структур і соціальних інститутів, але основним її заданням стає «управління». Водночас, згідно з оцінкою К. Мерфі, 1990-і роки засвідчили, що в межах глобального управління суцільного «зрушення влади» від урядів національних держав до якоїсь нової наднаціональної структури міжнародного управління не спостерігається. Скоріше йдеться про фундаментально нову тенденцію світового розвитку: на глобальному рівні «частиною» влади володіють і держави, і транснаціональні утворення. Передусім це приватні агентства, що займаються оцінкою платоспроможності, що нав'язують власну політику урядам на всіх рівнях; тісно взаємозалежні глобальні олігополії в страховому бізнесі, бухгалтерській справі та висококласному консалтингу, що здійснюють аналогічний регулюючий вплив; різноманітні глобальні та регіональні картелі в про-мисловості – від видобувних галузей до виробників електроенергії; специфічна комбінація регулювання олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи інтернет.

Крім того, істотно зріс вплив таких центрів влади, як інтегрована на міжнародному рівні мафія; вузьке коло економістів, що визначає норми своєї професії, і тим самим справляє регулюючий вплив на міністерства фінансів, найбільш впливові міжурядові органи і приватні структури [5, с. 794].

Таким чином, з точки зору adeptів економічної глобалізації, в найближчому майбутньому зміниться сама природа національної держави; вона все більше буде поводитися лише як одна з форм комерційної організації, однак це не означатиме втрати нею суверенітету.

Водночас усі потоки капіталів, що постійно зростають, і товарів, що перетинають національні кордони, роблячи їх все більш прозорими, вимагають створення координуючих органів на наднаціональному рівні, однак не у вигляді «світового уряду», а у вигляді колективних дій урядів декількох держав. Ця модель, запропонована німецьким політологом У. Беком, ґрунтується на ідеї транснаціональної держави, тобто співтовариства держав, що об'єдналися «у відповідь на глобалізацію і розвивають завдяки цьому свій регіональний суверенітет та ідентичність за межами національного» [6, с. 230]. Лише об'єднуючись, держави здатні відродити свій суверенітет у структурі світового суспільства і світового ринку, і це буде суверенітет нового типу – «обмежений суверенітет кооперації. <...> Це означає, що національно-державні актори отримують простір для політичного організаційного формування тією мірою, в якій їм поталанить збільшити економічне і суспільне багатство шляхом транснаціональної кооперації. Отже, транснаціональні держави є глобальними торговельними державами, які, відмовившись від ексклюзивного територіального принципу, розпрощалися при цьому і з пріоритетом геополітичних розрахунків» [6, с. 231]. За такої форми державної кооперації війни стають економічно не вигідними, на відміну від того, як це могло бути для ізольованих одна від одної держав, якщо тільки вони не потрапляють до сфери інтересів якого-небудь іншого військового союзу.

Політична архітектура транснаціональних держав базується на принципі правового пацифізму і федералістського принципу державного контролю. Перший з них припускає створення міжнародних правових інстанцій, без яких неможливе врегулювання транснаціональних конфліктів мирними засобами; другий необхідний для горизонтального

розподілу влади, оскільки якась наднаціональна інстанція, що контролює держави згори, може виявитися монополізованою в руках одного з урядів, що призвело б до створення тиранічного формування. Таким чином, сценарій У. Бека припускає одночасно і відмову від ряду суверенних прав з боку держави в їх традиційному розумінні, і придбання нових владних повноважень на основі транснаціональної кооперації. Саме ці тенденції можна спостерігати у процесі оформуванні ЄС, що, на його думку, може стати зразком для держав у інших економічних регіонах.

Сценарій У. Бека підкреслює амбівалентність процесу глобалізації, яка подвійно впливає на державний суверенітет. Цю особливість чітко сформулював Дж. Розенау, позначивши її як «фрагментативну динаміку», що означає формування і зміцнення блоків і союзів національних держав (інтеграційний процес) за триваючої фрагментації політичної карти світу і процесу утворення нових держав [7, с. 225-226]. Сценарій Дж. Розенау припускає співіснування і доцентрових, і відцентрових тенденцій, що приводитимуть до створення складних ієрархічних союзів, основним актором яких проте залишиться держава, оскільки формування єдиного глобального правління зовсім не передбачається в найближчому майбутньому. Це дуже віддалена і на сьогодні малоймовірна перспектива.

Цей сценарій відповідає і терміну «глокалізація», що використовується дослідниками для позначення глобальних і локальних процесів не як протидіючих, а як взаємозалежних і таких, що витікають один з одного. «Глокалізація» відображає діалектичність процесів, що відбуваються у світі, а зовсім не зведення їх до однозначної логіки розвитку капіталу в економічній науці. Тому універсальність зовсім не суперечить партикуляризму, централізація – децентралізації, взаємозалежність – прагненню до автономії.

Отже, глобалізація і посилення державних амбіцій мають спільні корені, взаємно переплітаються і підтримують одна одну. Для того, щоб вільно пересуватися по світу і безперешкодно досягати своїх цілей, глобальні фінанси, торгівля, інформація потребують політичної фрагментації світу, зацікавлені в збереженні фікції суверенітету слабких держав, тобто в тому, щоб вони були одночасно і слабкими, і суверенними.

Таким чином, інтеграція, фрагментація, глобалізація і «територіалізація» світу взаємозалежні й є складовими одного процесу, а тому видається доречним застосування терміна «глокалізація» як назви одного з можливих сценаріїв розвитку для державного суверенітету в майбутньому. Держава, з одного боку, втратить частину своїх повноважень, з іншого – посилиться її роль як правового арбітра і посередника у складній структурі нових акторів, що з'явилися на міжнародній арені. «У поточний період виникає нова форма анархії через послаблення колишніх центрів влади, інтенсифікації транснаціональних відносин, зменшення значущості міжнаціональних бар'єрів і зміцнення всього, що гнучко обминає державні кордони» [7, с. 151-152]. Цей сценарій набуває серед аналітиків все більшої популярності, оскільки саме в його рамках стає можливим дотримання інтересів одразу багатьох сторін – у XXI ст. державний суверенітет не зникне, але співіснуватиме паралельно з наднаціональними і локальними структурами, кожній з яких буде наданий свій сектор у глобальному управлінні суспільством. Якщо простежити цю тенденцію у майбутньому, то, згідно з найбільш віддаленим у часовій перспективі прогнозом, буде завершення у міжнародних масштабах до кінця XXI ст. консолідації на федеративній основі за збереження різноманіття локальних ідентичностей і навіть їх постійного збільшення [8, с. 121].

Водночас процес глобалізації надає аргументи і для прихильників традиційної теорії політичного реалізму, які стверджують, що в сценарії майбутнього головні ролі, як і раніше, належатимуть сильним державам і їх національним інтересам, міць яких тільки зросте завдяки економічній інтеграції. Суперечки тут ведуться тільки про те, кому ж належатиме лідерство в XXI ст. – традиційним західним центрам сили чи Сходу, що піднімається економічно. Тут можна виділити чотири основних сценарії майбутнього.

Перший визначається триваючою всемогутністю Сполучених Штатів, що мають шанси продовжити своє домінування на десятиліття. Майже ніщо не загрожує невмотивованим

і раптовим послабленням Америки, саме тому багато хто з дослідників схильний погодитися з прогнозом англійського футуролога Х. Макрея: «Американська воєнна міць, єдність нації, її розміри і показники розвитку, очевидно, ще не на одне покоління забезпечать Сполученим Штатам політичне лідерство у світі. Жоден з двох інших розвинених регіонів – Європа чи Східна Азія – не має такого поєднання елементів могутності» [9, с. 53].

Другий сценарій припускає перехід однополюсного світу в біполярний, виходить з появи у США глобально значущих конкурентів, насамперед в особі Китаю або Європейського Союзу; формування прогнозованих і несподіваних коаліцій, самоствердження яких одразу ж поверне з минулого картину дипломатичного балансу сил [10, с. 121].

Згідно з третім сценарієм з'являється схема багатопольярного світу, в якому колишній гегемон внаслідок спільних дій суперників втрачає чільні позиції, відбуваються постійні пошуки нових партнерів і конкуренція за сфери впливу.

Четвертий сценарій припускає рівноцінне співіснування шести або семи цивілізацій, що стверджують себе як самодостатні і самостійні центри світового розвитку. Ці сценарії пов'язані насамперед із прогнозами щодо прийдешніх конфліктів і військово-політичних союзів, оскільки збереження сильних держав означає і збереження пріоритету національних інтересів у зовнішній політиці. Головним фактором розвитку міжнародних відносин, на думку Дж. Модельскі і К. Томпсона, стане імперське самоствердження, тобто прагнення держав-лідерів зайняти позиції гегемона, що викличе сильний опір інших претендентів [11, с. 131].

Існує маса варіантів розвитку міжнародних відносин у майбутньому, в яких національна держава або блоки держав, як і раніше, розглядаються як провідна сила на світовій арені. Усі вони побудовані на істотному ігноруванні тенденцій трансформації державного суверенітету в сучасному світі й пошуку держави-лідера в новому столітті. Характерною рисою цих сценаріїв є пророкування масштабних конфліктів аж до світових війн, які досить часто відносять до періоду 2030–2040-х років [12, с. 9].

Таким чином, думка про збереження домінуючого становища національної держави як основного актора на міжнародній арені є найбільш поширеною. Йдеться насамперед про великі й сильні в економічному і стратегічному відношенні держави, що продовжуватимуть боротьбу за лідерство на початку третього тисячоліття, не вимагаючи обмеження інтересів невеликих суверенних держав. У цьому контексті суперечки точаться насамперед про те, чи буде світ однополярним, чи все-таки складеться кілька центрів сили, здатних впливати на світові процеси.

Погляду про існування багатопольярного світу дотримуються і представники лівих організацій, які останнім часом заявили про себе під прапором «антиглобалізму». Критикуючи неоліберальну ідеологію, вони прагнуть довести, що США зовсім не втрачають позиції світового лідера і не відмовляються від свого суверенітету, а, навпаки, використовують гасла демократизації й лібералізації для посилення свого світового панування. Особливої популярності у зв'язку з цим набуває концепція «золотого мільярда», відповідно до якої всіма перевагами сучасної цивілізації зможе користуватися лише один мільярд населення планети. Іншим жителям планети відводиться роль обслуговуючого персоналу, постачальників дешевої робочої сили і сировини для розвинених країн. Оскільки така ситуація викликає невдоволення, яке зі зростанням чисельності населення в бідних країнах тільки підсилиться, країнам Заходу дедалі складніше буде стримувати цей натиск. Протистояння за формулою Захід – Незахід загрожуватиме стабільності на всій планеті. Саме тому представники радикальних настроїв вважають, що США винайшли неоліберальну ідеологію, яка проголошує неминуче посилення взаємозалежності й інтеграції у світовому масштабі. Глобалізована економіка нібито повинна поступово зрівняти економічні й культурні відмінності між різними регіонами планети і нівелювати нерівність. Це, безумовно, негативно позначиться на статусі суверенної держави, який буде важко зберегти за практично повної прозорості кордонів і неефективності державних інститутів загалом. Тому поступово влада перейде в руки наднаціональних організацій, що проведуть єдину координаційну політику.

Ця модель «нового світового порядку», на думку радикалів, є видумкою, яку представники фінансових і політичних кіл Заходу нав'язують усьому іншому світу, щоб придушити його опір нерівності, що зростає між різними регіонами планети. Професор Массачусетського технологічного університету, відомий політичний діяч і водночас один із зятих противників глобалізації Н. Хомський стверджує, що неоліберальна риторика, викладена в знаменитому Вашингтонському консенсусі, є не що інше, як замаскована, добре продумана політика уряду США, які через дію підконтрольних їм міжнародних фінансових інститутів прагнуть до світового панування. Сполучені Штати, нав'язуючи глобалістську ідеологію, прагнуть за допомогою гасел про лібералізацію цін і фінансів, приватизації і свободи ринку максимально послабити позиції урядів інших держав саме для того, щоб стати єдиним «світовим урядом нової імперської ери», в якого просто не залишиться конкурентів [13, с. 28].

Таким чином, сценарій, що нав'язують США, насправді приведе не до гомогенного в економічному відношенні світопорядку, а до подальшого майнового і правового розшарування, де весь прибуток діставатиметься розвиненим капіталістичним країнам Заходу і, насамперед, США. На думку Н. Хомського, гасла про вільний ринок ніколи не були в дійсності на озброєнні країн Заходу: уряд США і держави Західної Європи завжди засновували свою діяльність на твердому економічному протекціонізмі, постійно здійснюючи грошові вливання в промисловість. Інші країни, що зазнають тиску «глобалістської» доктрини про всевладдя вільного ринку, поступово втрачають контроль над власною економікою територією, а також втрачають незалежність перед міжнародними фінансовими інститутами, що знаходяться на службі уряду США.

Таким чином, сценарій, який описав Н. Хомський для майбутнього світопорядку, передбачає втрату суверенітету практично всіма державами «третього світу», що перетворюються на сировинні придатки до США, і безпрецедентне посилення державності самих Сполучених Штатів під виглядом захисту демократії тих, хто прагне до світового панування.

Такої трансформації зазнає до початку третього тисячоліття ідея «світової держави»: з пацифістсько-гуманістичної ідеї про справедливе світове співтовариство вона перетворюється в ідею про олігархічний уряд, до якого входять представники фінансової і політичної еліти найбільших держав, які прагнуть за допомогою неоліберальної пропаганди підкорити собі весь інший світ. Причому для лівих радикалів такий сценарій є насамперед заклик до активних дій, пошуку альтернативного варіанту розвитку, який зробив би світ справедливішим, ніж його намагаються створити «головні архітектори».

Таким чином, сучасна політична наука поступово звільняється від оптимістичних ілюзій 1980-х років, коли шлях до безкризового універсального суспільства вважався неминучим. Сьогодні основою глобальних прогнозів, особливо довгострокових, є думка про суперечливість тенденцій цивілізаційного розвитку. Не відмовляючись від ідеї поступового формування єдиної всепланетарної цивілізації, дослідники зазначають, що цей процес відбуватиметься надзвичайно складно, прагнення до пошуку нової ідентичності в умовах глобальної трансформації призведе до посилення сепаратистських і відцентрових тенденцій: «Чим сильніші тенденції до універсалізації й уніфікації зовнішніх сторін життя, тим сильніше люди дорожать такими внутрішніми характерологічними компонентами свого народу, як традиції, релігія, мова, культура. Єдиний світовий порядок можливий тільки як відкритий, динамічний простір для вільного співіснування різномірних культур, релігій, форм світорозуміння» [13, с. 31-32].

Незважаючи на те, що економічна і технологічна глобалізація роблять світ дедалі більш взаємозалежним та інтегрованим, зближуючи країни і народи, державний суверенітет продовжує зберігати свою значущість як необхідну умову для самовираження і самовизначення на світовій арені, що особливо стосується молодих держав, для яких закріплення власної суверенної ідентичності є життєво необхідним. Для сильних держав, що займають провідні позиції в світі, суверенітет у традиційному розумінні багато в чому є історично віджилою формою, що сприяє появі нових владних структур, здатних розв'язувати проблеми на новому

недержавному рівні. Тому говорити серйозно про повне й остаточне зникнення державного суверенітету не наважується жоден з глобальних «сценаристів». У більш загальному вигляді всі довгострокові прогнози тією або іншою мірою підтримують основну тенденцію трансформації суверенних держав у світі, де співіснуюватимуть різні рівні владних структур – глобальний (наднаціональні міжнародні організації, покликані вирішувати найбільш загальні питання, що стосуються долі всього людства), локальний (місцеве самоврядування, автономії), державний (державні органи візьмуть на себе вирішення завдань, насамперед правового регулювання відносин у глобалізованому суспільстві) і недержавний (різні суспільні й економічні організації, що справляють дедалі більший вплив на світ політичного).

Безумовно, суверенна держава й у ХХІ ст. продовжуватиме відігравати провідну роль у міжнародних відносинах, однак з'являтимуться нові актори, вплив яких на політичні процеси зростатиме. «Ми знаходимося на шляху, що веде в далекій перспективі до транснаціонального світу, в якому держави і народи збережуть за собою істотну роль, важелі й функції» [14, с. 135].

Загалом картина майбутнього світопорядку видається сучасним дослідникам досить суперечливою, небезконфліктною і справедливою, ніж попередні епохи. В цілому можна погодитися з тим, що з поглибленням процесу глобалізації завершується великий історичний цикл розвитку, коли держави йшли «пліч-о-пліч» з цивілізацією, а посилення ролі держави й державного суверенітету було показником зростаючої цивілізованості тих чи інших народів. Збільшення кількості суб'єктів історичного процесу на сучасному етапі підриває подібну монополію держави. Але це зовсім не означає, що завтра чи в майбутньому національна держава буде здана до архіву історії.

Суттєвих змін зазнає й інститут суверенітету, його роль, функції, місце і значення в житті держав як суб'єктів міжнародної політичної системи. Держава перетвориться в один із складних суб'єктів людського буття, але навряд чи перестане бути головним діючим актором національної і міжнародної сцени до тих пір, поки будуть існувати різні етноси і народи. Можна погодитися з висновком А. Албі про те, що «національні уряди поступово втрачатимуть функції носіїв виняткового суверенітету і будуть включатися до ієрархічної вертикалі як середня ланка» [15, с. 184].

Безумовно, натлі глобалізаційних процесів відбувається певне обмеження юрисдикції держав у зв'язку з розширенням складу суб'єктів міжнародного права та міжнародної правотворчості. Отже, постає проблема співвідношення сфер регулювання міжнародного й національного права, а точніше, співвідношення міжнародного права та суверенітету національних держав. Її вирішення не може бути поставлене в залежність від звуження державного суверенітету або обмеження участі держави в міжнародних відносинах чи встановлення верховенства, контролю суб'єктів міжнародного права над суверенними державами.

Не можна також однозначно поділяти позицію щодо обмеження державного суверенітету нормами міжнародного права, оскільки це може призвести до висновку про тенденцію витіснення, а потім і зникнення національних держав, що є неприпустимим з погляду національних інтересів. Так само не можна поділяти позицію щодо безвідповідальності суверенних держав за нормами міжнародного права, оскільки наслідком цього процесу можуть бути анархія, домінування права сили в міжнародних відносинах. Ця проблема, на думку А. Моїсеєва, має розв'язуватися шляхом розуміння того, що суверенітет держави – це її властивість, яка не може бути відчужена, обмежена чи передана.

Держава може передати лише частину своїх прав у певній сфері відносин або окремі повноваження наднаціональним інституціям. До того ж передати їх, по-перше, на певний термін, по-друге, із зазначенням конкретних умов передачі й, по-третє, умов їх повернення за певних обставин. Адже передусім суверенітет залежить від права й можливості держави покладати на себе та відмовлятися від певних завдань і функцій на користь тих чи інших суб'єктів, як в межах окремо взятої держави, так і за її межами.

Суверенітет стосується самого питання існування держави як такої та наявності її правосуб'єктності взагалі, оскільки вона виникає у зв'язку з наявністю суверенітету. Як

приклад можна навести конституційні норми держав-членів ЄС, що стосуються обмеження їхніх суверенних прав. У таких випадках йдеться про делегування суверенних повноважень (Німеччина), передавання федеральних повноважень (Австрія), передавання прав парламенту щодо ухвалення рішень (Швеція), делегування повноважень, наданих Конституцією органам влади (Данія), тимчасове надання повноважень, передбачених Конституцією щодо законодавчої, виконавчої та судової влади (Люксембург), надання певного повноваження (Бельгія), надання законодавчих, виконавчих і судових повноважень (Нідерланди), обмеження суверенітету (Італія). Конституція Греції (п. 2 ст. 28) визначає умови надання міжнародним організаціям повноважень, передбачених нею, й обмеження (п. 3) національного суверенітету [16].

В цілому вплив глобалізації на державу й державний суверенітет досить багатовекторний за своїм характером, тому потребує глибокої й всебічної оцінки. З цього приводу актуальною є думка Д. Єфременко про те, що питання про послаблення ролі держави й державного суверенітету повинно розглядатися лише у відносному сенсі, в порівнянні, наприклад, з динамікою інших політичних процесів або з масштабом і параметрами сучасних проблем. [14, с. 127].

З позицій «трансформаційного» підходу сучасний етап глобалізації «наново встановлює і реорганізує силу, функції і владу національних урядів». Хоча «вища законна компетенція» залишається в руках держав в межах їх території, на цю компетенцію накладаються <...> зростаюча юрисдикція інститутів внутрішнього управління, а також обмеження і зобов'язання, що витікають з принципів і норм міжнародного права» [13, с. 55-56].

На нашу думку, сам процес реорганізації сили й компетенції безперечний, але в ньому є ряд принципово важливих особливостей, які досить часто недооцінюються. По-перше, в розпорядженні держав з'являються нові важелі, між ними відбувається диференціація, а у найсильніших з них – потенційно величезні можливості впливу на навколишній світ. По-друге, на окремих напрямках, включаючи соціально-економічний, спад у потенціях держав по відношенню до недержавних суб'єктів може бути частково зворотним, оскільки є підстави пов'язувати його з труднощами адаптації на момент якісного стрибка, а також з ідеологічним вибором, що відображає інтереси окремих суспільних сил (перш за все спекулятивного фінансового капіталу). По-третє, якщо відносно ослаблення держави й інституту суверенітету в певних сферах неминуче, воно разом з тим супроводжується акумуляцією влади в іншій, альтернативній структурі, як це передбачав ще в 1965 р. С. Хоффман [17]. Відбувається фрагментація, розпорошення сили між суб'єктами різних рівнів. У зв'язку з цим виникає загроза «глобальної кризи влади», як «нового різновиду анархічного безвладного капіталізму» [18, с. 107]. Але, крім загрози хаосу, що містить це положення, воно збільшує шанси урядів на збереження домінуючого становища в контексті консолідації нової системи суспільної самоорганізації.

Багато в чому уявлення про кризу національної держави й інституту суверенітету засноване не на їх реальному ослабленні, а на їх невідповідності зростаючим вимогам доби глобалізації. Проте, якими б недосконалыми вони не були, з точки зору процесів глобалізації жодних альтернативних інструментів, краще адаптованих до вирішення сучасних проблем, глобалізація не породжує. А, на думку П. Бейєра, інститут національної держави й державного суверенітету є необхідними елементами глобального суспільства, які виконують у ньому певну роль. Будучи його підсистемами і «глобально легітимними колективними суб'єктами», вони забезпечують єдність партикулярного й універсального – приклад того, «як глобалізована системна форма може ставати локальною, не втрачаючи глобального характеру» [19, с. 87-88].

Обмеження суверенітету держави на її території, втручання у визначення державою її внутрішнього й зовнішнього статусу через міжнародне право, а не з власної волі, є неприпустимими й неможливими в принципі. Взаємні відносини між державами регулюються договорами та угодами, які самі по собі жодної влади однієї держави над іншою встановлювати не можуть. Відносини, що виникають та розвиваються як договірні, не можуть

бути владними відносинами. Трансформація договірних відносин у владні можлива тільки на добровільних засадах. Добровільність і незалежність у міжнародних відносинах є істотною гарантією державного суверенітету та трансформації у світовому вимірі «суверенітету взаємозалежності» сучасних держав у «суверенітет взаємодії» задля розв'язання глобальних проблем [20, с. 87].

Отже, глобалізація, розвиваючись із національного джерела, не може не служити державі, збагачуючи політичні, економічні, технічні, просторові й організаційні можливості її реалізації. Ігнорування національної держави, її суверенітету – це помилковий шлях, що веде до конфліктів. Жодна глобальна система не буде життєздатною, якщо не буде відкритою національним інтересам, не буде побудована на взаємодії національних держав. Тим більше, що сам національний інтерес не виступає чимось чужорідним глобальному, оскільки є синтезом внутрішніх і зовнішніх факторів.

В основі глобальної відповідальності суб'єктів міжнародних відносин знаходиться врахування й реалізація національних інтересів. Тільки таким чином може бути подолана їх «анархія». Глобалізація і національні інтереси держав та їх суверенітет – не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі структурні елементи глобального міжнародного порядку.

Зміцнення позицій держави в системі міжнародних відносин є неминучим, оскільки і в умовах високорозвиненого громадянського суспільства її існування є необхідним.

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка / С. Хантингтон // Pro et Contra. – 1997. – № 2. – С. 131–158.
2. Toffler A. War and Anti-War / A. Toffler. – N.Y. : Blackwell Publishers, 1992. – 245 p.
3. Wallace W. The Sharing of Sovereignty: The European Paradox / W. Wallace // Political Studies. – 2009. – Vol. 47. – № 3. – P. 503–521.
4. Mack A. What is human security? / A. Mack // Special Issue of Security Dialogue. – 2008. – Vol. 35. – P. 348–360.
5. Murphy C. N. Global governance: poorly done and poorly understood / C. N. Murphy // Intern. affairs. – L., 2000. – Vol. 76, № 4. – P. 654–794.
6. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
7. Rosenau J. N. New Dimension of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics / J. N. Rosenau // Security Dialogue. – 1994. – Vol. 25, September. – P. 215–292.
8. Albi A. EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe / A. Albi. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 274 p.
9. Falk R. The Changing Structure of International Law / R. Falk // International Law: A Contemporary Perspective, 1985. – 234 p.
10. MacCormick N. Questioning Sovereignty. Law, State and Nation in the European Commonwealth / N. MacCormick. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 236 p.
11. Modelski G. The Long and Short of Global politics in the 21 century / G. Modelski, K. W. Thompson // Int. Studies Review. – 2005. – № 2. – P. 121–245.
12. Dunn J. Introduction: Crisis of the nation state? / J. Dunn // Contemporary crisis of the nation-state / [ed. by J. Dunn]. – Oxford etc., 2005. – P. 3–15.
13. Суверенитет в условиях глобализации. Опыт политий Запада и Востока. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 247 с.
14. Ефременко Д. В. Асимметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности / Д. В. Ефременко ; [под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой]. – М. : МГИМО Университет, 2011. – 247 с.
15. Albi A. EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe / A. Albi. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 274 p.

16. *Moiseev A.* О суверенитете государств в международном праве / А. Моисеев // Черные дыры в Российском законодательстве. – М., 2007. – № 2. – С. 349–353.
17. *Hoffman S.* Thoughts on the French nation today / S. Hoffman // *Daedalus*. – Cambridge, 1993. – Vol. 122, № 3. – P. 63–80.
18. *Holsti K.* IR theory and domestic war in the Third World: the limits of relevance / K. Holsti // *International relations theory and the Third World* / [ed. by S. Neuman]. – New York : St. Martin's Press, 2004. – P. 103–132.
19. *Beyer P.* Globalizing systems, global cultural models and religions / P. Beyer // *Intern. sociology*. – L, 2005. – Vol. 12, № 1. – P. 79–94.
20. *Марченко М. Н.* Государство и право в условиях глобализации / Марченко М. Н. – М. : Проспект, 2008. – 400 с.

ГЕОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ ЕВОЛЮЦІЇ ПОСТ-БІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Brusylowska Olga. Geopolitical strategy of the countries of Central Eastern Europe in terms of the evolution of the post-bipolar system of international relations.

The economic and political priorities of the CEE countries were clearly associated with the goal of joining the EU, whereas the problem of national security has been the subject of in-depth discussions. A strict „no” to NATO expansion to the East by the USSR angered even moderate elements in Eastern European countries. Abandon the idea of joining NATO would recognize Russia’s right to veto their decisions. In 1995 the USA used formula of „intensive dialogue” with the countries-candidates. The reason was the concerns of the US that the weakening of NATO could lead to a weakening of American leadership.

The new members of NATO are becoming an outpost in the struggle with international terrorism. The problems of refugees, military spending, and military expenses on carrying out missions in areas previously not included in the sphere of responsibility of NATO also aggravated. On the other hand, the initiative inside NATO nicely encouraged. For ex., Poland has reached a beneficial role of integrator in NATO.

During the whole period Poland was the most active country among the EU newcomers. Its foreign policy has experienced a significant evolution. Poland started as most active of US allies in the EU, but now Poland is more interesting in ideas from Brussels.

Membership in the EU guarantees the increasing of energy security; project of construction of nuclear power plants is the most important in a political context: in the future it could prevent the increase of energy dependence on Russian gas monopoly. Access to EU funds contributed to the rapid correction of the economic situation in CEE after 2008; Poland and Slovakia preserve the positive indicators of economic growth. The image of the CEE significantly improved; their foreign policy agendas are becoming more ambitious. Thus, Poland sees itself as a regional leader and even tries to get right into the Big Twenty.

Keywords: Central and Eastern Europe, European and Euro-Atlantic integration.

У період після розвалу СРСР та біполярної системи міжнародних відносин замість радянського чинника, майже єдиного зовнішнього фактору, що дійсно впливав на розвиток країн Центральної Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), виникли нові. Слід зауважити, що Російська Федерація, правонаступниця СРСР, була не в змозі зберегти свій вплив на країни регіону з багатьох причин. По-перше, самі східноєвропейці майже одностайно прагнули якнайшвидше вийти з-під політичного впливу Росії, побоюючись відродження імперських амбіцій великого північного сусіда. По-друге, Росія в 90-ті рр. ХХ ст. перебувала на межі розвалу, спричиненого зростанням сепаратистських рухів та соціально-економічним спадом, що робило її вкрай вразливою й залежною від західних інвестицій, а тому й поблажливою до намагань Заходу зайняти її місце в Східній Європі.

Східноєвропейці досить швидко зрозуміли, що процес посткомуністичного реформування потребує коштів, яких національним урядам ніколи не зібрати. Цим обумовлювалось прагнення якнайшвидшого входження до ЄС. Завдяки географічній близькості до Західної Європи народи Східної Європи запозичили з її досвіду багато чого, що залишилось недоступним народам Російської імперії. Це був той історичний капітал, на якому будувалися надії на успішну інтеграцію країн ЦСЄ в систему Європейського Союзу.

Але що змусило західноєвропейців погодитись на включення до лав ЄС країн, які здебільшого не відповідають критеріям розвитку старих членів цієї організації? Попри неабиякі розбіжності всередині ЄС, всі країни Західної Європи розуміли, що в довгостроковій перспективі включення такого великого регіону, як ЦСЄ, вирішить їхні найболючіші проблеми як в економічній, так і в соціальній сферах, сприятиме становленню ЄС як економічної над-потоуги номер один. У найближчій же перспективі включення ЦСЄ гарантувало стабільність

на східних кордонах ЄС, контроль над усіма можливими регіональними конфліктами та розвитком глобальних проблем сучасності.

Політичні керівники держав-членів і Європейського співтовариства від початку розуміли, з якими труднощами зіткнеться п'яте розширення. Вони бачили масштаб витрат для учасників інтеграційного процесу. Не був таємницею і той ризик, якому піддаються досягнення інтеграції. Проте після нетривалих коливань вони вирішили взяти на себе відповідальність за розвиток Центральної й Східної Європи і йти вперед, чого б це не коштувало.

Головна причина цього рішення полягала в тому, що в Європейському Союзі, власне кажучи, не було іншого вибору. Збереження в Європі закритого інтеграційного угруповання в складі найбільш розвинутих та багатих європейських держав було б контрпродуктивним. Нестабільність й економічні труднощі в колишніх соціалістичних країнах, політичні наслідки відмови в приєднанні до ЄС створили б край несприятливе геополітичне оточення для «острова Європа». У перспективі це могло б поставити під удар інтеграційні надбання. Тому найбільш раціональним варіантом було поширення інтеграції на Центральну й Східну Європу, незважаючи на всі пов'язані з цим труднощі.

Економічні та політичні пріоритети країн ЦСЄ були досить чітко пов'язані з метою вступу в ЄС, тоді як проблема національної безпеки була предметом всебічних дискусій. Це не було випадковістю, адже за радянських часів країни регіону не мали своїх концепцій національної безпеки: усе визначав Радянський Союз. Після розпаду СРСР, наприкінці 1991 р. більшість країн східноєвропейського регіону вирішила пов'язати свою долю із західними структурами.

Найоперативніше створили нову концепцію національної безпеки польські військові аналітики та фахівці-міжнародники. Це пояснюється тим, що Польща має найбільшу довжину кордону з колишніми радянськими республіками, де, за польськими підрахунками 90-х рр., існувало 76 регіонів потенційних етнічних конфліктів. Крім того, Російська Федерація була перманентно нестабільною й непередбачуваною [1, с. 115]. Єдиним виходом нові політичні еліти Республіки Польща вбачали якнайшвидше розміщення під «парасолькою» НАТО.

В інших концепціях національної безпеки країн регіону «загроза зі Сходу» не називається, але основною загрозою також вважаються можливі локальні конфлікти на теренах колишніх соціалістичних країн, зокрема СФРЮ.

Реальну загрозу безпеці становили такі внутрішні виклики, як зростання націоналізму, що свідомо підігрівався й використовувався популістськими лідерами в боротьбі за владу; непевний стан національних меншин та початок їхньої боротьби за рівні права; побоювання щодо перегляду повоєнних кордонів і т. ін.

Розглянемо процес перемовин країн ЦСЄ з НАТО та ЄС.

Переговори з НАТО започаткував чеський президент В. Гавел, який у виступі в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі у березні 1991 року відверто зажадав, щоб НАТО надала новим державам Європи гарантії безпеки. Через три місяці після розпуску ОВД (жовтень 1991 р.) у Кракові відбулася зустріч міністрів закордонних справ Польщі, Угорщини та Чехо-Словаччини. Вони проголосили своє бажання вступити до Північноатлантичного альянсу [2, с. 82].

Їхнє прагнення вступити в НАТО викликало гостру реакцію СРСР. Дехто вважав, що «вишеградським країнам» якнайвигідніше підтримувати протистояння Сходу та Заходу як фактично єдиний спосіб забезпечення власного *raison d'être*; що їхня підкреслена, часом надмірна військово-політична лояльність Заходу є головним стратегічним ресурсом, головним «експортним товаром» регіону [3, с. 80]. Жорстке «ні» розширенню НАТО на Схід з боку СРСР обурило навіть помірковані кола у східноєвропейських країнах. Тепер відмовитися від ідеї вступу в НАТО означало б визнати за Росією право вето на їхні власні рішення, фактичне обмеження суверенітету.

Зацікавленість у співробітництві з НАТО підігрівалась також численними невдалими спробами на початку 90-х рр. заповнити вакуум безпеки створенням нових багатосторонніх структур у рамках Вишеградської групи, «Пентагоналі» («Гексагоналі»), ЦЄІ. Пропагувалися також ідеї, що не були втілені в життя, такі як «пояс нейтральних держав» (ідея голови

Верховної Ради Білорусії С. Шушкевича), «зона безпеки» (ідея президента України Л. Кравчука), «НАТО-біс» (ідея президента Республіки Польща Л. Валенси). Найбільш тривалою стала спроба налагодження тісної співпраці Чехії, Словаччини, Угорщини та Польщі в рамках Вишеградської групи. До сьогодні офіційної заяви щодо припинення чинності цього договору не було, однак членство в НАТО та ЄС його припускає. Адже метою Вишеградського об'єднання була взаємна підтримка задля якнайшвидшого вступу в ЄС та НАТО. Отже, об'єднання від початку розглядалось його учасниками як тимчасове. Не дивно, що після вступу в ЄС та НАТО про Вишеградське співробітництво майже не згадується.

У травні 1993 р. федеральний міністр оборони ФРН Ф. Рюе на парламентській сесії Північноатлантичної асамблеї в Берліні виступив за прийняття в НАТО країн ЦСЄ [4, с. 27]. Але радикальний поворот у позиції НАТО відбувся тільки в 1995 році. У політиці США з'явилася формула «інтенсивного діалогу» з країнами-претендентами. Причиною такого явного перегляду позицій було побоювання США, що ослаблення НАТО може привести взагалі до дискредитації американського лідерства у світі. Американські політики й експерти вказували також на роль геостратегічного фактора в процесі розширення НАТО. Джеффри Саймон (Вашингтонський інститут національних стратегічних досліджень) писав: «Сьогодні більш, ніж коли-небудь враховується геостратегічна роль країн-кандидатів. Словаччина та Словенія є «мостом» в Угорщину; Румунія та Болгарія «стримують» Сербію і «стабілізують» Македонію, водночас зв'язують Угорщину з Грецією і Туреччиною» [5, с.145]. Далі потрібно зауважити, що Польща та країни Балтії «стримують» РФ. Усе це набуло неабиякої значущості в контексті явного тяжіння НАТО до Каспійського регіону, Близького та Середнього Сходу – джерел енергоресурсів.

У Брюсселі також зрозуміли, що вступ у НАТО може бути використано як один з головних засобів управління загальними процесами в посткомуністичних країнах Європи. Так, в Угорщині та Польщі приналежність НАТО допомогла забезпечити досягнення національної згоди для здійснення радикальних політичних та економічних реформ. Необхідність виконання всіх вимог НАТО добре розуміли як колишні комуністи, так і ліберали та консерватори в уряді та в опозиції. Досягнутий громадський консенсус, безумовно, сприяв демократичним успіхам регіону.

Щоб стати потенційними кандидатами на вступ у НАТО, країни повинні були продемонструвати також значний прогрес у врегулюванні мирними засобами конфліктів зі своїми сусідами та свою відданість ідеї багатонаціональної демократії. Наприклад, у середині 90-х рр. саме з цього почалося зближення Угорщини та Словаччини. У виступі перед парламентом прем'єр-міністр Угорщини Дюла Хорн заявив: «Чого хочуть від нас ЄС та НАТО? Вони твердо оголосили, що ми повинні врегулювати наші відносини із сусідами. Ні ЄС, ні НАТО не збираються приймати країни, що мають неврегульовані прикордонні питання або проблеми прав меншин» [6, с. 42]. У 1995 р. Угорщина та Словаччина підписали договір, за яким вони погодились поважати кордони одне одного. Аналогічна угода була досягнута між Угорщиною та Румунією: кордони було оголошено такими, що не підлягають змінам, водночас було гарантовано права угорській меншині в Трансільванії.

Додатковим аргументом для країн регіону стала боснійська трагедія, що завершилась підписанням Дейтонських домовленостей у 1995 р. Вона продемонструвала як слабкість ОБСЄ, так і те, що НАТО залишається найпотужнішою військовою силою в Європі і в перспективі альтернативи їй немає.

Керівництво країн ЦСЄ також плекало надію, що вступ до НАТО прискорить економічну модернізацію та посилить їхні позиції на міжнародній економічній арені. Членство в найсильнішій військовій організації повинно було стати одним з важливих факторів залучення іноземних інвестицій.

Досліджуючи процес перемовин ЦСЄ з ЄС, рівненські дослідники Т. та М. Герасимчук звертають увагу на те, що в основу вироблення стратегії розширення ЄС на Схід було покладено баланс інтересів. Поширення демократії та ринкової економіки відповідає інтересам як одних,

так і інших, сприяє розвитку всього європейського континенту. Східна стратегія ЄС включала наступні чотири основні інструменти співробітництва: Європейські угоди; багатосторонній структурований діалог; підготовку країн ЦЄ до інтеграції у Спільний внутрішній ринок ЄС, що регламентувалася Білою книгою; фінансову допомогу країнам ЦЄ [7, с. 33].

На початку 90-х рр. діалог між ЄС та країнами ЦЄ поживався. Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині було відкрито полегшений доступ на ринки Західної Європи. Ці країни були прийняті у ВТО, Всесвітній Банк, МВФ, де вони почали брати участь у виробленні ключових для всього світу рішень. У 1991 р. ЄС запропонував нові принципи договорів. Країни підписали так звані «Європейські домовленості щодо асоціювання». Невдовзі після Копенгагенського саміту ЄС країни ЦЄ подали офіційну заяву на вступ до ЄС: Угорщина – у березні, Польща – в квітні 1994 р., Чехія – у січні, Словаччина – у червні 1995 р. [8, с. 112].

У липні 1997 р. на Мадридському саміті НАТО Чехія, Угорщина та Польща були запрошені до переговорів, метою яких стало приєднання до Альянсу у 1999 році (у 50-ту річницю Альянсу). Словаччина, ще один член Вишеградської групи, не була запрошена на переговори. Головною причиною стала проросійська політика В. Мечара, підписання напередодні Мадридського саміту російсько-словацької угоди про співробітництво в оборонно-технічній сфері. Однак, у Мадриді було оголошено, що інші країни, незалежно від їхнього географічного положення, можуть розраховувати на членство в майбутньому, «в міру їхньої еволюції» в бік демократичної форми правління та ринкової економіки [9, с. 4].

16 грудня 1998 р. у Брюсселі міністри закордонних справ Угорщини, Чехії та Польщі підписали протокол про приєднання до Альянсу. 12 березня 1999 р., після того як у м. Індепенденс (Міссурі, США) міністри закордонних справ депонували «Документи про вступ», Польща, Угорщина і Чехія офіційно стали членами НАТО. Перед ними була поставлена мета подальшого реформування збройних сил до 2006 року. Програма містила близько 200 цілей та більше 100 завдань, що торкалися як зміни основних параметрів матеріальної бази, так і структурно-кадрової модернізації. Фінансування передбачалося перш за все за рахунок держбюджету, і в другу чергу – за рахунок НАТО [10].

На Вашингтонському саміті були названі ще 9 країн-кандидатів: Словенія, Словаччина, країни Балтії, Болгарія, Румунія, Македонія, Албанія (десятою, можливо, мала стати Хорватія). Не обійшлося без суперечок з приводу тієї чи іншої кандидатури. Позиція Німеччини, Франції та Англії щодо подальшого розширення була досить стриманою. Але нові члени НАТО виступили на підтримку США, позиція яких в Альянсі зміцнилась. Резони Польщі, Угорщини, Чехії були досить зрозумілими: розширення на Схід зробило б їх уже не останньою лінією оборони. Крім того, вони розраховували на підтримку США в питанні їхнього скорішого вступу в ЄС, із чим великі європейські держави не квапились. Певні побоювання чехів та поляків були пов'язані також з німецьким фактором, чому повинен був запобігти американський вплив.

Членство в НАТО досить чітко пов'язувалося в уяві східноєвропейців з необхідністю попереднього здійснення радикальних внутрішніх реформ. Наприклад, Пітер Вайс, лідер Соціалістичної партії Словаччини, проголошував: «Хоча наша країна була названа одним з перших кандидатів на вступ у НАТО, перш за все треба виконати ряд умов, у тому числі: виконання правил демократії, які є нормою в країнах-учасниках; прогрес у створенні ринкової економіки; забезпечення прав людини, громадянських прав та свободи преси... Ми повинні відкрито визнати, що той факт, що наші партнери розглядають демократію в Словаччині як нестабільну, не може відповідати нашим інтересам» [11, с. 46].

Подібні ж аргументи містяться в доповіді незалежної групи Г. Брауна: розширення НАТО допоможе країнам Центральної та Східної Європи в консолідації реформ, забезпечить їхній захист від внутрішньої нестабільності та зовнішньої агресії. У свою чергу, НАТО тільки шляхом розширення може завершити свою трансформацію з військового союзу часів холодної війни в більш політичну форму та інтегровану військову структуру для управління кризами та взагалі спільних дій у Великій Європі [11, с. 46].

Іншої точки зору дотримується відомий американський дослідник М. Мандельбаум. Він досить несподівано зауважує: передбачене розширення є не досить широким, якщо нова місія НАТО – сприяння демократії. Саме ті країни, про які йде мова, можуть і без НАТО краще за інші здійснити успішний перехід до демократії та ринкової економіки. Інший чинник – можливе відродження імперської російської політики – також не пояснює вибору НАТО. З точки зору Заходу країна, якій більше всього загрожує відродження агресивної Росії – це Україна. Однак, на той момент ніхто не пропонував включення України в НАТО. Отже, розширення у тому вигляді, як воно було заплановано, можна назвати контрпродуктивним, воно сприятиме тільки новому поділові Європи, відродженню атмосфери «холодної війни» [12, с. 42].

Кожна з цих позицій була досить аргументованою; очевидно, що натовські чиновники обрали далеко не найкращу форму розширення, але події 11 вересня 2001 р. значно прискорили швидке зростання лав прибічників розширення НАТО на Схід. Глобальним завданням для всіх країн став пошук стратегічних партнерів. Отже, при розгляді можливих кандидатів на вступ їхні внутрішні характеристики стали менш важливі, аніж зовнішні, пов'язані з міжнародним, системним фактором.

Для країн-кандидатів на початку нового століття додатковим фактором стало зростання агресивності російської політики. Так, в 2002 р. загострились відносини РФ з Польщею з приводу умов постачання енергоносіїв. Взагалі Польща більше, ніж інші країни регіону побоювалась спроб Росії повернути її в свій геополітичний простір. Членство в ЄС та НАТО розглядалось суспільством саме як вирішення цієї проблеми.

16 квітня 2003 р. в Афінах були підписані Угоди, які стали останнім кроком на шляху вступу десяти країн: Кіпру, Чеської Республіки, Угорщини, Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Словаччини, Словенії й Естонії – до Європейського Союзу. 1 травня 2004 р. стало днем офіційного вступу 10 країн-новачків в ЄС. Водночас почались переговори ЄС з Албанією, Боснією та Герцеговиною, Македонією, Хорватією щодо асоційованого членства.

У березні–квітні 2004 р., за місяць до розширення ЄС, відбулося ще одне розширення НАТО – прийняття до лав організації семи нових країн: Словаччини, Словенії, Болгарії, Румунії, Литви, Латвії, Естонії. Нові члени НАТО не мали достатнього політичного досвіду для узгодження атлантичного партнерства з власними національними інтересами. Польща, яка розглядала себе як головного партнера США в Східній Європі, була зобов'язана через це нести навіть більший тягар співробітництва, аніж це було передбачено формальними угодами. Так, наприклад, вона проявила активність у питанні реформування Альянсу. Коли у вересні 2002 р. НАТО висунула ідею створення сил швидкого реагування, Польща виступила з ініціативою створення Варшавської групи реагування НАТО. У доповіді Групи 2004 р. було зроблено особливий наголос на необхідності зміцнення зв'язків між США та ЄС [13, с. 134].

Нові країни-члени НАТО стають форпостом у боротьбі з міжнародним тероризмом – отже загроза тероризму для них потенційно збільшується. Теракти в Мадриді та Лондоні показали, що воєнні операції НАТО криють загрозу мирному населенню європейських країн, що стає заручником у цій боротьбі. Загострюються також проблеми біженців, збільшення військових витрат на проведення місій у зонах, що раніше не входили до сфери відповідальності НАТО (Югославія, Афганістан, Ірак). Негативні наслідки мала пов'язана зі вступом у НАТО необхідність підвищення рівня військових витрат, особливо для країн-кандидатів напередодні вступу. Для перехідних економік болісною стала необхідність різкого скорочення армій. Чехія з 1993 по 2001 рр. зменшила склад збройних сил з 93 до 53 тис. чол., що відповідно позначилося на рівні безробіття (8,5%) та підвищенні соціальної напруги в суспільстві [14]. Польща з січня 2010 р. повністю перейшла на призов в армію за контрактом. За польським сценарієм пішли й інші країни регіону: вони вирішили проблему переозброєння своїх військ за рахунок закупки військової техніки в США. Тепер вони залежать від американських компаній (наприклад, «Локхід Мартін») в обслуговуванні та ремонті нової техніки, а в глобальному сенсі – їхня обороноздатність цілком залежить від США.

Порівняння розмірів оборонних бюджетів США та європейських країн створює враження, що вони не є членами одного блоку. За 2003 р. витрати на оборону всіх європейських країн НАТО склали половину витрат США. Очевидно, що навіть економічні лідери Європи не в змозі конкурувати зі США у військовій сфері. Що й говорити про новачків: їхній вклад у справу модернізації озброєнь та трансформації збройних сил мінімальний, але на національні бюджети й це накладає додатковий тягар. Спроби окремих країн після вступу в НАТО скоротити витрати на оборону викликають різку реакцію натовського керівництва. Наприклад, Угорщині в Брюсселі у 2004 р. офіційно дорікнули, що її військовий бюджет не відповідає встановленій Альянсом мінімальній величині. Угорському керівництву, щоб пом'якшити критику, довелося йти на поступки в більш важливому для США іракському питанні. Наприкінці 2004 року, за рішенням парламенту, угорські військові частини залишили Ірак, але уряд відразу прийняв рішення й надалі брати участь у врегулюванні іракської ситуації й направив туди 150 спеціалістів для підготовки кадрів з місцевих силових міністерств та відомств [15, с. 154].

З іншого боку, приклад Польщі доводить, що ініціатива в НАТО добре заохочується. За даними 2003 року Альянс став найбільшим інвестором в економіку країни. Частка Польщі в бюджет НАТО становить \$ 78 млн на рік; у той же час інвестиції НАТО в Польщі обчислюються приблизно в після вступу в НАТО \$ 700 млн на рік. Альянс до 2008 р. вклав більше 2 млрд злотих у розширення військової інфраструктури Польщі (модернізація та будівництво портів, аеропортів, нафтоховищ, систем контролю). Уже здійснені проекти включають будівництво систем постачання морських портів у Гдині, прокладання злітно-посадкових ліній у Мальборку біля Гданська. У 2005 р. було підписано угоду про будівництво Центру підготовки об'єднаних сил НАТО в м. Бидгощ (проект оцінено в 33 млн євро); сьогодні Центр працює як важлива ланка в структурі управління Альянсом [16, с. 59]. Усе це свідчить, що в новому НАТО Польща посіла важливу й вигідну роль інтегратора.

Наразі Польща бере участь у миротворчих операціях НАТО в Косові, Боснії та Герцеговині, Афганістані, Іраку, а також місії НАТО щодо захисту повітряного простору країн Балтії, в «Активних зусиллях» в Середземному морі, в Силах реагування НАТО в Атлантичному океані.

Протягом усього періоду Польща була також найбільш активною країною з числа новачків ЄС. При цьому її зовнішня політика пережила значну еволюцію. Вона почала як безоглядний атлантист, найвірніший із союзників США в ЄС. Піком проамериканської політики став період правління братів Качиньських (2005-2007); вони з підозрою ставилися до ЄС, побоюючись, що традиційна культура Польщі може зникнути в космополітичній Європі; до того ж потенційними ворогами вони продовжували називати РФ та Німеччину. Останню навіть підозрювали в намаганні повернути собі області західної Польщі, які належали Німеччині до 1945 р. Як прем'єр-міністр Ярослав Качиньський вів довгу боротьбу з ЄС щодо Лісабонського договору, але з приходом до влади уряду Д. Туска у 2007 р. Польща почала більше дослухатись до загальноєвропейських ідей, що формулювались у Брюсселі.

Подібні проблеми на польському матеріалі виглядають яскравіше, але більше чи менше вони є притаманними всім країнам-новачкам. Так, чи не найбільш «євро-песимістична» постать сучасної Європи – президент Чехії Вацлав Клаус. Більша частина того, що вважається базовими європейськими цінностями, не викликає у нього захвату (лібералізм, боротьба за екологію і т. ін.). Він побоюється зникнення культурної самобутності Чехії в ЄС і зростання почуття меншовартості чехів. Політику країни президент намагається підпорядкувати ідеї «вертикальності» на просторі Середньої Європи між Німеччиною та Росією; з сусідів Чехія робить ставку на Словаччину, Словенію, Польщу, Австрію та Угорщину. Не випадково для свого головування в ЄС у 2009 р. Чехія обрала гасло «Європа без бар'єрів!» При цьому Росія вважається чи не більш важливим партнером для ЦСЄ, ніж США.

Зниженню самоцінності американського вектору сприяли також помилки адміністрації Дж. Буша-молодшого; зокрема в 2008 р. США розширили список держав, що мають безвізові відносини з США за рахунок Угорщини, Словаччини, Чехії, Латвії, Литви, Естонії, але

не Польщі. Офіційно це сталося «з технічних причин», але більшу роль у цьому рішенні зіграли побоювання американської влади, що збільшиться кількість польських трудових мігрантів. За опитуваннями останніх років біля 23% польських робітників готові покинути батьківщину, а оскільки в США уже проживає 9 млн поляків, бажання долучитись до великої згуртованої громади в США превалюватиме над намаганням знайти роботу в Європі [17]. З приходом до влади Б. Обама ситуація не покращилась. Новий президент прийняв рішення щодо переносу бази ПРО з Польщі в США, що викликало негативну реакцію Варшави. Офіційні кола зрозуміли, що стратегічних союзників треба шукати в Європі.

Підвищилась активність Польщі у субрегіональних структурах, таких як Веймарський трикутник, Вишеградська група, ЗЄС, а також в рамках нової ініціативи ЄС – програми «Східного Партнерства», що була прийнята у грудні 2008 р. й передбачала тіснішу співпрацю з шістьма східними сусідами ЄС (Україна, Молдова, Азербайджан, Вірменія, Грузія та Білорусь). Прикметою часу стає те, що всі ці структури мають все більш виразний акцент на економічному, зокрема енергетичному співробітництві. Так В-4 об'єднує свої газопровідні системи й буде далі розширювати співпрацю за рахунок інших посткомуністичних країн.

Членство в ЄС гарантувало енергетичну безпеку ЦЄС, доступ до європейської допомоги у забезпеченні своїх потреб, інтеграцію у відповідні системи ЄС. Завдяки ЄС здійснюється перехід від переважного користування вугіллям до будівництва електростанцій на природному газі; в процесі вироблення знаходиться проект будівництва атомних електростанцій. Останній є найбільш важливим у політичному контексті: саме він може у майбутньому запобігти збільшенню енергетичної залежності від газового монополіста - Росії. Не слід забувати й про роль європейських фондів для успішного продовження транзиту перехідних країн. Наприклад, Словаччина за 5 років отримала 70 млн євро й ця цифра продовжує стрімко зростати. ЄС оплатив половину проекту зі зміни напрямку потоку норвезького газу з Австрії в Словаччину, таким чином, здійснюючи великий крок щодо енергетичної безпеки країни [18]. Доступ до фондів ЄС сприяв швидкому виправленню економічної ситуації в ЦЄС після світової кризи 2008 р., а такі країни, як Польща та Словаччина, взагалі зберегли позитивні показники економічного росту (1-2% ВВП). Це сприяє росту відповідальності з боку країн-новачків, що продемонструвала позиція Словаччини під час обговорення шляхів порятунку Греції та всієї зони євро.

Членство в ЄС дозволяє країнам ЦЄС більш ефективно захищати свої національні інтереси навіть при зіткненні з досить специфічними викликами. Так, наприклад, Ліхтенштейн висунув Чехії реституційні вимоги на 1,6 тис. км² землі ЧР, конфіскованої у королівській родині в 1918 р. Апелювання до ЄС у такому разі є дієвим інструментом європейської дипломатії.

На сьогоднішній день імідж країн ЦЄС значно покращився: їхні зовнішньополітичні плани стають дедалі масштабнішими. Так, Польща розглядає себе як регіонального лідера і навіть намагається отримати право вступу до «Великої двадцятки» найбільш розвинутих країн світу. У травні 2012 р. Рада Міністрів РП прийняла «Пріоритети польської зовнішньої політики» – першу довгострокову стратегію Польщі з 1989 р. Якщо коротко підсумувати еволюцію стратегії Польщі, то можна процитувати міністра оборони Богдана Кліха: «Америка так само важлива для нас, як і в минулому, але значимість Європи значно зростає» [19, с. 19]. Невипадково Д. Туск обрав для свого першого закордонного вояжу в 2007 р. Берлін, а президент Б. Коморовський – Брюссель. Польське суспільство схвалює сучасну політику уряду навіть більше, ніж це було в попереднє десятиліття: 80% опитуваних вбачають позитивні наслідки від членства в ЄС, 90% – в НАТО [20, с. 217].

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що на межі тисячоліть НАТО виглядала певною мірою як анахронізм. Організація не задовольняла ні США, ні західноєвропейські держави. США намагалися допомагати союзникам в утримуванні організації, почали втілювати ідею колективної безпеки й колективної відповідальності. На думку Дж. Буша, це означало, що ЄС повинен був сам забезпечувати свою безпеку, віднайти кошти на переоснащення військових сил новими технологіями. Політичні ж діячі Євросоюзу певною мірою продовжували

мріяти про неможливе – збереження американської присутності в Старому Світі, але під контролем ЄС. Однак на сьогодні можна впевнено зазначити, що позиції НАТО зміцнилися з її трансформуванням з євроатлантичної організації на глобальну військово-політичну структуру. Східноєвропейські держави, які прагнули спокійно розташуватись під «парасолькою» НАТО, були втягнуті в конфлікти, необхідні перш за все для США, а відповідальність за дії Альянсу мали нести всі нарівні з Вашингтоном. Західні європейці великою мірою втратили впевненість у можливості сформувати власний центр сили, що поширить вплив далеко за межі Європи. Таким чином, зміцнення НАТО укріплює, перш за все, американську могутність, але в довгостроковій перспективі це не означає, що їх партнери «прогнали».

Розширення ЄС на Схід також спричинило певні дилеми. Перша дилема стосується кордонів: необхідно відокремити «друзів» від потенційних «ворогів». Але це загрожує новим розподілом Європи, тобто поверненням до традицій «холодної війни». Друга дилема: розширення може стати загрозою через те, що нові члени ЄС опиняються під тиском старих членів союзу. Різні соціальні структури й темпи економічного розвитку також неминуче відбиваються на їхніх взаєминах, розхитують євроспільноту. Третя дилема – забезпечення ефективного прийняття рішень у співтоваристві 28 держав. Яким чином Європа забезпечить нормальне функціонування своїх інститутів, щоб вони не перетворилися на бюрократичні машини: через більш глибоку інституціоналізацію та зменшення сили вето окремих держав чи через побудову ієрархії, де новачки залишаться на невизначений час другосортними членами, залежить від усіх європейських гравців. Досвід останніх років свідчать, що через помилки та втрачені можливості, країни-новачки все ж набули безцінний досвід життя у Великій Європі з усіма її можливостями та викликами, отже геополітичний вибір було зроблено відповідно до національних інтересів країн ЦСЄ.

1. Коваль І. Н. Последняя битва «холодной войны». Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-ые – нач. 90-х гг.) / Коваль И. Н. – Одесса : АстроПринт, 1999. – 223 с.

2. Michta A. Poland, Czechoslovakia, and Hungary: The triangle in search of Europe / A. Michta // Post-communist Eastern Europe / [ed. A. Michta, I. Prizel]. – N.Y. : St. Martin's Press, 1992. – P. 53–84.

3. Бойцова В. В. Европейский Союз: расширение на Восток / В. В. Бойцова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 3. – С. 78–87.

4. Рахманинов Ю. Н. Некоторые соображения о расширении НАТО / Ю. Н. Рахманинов // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 2. – С. 27–45.

5. Simon J. Poland and NATO. A study in civil-military relations / J. Simon. – Maryland, 2004. – 195 p.

6. Иден Д. К атлантическому сообществу нового типа / Д. Иден // Політична думка. – 1995. – № 2/3. – С. 21–45.

7. Герасимчук Т. Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004) / Т. Ф. Герасимчук, М. В. Герасимчук // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк : Вежа, 2006. – С. 32–34.

8. Fraser C. An Introduction to European Foreign Policy / C. Fraser. – L. : Routledge, 2007. – 255 p.

9. Moltke G. von. Accession of new members to the Alliance: What are the next steps? / G. von Moltke // NATO Review. – 1997. – № 4. – P. 4–12.

10. Справочник НАТО [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nato.ucoz.ru>

11. Брусиловська О. І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / Брусиловська О. І. – Одеса : Астропринт, 2007. – 352 с.

12. Мандельбаум М. Сохранение нового мира: все доводы против расширения НАТО / М. Мандельбаум // США:ЭПИ. – 1995. – № 8. – С. 32–44.

13. *Polska w stosunkach międzynarodowych* / [red. S. Bieleń]. – Warszawa : Aspra-Jr., 2007. – 236 s.
14. *Serfaty S.* European common foreign, security and defense policies – implications for the US and Atlantic Alliance. Statement before the Committee on international relations, 10 November 1999 [Electronic resource] / S. Serfaty. – Available on the web at : www.csis.org/hill/ts.html.
15. *Balcerowicz B.* Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych / B. Balcerowicz. – Warszawa : Scholar, 2006. – 204 s.
16. *Haliżak E.* Bezpieczeństwo narodowe Polski: geopolityczne i geoekonomiczne uwarunkowania / E. Haliżak. – Toruń : Adam Marszałek, 2007. – 68 s.
17. *Brzeziecki A.* Polska polityka zagraniczna w 2009 roku [Zasoby elektroniczne] / A. Brzeziecki. – Rezym dostępu : <http://www.psz.pl/tekst-16803/Polska-polityka-zagraniczna-w-2009-roku>.
18. *Энергетический саммит государств – членов Вышеградской четверки* [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://go2slovakia.ru/news.html>.
19. *Johansen J. O.* Stredná Európa: nádej alebo problém pre novú Európu / J. O. Johansen // Patriotizmus a šovinizmus. Zborník z medzinarodnej konferencie. – Bratislava : Urad vlády Slovenskej republiky, 2007. – S. 15–31.
20. *Stępień-Kuczyńska A.* Unia Europejska a Państwa Europy Wschodniej / A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski. – Warszawa : Wyd. Sejmowe, 2008. – 254 s.

«М'ЯКА СИЛА» ЯК ОСНОВА СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ

Volodymyr Horbatenko. "Soft Power" as a basis of modern geopolitical strategy.

The phenomenon of the "soft power" as one of the effective means of improving the efficiency of influence of the state has been considered. The attractiveness of the soft power, the arsenal of its instruments, such as economic projects supporting and new promising markets opening, questions of energy and food security, cooperation in the sphere of science and technology, cultural and humanitarian relations, has been analyzed.

The attention is paid to the effectiveness of the public diplomacy, especially in the long-term perspective, importance of the particular country presence in the world media space, which is brightly seen in the terms of conflict or crisis situations. The examples of absence of the "soft power" explicit policy of Ukraine in the sphere of information and communication are adduced, and the evidence of that was coverage of events related to the Russian-Georgian war. The emphasis is made on the urgent need of intensifying of the "soft power" policy in Ukraine in conditions of inability of achieving success through the use of "hard power".

It has been proposed to use the "soft power" also for the purposes of internal policy and supplement of the communication model strategy "from government to government" by the means of new principle - "from country to country", "from society to society", "from region to region", "from people to people".

The main approaches, which are the prerequisites for the formation of such policy, in particular the idea of a weak but steady influence; the concept of "cultural and ideological hegemony" and the idea of "ethical state"; the concept of power of T. Parsons; views of Ukrainian scientist Vyacheslav Lypynskiy, has been considered.

The examples of the soft power in EU and France policies has been demonstrated; on the basis of analysis of the 'soft power' creation experience in Ukraine has been shown the main directions of its practical application.

Key words: geopolitical strategy, «soft power», «hard power», «reasonable force», public diplomacy.

Будь-яка держава прагне до здійснення прямого і непрямого впливу на міжнародне середовище та інші держави, виходячи зі своїх цілей, інтересів, можливостей. До основних ресурсів впливу держави належать: фінансово-економічні, військово-силові, політико-дипломатичні, демографічні, структурно-організаційні та ін. Однак, навіть володіння певними засобами і ресурсами впливу ще не означає, що держава здатна ефективно ними розпоряджатися. Одним із дієвих сучасних інструментів підвищення ефективності впливу держави є так звана м'яка сила (англ. – soft power), що відзначається здатністю держави впливати на світову громадську думку наступними ресурсами: глибиною і привабливістю цінностей і традицій національної культури; здобутками у сфері науки і освіти; умінням переконувати у своїй правоті й завойовувати симпатії різних верств громадськості зарубіжних країн.

Походження даного терміна пов'язують з ім'ям американського політолога Джозефа Ная – автора всесвітньо відомої праці «М'яка сила: засоби досягнення успіху у світовій політиці» (1990 р.). У цій праці він, зокрема, зазначив, що матеріальні елементи сукупної державної сили – це «жорстка сила», а духовні її елементи – «м'яка сила». Він також звернув увагу на те, що досягти зростання впливу в сучасному світі мирними засобами набагато важче, ніж військовими. І хоча багато урядів світу досі більшою мірою воліють спиратися на технології жорсткої сили, остання муситиме поступово поступатися позиціям сили м'якої.

Привабливість «м'якої сили» можна пояснити тим, що її здійснення відбувається без використання зброї, що є набагато престижнішим і вигіднішим для держави, ніж удаватися до інструментів «жорсткої сили». Тому не випадково навіть великі держави прагнуть до того, щоб включити «м'яку силу» до свого арсеналу. Час класичної дипломатії якщо й не зовсім пішов у минуле, то зазнає істотних змін. «М'яка сила» володіє арсеналом більш гнучких інструментів, ніж ті, що належали до класичних зразків. Її вплив поширюється на наступне: супроводження різних економічних проектів і відкриття нових перспективних

ринків; питання енергетичної та продовольчої безпеки; проблематику, пов'язану зі зміною глобального клімату; співпрацю в галузі науки і технологій; культурні та гуманітарні зв'язки; підтримку співвітчизників за кордоном; програми допомоги розвитку зарубіжних країн і надання гуманітарної допомоги.

На думку прихильників публічної дипломатії, підвищити привабливість країни можна завдяки розширенню іноземного радіомовлення, проведенню міжнародних інформаційних програм, здійсненню програм освітніх та культурних обмінів. Результати публічної дипломатії видно не відразу, проте ефективність її безперечна. Адекватність чи неадекватність самостійної присутності певної країни у світовому медіа-просторі виявляється в умовах гострих конфліктних чи кризових ситуацій. Прикладом відсутності чітко вираженої політики «м'якої сили» України в інформаційно-комунікаційній сфері стало висвітлення подій, пов'язаних з російсько-грузинською війною. Більшість засобів масової інформації засвідчили прихильність до проросійської ідеології, що виявилось або ж в апології російської політики, або ж в униканні оцінок її військових дій та можливих наслідків такої політики для України. Українські видання проросійського спрямування показали своє справжнє обличчя не тільки в Криму й на Донбасі, а й на загальнонаціональному рівні. Йдеться, зокрема, про такі видання як «Сегодня», «Факты и комментарии», які досить виразно підтримували Росію, не згадуючи про те, як позначається її політика на мирному населенні, ставлячи під сумнів виступи керівництва Грузії й не припускаючи, що «прецедент свавільного військового втручання Росії в конфлікт на території суверенної держави свідчить про потенційну загрозу для України» [1, с. 291]. А оскільки сьогодні ми вже стали заручниками російської агресії, це засвідчує нагальну необхідність активізації політики «м'якої сили» за умови неможливості досягти остаточного успіху шляхом застосування «жорсткої сили».

Прийнято вважати, що «м'яка сила» – це інструмент зовнішньої політики. На наш погляд, такий підхід веде до недооцінки потенціалу «м'якої сили». «М'яка сила» може бути задіяна і в цілях внутрішньої політики. У зв'язку з цим колишня комунікаційна модель стратегії «від уряду до уряду» має бути доповнена новим принципом – «від країни до країни», «від суспільства до суспільства», «від регіону до регіону», «від людини до людини». До основних підходів, які можна віднести до передумов формування подібної політики «м'якої сили», відносяться:

1. Ідея слабого, але невпинного впливу, сформульована давньокитайським філософом Лао Цзи. Він говорив, що у світі немає предмета, який був би слабкішим та ніжнішим за воду, але вона може зруйнувати найтвердіший предмет. На китайський досвід застосування «м'якої сили» слід звернути особливу увагу. Китайська політична еліта веде дуже гнучку і тонку політику щодо країн Заходу і Незаходу [2]. Вона на всіх рівнях підкреслює свою готовність дотримуватися встановлених правил. До того ж, Китай вкладає величезні фінансові кошти у формування свого іміджу як дружньої держави, зокрема, веде активну пропаганду сучасних творів китайської художньої культури. Експансія китайських товарів, яка призвела до закриття в США і Європі тисяч підприємств, подається як нормальна «ринкова» конкуренція, а доступність цих товарів робить їх звичною частиною споживчого кошика західного обивателя. Утвердженню позитивного іміджу Китаю сприяє і стрімко зростаючий внутрішній ринок збуту, що дозволяє КНР позиціонувати себе як відкриту для Заходу країну «необмежених можливостей» [3, с. 203].

2. Концепція «культурно-ідеологічної гегемонії» та ідея «етичної держави» італійського філософа Антоніо Грамші, який виклав їх у «Тюремних зошитах» у 1930-1940-х рр. А. Грамші вважав, що поряд з політикою владарювання на всіх рівнях повинна застосовуватись політика духовного і морального спрямування. У такій політиці головним є не панування над підлеглими, залежними, а здатність повести їх за собою силою духовно-морального авторитету з активним використанням таких механізмів як компроміс, консенсус, згода, знання, ідеологія, інформаційні ресурси та ін. Концепція духовного виробництва А. Грамші звертає увагу на необхідність поєднання вищих досягнень культури зі свідомістю мас, причому не насильницьке, а поступове, шляхом перетворення їх у спосіб життя [4, с. 282].

3. Концепція влади Толкота Парсонса, який розумів її як здатність мобілізувати ресурси суспільства для досягнення цілей, визнаних усім суспільством. Т. Парсонс першим підкреслив «символічний» аспект влади, пов'язавши його не з примусовим аспектом, а з довірою громадян. При цьому він звертає увагу на проблему поєднання двох важливих завдань: по-перше, підтримки основного зразка інституціоналізованих у суспільстві цінностей і, по-друге, оформлення й підтримки належних мотиваційних обов'язків індивідів перед суспільством [5, с. 132]. Ці ідеї пізніше ґрунтовно розгорнув у своїх дослідженнях Френсис Фукуяма. Останній звертає увагу на необхідність у постіндустріальну добу «грати за правилами» шляхом цілеспрямованого втілення державної стратегії на основі досягнень ліберального суспільства і відповідно зазначає: «Єдині моральні вказівки, які дає ліберальне суспільство – це універсальні обов'язки терпимості та взаємоповаги» [6, с. 292].

4. В українській суспільно-політичній думці попередником ідеї «м'якої сили» можна вважати В'ячеслава Липинського, який, зокрема, вважав, що політика суверенної держави має бути вигідною не лише собі, а й сусідам. Особливу увагу В. Липинський звертав на такі механізми здійснення зовнішньополітичної діяльності як зовнішньополітичне партнерство, двосторонні взаємини, переговори з використанням досвідчених арбітрів у спірних ситуаціях, залучення на бік України громадян інших держав [7].

На сьогодні у світі існує різноманітний досвід застосування м'якої сили. Її потенціал пов'язаний з можливостями і спрямованістю політики певних міждержавних об'єднань або окремих держав. Так, Євросоюз через застосування політики «м'якої сили» зробив привабливою ідею інтеграції європейських держав. ЄС протягом 60 років вносить вклад у просування миру і примирення, демократії і захисту прав людини. Завдяки зусиллям цього об'єднання Європу вдалося перетворити з континенту війни на континент миру. ЄС відновив Європу після Другої світової війни і привніс стабільність у колишні комуністичні країни після падіння Берлінської стіни в 1989 році. Франція, використовуючи інструменти «м'якої могутності», продовжувала і продовжує зберігати свою неповторну національну ідентичність і твердо відстоювати власні специфічні національні інтереси, в тому числі в галузі культури, тоді як інші видатні в минулому культурні держави, зокрема, такі як Італія і Німеччина піддалися американському впливу.

Джозеф Най і Річард Армітідж нещодавно зробили доповідь для Центру стратегічних і міжнародних досліджень США, в якому запровадили до обігу нове поняття «розумна сила». Вони її розглядають: 1) як здатність перетворити ресурси в стратегію, що веде до бажаних результатів; 2) як синтез двох понять – «жорсткої сили» і «м'якої сили». Автори вважають, що замість того, щоб вкладати величезні капітали в боротьбу з тероризмом, набагато вигідніше фінансувати відповідні міжнародні організації та установи. Вчені виділяють п'ять напрямків, на яких слід зосередитися американському уряду:

1) зміцнення старих політичних міждержавних альянсів і формування нових; пошук партнерів і формування міжнародних інституційних структур різного призначення;

2) глобальний розвиток, який розглядається як надання гуманітарної, медичної, освітньої, економічної і технологічної підтримки найбільш нужденним країнам «третього світу» самостійно і через міжнародні інститути;

3) публічна чи громадська дипломатія, пов'язана з розширенням гуманітарних обмінів між США та іншими країнами;

4) коригування механізмів економічної інтеграції, яке повинне базуватися на ефективній діяльності міжнародних фінансових установ, орієнтованих на допомогу бідним країнам і заохочення економічного розвитку тих, які активно розвиваються;

5) технології та інновації в контексті забезпечення глобальної енергетичної безпеки [3, с. 205].

Аналізуючи досвід формування політики «м'якої сили» в Україні, слід зазначити основні напрями її практичного застосування: участь у врегулюванні різних кризових ситуацій, міжнародних і локальних конфліктів; надання гуманітарної допомоги нужденним країнам; участь у проведенні глобальних міжнародних заходів (наприклад, «Євро-2012»).

Позитивно слід відзначити діяльність Open Ukraine -- міжнародного благодійного фонду, заснованого у липні 2007 року з ініціативи Арсенія Яценюка для зміцнення авторитету України у світі та розвитку публічної дипломатії. Фонд реалізує такі програми:

1. «Міжнародний діалог». Ця програма має на меті забезпечити частку України в європейському дискурсі з ключових політичних, безпекових та соціально-економічних питань.

2. «Міграція сьогодні». Сприяє зменшенню відтоку національних трудових та інтелектуальних ресурсів за межі України, підвищує дієздатність системи управління міграційними процесами та допомогу трудовим мігрантам у регіонах через: 1) інформаційно-юридичну підтримку, надання правової допомоги у юридичних центрах у регіонах України та за кордоном; 2) аналітичні дослідження сучасних тенденцій та викликів міграції, вивчення впливу відтоку трудових ресурсів на економіку України та європейський ринок.

3. «Культурні горизонти». Представляє кращі зразки сучасного українського візуального мистецтва та літератури у європейському культурному просторі.

4. «Українці за кордоном». Це підтримка українських центрів у діаспорі, ініціатив зі збереження української культурної та історичної спадщини за кордоном. Сприяння випуску друкованих видань та телерадіопроектів у осередках трудових мігрантів за кордоном.

5. «Молоді лідери». Ця програма покликана застосувати практику успішного впровадження змін в регіонах та посилити вплив молодих лідерів (від 22 до 35 років) на впровадження змін в Україні [3, с. 209-210].

В Україні за роки її незалежності майже не виникало ідей, здатних об'єднати соціокультурно розірване суспільство. Ідея євроінтеграції означала поступ у бік внутрішньополітичної інтеграції. У зв'язку з цим Україні необхідно всебічно розвивати і зміцнювати інфраструктуру громадянського суспільства з тим, щоб не лише уважно стежити за діями уряду і політичних структур, а й поставити їх під народний контроль та на цьому рівні вирішувати долю своєї країни.

Європейський Союз, не маючи в своєму арсеналі військових інструментів, застосовує до Росії «м'яку силу», зокрема, таку як Угода про асоціацію з Україною та економічні санкції проти країни-агресора. І це правильно, оскільки в разі якщо немає змоги воювати проти сильного ворога, необхідно нарощувати «м'яку силу» (завойовувати думки політиків і експертів провідних країн світу, проводити якомога більше інформаційних заходів про Україну та її людей, здійснювати роботу по створенню українського бренду, підтримувати закордонних українців у всьому світі й використовувати їх потенціал на користь України).

Своєрідним полігоном для формування політики «м'якої сили» в Україні є українсько-польське співробітництво. Із жодною іншою європейською країною Україна не має стільки контактів як з Польщею. Саме за допомоги Польщі найбільш ефективно здійснюється лобіювання українських інтересів у Європейському Союзі та відстоюються економічні інтереси України на європейських ринках. До того ж, відносини України і Польщі є зразком поступового подолання історично зумовлених протиріч. Українські вчені, які досліджують еволюцію взаємин двох країн, звертають увагу на ще одну особливість: «Один із секретів польсько-українських відносин – особисті контакти перших осіб держави. Дружба Квасьневського з Кучмою, а потім Ющенко з Качиньським цілком могли б увійти в підручник міжнародних відносин як приклад того, наскільки гармонійно можуть розвиватись відносини двох країн з більш ніж складним бекграундом, якщо є гарні стосунки між президентами» [8, с. 55].

Перспективними напрямками втілення «м'якої сили» через українсько-польські добросусідські стосунки є розвиток транскордонного співробітництва із сусідніми країнами, розширення економічних взаємин у прикордонних регіонах двох країн, реалізація спільних науково-освітніх проектів та обмін студентами, легалізація українських трудових мігрантів, розширення міжконфесійних стосунків, залучення української діаспори Польщі до вітчизняного громадсько-політичного життя.

Таким чином, «м'яка сила» в сучасних умовах є надзвичайно важливим чинником формування привабливості та позитивного іміджу України у світі. Поряд з цим зазначений напрям покликаний всебічно сприяти відкритості української держави до демократичних суспільно-політичних реформ всередині держави та активізація участі України в міжнародних організаціях і світових процесах.

1. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К. : Критика, 2010. – 656 с.
2. Горбатенко В. П. Феномен Китаю: ціннісне підґрунтя модернізаційного успіху / В. П. Горбатенко // Людина і політика. – 2008. – № 1. – С. 3–10.
3. Семченко О. А. Іміджева політика України : [монографія] / Семченко О. А. – К.: ВЦ «Академія», 2014. – 272 с.
4. Рагозин Н. П. Концепція духовного виробництва Антоніо Грамши / Н. П. Рагозин // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2012. – № 1–26 – С. 273–282.
5. Парсонс Толкотт. Система сучасних обществ / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ.]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
6. Фукуяма Френсис. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсис Фукуяма ; [пер. з англ.]. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.
7. Кудряченко А. Дипломатична діяльність і погляди на зовнішню політику В. Липинського / А. Кудряченко // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир-Київ-Краків : Вид-во Євгена О., 2011. – Вип. 1. – С. 100–108.
8. «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики. – К. : Ін-т світової політики, 2011. – 111 с.

Тетяна Сидорук

Національний університет «Острозька академія»

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СУПЕРНИЦТВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І РОСІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Tetiana Sydoruk. Geopolitical contention of the European Union and Russia in Eastern Europe.

A comparative analysis of geopolitical projects, objectives and instruments of “soft” and “hard” power of the European Union and Russia in Eastern Europe was made. The article argues that Moscow implements an active policy to hold Eastern Europe within its own sphere of influence, while the EU continues to pursue technocratic strategy towards the region’s states, based upon their gradual political and economic alignment with the EU without aspirations for the accession. The main “weak link” of the EU strategy is that EU, unlike Russia, follows more technocratic/bureaucratic approach and gives less attention to the political dimension. Furthermore, the EU wills less to provide benefits, privileges or use coercion, than Russia. Implementing the European Neighbourhood Policy / Eastern Partnership, the EU does not take into account the alternative bias in the region and the “pain points” that make the Eastern European countries open to Russian influence.

Thus Russia still possesses considerable “soft” and “hard” levers that limit the EU impact on the transformation processes in the region’s countries. The historical and cultural proximity of Eastern European countries and Russia, the large Russian minorities in those states, Russian language, post-Soviet nostalgia, the Russian Orthodox Church, the interests of the political and business elite (Russia’s “soft power”) and energy wars, economic blockades, existence of demarcated borders and the presence of Russian military bases (Russia’s “hard power”) in the EU’s Eastern neighbourhood do not only ensure the safety of Russian influence in the region, but also create problems for European security. That is why the European Union is directly interested in minimising the Russian influence on Eastern Europe. The author believes that helping them to “increase” their independence and to realise vital internal reforms will be the best way.

Key words: EU, Russia, geopolitics, Eastern Partnership, impact.

Третій саміт Східного партнерства, що проходив у Вільнюсі 28-29 листопада 2013 р., з погляду геополітики став поразкою Європейського Союзу і перемогою Росії у Східній Європі. Як вказує Дж. Шерр, рішення українського уряду від 21 листопада 2013 р., згідно з яким процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом було призупинено, стало «перемогою для всіх, хто вважає, що Європа закінчується на кордоні з Україною» [1]. Однак український «євромайдан» поставив під сумнів такий висновок, залишивши принаймні відкритим питання про цивілізаційне майбутнє України й, можливо, усієї пострадянської Східної Європи. Сьогодні цілком очевидно, що Росія вступила у відкриту геополітичну боротьбу за вплив у цьому регіоні, а одним із вирішальних чинників згаданої «зупинки» на євроінтеграційному шляху України став російський. Мова йде не стільки про початий ще з вересня економічний тиск, а про загальну активізацію зусиль Москви з відтворення сфери впливу в межах пострадянських східноєвропейських і південнокавказьких країн. Ретельно продуманий пакет заходів мав наслідком кардинальну зміну у зовнішньополітичному курсі Вірменії, зокрема її рішення про вступ до Митного союзу у вересні цього року (попри попередню підготовку до підписання Угоди про асоціацію з ЄС) і, нарешті, відмову України від такого кроку.

Об’єднана Європа до цього часу не дуже хотіла розмовляти з Росією геополітичною мовою і ніколи не визнавала публічно геополітичного суперництва з Москвою у Східній Європі. Натомість вона покладалася на свій нормативний вплив та різні технократичні проекти. Однак сьогодні волею-неволею ЄС виявився втягнутим у геополітичну боротьбу і, як видається, у цій ситуації від позиції Європейського Союзу, його готовності й рішучості сприймати Росію (і Україну) такими, як вони є, й відповідно до цього вибудовувати свою політику, залежить не лише ефективність спільної зовнішньої політики ЄС, майбутнє Східного партнерства, а й багато в чому – розширення простору демократії, верховенства права та економічних свобод на європейському континенті. Зважаючи на зазначене, актуальним питанням є аналіз

основних аспектів міжнародної конкуренції за вплив у Східній Європі між Росією і ЄС, їхніх цілей, застосовуваних засобів і можливих сценаріїв майбутнього, що і є метою цієї статті.

Після завершення східного розширення Європейського Союзу в 2004 та 2007 рр. у Східній Європі – на просторі між ЄС і Росією – залишилось три держави, які досі не визначились із стратегічними сценаріями свого подальшого розвитку – Україна, Молдова та Білорусь. Паралельна зацікавленість Європейського Союзу і Росії у співпраці з ними, тісні зв'язки цих держав і з Росією, і з ЄС, спільна історія в складі СРСР, роль країн, які забезпечують енергетичну і транспортну комунікацію з ЄС, а також імперативна необхідність враховувати позиції і ЄС, і Росії при проведенні зовнішньої політики – це ті чинники, які дають підстави розглядати ці держави як простір «спільного сусідства» згаданих двох суб'єктів.

Упродовж 1990-х рр. Росія вважалася безперечним лідером у пострадянському просторі, а Європейський Союз не проявляв істотного інтересу до стану справ у регіоні. Однак розширення 2004 р. змінило ситуацію, і ЄС постав перед потребою вироблення власної далекоглядної політики щодо нових сусідів у Східній Європі, що призвело до запуску Європейської політики сусідства (далі – ЄПС) в 2003-2004 рр., а згодом – Східного партнерства у 2009 р. Росія відмовилась від участі в ЄПС, однією з головних причин чого був факт, що вона розроблялась без причетності з її боку і при цьому пострадянські держави-адресати ЄПС розглядались як об'єкт політики ЄС [2, с. 86]. Відтоді Європейський Союз і Росія стали конкурентами у просторі спільного сусідства в ситуації, де вибір між конкуруючими альтернативами повинен бути зроблений у довгостроковій перспективі [3, с. 178]. Запроваджуючи концепцію ЄПС, Європейський Союз проник у регіон, який Росія розглядає як сферу її життєво важливих національних інтересів. Відтак у пострадянській Східній Європі сформувався простір міжнародної конкуренції за вплив між двома центрами сили – європейським і російським, де «європейське сусідство», у сенсі Європейської політики сусідства / Східного партнерства, накладається на російське «близьке зарубіжжя».

На початку XXI ст. у Росії прийнято низку основоположних документів, які чітко визначили курс РФ на відновлення і зміцнення її лідерства в СНД, як зоні її «привілейованих інтересів» (Морська доктрина РФ на період до 2020 р. (2001 р.); Концепція участі РФ у сприянні міжнародному розвитку (2007 р.); Стратегія національної безпеки РФ до 2020 р. (2009 р.); Воєнна доктрина РФ (2010 р.); Концепція зовнішньої політики РФ (2013 р.) та ін.; див.: [4]). Пострадянський простір незмінно розглядається як один із головних пріоритетів зовнішньої політики Росії у щорічних посланнях президента Федеральним Зборам РФ: у Посланні 2001 р. підкреслюється, що «РФ є ядром інтеграційних процесів у Співдружності», у Посланні 2003 р. наголошується: «нашим безумовним зовнішньополітичним пріоритетом залишається зміцнення відносин із країнами Співдружності Незалежних Держав <...> і ми розглядаємо простір СНД як сферу наших стратегічних інтересів», у Посланні 2005 р. акцентується на «цивілізаційній місії» російської нації на євразійському континенті, а в Посланні 2007 р. вказується, що «Росія й надалі має намір відігравати ініціативну роль у процесах економічної інтеграції на просторі СНД» [4].

Факт, що і ЄС, і Росія діють у Східній Європі з різними мотивами, цілями і засобами, неминуче призводить до помітної напруги або навіть більш чи менш серйозних проблем у їх двосторонніх відносинах. При цьому конкуренція між Брюсселем і Москвою за держави Східної Європи є виразно асиметричною. Брюссель виступає за їх «прив'язку» до ЄС, але виключає повномасштабну інтеграцію, він бачить місце країн регіону тільки «по сусідству» з об'єднаною Європою, а за уявленнями Росії, їх місце – у спільному євразійському політичному, економічному та соціокультурному просторі з центром у Москві.

Підхід ЄС щодо східних сусідів впливає, по-перше, з міркувань безпеки, сприяння належному врядуванню, демократії та економічному розвитку на його околицях. Стійка інтеграція сусідів до норм і правил об'єднаної Європи створить більше взаємозалежності і, як результат, стабільності. Зниження міграційного тиску, підвищення потенціалу в боротьбі з транскордонною організованою злочинністю, прямі інвестиції та нові ринки для

товарів ЄС – ось набір чинників, які зумовлюють прагматичний інтерес ЄС у цьому регіоні. По-друге, політика ЄС у Східній Європі пов'язана з його прагненням зміцнення своєї ролі, як впливового гравця на міжнародній арені, у чому стабілізація сусідніх регіонів є найліпшим індикатором [3, с. 184].

Політика Росії щодо держав Східної Європи зумовлена іншими міркуваннями. По-перше, РФ прагне бути одним із центрів сили у мультиполярному світі, і лише інтеграція пострадянського простору під її егідою може зробити її сильним міжнародним полюсом. Після розпаду Радянського Союзу Росія була ініціатором численних інтеграційних ініціатив на пострадянському просторі, але до них не вдалося надійно залучити Україну, Молдову та Грузію. Так, у 2003 р. РФ ініціювала створення Єдиного економічного простору за участю Росії, України, Білорусі й Казахстану, який передбачав формування митного союзу з наднаціональними структурами, однак Україна не сприйняла цієї ідеї. Численні амбітні, але невдалі спроби пострадянської інтеграції викликали у сторонніх спостерігачів відчуття втоми і скепсису. І лише створення Митного союзу ЄврАзЕС за участю Росії, Білорусі та Казахстану і плани його трансформації у Євразійський економічний союз змінили ситуацію. Попри слабку економічну базу, угруповання має жорсткішу організаційну структуру, ніж його попередники, і проєкт фактично реалізується. Більше того, Росія розглядає його як інструмент реінтеграції пострадянського простору, включно з країнами, що належать до східного сусідства ЄС, і передусім Україною.

По-друге, обґрунтування російської політики щодо держав «близького зарубіжжя» значною мірою має відношення до легітимації та збереження політичного режиму, створеного В. Путіним. З цього погляду Росія не зацікавлена в появі демократичних і процвітаючих сусідів, особливо з числа колишніх радянських республік. Адже будь-яка країна в регіоні зі стабільними демократичними інституціями, підкріпленими економічним зростанням і високим рівнем життя населення, може підірвати нинішній режим у Росії. Російська реакція на «помаранчеву революцію» в Україні і на бажання підписання Угоди про асоціацію України з ЄС підтверджує цю тезу.

Отже, на відміну від політики ЄС, яка спрямована на сприяння демократії, втілення верховенства права, ефективного управління і лібералізації ринків східних сусідів, політика Росії має на меті збереження і навіть збільшення свого впливу на пострадянському просторі [5, с. 22]. Якщо підхід ЄС до відносин із східноєвропейськими країнами вписується у рамки європейського регіоналізму і має функціональну та технократичну природу, то Росія визначає ці відносини радше у термінах геополітики. Брюссель цікавить передусім внутрішня стабільність та дієздатність адміністративних систем сусідніх країн, тоді як Москву – їхня зовнішньополітична орієнтація [6, с. 37]. Якщо ЄС зацікавлений у поступовій європеїзації держав Східної Європи й підтримці процесу реформ, то Росія в основному підтримує наявний стан справ, при якому реформи не проводяться або проводяться із затримкою.

Інструменти реалізації політики Європейського Союзу і Росії щодо їх спільного сусідського простору так само різняться, як і їхні цілі. У той час як Європа, вочевидь, «сидить склавши руки» і покладається на те, що К. Більдт назвав «магнетизмом» європейської моделі [Цит. за: 7, с. 27], Росія, яка, як вважається, не має особливо великого досвіду в частині застосування «м'якої сили» (поняття вживається за визначенням його автора – Дж. Ная: «м'яка сила» (soft power)) – це здатність отримувати бажаний результат більше через привабливість чи залучення, ніж через примус або санкції»; див.: [8, с. 21]), навчилася ефективно використовувати силу стимулів.

Російська Федерація пропонує своїм сусідам із простору СНД прості конкретні переваги, такі як відкриті ринки праці, дешева енергія, членство у багатосторонніх організаціях, кредити тощо, у той час як при проведенні переговорів із ЄС уряди східноєвропейських держав потрапляють у заплутані бюрократичні лабіринти Європейської політики сусідства, Східного партнерства, Європейського інструменту сусідства і партнерства, Європейського інвестиційного фонду тощо. Перефразовуючи експерта по регіону Східної Європи Д. Лінча,

«коли Росія робить вам пропозицію, ви не зможете від неї відмовитись, у той час, коли ЄС робить вам пропозицію, ви не можете її зрозуміти» [9, с. 20].

Політика ЄС у Східній Європі – ЄПС та Східне партнерство – становлять собою суміш таких інструментів, як угоди про асоціацію, зони вільної торгівлі, лібералізація візового режиму, технічна, експертна та фінансова допомога урядам, моніторинг виконання зобов'язань, допомога громадянському суспільству (наприклад, створення європейських інформаційних центрів) тощо. Перевага підходу ЄС полягає у його прозорості і високому ступені передбачуваності, однак такий бюрократичний /технократичний підхід має й суттєві слабкі сторони. Небажання ЄС поставити перспективу членства у порядок денний або принаймні зробити перспективу безвізового режиму гідною довіри східних сусідів створює у їх громадян образ об'єднаної Європи як привабливої, але недосяжної [3, с. 186]. Таким чином, Європейському Союзу явно бракує трансформативної сили для сприяння трансформації східноєвропейських держав за своїм зразком.

Стратегія Росії полягає у протидії впливу Європейського Союзу в Східній Європі, представляючи себе як альтернативну модель. На відміну від ЄС, Росія завжди мала видимі і сильні позиції в державах «близького зарубіжжя». «М'яка сила» Росії у Східній Європі базується на історичній та культурній близькості, наявності російських меншин у сусідніх країнах, російській мові, пострадянській ностальгії та силі Російської православної церкви [7, с. 29]. Етнічні росіяни становлять 17,3% населення в Україні, 11,4% – у Білорусі і 9,4% – у Молдові [7, с. 29]. Кількість носіїв російської мови в державах Східної Європи навіть перевищує кількість етнічних росіян. Наприклад, в Україні за даними перепису населення 2001 р. російську мову вважали рідною 29,6% громадян різних національностей [10, с. 509]. Близько 80% білорусів належать до Білоруської православної церкви, 37% українців – до Української православної церкви (Московський патріархат), і в Молдові 75% – до Молдавської православної церкви. Усі ці церкви є підпорядкованими Російській православної церкві [7, с. 29]. Україна і Білорусь залишаються частиною російського музичного та мистецького простору, а Київ є одним із найбільших центрів російськомовної музичної поп-індустрії. Російське пропагандистське кіно, яке масово знімають на державне замовлення, заповнило екрани українських і білоруських кінотеатрів, а телесеріали – заволоділи увагою телеглядачів. Крім того від 2007 р. у Концепції зовнішньої політики РФ передбачено відносно новий напрям – «гуманітарний вимір» зовнішньої політики, який є сумішшю несилових та неекономічних засобів – додаток до мілітарної й економічної сили Кремля: просування власної культури і науки, промоція «Русского мира», «суверенної демократії» та «захисту прав співвітчизників за кордоном» [4].

Варто також відзначити, що російський вплив у «близькому зарубіжжі» ґрунтується не тільки на історичних, культурних, мовних чи суспільних зв'язках, а й на інтересах національних політичних та бізнесових еліт. Російський капітал значною мірою гарантує реалізацію російських інтересів в державах регіону, у той час як національні бізнес-адміністративні групи, орієнтовані на зв'язки з Росією, служать політичними лобістами цих інтересів [3, с. 191].

Отже, Росія реалізує активну політику з метою залучення країн Східної Європи у свою сферу впливу, у той час як ЄС продовжує проводити технократичну стратегію щодо держав регіону, суть якої полягає у поступовому політичному та економічному вирівнюванні їх із ЄС без виразних надій на фактичне приєднання і вагомих та однозначних стимулів. У ситуації, коли громадськість цих держав дуже мало знає про переваги інтеграції з ЄС та поширеності песимізму щодо можливості її реалізації, Росія має більше можливостей для збереження свого впливу. У багатьох відношеннях вона є ближчою і зрозумілішою для спільних сусідів, ніж ЄС, що пов'язано з мовною ситуацією, єдиним інформаційним простором, подібністю менталітету, вільним рухом через кордони для громадян (на тлі тих труднощів, які виникають, коли вони бажають отримати шенгенську візу) тощо. Тому можна погодитись із Е. Вільсоном та Н. Попеску, що реалізуючи свою східну політику, ЄС з кожним роком «втрачає ґрунт» [7, с. 47].

На нашу думку, основна «слабка ланка» стратегії ЄС полягає в тому, що він, на відміну від Росії, дотримується більше технократичного/бюрократичного підходу і меншу увагу приділяє політичному виміру. Крім того, ЄС меншою мірою готовий надати пільги, преференції або використовувати примус, ніж Росія. Реалізуючи ЄПС, ЄС недостатньо враховує існування альтернативної моделі тяжіння в регіоні та «больові точки», які залишають країни Східної Європи відкритими для російського впливу – видається, що до різкого розвороту України у бік Росії напередодні Вільнюського саміту не були готові в Брюсселі, Берліні і навіть Варшаві, тому Європа виявилась шокованою і розгубленою. На відміну від країн ЦСЄ та Західних Балкан, Україна та інші країни Східної Європи – не «порожній простір», щойно позбавлений комуністичного впливу, а зона особливих російських інтересів. З огляду на це, ЄС потребує корекції і доповнення своєї політики інструментами, які зроблять його більш видимим і зрозумілим для громадян відповідних держав. Європа може багато зробити як на міжурядовому рівні, так і на рівні міжлюдських контактів. Це може бути реалізовано шляхом зосередження більшої уваги на порядку денному відносин із країнами Східної Європи, запровадження нових інституційних каналів для співпраці та каналів соціалізації. У цьому сенсі найбільш ефективним шляхом для поліпшення іміджу Євросоюзу на східних околицях може стати лібералізація його візової політики, що сприятиме європеїзації майбутніх еліт східних сусідів та забезпечить економічні вигоди як для ЄС, так і для його сусідів. Вплив ЄС може стати відчутнішим і через матеріальну й фінансову допомогу в програмах регіонального розвитку та інфраструктурних проектах. ЄС може також віднайти нові способи підтримки свободи ЗМІ, зокрема сприяти розвитку мережі вільних ЗМІ в регіоні. І це не буде виразом благородного альтруїзму з боку ЄС, а свідченням розуміння принципових і далекоглядних власних інтересів.

Крім «м'якої сили» Росія має потенціал для активного використання більш агресивних інструментів («жорсткої сили») (hard power) для впливу на прийняття рішень у країнах Східної Європи. Він пов'язаний, по-перше, з розміщенням російських військових баз у всіх шести країнах Східного партнерства, по-друге, їх енергетичною залежністю від Росії і загрозою використання останньою енергетичного шантажу, по-третє, можливістю застосування Росією економічного тиску у вигляді санкцій, ембарго, блокад, і, нарешті, незавершеністю демаркації міждержавних кордонів.

Російська та європейська «жорсткі сили» на просторі Східної Європи не збалансовані [7, с. 39]. У той час, коли Росія, як і раніше, має претензії до статусу наддержави через свою військову міць і контроль величезних обсягів стратегічних енергетичних ресурсів (які вона активно використовує для реалізації своїх зовнішньополітичних завдань), ЄС демонструє байдужість до використання силових засобів для здійснення свого впливу. Москва має великий досвід у частині використання «жорсткої сили» як у військовій, так і в економічній сферах. Європейський Союз із часу свого створення був натхненний ідеєю, що мирні відносини між державами повинні базуватись не на балансі сил, а на економічній взаємозалежності, верховенстві права і наднаціональному управлінні [7, с. 39]. Як зазначає Р. Каган, європейську стратегічну культуру творять наголос на перемовинах, дипломатії, торгових зв'язках, пріоритет міжнародного права над використанням військової сили, прямика над батоном [11, с. 49]. Колишній міністр закордонних справ Німеччини Й. Фішер так сформулював цю думку: «Суттю європейської політики після 1945 р. була і надалі є відмова від силових принципів і панівних амбіцій окремих держав, що виникли як наслідок Вестфальського миру 1648 р.» [Цит. за: 11, с. 49].

Р. Каган зазначає, що саме відмова від військової сили як знаряддя міжнародних відносин спричинилася до такого «дива», як європейська інтеграція. Дипломатія, переговори, економічні зв'язки, політичний діалог, заохочення на протипагу покаранню, компроміс на протипагу конфронтації, повільний, однак, щоденний поступ, приборкання амбіцій – ось шляхи досягнення франко-німецької згоди, які уможливили європейську інтеграцію [11, с. 52–53]. «Геній батьків-засновників», – пояснює колишній президент Європейської Комісії Р. Проді, –

«полягає у перетворенні надмірних політичних амбіцій <...> у низку конкретних детальних рішень. Такий непрямий підхід уможливив подальші дії. Зближення відбувалось поступово. Від конфронтації ми перейшли до готовності до співпраці в економічній сфері, а потім і до інтеграції» [12, с. 44].

Цей підхід спрацював у Західній Європі, а згодом сприяв приєднанню до Європейського Союзу і держав ЦСЄ. Сьогодні ж чимало європейців вважає, що його застосування доцільне й у відносинах із сусідами ЄС з метою їх поступової європеїзації, до того ж меншим коштом, ніж застосування жорстких засобів впливу. Із зазначеного зрозуміло, чому «батіг» відіграє набагато меншу роль у політиці ЄС щодо його сусідів, ніж «пряник». У випадку ж з Росією акценти розставлені дещо по-іншому.

Очевидно, що перелік і потенційна сила інструментів впливу Росії є більш потужними. Широкий спектр «жорстких» засобів впливу, використовуваних Росією, демонструє її рішучість у досягненні своїх зовнішньополітичних цілей, але одночасно показує слабкість цієї країни. Так, війна в Грузії у 2008 р., агресія та військова інтервенція Росії в Україні 2014 р. стали свідченням того, що інші форми впливу – економічний, політичний, ідеологічний – не спрацювали. Більше того, російські ембарго, блокади, енергетичний шантаж та військові втручання можуть забезпечувати реалізацію інтересів РФ у короткостроковій перспективі, в той час як у довгостроковій перспективі їх дієвість зменшуватиметься. Але навіть за тих умов, що російська «жорстка сила» має свої межі, сьогодні вона надає реального впливу Кремлю у регіоні Східної Європи, якого Європейському Союзу катастрофічно бракує. Небажання ЄС використовувати «жорстку силу» в регіоні означає, що ігнорування заборон чи погроз Європи, як правило, нічого не коштує для урядів. Із огляду на це вони не поспішають змінювати свою поведінку (політику) [7, с. 45].

Існування цих проблем підриває потенціал європеїзаційного впливу ЄС в країнах Східного партнерства. Енергетичні війни, економічні блокади, недемарковані кордони і присутність російських військових баз створюють проблеми для європейської безпеки і підривають можливості ЄС у забезпеченні стабільності та сприяння реформам у регіоні. Тому Європейський Союз має безпосередній інтерес до мінімізації впливу Росії в країнах Східного партнерства. Погоджуючись із Е. Вільсоном та Н. Попеску, вважаємо, що кращим способом цього буде допомогти їм «нарошувати» свою незалежність і чинити опір спробам Росії зазіхнути на їх суверенітет [7, с. 51].

У будь-якому разі Східна Європа має бути місцем, де будуть поєднані інструменти політики безпеки та модернізації. Досі ЄС обходив теми безпеки і заморожених конфліктів у східному сусідстві. Програма Східного партнерства була сконструйована таким чином, щоб оминати ці рифи, бо в ЄС були переконані, що ці проблеми не можна розв'язати дипломатичними методами, натомість вони ослабнуть за умови позитивних соціальних та економічних змін. Але ми бачимо, що це не так. Використовуючи проблему Нагірного Карабаху, Росія змусила Вірменію відмовитись від підписання угоди про асоціацію з ЄС. Більше того, Росія анексувала Крим, що засигналізувало про наміри Москви розширити свою сферу впливу у Східній Європі. Подальші дії РФ щодо дестабілізації ситуації на українському Сході та Півдні, агресія та військова інтервенція Кремля проти України поставили на порядок денний питання збереження політичного устрою української держави й територіальної цілісності країни загалом. До того ж дії Росії становлять серйозний виклик основним принципам сучасного світового порядку, таким як суверенітет і невтручання.

Нинішня конфронтація між Росією і Заходом через Україну має не тільки геополітичне значення, вона доленосна і для європейської безпеки. Якщо ЄС не використає сьогодні своєї економічної ваги для забезпечення суверенітету і європеїзації України, його можуть очікувати перманентна політична нестабільність та збройні конфлікти на східних кордонах у майбутньому. На нашу думку, попри небажання ЄС говорити геополітичною мовою з Москвою, зіткнення з Росією неминуче, якщо він справді бажає сприяти демократизації, економічній модернізації і поступовій інтеграції країн Східної Європи до нього, бо це

прямо суперечить російським інтересам у регіоні, який вона вважає своєю «канонічною територією». Очевидно також, що необхідно поглибити діалог у галузі політики безпеки з країнами Східного партнерства, як у багатосторонньому, так і двосторонньому форматі з огляду на реалістичні сценарії розвитку подій у Східній Європі.

Таким чином, співвідношення впливу Європейського Союзу і Росії у Східній Європі дозволяє констатувати високий ступінь вразливості наявного балансу. Хоча ЄС має у своєму розпорядженні більш широкий арсенал важелів впливу, йому бракує цілісної стратегії застосування власних інструментів, що особливо стосується політичного виміру. Європейський Союз виступає найпотужнішою «моделлю тяжіння» для держав Східної Європи, проте йому явно бракує сили для сприяння їх трансформації за своїм сценарієм. Росія ж поки що володіє необхідними важелями, щоб обмежувати вплив ЄС на трансформаційні процеси в державах регіону. Якщо Європейський Союз і надалі применшуватиме важливість регіону Східної Європи у своїх зовнішньополітичних комбінаціях, важелі впливу Росії в регіоні збережуться на подальшу перспективу, що дозволить їй нівелювати європеїзаційний вплив ЄС на цьому просторі.

1. *Шерр Дж.* Україна – Росія – Європа: отруєний трикутник / Дж. Шерр // Дзеркало тижня. – 2013. – № 47. – 13–20 грудня.
2. *Линкавичюс Л.* Политика соседства Европейского Союза по отношению к Украине / Л. Линкавичюс // Обзор литовской внешней политики. – 2008. – № 20. – С. 64–91.
3. *Solonenko I.* A Ukrainian Perspective on the EU-Russia Relationship / I. Solonenko // Searching for New Momentum in EU-Russia Relations / [ed. A. Duleba]. – Bratislava : Slovak Foreign Policy Association, 2009. – P. 177–210.
4. *Русский архипелаг* [Электронный ресурс] / Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru>.
5. *Solonenko I.* The EU's «Transformative Power» towards the Eastern Neighbourhood: the Case of Ukraine [Electronic resource] / I. Solonenko. – August 2010. – 30 p. – Access mode : http://www.jep-berlin.de/fileadmin/website/09_Publicationen/SPES_Policy_Papers.pdf.
6. *Шаповалова О.* Європейські трансформації – українські дилеми / О. Шаповалова // Зовнішні справи. – 2011. – № 3. – С. 36–40.
7. *Popescu N.* The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood: Policy Report / N. Popescu, A. Wilson. – London : European Council on Foreign Relations. – June 2009. – 69 p.
8. *Nye J.* Soft Power: The Means to Success in World Politics / J. Nye. – New York : Public Affairs, 2004. – 328 p.
9. *Lynch D.* Communicating Europe to the World: What Public Diplomacy for the EU?: EPC Working Paper / D. Lynch. – November 2005. – № 21. – 48 p.
10. *Сидорук Т. В.* «М'яка сила» Росії як протизвага європеїзаційному впливові ЄС в Україні / Т. В. Сидорук // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Спецвип. – С. 506–511.
11. *Каган Р.* Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку / Р. Каган ; [пер. з англ. Я. Чайковського, Г. Безух]. – Львів : Незалежний культурологічний журнал «І», 2004. – 134 с.
12. *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи / Р. Проді. – К. : К.І.С., 2002. – 140 с.

ВНЕСОК КРАЇН «ВЕЙМАРСЬКОГО ТРИКУТНИКА» В СИСТЕМУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Rusova Olga. Contribution of Weimar triangle states in the European security system.

“Weimar triangle” has appeared as a political and diplomatic configuration in 1991, reflecting the new geopolitical situation in the region of Central and Eastern Europe after the ending of so-called “velvet revolutions”. After the collapse of the Soviet camp and the USSR, all these countries had to seek the new partners and alternative forms of interaction. The main foreign reference-point was the political integration with EU states. The active engagement of Poland into these processes, as one of the biggest countries of “new Europe” according to a number of population and a scale of territory, became the main task of Europe. The appearance of the new geopolitical formation, gave the opportunity to the Germans and French to keep the Poles within the bounds of the negotiation process and constant dialogue, exercising control of the reforms in the fields of Warsaw foreign and international policy in the 90s.

The main goal was reached and Poland became a full-right member of the EU in May 2004. Due to the strengthening of french-german-polish ties, the project “Weimar triangle” gradually is asserting itself as the subregional actor, which can exert the influence on the politics of the EU. This is proved by the enlargement of form of the triangle interaction, and its transformation into “Weimar triangle+” with the participation of Spain and Italy.

Taking into account the political heft of “Weimar triangle”, the cooperation of these three states in the defence area raised in importance. During last ten years Poland, France and Germany initiated a great number of the different project in this direction: “Weimar brigade” – organized with the aim to carry out the joint EU operations and the coordination of the civil and military components; the constant negotiations with Russia, discussing its role in the system of the European security and other European integration processes; the collaboration with Northern European states (Ghent initiative) and the setting up of the project “Polling and Sharing” in order to use the finances for the military needs. But one of the main obstacles on the way of realization of all its projects is that all EU member-states now came very close to the creation of the collective military potential and have to delegate some of their sovereign rights to the competence of the specialized EU institutions. As a consequence, it can lead to the split between the opponents and supporters of the Common Foreign and Security Policy and could temporary suspend the integration processes in this sphere.

Key words: European Union, Weimar triangle states, Common Foreign and Security policy, European integration.

«Веймарський трикутник» з'явився як політико-дипломатична конфігурація у 1991 році, відображаючи нову геополітичну ситуацію у регіоні Східної та Центральної Європи після завершення періоду «оксамитових революцій». Розпад радянського блоку та СРСР змусили ці держави шукати нових партнерів та альтернативні формати взаємодії. Головним зовнішньополітичним орієнтиром стала економічна та політична інтеграція із країнами ЄС. Долучення Польщі до цих процесів, як однієї з найбільших за кількістю населення та територією серед інших країн «нової Європи», стало першочерговим завданням. Поява нового геополітичного утворення дозволила німцям та французам утримувати поляків у межах діалогу, здійснюючи опосередкований контроль над реформами у сферах зовнішньої та внутрішньої політики Варшави у 90-х роках ХХ століття. 9 квітня 1991 р. було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Польщею та Францією, а 17 червня 1991 р. – аналогічний договір з об'єднаною Німеччиною. У тому ж 1991 році у м. Веймарі відбулася зустріч міністрів закордонних справ Німеччини, Франції та Польщі – Ганса-Дітріха Геншера, Ролана Дюма та Кшиштофа Скубішевського, результатом якої стало створення «Веймарського трикутника».

Коли головна мета цього об'єднання була досягнута і Польща стала членом ЄС у травні 2004 року, особливого значення набуло співробітництво трьох держав у оборонній галузі, що стало невід'ємною частиною процесу відродження європейської оборони.

Першою важливою подією на новому етапі розвитку відносин «Веймарського трикутника» слід вважати саміт, який відбувся у німецькому місті Метлах 5 грудня 2006 р. в присутності

голів держав та урядів. У підсумку була прийнята спільна декларація, де було наголошено на близькості позицій Франції, Польщі та Німеччини по багатьох важливих міжнародних питаннях, що стосуються спільних дій у межах ЄС та НАТО, відзначені трьохсторонні зусилля з проведення виборчого процесу в Демократичній Республіці Конго, в місії у Лівані та під час операції в Афганістані. Стосовно військового співробітництва була висловлена готовність створити тактичну групу. Представник Польщі у комітеті НАТО і в ЄС генерал-майор Януш Боярські повідомив польському радіо, що підрозділ має стати стратегічним резервом ЄС, який може бути задіяний у будь-якій кризовій ситуації за його рішенням [1, с. 261].

Наступна зустріч у межах «Веймарського трикутника» відбулася 17 червня 2008 р. за участі міністрів закордонних справ ФРН, Франції та Польщі – Франка-Вальтера Штанмайера, Бернара Кушнера та Радослава Сікорського. Незважаючи на те, що найбільш дискусійними темами стали майбутнє головування Франції в Європейській Раді та провал проекту нової конституції ЄС на референдумі в Ірландії, також порушувалось питання стратегічного значення – щодо «Веймарського трикутника». Свою думку з цього приводу экс-міністр закордонних справ Польщі Адам Даніель Ротфельд висловив таким чином: «Веймарський трикутник сьогодні став свого роду дискусійним клубом, де обмірковується майбутнє ЄС, хоча партнери дивляться під різним кутом зору на деякі питання. Жак Ширак хоче втягнути Євросоюз у велику політику і „притлумлення пожеж” на Близькому Сході, а Лех Качинський – щоб ЄС відправляв сигнали країнам СНД. «Веймарський трикутник» – це унікальний інструмент. Жодна країна нашого регіону не бере участі в подібному форумі, де до неї ставляться як до привілейованого партнера двох найбільших континентальних держав ЄС. Трикутник став не тільки символом подолання суперечностей, але і форумом для проведення консультацій між Німеччиною, Францією та Польщею. Трикутник не призначений для вирішення конкретних проблем. Він сприяє обговоренню проблем стратегічних» [2]. На думку Адама Ротфельда, саме такий формат франко-німецько-польських взаємовідносин дозволяє Польщі брати участь в обговоренні найбільш гострих питань на європейському порядку денному, що виокремлює державу серед інших новоприбулих до ЄС країн. Хоча і не завжди видається можливість суттєво впливати на позиції європейських лідерів.

2010 рік пройшов під знаком активної взаємодії та співробітництва «Веймарського трикутника». Перша офіційна зустріч польського міністра у справах ЄС Миколая Довгилевича з його колегами П'єром Леллушем та Вернером Хойером відбулася 1 лютого 2010 р. Європейські урядовці торкнулися питань, що стосувалися виконання Лісабонської угоди, стратегії «ЄС-2020», наслідків саміту ООН у Копенгагені, перспектив політики європейської енергетичної безпеки, загальноєвропейської оборонної політики, створення Європейської служби зовнішніх дій, а також процесу підготовки до польського головування у Раді ЄС у другому півріччі 2011 року [1, с. 262]. Після цього міністри взяли участь у семінарі під назвою «Веймарські бачення для дій ЄС протягом наступних п'яти років». Порядок денний був достатньо широким, хоча й мав переважно дорадчий характер.

Наступна зустріч знову пройшла на рівні міністрів закордонних справ трьох країн 27 квітня того ж року в Бонні. В першу чергу розглядалося питання щодо здатності країн-членів ЄС забезпечити безпеку своїх громадян. Реагувати на кризи, що виникають у світі, Європа повинна перш за все дипломатичним шляхом, заявив під час переговорів голова зовнішньополітичного відомства ФРН Гідо Вестервелле. За його словами, важлива роль у цьому питанні належала європейському дипкорпусу. Але якщо дипломатичних методів впливу не достатньо, то Євросоюз повинен бути готовим і до інших шляхів вирішення конфлікту. Саме тому виникла необхідність зміцнити громадянську військову дієздатність ЄС. Бернар Кушнер і Радослав Сікорський також виступили із заявою, що окрім участі в НАТО країнам ЄС необхідно розвивати європейську обороноздатність. Одним із засобів підвищення обороноздатності Європи міністри назвали створення спільних європейських структур безпеки. За практичну модель було взято проект «Веймарська бригада». Це спільне військове об'єднання, що нараховує більш ніж 2000 людей, було введено у дію в

2013 році [3]. Таким чином, голови трьох зовнішньополітичних відомств знову повернулися до обговорення питань, що піднімалися ще під час зустрічі в місті Метлах у 2006 р. Знадобилося близько семи років для реалізації цієї ініціативи, тому темпи співробітництва між країнами «Веймарського трикутника» у галузі безпеки навряд чи можна назвати інтенсивними.

Поряд з питаннями спільної зовнішньої та безпекової політики, в Бонні також обговорювалась тема вибудовування нового рівня відносин з Російською Федерацією з огляду на нові інтеграційні процеси всередині ЄС. Росія розглядалась, перш за все, як важливий стратегічний партнер ЄС, постачальник великих обсягів природного газу до Європи, а головне, без урахування думки цієї держави у певних питаннях неможливо забезпечити безпеку в регіоні. Отже, перемовини у квітні 2010 року стали своєрідною підготовкою до зустрічі 23 червня того ж року в Парижі. Формат консультацій на цей раз було розширено, окрім міністрів закордонних справ країн «Веймарського трикутника» (Гідо Вестервелле, Бернара Кушнера і Радослава Сікорського), в них також взяв участь запрошений французькою стороною міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров. Це свідчило про готовність усіх сторін до поглибленого співробітництва і неможливості подальшого ігнорування інтересів Росії в Європі.

Однією з найважливіших тем для дискусії стала ситуація у Калінінградській області. Сергій Лавров зазначив, що він від свого імені та імені колеги міністра закордонних справ Польщі Радослава Сікорського направив прохання в Брюссель щодо тих виключень, які передбачені у режимі Шенген, з метою вільного пересування жителів Калінінградської області у межах районів на кордоні з Польщею. Така позиція була активно підтримана колегами із Франції та Німеччини [4].

В центрі уваги політиків також знаходився Придністровський конфлікт, а точніше можливі шляхи його вирішення та збереження суверенітету республіки Молдова. Було введено нову формулу перемовин «5+2», де Придністров'я і Молдова фігурували як сторони конфлікту, посередником виступила ОБСЄ, Росія та Україна надали гарантії продовження переговорів [1, с. 262]. Росія зобов'язалась докласти максимум зусиль, щоб конфліктуючі сторони якомога швидше досягли компромісу, але все ж результативність перемовин і зараз залежить від Кишинєва та Тирасполя.

Також під час зустрічі було зроблено акцент на можливості створення спільного з ЄС Комітету з питань зовнішньої політики та безпеки. Ця ідея була виголошена канцлером ФРН Ангелою Меркель та президентом РФ Володимиром Путіним на зустрічі у Мезеберзі 5 червня 2010 року. Сергій Лавров прокоментував ідею запровадження даного органу: «Всі учасники сьогоденної зустрічі висловились за те, щоб ЄС прийняв таке рішення. Адже це дозволить надати новий імпульс нашому співробітництву, в тому числі і з питань кризового урегулювання за участі Росії та Євросоюзу» [5].

Зустріч у форматі «Веймарський трикутник» + Росія була проведена вперше. Участь Росії сприймалась як спроба інтегрувати державу в архітектуру європейської системи безпеки. Слід зазначити, що результати зустрічі мали переважно декларативний характер. Але висловлювались припущення, що така модель співпраці може бути ефективною для виявлення та вирішення конфліктів і кризових ситуацій на ранніх стадіях.

Виключне значення мала зустріч у межах «Веймарського трикутника», яка відбулася 7 лютого 2011 року. На перемовинах були присутні лідери трьох держав – Ангела Меркель, Ніколя Саркозі та новообраний президент республіки Польща – Броніслав Коморовський. Багато надій було пов'язано з цією зустріччю. Вона мала б стати символом нового етапу стосунків Польщі з іншими державами-членами ЄС, позаяк Броніслава Коморовського можна вважати набагато більш проєвропейськи налаштованим президентом, порівняно з його попередником, консерватором Лехом Качинським.

На думку Броніслава Коморовського, у Польщі прагнули «пожвавлення Веймарського трикутника» тому, що він уже одного разу виправдав себе і підтримав Польщу в її прагненні стати членом ЄС, і саме тому потрібно поновити контакти між головами держав після декількох

років бездіяльності. До того ж, Б. Коморовський заявив, що відродження «Веймарського трикутника» є вигідним для всіх сторін: співпраця не тільки дозволить посилити голос Польщі, але й буде сприяти взаєморозумінню між Францією, Німеччиною та Польщею – у тому числі в дискусіях з іншими країнами [6].

На порядок денний було винесено достатньо широкий спектр проблем та завдань, які стояли перед ЄС. Зокрема, обговорювались міри з подолання світової фінансової кризи, перспективи взаємовідносин ЄС із його східними сусідами. Центральним стало питання, що стосувалося розробки європейської політики безпеки. Європейський Союз, усвідомлюючи необхідність зведення більш потужної та незалежної від НАТО оборонної системи, зіткнувся з низкою труднощів. Через те, що більшість держав ЄС є одночасно членами НАТО, за період існування блоку вони звикли у зовнішньополітичних питаннях орієнтуватися на позицію США. Тому розробка незалежного європейського зовнішньополітичного курсу з координаційними центрами у Брюсселі потребує чималих зусиль та часу. До того, ж існує загроза нав'язування інтересів європейських лідерів – Франції та Німеччини іншим країнам. Все це може призвести до непорозумінь, які будуть гальмувати євроінтеграційні процеси у галузі оборони.

Для реалізації проектів у сфері оборони необхідне сприяння з боку зовнішньополітичних відомств Союзу, а також підтримка Верховного представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Слід зазначити, що успішність цих зусиль у значній мірі залежатиме від того, чи отримають вони підтримку європейських країн, що знаходяться за межами трикутника. У цій ситуації особливого значення для «Веймарського трикутника» набуває можливість співпраці з Фінляндією та Швецією, які не є членами НАТО і тому зацікавлені у створенні надійної регіональної системи безпеки, яка буде формуватися у контексті спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

У 2009 році экс-міністр закордонних справ Норвегії Торвальд Столтенберг запропонував 13 реформ щодо співпраці між скандинавськими країнами, починаючи від обопільних декларацій солідарності до спільного розвитку збройних сил. У 2011 році вони офіційно запросили Естонію, Латвію та Литву до створеної в 2009 році Організації оборонного співробітництва країн Північної Європи (Nordic Defense Cooperation) з метою зміцнення кооперації в загальній оборонній стратегії та плануванні, а також міжнародних операціях. [7]. Тому все тісніше політичне співробітництво у регіоні Балтійського моря стає цілком реальним, що безперечно має позитивний вплив на формування карти європейської системи безпеки.

У даному контексті важливе місце посідає «Гентська ініціатива», запропонована Німеччиною та Швецією під час неформальної зустрічі міністрів оборони ЄС в Генті у вересні 2010 року. Але їй передували дві директиви від 2008 та 2009 р. щодо лібералізації ринків військової продукції в ЄС, які значно полегшили доступ країн-членів до ринків один одного та створили підґрунтя для подальшої кооперації. Сама ж «Гентська ініціатива» повинна сприяти нарощуванню військових та військово-технічних можливостей ЄС, а також залучити всі країни Євросоюзу до співпраці у військовій галузі. Особливо підкреслюється роль Європейського оборонного агентства у процесі створення відповідних експертних груп [8].

Можна сказати, що «Гентська ініціатива» заклала основу нового інтеграційного проекту, який отримав назву Polling and Sharing (P&S) – «Об'єднуючи та розподіляючи». Його концепція передбачала більш ефективне використання військового потенціалу при менших витратах, концентрацію військових ресурсів країн ЄС та їх загальне застосування [8].

Серед недоліків проекту треба назвати тривалий процес реалізації, Polling and Sharing який потребує високого ступеню довіри учасників один до одного, готовність пожертвувати національним суверенітетом у найбільш делікатній галузі – національній безпеці. Також не зрозуміло, чи зможе Європейське оборонне агентство, яке координує проекти Polling and Sharing, надалі ефективно виконувати цю роль чи для цього необхідно створити абсолютно нові структури. З критикою окремих аспектів цієї ініціативи також виступили військові, вказуючи на ризик дублювання “Smart defence” («розумної оборони») НАТО [8].

Спільні зусилля країн «Веймарського трикутника» та скандинавських держав є чудовою можливістю для інтенсифікації процесу розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики, хоча на практиці їй тут виникають певні труднощі. По-перше, скандинавський напрямок цієї політики не є пріоритетним для країн-членів ЄС у цілому, і для Франції та Німеччини зокрема. Серед трьох країн «Веймарського трикутника», Німеччина та особливо Польща висловлюють найбільшу зацікавленість та готовність до кооперації із скандинавськими державами. На підтвердження можна пригадати польсько-шведський проект «Східне партнерство», у той час як Франція, наприклад, у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики все ж надає перевагу союзникам, які мають більшу питому вагу на міжнародній арені. З огляду на це, 2 листопада 2010 року між Францією та Великобританією була підписана «Угода про кооперацію у питаннях оборони та безпеки», що надала певний імпульс для сталого розвитку промислового співробітництва у галузі спільного виробництва військової техніки та систем озброєння. Президент Ніколя Саркозі після парафування документу прокоментував, що і Франція, і Великобританія виявили «безпрецедентну в історії відкритість та ступінь довіри» один до одного, що у свою чергу стало приводом охрестити цю угоду «ною Антантою» [9]. При цьому Великобританія відносно до ініціатив країн «Веймарського трикутника» демонструє політику «доброзичливого нейтралітету», чим надає Варшаві, Берліну та Парижу більше місця для діяльності у цьому напрямку.

Ще одним кроком до зміцнення спільної зовнішньої та безпекової політики стала «Веймарська ініціатива», підтримана Італією та Іспанією у період головування Польщі в ЄС у другій половині 2011 р. Проект передбачав створення спільних постійних структур оперативного планування та управління. Але подібна ідея не викликала одностайного схвалення зі сторони інших членів європейської спільноти.

Реакція міністра закордонних справ Великобританії Уільяма Хейга на «Веймарську ініціативу» була наступною: «Ми не погодимося на це зараз. Ми не погодимося на це у майбутньому. Це для нас червона лінія» [10]. Офіційний Лондон вважав, що необхідно підвищувати ефективність вже існуючих військових сил та виявляти політичну волю для їх застосування, що «ЄС повинен стати у більшій мірі стратегічно орієнтованим у своєму підході до урегулювання конфліктів» [11]. Подібна реакція чітко виражає негативне ставлення Великобританії до подальшої інтеграції у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики, даючи зрозуміти, що виконання загальноєвропейських зобов'язань узятих перед іншими країнами-членами ЄС відходить на друге місце, коли питання стосується національних інтересів та суверенітету держави. Крім цього, протягом багатьох років Великобританія є одним із стратегічних партнерів США та палким прихильником ідеї формування європейської системи безпеки за підтримки НАТО. Але блокувати процес створення колективного військового потенціалу стає складніше, особливо при активному просуванні субрегіональних ініціатив та проектів. За цих умов для Великобританії існує загроза втратити свій політичний вплив у Європі й не зайняти відведене для неї місце у системі безпеки ЄС.

Таким чином, питання щодо зміцнення спільної зовнішньої та безпекової політики займає одне з центральних місць під час європейських дискусій, і, що не менш важливо, держави-учасниці «Веймарського трикутника» беруть активну участь у цьому процесі. Сьогодні відбувається розширення цього формату та його перетворення на «Веймарський трикутник+», до якого виявили бажання приєднатися Італія та Іспанія. На думку французького міністра оборони Жан-Ів Ле Дріана, учасники цього об'єднання входять до числа «ключових країн для європейської оборони». Наступного дня після брюссельської Євроради, яка відбулася 15 грудня 2012 р., міністри закордонних справ цих держав на зустрічі в Парижі прийняли спільне рішення на підтримку «амбіційної європейської політики у галузі безпеки та оборони» та виголосили, що вони хочуть бачити «більше Європи» саме у цій сфері [12].

Нова конфігурація «Веймарського трикутника» суттєво впливає на розподіл сил під час розгляду нагальних для ЄС питань. Підключення до лінії Варшава-Берлін-Париж Риму та Мадриду посилює позиції прибічників поглиблення інтеграції в галузі зовнішньої політики

та політики безпеки. Франція нарешті здобула можливість реабілітуватися після підписання франко-британської угоди від 2011р., яка була сприйнята як політичний дрейф держави у бік США та ухил від курсу, спрямованого на розвиток самостійної системи європейської безпеки. Таке пожвавлення у даній сфері зумовлено, перш за все, зовнішніми обставинами та нестабільною ситуацією у конфліктогенних регіонах, що вимагають від ЄС спиратись на власний військовий потенціал. Події «Арабської весни» продемонстрували, що ЄС не готовий взяти на себе роль міжнародного актора, який здатен врегулювати кризову ситуацію, що становить небезпеку не тільки для третіх країн, але і для самого ЄС. Європа знову виявила свою нездатність розробити єдину програму щодо прийняття відповідних заходів на Сході. І так само, як під час війни у Югославії, звернулася за допомогою до НАТО.

Аналізуючи історію існування проекту «Веймарський трикутник» і його внесок у створення загальноєвропейської системи безпеки, слід відзначити поступову трансформацію його цілей та завдань. На початковому етапі тристороннє співробітництво Франції, Німеччини та Польщі було спрямоване виключно на те, щоб допомогти Польщі у короткій термін провести необхідні реформи, адаптувати економіку до норм ринкових відносин та залучити державу до міжконтинентальної системи безпеки, у якій лідерські позиції займала НАТО.

Після досягнення вищезазначених цілей, – повноправне членство Польщі в НАТО у 1999 р. та в ЄС у травні 2004 року – перед державами-учасниками «Веймарського трикутника» постали нові виклики, які суттєво розширили порядок денний тепер уже консультативного форуму.

По мірі зміцнення франко-німецько-польської кооперації проект «Веймарський трикутник» поступово стверджується у якості субрегіонального актора, який може впливати на політичний курс ЄС. Про це свідчить розширення формату взаємодії трикутника і його трансформація у проект «Веймарський трикутник+». Таким чином, у діяльності цього геополітичного утворення за останні 3-5 років спостерігається певний прогрес, але при цьому залишається невирішеним питання щодо практичної реалізації перелічених ініціатив. Усі держави-члени європейської спільноти впритул підійшли до створення колективного військового потенціалу та передачі цілої низки суверенних прав до компетенції ЄС. Ось тут і може виникнути розкол на прихильників та противників спільної зовнішньої та безпекової політики, табору «європеїстів» і «атлантистів», що неминуче призведе до призупинення оборонної інтеграції і зможе стати причиною нової кризи в ЄС.

«Веймарський трикутник» – це унікальний формат трьохсторонніх відносин, що дозволяє залучати до втілення різноманітних субрегіональних проектів, окрім Німеччини, Франції та Польщі, й інших членів ЄС, а також країни, що не входять до його складу, але належать до Європи географічно. Залучення Варшави допомагає зберігати геополітичний баланс у межах ЄС, і сприяє запобіганню посилення франко-німецької складової. «Веймарський трикутник» є корисним для кожного з його учасників. Він є важливою частиною східної політики Німеччини, Франція також отримує можливість паралельно з просуванням «південного напрямку» (Середземний союз) в ЄС реалізовувати свої інтереси у регіоні Центральної та Східної Європи. Цілком логічним є прагнення Польщі до тіснішої кооперації саме з Францією та Німеччиною, позаяк саме вона є регіональним лідером серед країн, що разом з нею приєдналися до ЄС у 2004 році. Географічне розташування, сталий економічний розвиток та політичні амбіції зумовлюють такий зовнішньополітичний курс країни. Згідно з державною стратегією безпеки Республіки Польща від 2007 року, саме співробітництву в межах «Веймарського трикутника» приділяється особлива увага, як до субрегіональної організації, що сприяє демократизації регіону та є запорукою стабільності й безпеки. Попри зміцнені позиції Польщі, слід визнати, що у порівнянні з Німеччиною та Францією економічні та політичні можливості РП є обмеженими. Але завдання Польщі у «Веймарському трикутнику» полягає не лише у досягненні рівня розвитку країн-лідерів ЄС, а й у тому, щоб забезпечити необхідний баланс сил між «старою» та «новою Європою» і якомога вигідніше репрезентувати вимоги та інтереси інших держав ЦСЄ. Польща, як країна, чий східні кордони є крайньою межею ЄС, надзвичайно зацікавлена якнайшвидше створити якісно нову систему

європейської безпеки та долучити до неї держави, що беруть участь у програмі «Східне партнерство». Серед трьох країн «Веймарського трикутника» саме Польща виглядає для них найбільш зрозумілою та на власному прикладі може продемонструвати, що шлях до Європи є цілком реальним. Таким чином, можна припустити, що «Веймарський трикутник» буде поступово набувати більшого політичного значення та стане консультаційним форумом, який зможе вберегти ЄС від чергових криз та потрясінь.

1. *Толкачев В. В.* «Веймарский треугольник» в международных отношениях в Европе: итоги и перспективы / В. В. Толкачев, О. Ю. Семенов // *Международные отношения. Политология. Регионоведение* : Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2011. – № 5 (1). – С. 260–263.

2. *Кулерский В. В.* Хроника (некоторых) текущих событий [Электронный ресурс] / В. В. Кулерский // *Новая Польша (Варшава)*. – 2007. – № 1. – Режим доступа : <http://www.novpol.ru/index.php?id=750>.

3. *Барановская М. А.* «Веймарский треугольник» обсуждает обороноспособность Европы [Электронный ресурс] / М. А. Барановская. – Режим доступа : <http://www.dw.de>.

4. *Стенограмма* выступления и ответов Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на вопросы СМИ в ходе совместной пресс-конференции по итогам встречи министров иностранных дел государств «Веймарского треугольника», Париж, 23 июня 2010 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/D911B65F54E6D92DC325774C004B640A.

5. *Лавров С.* РФ, Франция, ФРГ и Польша – за то, чтобы ЕС способствовал созданию Комитета РФ-ЕС по безопасности [Электронный ресурс] / С. Лавров. – Режим доступа : <http://www.newsmoldova.ru/newsline/20100623/188022248.html>.

6. *В Польше* хотят изменить геометрию «Веймарского треугольника» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vilnews.livejournal.com/51778.html>.

7. *Jankowski D.* For EU Defense, Weimar Triangle not Enough [Electronic resource] / D. Jankowski. – Available on the web at : www.worldpoliticsreview.com/articles/8071/for-eu-defense-weimar-triangle-is-not-enough.

8. *Арбатова Н. К.* Европа на пике резкого перелома [Электронный ресурс] / Н. К. Арбатова. – Режим доступа : <http://www.armynews.ru/2013/04/evropa-na-pike-rezkogo-pereloma/>.

9. *Полякова Е. Ю.* Новая франко-британская Антанты: «перезагрузка» ЕПОБ? [Электронный ресурс] / Е. Ю. Полякова. – Режим доступа : <http://www.rudocs.exdat.com/docs/index-413006.html?page=8>.

10. *Malhère M.* European HQ: British 'no' fails to surprise Ashton [Electronic resource] / M. Malhere. – Available on the web at : www.europolitics.info/europolitics/european-hq-british-no-fails-to-surprise-ashton-artb310276-44.html.

11. *Common Defence and Security Policy: The UK Perspective.* Speaker: David Lidington. 27 June 2012 [Electronic resource]. – Available on the web at : www.gov.uk/government/speeches/eu-common-security-and-defence-policy-the-uk-perspective.

12. *Meeting of the Foreign Affairs Ministers and Ministers of Defence of France, Germany, Italy, Poland and Spain, Paris 15 November 2012* [Electronic resource]. – Available on the web at : www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/121114_Outcome_proposal_Final.pdf.

ZBROJNY KONFLIKT ALBAŃSKO-MACEDOŃSKI (LUTY–MAJ 2001 ROKU) W PÓŁNOCNO-ZACHODNIEJ MACEDONII. ZAANGAŻOWANIE DYPLOMACJI USA I UE

Irena Stawowy-Kawka. The Albanian-Macedonian Armed Conflict (February – May 2001) in North-western Macedonia. US and EU Diplomatic Involvement.

It is assumed that on 16 February 2001, Albanians started fighting for their rights in Macedonia with the use of force. On that day armed groups attacked Macedonian police stations in the village of Tanuševci near Tetov. The clashes of various intensity lasted until major amendments to Macedonian constitution were adopted in November 2001.

In the first stage of fighting (until May 2001), the Macedonians attempted to disarm the Albanian rebels and destroy the weapons which they had accumulated. This proved difficult because of the support which the latter had in Kosovo and the Prešev Valley, and the guerrilla strategy that they had developed earlier in Kosovo and now adopted. What is more, the Macedonian military actions were slowed down by Americans with the intention of limiting the number of casualties. In April, EU members and the US managed to establish a wide coalition.

The major political parties of the country, both governing and oppositional (Macedonian and Albanian) decided to start negotiations concerning the conditions of the future peace treaty - that is, concessions for Albanians living in Macedonia and awarding them more rights. At the same time, the US and members of the EU states opposed the introduction of martial law in the country in order to deal with Albanian rebels by force.

The leaders of Albanian parties in Macedonia and the main leaders of the Albanian revolution signed the Prizren Agreement, which was to provide a new plain for the future peace negotiations. Boris Trajkovski, the President of Macedonia, largely agreed with US and UE politics, but for the Prime Minister, his environment and most prominent Macedonian intellectuals - with Georgi Efremov, the President of MANU - the only solution was the division of the Macedonian territory and exchange of their minority groups. The representatives of the EU and US opposed such actions and emphasised that preserving the territorial integrity of Macedonia was absolutely crucial.

Key words: Conflict between Albania and Macedonia, Albanians in Macedonia, ethnic conflict, the Balkans, UÇK.

Przebieg konfliktu zbrojnego w 2001 r. w Macedonii¹ między Albańczykami i Macedończykami podzielić można na dwa etapy. Pierwszy z nich, który jest przedmiotem niniejszego artykułu, trwał od lutego do końca maja 2001 r., gdy wydawało się, że przy niewielkim tylko wsparciu UE i USA sami Macedończycy potrafią go rozwiązać. Drugi natomiast, trwający od czerwca do sierpnia 2001 r. cechował się dużą aktywnością dyplomacji UE i USA i doprowadził do jego wygaszenia oraz podpisania porozumienia ochrydzkiego 13 sierpnia 2001 r. Brak jest polskich badań na temat przebiegu zbrojnego konfliktu albańsko-macedońskiego. Wymienić można dwa artykuły dotyczące tego problemu – Rafała Woźnicy i Andrzeja Krzaka². Znacznie szersza jest literatura macedońska i albańska³, choć bardzo często – w zależności od autora – brak w niej obiektywizmu. Tematykę tę poruszają w swych opracowaniach także John Phillips⁴, Vasiliki P. Neofotistos⁵, Židas Daskalovski⁶ i Wolf Oschlis⁷.

¹ Macedonia – oficjalna nazwa: Była Jugosłowiańska Republika Macedonii.

² R. Woźnica, *Polityka Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej wobec wydarzeń na tle etnicznym w Republice Macedonii (II–IV 2001)*, w: *Makedonsko-polski vrski*, red. T. Čepreganov, Skopje 2007; A. Krzak, *Asymetria albańsko-macedońskiego konfliktu militarnego z 2001 r. Charakterystyka wojskowa walk w rejonie Tetova, Kumanova, Aračinova i Vaksince*, mps, 2014.

³ Z. Rexhepi, *Zhvillimet politiko-shoqërore te Shqiptarët në Maqedoni 1990–2001, Tetovë 2005*; S. Škarić, *Makedonija i Kosovo*, Skopje 2002.

⁴ J. Phillips, *Macedonia. Warlords and Rebels in the Balkans*, London 2004.

⁵ V.P. Neofotistos, *The Risk of War. Everyday Sociality in the Republic of Macedonia*, Philadelphia 2012.

⁶ Ž. Daskalovski, *Walking on the edge. Consolidation multiethnic Macedonia 1989–2004*, Chapel Hill 2006.

⁷ W. Oschlies, *Makedonien 2001–2004. Kriegstagebuch aus einem friedlichen Land*, Berlin 2004.

I

Za początek konfliktu przyjmuje się datę 16 lutego 2001 r., gdy uzbrojone grupy Albańczyków zaatakowały macedońskie posterunki policyjne we wsi Tanuševeci, w pobliżu Tetova. Z różnym nasileniem starcia miały miejsce aż do przyjęcia najważniejszych zmian w macedońskiej konstytucji w listopadzie 2001 r.⁸

Pierwszą oznaką działalności ONA (alb. UÇK)⁹ był „Komunikat” z 30 stycznia 2000 r., w którym informowano opinię publiczną, że wszystkie zamachy zbrojne w pobliżu Skopja¹⁰ w styczniu i zabicie policjantów we wsi Oslomej koło Kičeva oraz zniszczenie posterunku policyjnego były dziełem Albańczyków, którzy domagając się respektowania swych praw, już nie prowadzą dialogu, gdyż ich żądania zignorowano. Pokojowo wyrażane postulaty były lekceważone, a władza odpowiadała na nie, stosując państwowy terror¹¹. Ponieważ albańsko-macedoński dialog nie przyniósł rezultatów, może być kontynuowany tylko za pośrednictwem czynników międzynarodowych. W „Komunikacie” zadeklarowano poszanowanie niepodległości Macedonii oraz jej jedności terytorialnej z jednoczesnym zachowaniem interesów NATO – a szczególnie USA w Macedonii. „Komunikat” kończył się deklaracją: „Chcemy urzeczywistnić nasze prawa, które się nam należą, i będziemy walczyli do czasu, gdy nie zostaną one wprowadzone w życie”¹².

Nadal na terenie Macedonii dochodziło do wybuchów bombowych (np. 3 lutego 2000 r. eksplodowała podłożona bomba) oraz incydentów na granicy kosowsko-macedońskiej (np. 2 kwietnia 2000 r., 9 i 10 czerwca tegoż roku). Ze względu na te wypadki wzrosła aktywność kumanovskiego korpusu armii macedońskiej, tak że 16 czerwca powołano do życia specjalną Pierwszą Graniczną Brygadę. Władze w Skopiu wspomniane fakty łączyły z działalnością zbrojną Albańczyków w południowej Serbii i strefie buforowej, gdzie UÇPMB¹³ 22 listopada 2000 r. rozpoczęła ofensywę. Wydarzenia w Macedonii przyspieszyły decyzję NATO o redukcji Lądowej Strefy Bezpieczeństwa, co pozwoliło władzom jugosłowiańskim (Serbom) na jej kontrolę.

Macedoński premier i jego albańscy koalicjanci, na czele z Arbënem Xhaferim¹⁴, ostro potępiłi zamachy bombowe. O swym istnieniu ONA (UÇK) przypomniała rok później we wsi Tearce w zachodniej Macedonii, gdy 22 stycznia 2001 r. uzbrojona grupa zaatakowała posterunek policji bronią maszynową i ręcznymi rakietami. Jeden oficer został zabity, a trzech rannych. Do zamachu przyznała się ONA (UÇK), która do dziennika macedońskiego „Dnevnik” wysłała wiadomość o powstaniu organizacji militarnej i wzięła na siebie winę za zamach. Od tego czasu rozgorzała dyskusja na temat organizacji, jej liczebności i składu, a także celów. Następnym atak terrorystyczny miał miejsce 25 stycznia, kiedy to na pociąg relacji Skopje–Kičevo, między miejscowościami Zajas i Strogomište, zamachowcy wyrzucili ręczną raketę. Dzień później brytyjscy żołnierze patrolujący granicę na południu Jugosławii i Kosowa znaleźli się pod ostrzałem. 19 lutego 2001 r. rząd Macedonii podjął decyzję o postawieniu swych oddziałów na granicy w stan gotowości bojowej. W tej napiętej sytuacji Główny Sztab ONA (UÇK) 23 stycznia 2001 r. wydał „Komunikat nr 4”, w którym przyznał się do zorganizowania zamachu we wsi Tearce. Działanie to, jak mówił dalej „Komunikat”, miało być ostrzeżeniem dla macedońskich „okupantów” i ich albańskich współpracowników. „Mundur macedońskiego okupanta będzie atakowany, aż do wywalczenia wolności przez albański naród”.

⁸ Niektórzy za datę zakończenia działań zbrojnych uznają podpisanie Umowy Ramowej, zwanej też Porozumieniem Ochrydzkim.

⁹ ONA – Oslvoboditelna Narodna Armija, alb. UÇK Ushtria Çlirimtare Kombëtare.

¹⁰ 11 stycznia we wsi Aračinovo w pobliżu Skopja w zamachu na posterunek policji zginęli trzej policjanci.

¹¹ *Introducing the Public, General Hq's of the NLA (UÇK)*, Skopje, January 30, 2000, w: *The White Book on the Terrorist Attack of the so-called NLA*, Skopje 2001, s. 339. Natomiast Z. Rexhepi, *Zhvillimet polityko-shoqërore...*, s. 182, twierdzi, że ONA (UÇK) o swym istnieniu pierwszy raz zakomunikowała 10 I 1998 r. i wzięła na siebie odpowiedzialność za trzy akcje, które miały miejsce od grudnia 1997 r. do stycznia 1998 r.

¹² Z. Rexhepi, *Zhvillimet polityko-shoqërore...*, s. 182.

¹³ Działająca w południowej Serbii organizacja zbrojna Albańczyków – Ushtria Çlirimtare e Preshevës, Medvegjës dhe Bujanocit.

¹⁴ Arbën Xhaferi (1948–2012), albański polityk urodzony w Tetovie, gdzie ukończył szkołę podstawową i gimnazjum, studiował na Wydziale Filozoficznym w Belgradzie. W 1968 r. brał udział w demonstracjach albańskich w Tetovie. Pracował jako redaktor programów telewizyjnych w Priştinie. W 1990 r. brał udział w tworzeniu Socjaldemokratycznej Partii w Kosowie. W 1993 r. wrócił do Tetova, gdzie rozpoczął aktywną działalność polityczną jako lider największej albańskiej partii politycznej w Republice Macedonii. Problemami Albańczyków zainteresował szerokie kręgi polityków zachodnich i USA. Pod hasłem „Konstytucja jest generatorem kryzysu w Macedonii” konsekwentnie dążył do jej zmiany. Wśród Albańczyków uważany był za jednego z najważniejszych liderów, którzy w 2001 r. zmienili zapisy macedońskiej konstytucji.

Wezwano też policjantów macedońskich do powrotu do swych domów, by nie ginęli na terenach, na których przewagę miała ludność albańska¹⁵. Analizując ten dokument, należy stwierdzić, że w początkowej fazie celem ONA (UÇK) było obalenie „okupacyjnej” władzy w Skopiu i na terenach, gdzie w większości żyli Albańczycy, i ustanowienie władzy albańskiej. Przez pewien czas trudno było mówić, czy rzeczywiście ONA (UÇK) istnieje, kto dokonywał zamachów, tym bardziej że społeczeństwo nie usłyszało jednoznacznego przekazu. Wzrastał natomiast strach i niepewność.

Jak podaje generał Pande Petrovski, władze w Skopiu brały pod uwagę dwie koncepcje. Jedna mówiła o podjęciu energicznych kroków przeciwko albańskim punktom oporu, druga natomiast, lansowana przez polityków albańskich w rządzie i przez parlament, chciała jeszcze czasu, by do walki włączyć międzynarodowy czynnik NATO i KFOR. Wkrótce okazało się, że NATO dodatkowo wzmocniło obronę swych obiektów w Kumanovie, Skopiu, Tetovie i Petrovecu i nie przedsięwzięto żadnych starań w celu zwalczania rebeliantów, natomiast KFOR nie miał mandatu, aby prowadzić akcje zbrojne na terenie Macedonii. Sprawę komplikował również fakt, iż Amerykanie z jednej strony kontaktowali się z przywódcami rebelii (np. Albańczyk Agim Çeku miał wsparcie amerykańskiej firmy MPRI (Military Professional Resources Inc.), a z drugiej strony ta sama firma pomagała siłom zbrojnym Macedonii i przywódcom macedońskim¹⁶.

NATO nie przyjęło przedstawionej przez władze macedońskie propozycji, by wzdłuż granicy między Kosowem i Macedonią utworzyć strefę buforową – bezpieczeństwa, tak by z terytorium Kosowa i południowej Serbii nie przedostawali się do Macedonii bojownicy. Jednocześnie władze Tirany wydały oświadczenie, że układ graniczny obowiązujący między Macedonią i Jugosławią jest przez Albańczyków nie do utrzymania. Tymczasem został on ratyfikowany przez parlament macedoński 2 marca 2001 r.

Należy sobie zadać pytanie, czy w takiej sytuacji, gdy antagonizm każdego dnia zaostrzał się, należało podjąć stanowcze kroki jeszcze w początkowej jego fazie, z wykorzystaniem jednostek wojskowych macedońskiej armii, tak by nie przerodził się w konflikt, w którym dochodziło do przemocy, wypędzeń, regularnych działań zbrojnych obu stron. Jak do takiej sytuacji przygotowana była Macedonia i dlaczego nie potrafiła zapobiec nieszczęściom i rozlewowi krwi? To najsłabsze (w sensie politycznym – ze względu na brak silnego przywództwa politycznego, i w sensie ekonomicznym – z powodu kryzysu ekonomicznego), młode państwo, narażone na wrogość sąsiadów, przy tym oceniane jako oaza pokoju, gdzie wszystkie nieporozumienia były rozwiązywane poprzez dialog, stanęło w obliczu wojny.

Armia macedońska po opuszczeniu terytorium Macedonii przez wojsko jugosłowiańskie była bardzo osłabiona. W związku z ewakuacją sił federalnych Macedonia praktycznie pozostała bez armii i sprzętu, który mógłby służyć tworzącym się jednostkom armii macedońskiej. Siły federalne pozostawiły niewielką liczbę magazynów, w których przechowywano oporządzenie, uzbrojenie oraz amunicję, przeznaczoną dla Obrony Terytorialnej byłej Socjalistycznej Republiki Macedonii. Gen. Pande Petrovski¹⁷ wspomina, iż armia macedońska musiała powstać praktycznie od nowa, a część jej komponentów została zreorganizowana, przy czym w zakresie organizacji jednostek oparto się na istniejących wcześniej oddziałach i pododdziałach 3. Okręgu Wojskowego¹⁸. Były Szef Sztabu Generalnego podaje, że np. w Brygadzie Granicznej jedynie 60% służących w niej żołnierzy strzegło granic Macedonii w 42 strażnicach, z których każda miała obsadę od dziesięciu do dwunastu osób¹⁹.

¹⁵ Komunikatê nr 4, General Hq's of the NLA (UÇK), Skopje January 23, 2001, w: The White Book..., s. 335.

¹⁶ P. Petrovski, Svedoštva 2001, Bitola 2006, s. 30.

¹⁷ P. Petrovski, były szef Sztabu Generalnego i głównodowodzący siłami zbrojnymi w 2001 r., w czasie konfliktu zbrojnego albańsko-macedońskiego.

¹⁸ 3. Okręg Wojskowy był jednostką wojskowej administracji terytorialnej w ramach sił zbrojnych Socjalistycznej Federalnej Republiki Jugosławii. Swym zasięgiem obejmował Macedonię, a także południowo-wschodnią Serbię, Kosowo i część Czarnogóry. Dowództwo Okręgu mieściło się w Skopiu. W skład Okręgu wchodził 2., 21., 41., 42. i 52. Korpus. Spośród nich 41. i 42. Korpus stacjonował w Bitoli oraz Kumanovie. Ostatnim dowódcą 3. Okręgu Wojskowego był generał pułkownik Nikola Uzelac, a szefem sztabu generał Mitre Arsovski. Po wyjściu armii federalnej z Macedonii jednostki 41. Korpusu zostały rozformowane, natomiast 42. został przerzucony do Leskovaca. A. Nazor, I. Brigocić, Zapovjedni vrh JNA: siječanj 1990–svibanj 1992, Zagreb 2010, s. 189–190.

¹⁹ P. Petrovski, Svedoštva 2001, s. 17. W styczniu 2001 r. zarządzeniem prezydenta ministrem obrony został Ljuben Paunovski.

Na czele sił zbrojnych, zgodnie z konstytucją, stał prezydent Macedonii (art. 16, 18, 28, 40 konstytucji), którym wówczas był Boris Trajkovski²⁰. Odpowiadał on także za obronę państwa, natomiast armią dowodził Szef Sztabu Generalnego. Prezydent Macedonii podejmował decyzje związane z planowaniem, strategią obronną i rozwojem sił zbrojnych. Stał on na czele Rady Bezpieczeństwa Republiki²¹, która przygotowywała dokumenty planistyczne i rekomendowała działania związane z polityką bezpieczeństwa i wojskową Macedonii. Parlament państwa odpowiadał za realizację wytycznych z zakresu polityki bezpieczeństwa i obrony, uchwalał budżet oraz miał możliwość wprowadzenia stanu wojny w wypadku zagrożenia suwerenności państwa. Ponadto sprawował cywilną kontrolę nad siłami zbrojnymi przy pomocy parlamentarnej komisji ds. bezpieczeństwa i obrony²². Podsystemem militarnym kierował Minister Obrony Narodowej, który wraz z Ministrem Spraw Wewnętrznych odpowiadał za całokształt przedsięwzięć z zakresu bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego państwa. Zgodnie z konstytucją, za bezpieczeństwo państwa odpowiadał rząd (art. 16, 19, 20 konstytucji).

Po wyjściu JNA (Jugoslovenska Narodna Armija) z Macedonii utworzono tam trzy korpusy armijne (z dowództwami w Kumanovie, Bitoli i Skopiu), posiadały one 3 Dywizje Piechoty²³, 22 brygady i 8 pułków²⁴, w których pełniło służbę około 15 tys. żołnierzy²⁵. W skład uzbrojenia wchodziły: 4 T-34, 36 T-55, a ponadto około 70 wieloprowadnicowych wyrzutni rakietowych typu „Plamen”, „Oganj” (kaliber 128 mm) i „Grad” (kaliber 122 mm), a także do 150 moździerzy kalibru 120, 80 i 60 mm²⁶. Wsparcie powietrzne siłom lądowym zapewniały cztery śmigłowce Mi-17, helikoptery, cztery samoloty typu J-21 „Orao” oraz dwa przestarzałe G-2 „Galeb” w wersji szkolno-bojowej. Siły powietrzne Macedonii składały się z Brygady Lotniczej (301. eskadra śmigłowców transportowych, 201. eskadra śmigłowców szturmowych, 201. eskadra lotnicza, a ponadto raketowa Brygada Artylerii Przeciwlotniczej, dziesięć dywizjonów pplot. oraz Oddział Spadochronowy „Sokół”²⁷). Tuż przed rozpoczęciem albańskiej rebelii w Macedonii, Bułgaria przekazała sto haubic kaliber 122 mm M-30 oraz 60 czołgów T-55²⁸. Oprócz tego Sofia dostarczyła kilkaset ton uzbrojenia oraz wyposażenia. W latach 1998–1999 w ramach programu pomocy wojskowej z NATO, macedońskie siły zbrojne i jednostki specjalne otrzymały z Niemiec 200 transporterów opancerzonych typu: BTR-70, M-113 i TAM-170²⁹. Stany Zjednoczone, które udzieliły pomocy w zakresie organizacji i szkolenia armii macedońskiej przekazały Skopiu 48 Hummerów, które wraz z zakupionymi w Kazachstanie dwunastoma transporterami opancerzonymi (APC) BTR-80 weszły w skład sił specjalnych³⁰. Armia macedońska dysponowała także około 120 tys. przeszkolonymi rezerwistami³¹, a siły bezpieczeństwa były szacowane na około 8–10 tys. funkcjonariuszy³². Jak się okazało w czasie mobilizacji, nie wszyscy stawiali się do swoich jednostek. Ówczesny premier Georgievski podaje, że udało się zmobilizować ok. 30% rezerwistów³³. Macedońskie władze, spodziewając się, że może dojść do konfliktu z Albańczykami, postanowiły wzmocnić swoje siły powietrzne, kupując

²⁰ Boris Trajkovski (1956–2004), polityk macedoński, z wykształcenia prawnik, członek WMRO-DPMNE. Od 1998 r. był wiceministrem spraw zagranicznych, a od 1999 r. prezydentem Macedonii.

²¹ Jest to organ kolegialny odpowiadający za całości polityki bezpieczeństwa Macedonii.

²² A. Krzak, Asymetria albańsko-macedońskiego konfliktu militarnego z 2001 r. Charakterystyka wojskowa walk w rejonie Tetova, Kumanova, Aračinova i Vaksince, mps, s. 4–5.

²³ Typu lekkiego, czyli z ograniczoną ilością środków wsparcia artyleryjskiego, bez broni pancernej i bojowych wozów piechoty.

²⁴ Według N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav Wars (2). Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford 2006, s. 52, były to: 3 Korpusy i 19 brygad, w tym 1 pancerna, 2 zmechanizowane oraz 15 lekkich i piechoty oraz 1 mieszana brygada artylerii.

²⁵ O. Valecki, *War in Macedonia at 2001 year*, <http://www.militaryimages.net/forums/archive/index.php/t-16950.html> (dostęp: 21 III 2013).

²⁶ A. Krzak, *Asymetria albańsko-macedońskiego konfliktu...*, s. 5.

²⁷ N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav Wars (2)...*, s. 52.

²⁸ Z możliwością dostarczenia kolejnych 50 wozów w razie potrzeby. A. Krzak, *Asymetria albańsko-macedońskiego konfliktu...*, s. 5.

²⁹ M-113 Macedończycy otrzymali z Włoch, natomiast pozostałe pojazdy przekazali Niemcy.

³⁰ O. Valecki, *War in Macedonia...*

³¹ P. Petrovski, *Svedoštva 2001*, s. 19. Niewiele różniące się dane podają inni autorzy ze względu na fakt, że w czasie konfliktu broń była uzupełniana przez państwo, ale także dostarczana z Bułgarii.

³² S. Kuzev, M. Arsovski, R. Damjanovski, *Vojnata vo Makedonija vo 2001 godina*, Skopje 2006, s. 56. Dwóch z podanych autorów było czynnymi generałami w czasie działań zbrojnych w 2001 r.

³³ Lj. Georgievski, *Toa sum jas*, Skopje 2012, s. 133. O reorganizacji w armii i źle przeprowadzonej mobilizacji w wojsku zob. S. Kuzev, M. Arsovski, R. Damjanovski, *Vojnata...*, s. 113–133. Należy też dodać, że na terytorium Macedonii nie wprowadzono w czasie trwających walk stanu wojennego, stąd też mobilizacja nie miała charakteru przymusowego poboru.

na Ukrainie w latach 2001–2002 cztery Mi-8MT, dwa Mi-17, osiem szturmowych Mi-24B oraz dwa Mi 24 K³⁴. Prawdopodobnie wynajęto również cztery samoloty wsparcia pola walki typu Su-25. Niektóre źródła mówią o tym, że Macedończycy kupili te samoloty. Załogi i personel latający macedońskich sił powietrznych stanowili zakontraktowani piloci i mechanicy ukraińscy³⁵.

Po pierwszej fazie walk także Belgrad przesłał kilkadziesiąt sztuk karabinów wyborowych, granatników M-90 i moździerzy kalibru 120 mm. Ponadto Serbowie skierowali do dyspozycji Skopia (macedońskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) kilkunastoosobowy zespół doradców i instruktorów (specjalistów od zwalczania terroryzmu)³⁶.

W ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych utworzono co najmniej dwie jednostki sił specjalnych, czyli tzw. Tygrysy oraz Lwy. W tej ostatniej oprócz funkcjonariuszy policji mieli służyć ochotnicy (w tym prawdopodobnie ludzie skazani prawomocnymi wyrokami). Wsparcia tym jednostkom udzielała specjalna Policyjna Jednostka Lotnicza³⁷. Ponadto jednostki wojskowe Macedonii w okresie walk z rebelią albańską wspierały paramilitarne pododdziały Skorpcionów i Wilków.

Wielkość albańskich sił zbrojnych trudno było ocenić, gdyż wielokrotnie były one reorganizowane i wzmocniane na terytorium Kosowa i w Dolinie Preševa, a także w sąsiedniej Albanii. Zgodnie z danymi Ministerstwa Obrony i KFOR – najczęściej spotykanymi – liczyły one ok. 8 tys. ludzi, zorganizowanych w trzy lekkie brygady – 112., 113. i 114³⁸. Natomiast Sztab Główny ONA (UÇK) podawał, że potencjalnie dysponuje 16 tys. bojowników, co wydaje się mocno przesadzone. Liczba ta jest zbyt duża, gdyż raporty przygotowywane podczas konfliktu przez powołane do tego organizacje wymieniały liczby znacznie niższe, tj. ok. 5,5 tys. bojowników³⁹. Natomiast Albańczyk Petrit Menaj twierdzi, że decyzje Sztabu ONA (UÇK w Macedonii) dotyczyły utworzenia batalionów od 111. do 116. Brygada 112. prowadziła działania w regionie tetovskim, 111., 113. i 114. w Skopskiej Czarnej Górze, 115. miała działać w regionie Gostivaru⁴⁰, a 116. prowadzić działania na północ od Skopia. Każdy z batalionów nosił imię znanego bohatera albańskiego⁴¹. Brak dokładnych danych wynikać mógł stąd, że oddziały te nie zawsze podlegały Sztabowi ONA (UÇK), niejednokrotnie miały formę wiejskich straży, złożonych z prywatnych osób, grup powstałych do ochrony działalności handlowej czy gospodarczej, wreszcie, byli to niezależni komendanci, którzy z bronią w ręku walczyli w imię swych osobistych interesów, a także ludzie wykluczeni z bieżącej polityki w Kosowie i radykalni Albańczycy z Macedonii. Duża grupa bojowników pochodziła też z obszarów sąsiednich lub byli to rezerwiści albańscy wyszkoleni w ramach JNA. Istnieją ponadto doniesienia o przymusowej rekrutacji. ONA (UÇK) odnosiła sukcesy w poborze wśród ludzi młodych, bezrobotnych. Byli oni niejednokrotnie uzbrojeni i wyszkoleni, niemniej wszystkich ich zaliczano do oddziałów UÇK w Macedonii. Rejestracji dokonywano zazwyczaj dobrowolnie, przy czym obowiązywało opłacanie składek i złożenie przysięgi. Uważano, że ONA (UÇK) była finansowana przez albańską mafię oraz diasporę z Narodowego Funduszu Wyzwolenia⁴². Jednostki ONA (UÇK) dysponowały różnego rodzaju bronią, pochodzącą z rozmaitych źródeł, poczynając od bardzo nowoczesnej broni np. Strzała 2M (wyrzutnie raket pplot.), wyrzutni przeciwpancernych pocisków kierowanych i granatników ppanc., moździerzy kalibru 120 mm i 82 mm, min przeciwpiechotnych i przeciwpancernych, wielkokalibrowych karabinów maszynowych kalibru 12,7 mm – po różnego rodzaju wersje

³⁴ Z nich utworzono w marcu 2001 r. eskadrę śmigłowców bojowych, N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav Wars* (2)..., s. 52

³⁵ W kodzie NATO tak określa się śmigłowiec szturmowo-uderzeniowy Mi-24.

³⁶ O. Valecki, *War in Macedonia*....

³⁷ N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav Wars* (2)..., s. 53.

³⁸ S. Kuzev, M. Arsovski, R. Damjanovski, *Vojnata vo Makedonija*..., s. 54. Dane te podważają inni badacze, podając liczby znacznie mniejsze.

³⁹ Special Report: A Fragile Peace: Guns and Security in Post-Conflict Macedonia – by Suzette Grillo, Wolf Christian Pees, Hans Risser and Shelly Stoneman – June 2004/ Study commissioned by the United Nations Development Programme and the Small Arms Survey, s. 23.

⁴⁰ W Gostivarze i okolicach nie prowadzono działań zbrojnych.

⁴¹ P. Menaj, ONA. Poraka i nadež, *Dnevnik, dokumenti, beleški*, Skopje 2008, t. 2, s. 16. Dokładny opis funkcjonowania jednostek wojskowych i przeprowadzonych przez dowódców działań Autor ograniczył do batalionu 112, który funkcjonował na obszarze gór Šar Planini i Tetova. Batalion ten odegrał w czasie konfliktu w 2001 r. największą rolę.

⁴² A. Ackermann, *On the Razor's Edge: Macedonia Ten Years after Independence*, w: IWPR *Balkan Crisis Reports*, 261-2001, www.hrw.org-press (dostęp: 12 XII 2013).

broni strzeleckiej: AK-47, AKM, AK-74, M76/77, M 59/66 i M 48. Według części ekspertów na terytorium Macedonii walczyły pododdziały mudzahedinów, które po ich rozwiązaniu w Dolinie Preševa rozpoczęły działalność pod dowództwem Osmana Bujara w okolicach Tetova, Kumanova i wsi Lipkovo⁴³. Oprócz pododdziałów istniał samodzielny oddział Mujahedin, liczący 150 osób z Bośni, Afganistanu i Turcji, który dowodzony był przez Selima Ferita⁴⁴. O współpracy USA z mudzahedinami w Macedonii oraz z oddziałami ONA (UÇK) istnieje szereg artykułów, głównie autorstwa Michela Chossudovsky'ego⁴⁵. Wielu z bojowników było – jako członkowie kosowskiej UÇK – szkolonych i zbrojonych przez Amerykanów oraz Anglików.

Pytanie, które zadawane jest do dzisiaj brzmi: kim byli bojownicy albańscy? Czy należało ich uznawać za terrorystów, którzy napadali na policyjne posterunki i oddziały wojskowe, zabijali cywilów i byli sprawcami przesiedleń ludności na dużą skalę? Czy byli to walczący o swoje prawa ludzie, którym Macedonia ich nie zagwarantowała i tylko tak drastyczne metody, jak walka z bronią w rękę, mogła władze w Skopiu zmusić do ustępstw? W zależności od stosunku do nich, od tego, czy popierano ich cele, czy też odżegnywano się od nich, bojowników albańskich nazywano: terrorystami, agresorami, bojownikami o prawa człowieka, powstańcami, zbrojnymi grupami. Ten niejednoznaczny ich status wynikał z tego, że Albańczycy mieli w Macedonii zagwarantowane rozległe prawa, niejednokrotnie większe niż inne mniejszości w regionie, a od czasu uzyskania niepodległości Macedonia uważana była za „oazę spokoju”⁴⁶. Ljube Boškoski, ówczesny minister spraw wewnętrznych, w swych wspomnieniach nazwał albańskich bojowników terrorystami, którzy dążąc do utworzenia „wielkiej Albanii”, nie cofali się przed zabijaniem i w relacje między Macedończykami a Albańczykami wnieśli wiele zła⁴⁷. W analizach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Macedonii z tego okresu uznano ONA (UÇK) za organizację terrorystyczną, która stosuje zorganizowaną przemoc, terror, posuwa się do porwań, zastraszania i czystek etnicznych⁴⁸. W podobnym tonie utrzymane były wystąpienia prezydenta i premiera Macedonii, a także przedstawiciele partii albańskich (w pierwszym okresie walki) będących w koalicji z rządzącą WMRO-DPMNE⁴⁹. Arbën Xhaferi apelował: „każda przemoc jest sprzeczna z albańskimi interesami”⁵⁰. Tak samo wypowiadali się przywódcy albańscy z Kosowa i samej Albanii. Albański minister spraw zagranicznych Paskal Milo oficjalnie powiedział: „Ekstremistyczne działania nie pomogą. Potępiamy przemoc, skądkolwiek pochodzi”⁵¹.

Opinie, jak zakwalifikować walkę zbrojną albańskich bojowników w Macedonii, były wśród polityków i politologów podzielone. Jedni skłonni byli nazywać ich działania pospolitymi aktami terroru i twierdzili, że Ahmeti (komendant albański) oraz jego towarzysze to zwykli bandyci, inni natomiast określali walki jako udaną siedmiomiesięczną akcję zbrojną Albańczyków walczących swe prawa. Brak zdecydowania spowodował, że w oficjalnych dokumentach międzynarodowych traktowano ich jako Uzbrojoną Grupę Narodowości Albańskiej (Ethnic Albanian Armed Group). W tej sprawie głos zabrało także Ministerstwo Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej, które stwierdziło, że ekstremiści z ONA (UÇK) znają tylko jeden język: terroru, walki zbrojnej i

⁴³ S. Shay, *Islamic Terror and the Balkans*, Transactions Publishers 2008, s. 114.

⁴⁴ N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav Wars (2)*..., s. 51; A. Panovski, *The Spread of Islamic Extremism in the Republic of Macedonia*, Monterey 2011, s. 39, podaje liczbę mudzahedinów zaangażowanych w działania zbrojne w 2001 r. w Macedonii – 500 bojowników.

⁴⁵ M. Chossudovsky, *Washington Behind Terrorist Assaults in Macedonia*, www.globalresearch.ca/washington-behind-terror, (dostęp: 22 XII 2013); *ibidem*, *America at War in Macedonia*, www.antiwar.com/rep/chuss5.html (dostęp: 22 XII 2013) i inne. Michel Chossudovsky jest znakomitym naukowcem, pisarzem i badaczem, ekonomistą, który koncentruje się na zagadnieniach związanych z wielkomocarstwową (imperialną) polityką USA. Ten kanadyjski ekonomista z Ottawy pokazuje mechanizmy zdobywania rynków, zasobów i wykorzystania taniej siły roboczej na potrzeby USA.

⁴⁶ IWPR's *Balkan Crisis Report*, nr 409, September 2001 – Macedonia, October 2003, Division for South-East Europe. *A Conflict Analysis. Macedonia*, [www.sida.se/.../Macedonia-A-Conflikt-Analysis 2](http://www.sida.se/.../Macedonia-A-Conflikt-Analysis%20), (dostęp: 12 XII 2013).

⁴⁷ Lj. Boškoski, *Mojata borba za Makedonija. Prilog Kon rasvetlivanjeto na voeniot konflikt vo Makedonija 2001/2002*, Skopje 2004, s. 19 i nast.

⁴⁸ *The White Book*..., s. 3.

⁴⁹ WMRO-DPMNE (Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija-Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo, Wewnętrzna Macedońska Organizacja Rewolucyjna-Demokratyczna Partia Narodowej Jedności Macedonii).

⁵⁰ L. Semini, *Albanians Leaders Condemn Macedonian Revolt*, IWPR *Balkan Crisis Report*, nr 227, 16 Mar 2001, iwpr.net/.../albanian-leaders-condemn-macedonia (dostęp: 12 XII 2013).

⁵¹ *Ibidem*.

przemocy. Nie chodzi im o prawa mniejszości narodowych, lecz o bezprawie, na co społeczność międzynarodowa nie może pozwolić⁵².

Krytycznie wypowiedzieli się również politycy amerykańscy, uważając ten region za główne zagrożenie dla stabilności więzi między Europą Zachodnią a sojusznikami z NATO – Grecją i Turcją oraz państwami Morza Czarnego i Bliskiego Wschodu. Amerykanom i państwom UE chodziło o jak najszybsze osiągnięcie stabilizacji w regionie. Uznali jednocześnie, że pretensje albańskie są uzasadnione i Macedończycy w dialogu z Albańczykami powinni iść na daleko idące ustępstwa. Opowiadając się po jednej stronie konfliktu, Amerykanie, jak dowodzi Chossudovsky⁵³, mieli przeprowadzić zaprojektowany jeszcze przez administrację Williama J. Clintona gazociąg AMBO, biegnący z basenu Morza Kaspijskiego przez Turcję i Bałkany. Budowa gazociągu przez amerykańskie i brytyjskie spółki miała też za zadanie osłabienie nie tylko niemieckich, ale także francusko-belgijsko-włoskich wpływów naftowych na Bałkanach. W rywalizacji między USA i UE uczestniczyła również Federacja Rosyjska, która z jednej strony oferowała budowę własnego gazociągu, ciągnącego się przez Bułgarię do Serbii, a stąd do Zachodniej Europy, z drugiej strony popierała Macedończyków. W ramach amerykańskiego projektu AMBO miał powstać gazociąg Burgas (nad Morzem Czarnym) – Vlora (alb. Vlorë nad Adriatykiem), przebiegający wzdłuż przez Bułgarię, Macedonię i Albanie⁵⁴. Równie ważnym przedsięwzięciem, z punktu widzenia strategii USA, była budowa „Korytarza 8”, tj. nowych autostrad, linii kolejowych, infrastruktury elektrycznej i telekomunikacyjnej. Program ten, początkowo oferowany przez administrację Clintona, został podjęty w późniejszym okresie przez UE.

II

Dla Macedonii bardzo ważne było podpisanie 9 kwietnia 2001 r. (gdy trwały walki) w Luksemburgu Porozumienia o Stabilizacji i Stowarzyszeniu z UE (jednocześnie parafowano tymczasowe porozumienie o handlu). W ten sposób walki Albańczyków zbiegły się z procesem rozszerzenia UE. Niemniej przystąpienie Macedonii do UE wiązało się z wprowadzeniem przez nią zasad demokratycznych, o co apelowali przedstawiciele unijni. Jednak to politycy USA – lub też związane z Waszyngtonem delegacje – prowadzili główne rokowania pokojowe w Macedonii i kreowali warunki pokoju z Albańczykami⁵⁵. Jako pierwszy negocjacje z przywódcami ONA (UÇK) rozpoczął przedstawiciel OBWE ds. sytuacji w Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, Robert Frowick, były dyplomata amerykański. Negocjacje te prowadziły do jeszcze większej destabilizacji, zwłaszcza legalnie funkcjonujących instytucji państwowych, gdyż strona macedońska nie zgadzała się na prowadzenie rokowań z uzbrojonymi Albańczykami i odmawiała prowadzenia rokowań z bojownikami.

Władze w Skopiu, które uznawały bojowników albańskich za terrorystów, próbowały pokonać rebeliantów, prowadząc operacje wojenne z wykorzystaniem swoich sił zbrojnych. Wkrótce okazało się, że ONA (UÇK), posługując się metodami walki partyzanckiej i mając zaplecze w Kosowie, a do maja także w Dolinie Preševa, była trudnym przeciwnikiem. Bardzo często, zwłaszcza w prasie, na określenie albańskich bojowników zaczęto stosować pojęcie „guerillas”⁵⁶. Ich najważniejszymi przywódcami byli: Ali Ahmeti, Fazli Veliu, Gëzimi Osmani, Xhezair Shaqiri. Zarządzanie

⁵² S. Škarik, *Pravoto, sila i mirot – Makedonija i Kosovo, Skopje 2002*, s. 251.

⁵³ M. Chossudovsky, *America at War in Macedonia...*, www.antiwar.com/rep/chuss5.html (dostęp: 22 XII 2013).

⁵⁴ *Ibidem*, s. 3. We wrześniu 2009 r. Bułgaria, Macedonia i Albania podpisały w Skopiu porozumienie w sprawie budowy tranzytowego ropociągu AMBO, mającego dostarczyć kaspijską ropę do bułgarskiego portu Burgas przez Macedonię do Vlory. Głównym inwestorem ropociągu było amerykańskie konsorcjum naftowe AMBO (Albania, Macedonia, Bulgaria Oil), które miało wybudować ropociąg o długości 917 km. Wartość inwestycji oceniana była na 1,2 mld euro. Budowa gazociągu miała na celu dywersyfikację źródeł ropy dla regionu bałkańskiego oraz Włoch z ominięciem cieśniny Bosfor. P. Ozierski, *Geoekonomia Rosji. Strategia ropociągowa trzech mórz*, geopolityka.net/geoekonomia-rosji-strategia-ropociagowa-trzech-morz/ (dostęp: 22 grudnia 2012); P. Godlewski, *Ostatni akt opery „Nabucco” – azerski gaz płynie do Włoch*, *FAE Policy Paper*, nr 20/2013.

⁵⁵ W swych pracach M. Chossudovsky wręcz pisze o rywalizacji między USA, których sojusznikiem była Wielka Brytania, a innymi państwami UE, szczególnie Niemcami i Francją w tym regionie Bałkanów. USA miały rozszerzyć swe strategiczne interesy przez przyjęcie Macedonii do NATO, czemu sprzeciwiały się Niemcy i Francja, natomiast Waszyngton pracował nad ograniczeniem wpływów Niemiec w Europie Południowo-Wschodniej. V.P. Neofotistos w monografii *The Risk of War...*, s. 69, odniósł się krytycznie do koncepcji, że to w interesie USA był wybuch zbrojny w Macedonii, aby wykorzystać jej terytorium do osiągnięcia swoich celów politycznych i gospodarczych. Uznał je za teorie spiskowe oraz niczym nieoparte i wydumane twierdzenia i plotki.

⁵⁶ *Guerillas* – nielegalne oddziały militarne działające przeciwko reżimowi państwa. Początkowo tak określano partyzantów hiszpańskich walczących z okupacją francuską w latach 1808–1814.

kryzysowe, polegającej na walce militarnej z przeciwnikiem, nie dawało rezultatów, ponieważ ze względu na brak przyzwolenia struktur międzynarodowych na bezwzględną walkę – co mogło eskalować konflikt – działania te nie były w pełni realizowane. Im brutalniej zwalczano bojowników albańskich, tym bardziej Albańczycy skarżyli się na okrucieństwo w stosunku do niewinnej ludności, bombardowanie całych wiosek albańskich i tym bezwzględniej postępowali wobec żołnierzy macedońskich, policji i macedońskiej ludności cywilnej. Prowadzenie działań zbrojnych, celowo powstrzymywanych przez USA i UE, nie hamowało kryzysu. Grupa albańskich bojowników z Ahmetim⁵⁷ na czele bardzo szybko stała się poważną siłą w macedońskiej polityce. Do czasu, kiedy to armia macedońska rozpoczęła batalię przeciwko bojownikom albańskim, ze strony Albańczyków dochodziło do licznych ataków, wybuchów bombowych. Np. 4 marca w pobliżu strażnicy granicznej w Tanuševeci zginął żołnierz, zaś Albańczycy otwarli ogień we wsiach Malino i Tanuševeci. Nazajutrz ponownie ostrzeliwano Tanuševeci i wieś Mijak w Kosowie. 7 marca strzały padły w granicznej strefie Kodra Fura. Już wtedy Javier Solana, przedstawiciel UE w Macedonii, apelował o zmiany w konstytucji: wymazanie z niej preambuły i wprowadzenie konsensualnej demokracji w Macedonii. Dnia 12 marca nastąpił atak na kolumnę wojsk Armii Republiki Macedonii (ARM) w pobliżu wsi Gošince. 13 marca ok. dziesięcioletnia grupa Albańczyków przeszła w Skopiu w marszu pokoju, żądając niezależności dla Kosowa i Macedonii w strukturach UE. W czasie demonstracji w Tetovie Albańczycy solidaryzujący się z ONA (UÇK) wznosili hasła, w których domagali się przestrzegania praw człowieka. 16 marca Albańczycy z ONA (UÇK) rozpoczęli walkę o Tetovo, które nazywali albańską stolicą w Macedonii, i okoliczne wsie. Ginęli policjanci i pojedynczy żołnierze macedońscy oraz Albańczycy. Wówczas głos zabrał prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin, który porównawszy sytuację w Macedonii ze stanem rzeczy w Czeczenii, nazwał walczących Albańczyków terrorystami i stwierdził, że należy ich rozbroić⁵⁸.

Dnia 21 marca macedoński rząd ogłosił jednostronne ultimatum nawołujące Albańczyków do złożenia broni i do zaprzestania działań bojowych. Pierwsza akcja zbrojna, tzw. Operacja tetovska, rozpoczęła się późno, bo dopiero 25 marca 2001 r. Jednostki wojska wkroczyły wówczas do Tetova i wiosek: Selce, Lavce, Gajre i Vejce⁵⁹. W operacji brały też udział oddziały policji. Stacjonujące w Tetovie z ramienia NATO niemieckie formacje nie podjęły żadnych działań i wkrótce zostały z tego terenu wycofane⁶⁰. 28 marca rozpoczęła się druga operacja wojenna – „MX-1” – która miała za zadanie przegnanie rebeliantów ze strefy przygranicznej w łańcuchu górskim Skopska Crna Gora⁶¹. Tu akcje wojskowe objęły wsie: Malino Maalo, Gošince, Lukare, Brest. We wsiach: Gorjani, Banjani, Pobožje, Ljuboten, Stračince, Matejče, Lipkovo i innych, położonych w paśmie gór Skopska Crna Gora, pozostały oddziały policji i wojska, aby zapobiegać przedostawaniu się zbrojnych oddziałów z Kosowa⁶². Jak ocenia głównodowodzący ARM gen. Pande Petrovski, dane służb angielskich i amerykańskich, jakoby w kwietniu i maju 2001 r. z Kosowa do Macedonii

⁵⁷ Ali Ahmeti (ur. 1959 r.), przywódca rebelii albańskiej. Jego życiorys jest podobny do biografii wielu Albańczyków żyjących w Jugosławii utworzonej przez Titę. Urodził się w albańskiej wsi Zajas koło Kičeva w Macedonii. Studiował w Prištinie i tu był aktywnym działaczem nacjonalistycznym. Już w czasie studiów został aresztowany za wywrotową aktywność przeciwko Jugosławii, którą wielu Albańczyków łączyło wówczas z marksizmem i leninizmem oraz z afirmacją państwa albańskiego Envera Hodży. Po wydarzeniach w 1981 r. w Prištinie, w których brał czynny udział, wyjechał do Szwajcarii, gdzie pracował jako robotnik. Ale nie zaprzestał działalności organizacyjnej, chociaż sam nie chce na ten temat zbyt wiele mówić. Po utworzeniu suwerennego państwa – Republiki Macedonii – powrócił do kraju w 1993 r. Nadal aktywnie udzielał się w organizowaniu Wyzwoleńczej Armii Kosowa (UÇK) i tworzeniu fundacji dla tej organizacji – Ojczyzna Wzywa oraz zbierał pieniądze na walkę zbrojną w Kosowie. Wydarzenia w Kosowie niewątpliwie wpłynęły na Ahmetiego i wiele go nauczyły. Sam twierdzi, że w czasie walk przebywał w Kosowie, chociaż nie brał w nich udziału. Nie wszyscy to potwierdzają. Był jednym z założycieli UÇK i członkiem Sztabu Głównego. Działał pod pseudonimem Abaz. W 2002 r. został liderem albańskiej partii w Macedonii – DUI, która już dwukrotnie znajdowała się w koalicji rządzącej. Znany jest obecnie z aktywnej działalności politycznej. Zob. R. Woźnica, Etničkiot sudir kako izvor na politička kariera (preku primerot na Ali Ahmeti), w: Makedonija – Polska. Istorija, jazik i kultura. (Prilozi od međunarodnata naučna konferencija održana vo Skopje na 14 noemvri 2008), Skopje 2009, s. 133–148; P. Menaj, ONA. Poraka..., t. 2, s. 141–143.

⁵⁸ Škarić, Pravoto, sila i mirot..., s. 671.

⁵⁹ O zachowaniu ludności albańskiej w czasie operacji tetovskiej i sytuacji w samym Tetovie bardzo ciekawie pisze w swej pracy V.P. Neofotistos, *The Risk of War...*, s. 48, 49. Działały tu trzy albańskie organizacje pozarządowe: Organizacja Albańskich Kobiet, Forum Praw Obywatelskich oraz Stowarzyszenie Więźniów Politycznych. Ta ostatnia urządzała często demonstracje pod hasłem: Stop w Macedonii rządowemu terrorowi wobec Albańczyków, współpracowała też z CIA i albańskimi partiami politycznymi.

⁶⁰ Oddziały niemieckie zostały dyslokowane w Tetovie w 1999 r. w czasie nalotów NATO na Jugosławię.

⁶¹ O przebiegu obu działań zbrojnych dokładnie zob. P. Petrovski, *Svedoštva 2001*, s. 43–56.

⁶² *Ibidem*, s. 53.

wtargnęło 50 tys. uzbrojonych ludzi, były przesadzone⁶³. Nigdy oddziały ONA (UÇK) w Macedonii nie dysponowały tak dużą liczbą ludzi. Ze wspomnień gen. Pande Petrovskiego wynika, że często źródła amerykańskie i angielskie były wyolbrzymione i wyraźnie miały na celu dezorientację, a o planowanych przez ARM akcjach zbrojnych dowódcy albańscy wiedzieli jeszcze przed ich rozpoczęciem. Chodziło zapewne o zmniejszenie siły ataku wojsk macedońskich z jednej strony i oszczędzenie bojowników albańskich z drugiej. Po akcji wojskowej w masywie Skopska Crna Gora niewielkie oddziały bojowników albańskich pozostały w takich wioskach, jak: Otlja, Opaе, Vaksince, Slupčane, Orizare. Do końca kwietnia ARM nie prowadziła działań militarnych. We wsiach i miastach zachodniej Macedonii, takich jak: Gostivar, Mavrovo, Debar, Kičevo i Struga, gdzie skupiła się większość żyjących w Macedonii Albańczyków, panował spokój; obszar ten był kontrolowany i nie było tam warunków do akcji zbrojnych. Zabezpieczona była też granica z Albanią (II Korpus Armii zamknął granice). Od strony Kosowa i Doliny Preševskiej, gdzie zagrożenie było największe, granicę kontrolowały macedońskie siły bezpieczeństwa. 28 marca w pobliżu Tanuševci, we wsiach Malino Malo, Gošince i Lukare, doszło ponownie do akcji ARM, po tym, jak na minę wjechał samochód wojskowy. Zginął żołnierz armii macedońskiej.

Walkom zbrojnym i akcjom albańskim towarzyszyły masowe migracje. Ludzie, obawiając się spotęgowania antagonizmów, pozostawiali własne domy i migrowali do swoich rodzin w innych miejscowościach Macedonii, ale też wielu opuszczało jej terytorium, wyjeżdżając do Turcji, Albanii i Kosowa. Według szacunków, tylko w pierwszych miesiącach konfliktu ponad 120 tys. osób uciekało ze swego miejsca zamieszkania. W niektórych wsiach zostali wyłącznie ludzie starsi i chorzy. Większość stanowili Albańczycy, którzy udawali się przede wszystkim do Kosowa. Około 19 tys. Macedończyków przybyło do Skopia. Rozpoczęła się akcja udzielania pomocy humanitarnej przez organizacje międzynarodowe⁶⁴. Tak duża migracja powodowała dodatkową destabilizację w kraju.

III

Uspokojenie sytuacji na granicy Macedonii z Kosowem i Jugosławią w kwietniu 2001 r. dało podstawy do wywierania przez polityków europejskich i amerykańskich nacisku na rząd w Skopiu, by ten podjął działania zmierzające do zakończenia konfliktu. George Robertson, który 3 kwietnia 2001 r. w asyście dziewiętnastu ambasadorów NATO przybył z jednodniową wizytą do Macedonii, stwierdził: „Ekstremiści to ludzie, którzy nie mają żadnego znaczenia w Macedonii i na Bałkanach, są to ludzie, którzy wybrali broń. Ci skończą jak wcześniej prezydent jugosłowiański Slobodan Milošević. My wszyscy i wspólnota międzynarodowa oraz tutejsi politycy musimy tych, którzy używają przemocy do politycznych celów, marginalizować i izolować. Nie można porównywać tego, co działo się w Kosowie, i etnicznego czyszczenia prowadzonego przez Slobodana Miloševicia z sytuacją w tym małym demokratycznym kraju. To nie jest właściwe i ja do tego nie dopuszczę”⁶⁵. Było to wezwanie do zakończenia walki zbrojnej i jak najszybszego rozpoczęcia rozmów z Albańczykami na temat zmian w konstytucji i nadania im szerszych niż dotychczas praw. W podobnym tonie zwracał się do władz macedońskich przedstawiciel UE, Javier Solana. Jeden z najważniejszych architektów amerykańskiej polityki w Macedonii, były ambasador USA w Skopiu, Christopher Hill, gdy wybuchły działania zbrojne, stwierdził: „Jesteśmy rozczarowani, że ludzie, którym tak dużo pomogliśmy w ramach akcji NATO, teraz stanowią problem”⁶⁶. 5 kwietnia pod wpływem przedstawicieli UE i USA została podjęta decyzja o utworzeniu wielkiej koalicji, w skład której weszłyby rządząca WMRO-DPMNE i albańska DPA⁶⁷, a także będąca w opozycji SDSM⁶⁸ oraz albańska PDP⁶⁹ (w koalicji miały brać udział także mniejsze partie polityczne, których przedstawiciele zasiadali w parlamencie, jednak ich znaczenie w procesie pokojowym nie było istotne). Przedstawiciele obu partii albańskich w parlamencie, zarówno współrządzącej DPA, jak i

⁶³ Ibidem, s. 55.

⁶⁴ UNHCR – Macedonia; 3 August 2001, Briefing Notes, unhcr.org/cgi-bin/texis/vfx/serach? (dostęp: 12 XII 2013).

⁶⁵ S. Škarić, *Pravoto, sila i mirot...*, s. 673.

⁶⁶ J. Phillips, *Macedonia. Warlords and Rebels...*, s. 97. Christopher R. Hill pełnił funkcję ambasadora w Macedonii w latach 1996–1999. Był specjalnym wysłannikiem do Kosowa w roku 1989 i 1999, ambasadorem w Polsce od 2000 r. do 2004 r.

⁶⁷ DPA – Demokratska parija na Albancite (Partia Demokratike Shqiptare PDSH – Demokratyczna Partia Albańczyków).

⁶⁸ SDSM – Socjaldemokratski sojuz na Makedonija (Socjaldemokratyczny Związek Macedonii).

⁶⁹ PDP – Partija za demokratski prosperitet (Partia për Prosperitet Demokratik PPD – Partia Demokratycznego Rozwoju).

będącej w opozycji PDP, opowiadali się za dialogiem, rozwiązywaniem sporów przez negocjacje, oburzając się na akty albańskiej agresji. Stopniowo jednak, gdy konflikt zaostrzał się, zmieniali się ich stanowisko w kwestii albańskiej w Macedonii. 13 kwietnia albańska PDP przedstawiła swój program, który był zbliżony z żądaniami ONA (UÇK). Natomiast lider DPA, Arbën Xhaferi, na łamach wychodzącej w Albanii gazety „Shekulli” z 18 kwietnia, wypowiedział się w tonie podobnym do tego, który brzmiał w programie Albańskiej Akademii Nauki i Sztuki z października 1998 r.⁷⁰

Dnia 24 kwietnia Ali Ahmeti, jeden z czołowych przywódców ONA (UÇK), wystosował list do najważniejszych polityków zainteresowanych jak najszybszym wprowadzeniem pokoju w Macedonii: George’a Robetsona, Kofiego Annana, przewodniczącego Komisji Europejskiej Romano Prodiego oraz rumuńskiego ministra spraw zagranicznych i jednocześnie przewodniczącego w 2001 r. OBWE – Mircea Geoană. Jak podaje Iso Rusi⁷¹, list był długi, utrzymany w tonie niezwykle emocjonalnym i choć nie wszystkie przemyślenia autor jasno sformułował, to wykorzystując takie pojęcia, jak apartheid czy ludobójstwo, przedstawił swój stosunek do idei panslawizmu. List napisany został w imieniu inteligencji, studentów, nauczycieli, chłopów i robotników albańskich, którzy stanęli do walki w szeregach ONA (UÇK), a jego autor przekonywał, iż rozpoczęcie działań zbrojnych należy uznać za słuszny wybór, gdyż Albańczycy poddawani byli segregacji ze względu na to, kim są. Walczyli w imię sprawiedliwości, wolności i by państwo, w którym żyją, było dwunarodowe. List zawierał szereg postulatów wcześniej już znanych, niemniej charakterystyczne było wyrażane w nim nastawienie do działających w Macedonii albańskich partii politycznych, zwłaszcza tych mających udział w rządzeniu. Oskarżono ich przywódców o to, że nie wywiązują się z obietnic danych wyborcom albańskim. Tymczasem Rada Europy w Strasburgu wydała rezolucję, w której postulowano utworzenie państwa na zasadzie nie narodowej (macedońskiej), ale multietnicznej (obywatelskiej)⁷². Działania Rady Europy spotkały się z krytyką wielu intelektualistów macedońskich, którzy odebrali je jako mieszanie się w wewnętrzne sprawy państwa.

Pod koniec kwietnia i na początku maja ONA (UÇK) podjęła intensywne działania zbrojne. Albańczycy rozpoczęli je 28 kwietnia atakiem na konwój wojskowy we wsi Vejce, 15 km od Tetova. Zginęło czterech żołnierzy i czterech policjantów macedońskich. Zaostrzenie się sytuacji w Macedonii miało pokazać siłę i determinację Albańczyków przed mającymi – jak sądzono – już wkrótce się rozpocząć rozmowami pokojowymi. O krwawy atak oskarżono ONA (UÇK), które dowodzone było przez komendanta Sokoliego. Ze względu na fakt, że większość zabitych pochodziła z Bitoli (pięć ofiar śmiertelnych), 30 kwietnia w mieście tym rozpoczęły się masowe demonstracje, połączone z aktami agresji wobec ludności albańskiej i muzułmańskiej. Po pogrzebie czterech zabitych policjantów we wsi Vejce tłumy ludzi zaczęły podpalać domy, sklepy i kawiarnie, niektóre witryny rozbijano kamieniami, po czym demolowano i rozkradano wnętrza. Nie oszczędzono ludności muzułmańskiej – niezależnie od przynależności narodowej poszczególnych muzułmanów; na meczetach zawisły swastyki, tłum burzył groby muzułmańskie. Pojawiły się też graffiti Smrt za Šiptari – „Śmierć Sziptarom”, tj. Albańczykom⁷³. Z Bitoli demonstracje połączone z aktami agresji przeniosły się do stolicy kraju Skopja oraz Delčeva, Velesu i Vinici. Obawiano się, że zamieszki uliczne mogą przerodzić się w wojnę domową. 1 maja amerykański sekretarz stanu Colin Powell nazwał działania albańskie aktami terroru, a ich wykonawców terrorystami⁷⁴. W Tetovie wprowadzono godzinę policyjną.

⁷⁰ Uczeń albański wskazywali na jedność terytorialną zachodniej Macedonii z Albanią, używając kryteriów historycznych i demograficznych.

⁷¹ I. Rusi, *From Army to Party: The Politics of the NLA, w: Ohrid and Beyond – A Cross-Ethnic Investigation into the Macedonian Crisis*, red. A. Fetahu, A. Davis, London 2002, s. 203–216, <http://www.amazon.com/Ohrid-Beyond-Macedonia-at-Crossroads/dp/1902811046> (dostęp: 12 XII 2013).

⁷² Zob. rezolucje: 1255 (2001), 1261 (2001), zalecenia 1528 (2001), 1537 (2001).

⁷³ S. Alusevski, *Bitola Spirit Crushed*, IWPR Balkan Crisis Reports, nr 253, 5 Jun 2001, <http://iwpr.net/report-news/bitola-spirit-crushed> (dostęp: 28 XII 2013). Zamieszki w Bitoli autor raportu porównuje do zamieszek w czasie nocy kryształowej, gdy żydowskie sklepy w nazistowskich Niemczech zostały zniszczone. Podaje też wywiady z osobami żyjącymi na stałe w Bitoli, które przekonywały, że wydarzenia te musiały być prowokacją grup młodzieży i ludzi spoza miasta. Natomiast inny badacz – V.P. Neofotistos, *The Risk of War...*, s. 62–63 – zachowania tłumów porównuje do dramatu Rzymu spalonego z powodu szaleństwa Nerona.

⁷⁴ Dokument nr 31, *Zajawnie Gosudarstvennogo Sekretarja SSZA Kolina Pauella (1 maja 2001 g.)*, w: *Albaniskij faktpor w razvitii krizisa na teritorii byvszej Jugoslawii. Dokumenty. Tom tretij (2000–2005 gg.)*, Rossijskaja Akademija Nauk, Moskwa 2008, s. 140.

Dnia 3 maja we wsi Vaksince (region kumanovsko-kardački) powracający z patrolu żołnierze, którzy kierowali się do miejscowości Šorta na granicy macedońsko-jugosłowiańskiej, zostali napadnięci. Zbito dwóch z nich, a jednego porwano do niewoli. Walki w regionie trwały od rana, zaś ok. godz. 14.00 mniej więcej dwustu uzbrojonych ludzi skierowało się z miejscowości Vaksince w stronę zakładów „Makpetrol”, gdzie potyczki przeciągnęły się do wieczora. Oddziałom ARM z pomocą przyszły od strony Šotry (w południowej Serbii) oddziały armii jugosłowiańskiej. W swych wspomnieniach głównodowodzący ARM w tym regionie, gen. Pande Petrovski, twierdził, że wojskowy attaché USA akredytowany w Macedonii, Robert E. Lynch, poprosił go o spotkanie, w czasie którego przekonywał, że wydarzenia w Vaksince miały charakter kryminalny, niemniej jednak nie były dziełem ONA (UÇK). Generał Petrovski miał odpowiedzieć: „Panie pułkowniku, Wy dla jednego porwanego w niewolę pilota w Bośni zaangażowaliście specjalne jednostki USA, aby go uwolnić, czy naprawdę myślicie poważnie, że nasi uprowadzeni żołnierze są mniej warci?”⁷⁵

Niewątpliwie zaostrażająca się sytuacja w Macedonii i przystąpienie oddziałów ONA (UÇK) do ofensywy były minimalizowane przez USA. Z jednej strony dlatego by nie wznieść niepokoju i buntu Macedończyków na dużą skalę, z drugiej – by jak najszybciej rozpocząć rokowania i nie eskalować konfliktu. Bojownicy utworzyli kilka baz wojskowych w pobliżu Kumanova. Tymczasem działaczom ONA (UÇK) postawiono ultimatum, żądając uwolnienia uwięzionego żołnierza. Gdy czas minął, a ultimatum nie zostało przyjęte, ARM rozpoczęła przygotowania do akcji zbrojnej. Wystosowano do ludności cywilnej komunikat, by opuściła swe domy, zaangażowano Czerwony Krzyż, który w razie potrzeby miał nieść ludziom pomoc. Jednak o ile w początkowej fazie konfliktu migracje ludności miały masowy charakter, o tyle w maju i później Albańczycy zostawali w swych domach, aby wojsko nie mogło pacyfikować swobodnie kolejnych wsi bez strat w ludności cywilnej. Generał Petrovski, który dowodził walkami w regionie kumanovskim, stwierdził: „Włączyliśmy międzynarodowy Czerwony Krzyż, aby pomógł w wyciągnięciu żyjących ze swych domów, lecz to pozostało bez rezultatów”⁷⁶. Dlatego prowadzenie działań zbrojnych na gęsto zaludnionych obszarach wiejskich nie było dla oddziałów wojskowych łatwe. Chodziło o to, by ludność cywilna nie poniosła strat.

Wyraźna radykalizacja macedońskiej opinii publicznej spowodowała, że rząd Ljubčo Georgiewskiego zapowiedział na dzień 5 maja 2001 r. ogłoszenie stanu wyjątkowego, co miało pozwolić mu na powszechną mobilizację i w rezultacie wielką ofensywę militarną przeciwko ONA (UÇK). Jednak kraje UE i NATO stanowczo sprzeciwiły się jego wprowadzeniu, obawiając się, że doprowadziłoby to do masakry ludności cywilnej i w konsekwencji wojna mogłaby rozgorzeć na większą skalę. Należało bowiem brać pod uwagę deklaracje Sofii, iż jest gotowa do udzielenia pomocy militarnej, oraz niewątpliwie zainteresowanie ograniczeniem potencjału UÇK ze strony władz serbskich. Dlatego dla szefa NATO, lorda George’a Robertsona, oraz komisarza ds. polityki zagranicznej UE Javiera Solany najważniejsze było porozumienie między głównymi partiami politycznymi w Macedonii i rozpoczęcie z nimi dialogu o ustępstwach wobec Albańczyków, co zakończyłyby działania zbrojne. Na takie rozwiązanie przystał prezydent Republiki Boris Trajkovski, czemu dał wyraz w przemówieniu, które wygłosił w parlamencie 8 czerwca 2001 r., kiedy zwrócił uwagę, że „[...]inicjatywę rozwiązania kryzysu podejmiemy w kraju. Nie będziemy czekali na zagraniczne rozstrzygnięcia, nie mówiąc o podjęciu rozmów z terrorystami. Droga do rozwiązania kryzysu wiedzie nie przez działania militarne, ale przez aktywność wszystkich demokratycznych sił w kraju”⁷⁷.

W Macedonii obawiano się wciągnięcia czynnika międzynarodowego do rozmów, mimo że jednostki NATO i OBWE stacjonowały w Macedonii już od 1998 r., na co uzyskały zgodę podczas kryzysu w sąsiednim Kosowie. Panowało przekonanie, że kraj suwerenny nie może być poddawany międzynarodowej kontroli, a sprawy wewnętrzne jest w stanie rozwiązywać samodzielnie, tym bardziej że społeczność międzynarodowa uznała działania Albańczyków za nielegalne i terrorystyczne. Dopiero po trzech miesiącach od rozpoczęcia konfliktu kraje UE i NATO zaczęły

⁷⁵ P. Petrovski, Svedoštva 2001, s. 59.

⁷⁶ Ibidem, s. 62.

⁷⁷ Boris Trajkovski – stenogram z 77. sesji Parlamentu Republiki Macedonii z dnia 8 czerwca 2001, s. III/2.

myśleć o jego definitywnym rozwiązaniu. Świadomość, że należy podjąć odpowiednie kroki, w sposób symboliczny utrwaliły słowa niemieckiego ministra obrony Rudolfa Scharpinga, który w kwietniu 2001 r. powiedział: „Coś trzeba zrobić. To państwo [Macedonia – I.S.-K.] nie jest w stanie rozwiązać swych problemów i się obronić...”⁷⁸ Późniejsze wydarzenia potwierdziły, że jest tak faktycznie i aby rozwiązać wewnętrzne problemy bez przelewu krwi, konieczna była w Macedonii obecność czynnika międzynarodowego. W rozmowach między Albańczykami a Macedończykami kraje zachodnie i USA bardzo szybko zajęły czołowe miejsce, z własnej inicjatywy wprowadzając całkowitą kontrolę nad procesem negocjacyjnym. Niemniej twierdziły, że ich rola polega jedynie na ułatwieniu procesu pokojowego, bez narzucania z góry jakiegokolwiek rozwiązania.

Decyzję o rozpoczęciu kumanovskiej operacji – „MX-2”, którą wyznaczono na 8 maja 2001 r., podjął prezydent Trajkovski. Ponieważ dzień wcześniej do sztabu trafiła kasetka z przygotowanymi przez angielskie służby bezpieczeństwa nagraniami, ukazującymi, że teren ten jest gęsto usiany minami przeciwczołgowymi (co okazało się później nieprawdziwe), prezydent opóźnił rozpoczęcie operacji o kilka godzin, czyniąc dowódców odpowiedzialnymi za ewentualne straty ludności cywilnej. Akcja militarna nie trwała długo. Przebywający w Kumanovie premier Ljubčo Georgiewski nakazał jej przerwanie o godz. 12.00. Faktycznie działania militarne w regionie kumanovskim zakończono o godz. 14.00, po sześciu godzinach, z nakazu prezydenta Macedonii, mimo iż cele militarne nie zostały jeszcze osiągnięte. Oddziały armii i policji zdążyły w tym czasie podjąć operację we wsiach Slupčane, Otlja, Matejče i ze wsi Slupčane skierowały się do Vaksince. Tu, po okrążeniu wsi z trzech stron, akcja została przerwana, toteż północna droga do miejscowości stała otworem. We wszystkich wsiach, gdzie znalazły się wojska macedońskie, oprócz wsi Lojane, albańscy bojownicy zabierali zakładników, których liczbę szacowano od 2,5 tys. do 3 tys., i traktowali ich jako żywe tarcze, chcąc uniknąć ognia artyleryjskiego i ataków śmigłowców. W opuszczonej kopalni „Hrom” koło wsi Vaksince uprowadzone przez Albańczyków rodziny z dziećmi czekały na pomoc armii macedońskiej, natomiast we wsi Lipkovo 5–6 tys. ludzi zebrało się, by przez granicę dostać się do Kosowa, w czasie jej przekraczania chcieli być kontrolowani przez oddziały KFOR. W tłumie tych ludzi byli bojownicy albańscy w cywilnych ubraniach. Do okrążonych wsi napływali przedstawiciele organizacji humanitarnych z pomocą dla ludności cywilnej. Z poszczególnych domów zabierali całe rodziny, aby je przenieść w bezpieczniejsze miejsca. Wieś Vaksince bez poniesienia śmiertelnych ofiar została okrążona przez siły ARM dnia 25 maja, gdy oddziały serbskie przejęły kontrolę w strefie buforowej w południowej Serbii.

Przerwanie dnia 8 maja w regionie kumanovskim działań zbrojnych „MX-2” dało podstawy do zawarcia 11 maja w parlamencie wielkiej koalicji z albańską partią opozycyjną Imera Imeriego, a 13 maja parlament wybrał nową władzę szerokiej koalicji. W ten sposób z pomocą dyplomacji USA i UE odsunięto groźbę wprowadzenia stanu wojennego w kraju i akcji zbrojnych macedońskiej armii, nadto 16 maja władze Macedonii dały gwarancję, że dalsze działania militarne wobec albańskich terrorystów będą proporcjonalne do ataków albańskich. Za głównego negocjatora i autora sukcesu, którym było zaprzestanie walk i rozpoczęcie negocjacji między społecznościami albańską a macedońską, uważa się Annę Lindh. Sprawując funkcję ministra spraw zagranicznych w rządzie Gorana Perssona podczas szwedzkiej prezydencji w UE, wspólnie z Javierem Solaną wynegocjowała ona w Macedonii umowę pozwalającą na uniknięcie wojny domowej. Niewątpliwie należy to uznać za jej największe osiągnięcie jako dyplomaty, kiedy to będąc przewodniczącą Rady UE, z ramienia UE prowadziła rokowania. W rozmowach tych uczestniczył także Chris Patten, członek Komisji Europejskiej, wysłannik Romano Prodiego, który pełnił funkcję komisarza ds. stosunków zagranicznych UE (od 23 stycznia 2000 r. do 22 listopada 2004 r.). Wydawało się, że zawarte w maju porozumienie bardzo szybko doprowadzi do przerwania walk, negocjacji i podpisania umowy między obu społecznościami, zwłaszcza że wielka koalicja przyjęła to za swoje zadanie.

Czołowy przywódca bojowników albańskich, Ali Ahmeti, pytany w wywiadach o stosunek do innych albańskich działaczy politycznych, nie był już tak krytyczny wobec nich, lecz mówił, że przywódcy albańscy są czasem dezinformowani, tymczasem powinni patrzeć sobie prosto w oczy i rozmawiać ze sobą. Był to okres, w którym Ahmeti zaczął zabiegać, by najważniejsze albańskie

⁷⁸ D. Mirčev, Da se razdere mrežata na bipartiskata nomenklatura, „Forum”, nr 102, 21 III 2002.

partie poparły działania ONA (UÇK), co było zawarte w jego programie; był to jednocześnie czas wprowadzania w życie żmudnie montowanego przez przedstawiciela OBWE Roberta Frowicka planu porozumienia się wszystkich albańskich sił politycznych i wojskowych na terenie Macedonii, tak aby wspólnie prowadzić rozmowy z przywódcami macedońskimi. Równocześnie Frowick potwierdził, że agresja, z którą mają do czynienia w Macedonii, pochodzi z Kosowa. Jego plan przewidywał utworzenie dla bojowników z Kosowa korytarza przez terytorium Macedonii, aby mogli powrócić do swych domów bezpiecznie, a dla tych pochodzących z Macedonii – amnestię. Plan ten tylko w pewnym stopniu się powiódł, gdyż czołowi liderzy partii politycznych – i ci z oddziałów ONA (UÇK) – zebrałi się w Prizrenie (Kosowo) i 22 maja 2001 r. wydali dokument pod nazwą Porozumienie Prizreńskie lub Prizreńska Deklaracja. W Prizrenie doszło do spotkania liderów: ONA (UÇK) – Ali Ahmetiego, DPA – Arbëna Xhaferiego i PDP – Imera Imeriego, i podpisania dokumentu, który precyzował warunki zaprzestania przez Albańczyków walki zbrojnej.

Jak pisze albański uczoney Zeqirja Rexhepi, był to wyraz stopniowego pojednania się przywódców albańskich i poparcia „albańskiego powstania zbrojnego”⁷⁹. Treść Prizreńskiej Deklaracji zamieszczona została w zbiorze dokumentów wydanych przez albańskich autorów⁸⁰. We wstępie autorzy Deklaracji stwierdzili, że liderzy albańscy w Macedonii są świadomi historycznej roli, jaką odgrywają, a czynią to dla dobra „demokratycznego państwa i jego wszystkich obywateli oraz wszystkich wspólnot narodowych”⁸¹. Porozumienie zostało osiągnięte na podstawie następujących zasad:

1. Utrzymanie jedności terytorialnej i multietnicznego charakteru Macedonii. Etniczny podział terytorium niósłby ze sobą straty dla samych obywateli Macedonii i byłby zagrożeniem dla pokoju w regionie;

2. Przyznano, że walka zbrojna nie prowadzi do rozwiązania problemów w Macedonii;

3. Procesy transformacji w Macedonii muszą iść w kierunku euroatlantyckiej integracji;

4. Rozwiązanie trwającego konfliktu nastąpi w wyniku politycznego procesu dokonanego za pośrednictwem USA i UE⁸².

Liderzy albańscy ustalili, że w czasie negocjacji pokojowych przedstawią następujące warunki do spełnienia przez macedońskie władze:

1. Wprowadzenie poprawek do konstytucji;

2. Uznanie języka albańskiego za urzędowy w Macedonii;

3. Wprowadzenie zapisów prawnych gwarantujących Albańczykom udział w działalności państwowych instytucji;

4. Poszerzenie uprawnień Albańczyków we władzach samorządowych;

5. Dokonanie całościowej sekularyzacji konstytucji i państwa;

6. Wprowadzenie konsensualnej demokracji, tj. możliwości, by o prawach etnicznych decydowały bezpośrednio etniczne wspólnoty;

7. Prawo swobodnego i pozbawionego przeszkód komunikowania się z Albańczykami w Kosowie i Albanii w kwestiach odnoszących się do pielęgnowania i rozwoju albańskiej kultury.

Nadto stwierdzono, że po zakończeniu działań zbrojnych powinno dojść do:

1. Całkowitej rehabilitacji i resocjalizacji wszystkich członków ONA (UÇK);

2. Odbudowy wsi i rodzinnych gospodarstw, które ucierpiały w czasie walk, i otoczenia opieką poszkodowanych w czasie wojny (inwalidzi wojenni, rodziny zaginionych, sieroty i inni);

3. Wprowadzenia służby wojskowej w gminie, w której rekrut się urodził⁸³.

Podpisana Deklaracja Prizreńska, mówiąca o współpracy wszystkich najważniejszych albańskich podmiotów politycznych w kraju, tych legalnych, których przedstawiciele zasiadali w parlamencie, i nielegalnych z ONA (UÇK), z macedońskiego punktu widzenia uważanych za terrorystów, buntowników, rebeliantów, wywołała w Macedonii prawdziwą burzę. Podkreślano, że politycy współpracują z organizacjami nielegalnymi, terrorystycznymi, a tymczasem cele, które

⁷⁹ Z. Rexhepi, *Zhvillimet politiko-shoqërore...*, s. 189.

⁸⁰ M. Iseini, P. Menaj, R. Osmani, *Izbor tekstovi za konfliktot od 2001 godina*, Skopje 2008, s. 22, 23.

⁸¹ *Ibidem*, s. 22.

⁸² *Ibidem*, s. 22, 23.

⁸³ *Ibidem*, s. 23.

chęcią osiągnąć, pozostają ukryte. Ze względu na miejsce podpisania Deklaracji przypominano program Ligi Prizreńskiej z 1878 r. i opisywano jej ewentualne skutki dla Macedonii. Całą winą za taką sytuację obarczano USA, które były uległe wobec albańskich terrorystów i ich chroniły, przerywając akcje militarne i nie pozwalając na rozprawienie się z buntownikami. Doszło więc do eksplozji negatywnych nastrojów społecznych, nie tylko antyalbańskich, ale i antyamerykańskich. W praktyce porozumienie w Prizrenie oznaczało, że w przyszłych negocjacjach brana też będzie pod uwagę strona reprezentująca walczących Albańczyków. Nie tylko ludność macedońska reagowała niechętnie na Porozumienie Prizreńskie, krytykowali je również politycy i intelektualiści, zarzucając niechęć do porozumienia się stronie albańskiej. Premier Georgievski stwierdził, że oznacza ono wypowiedzenie przez Albańczyków wojny w Republice Macedonii⁸⁴. Natomiast prezydent Trajkovski wezwał albańskich przywódców do odrzucenia porozumienia. Gdy zdjęcia trzech liderów, trzymających się za ręce, dostały się do prasy i obieżyły całą Republikę, załamał się plan Frowicka, autora porozumienia, a sam przedstawiciel OBWE musiał opuścić Macedonię. Inaczej sprawę widzieli Albańczycy, którzy twierdzili, że umowa z walczącymi Albańczykami była wyłączną drogą do osiągnięcia pokoju. „Frowick był jedynym człowiekiem, który wiedział tak naprawdę, co się tu [w Macedonii – I.S.-K.] dzieje. Teraz po jego wyjeździe zaczęły się czasy amatorów”⁸⁵. Albańczycy powoływali się także na słowa Williama Walkera, szefa obserwacyjnej misji OBWE w Kosowie, który powiedział: „Nie jest możliwe osiągnięcie trwałego pokoju w Macedonii bez włączenia ONA do bezpośrednich rozmów lub przez pośredników”⁸⁶. Bardzo szybko okazało się, że Frowick i jego sojusznicy mieli rację, a działania przedstawiciela OBWE w Macedonii dały podstawę do przyszłych negocjacji pokojowych.

IV

W Skopiu brano pod uwagę koncepcję, by za cenę pokoju oddać część terytorium (Titovo, Debar, Gostivar) w zachodniej Macedonii, w zamian za o wiele mniejszy obszar nad Jeziorem Prespańskim (Podradec) w Albanii, co miało być realizowane przez przesiedlenie Albańczyków do Albanii z regionów mieszanych pod względem etnicznym, a niepodlegających zmianom terytorialnym, i osiedlenie w tym miejscu Macedończyków z pozostałych regionów Albanii. Ideę taką – po konsultacji z członkami Akademii i czołowymi politykami w kraju – przedstawił 30 maja 2001 r. przewodniczący Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk (Makedonska akademija na naukite i umetnostite – MANU) Georgi Efremov. Występując publicznie, podkreślił on jednak: „[...]między wieloma koncepcjami pokojowego rozwiązania kryzysu przyjmuję i tę ideę [...]. Jest ona jedynie poglądem wyrażonym przez niektórych członków MANU, a nie jej oficjalnym stanowiskiem”⁸⁷. Przeprowadzane w tym czasie wśród mieszkańców Republiki sondaże potwierdziły, że rozwiązanie to było przez Macedończyków niemal w pełni akceptowane. Dlatego krajom EU i USA zależało na jak najszybszym rozwiązaniu konfliktu przy zachowaniu jedności państwa.

O późniejszych wydarzeniach w Macedonii napisał w swych wspomnieniach przewodniczący [marszałek] parlamentu Stojan Andov⁸⁸, będący jednym z tych polityków, którzy uważali, że przyjęcie scenariusza zaproponowanego przez Efremova daje możliwość trwałego rozwiązania konfliktu. Ten drugi po prezydencie człowiek w państwie pisał: „Potem przybyli dwaj przedstawiciele międzynarodowej wspólnoty, tzw. olesnuvači⁸⁹, James Pardew w imieniu USA i François Léotard w imieniu UE. Pracę swą prowadzili według już wcześniej opracowanego scenariusza. Już pierwszego dnia mówili nowym językiem, używając słownictwa do tej pory niepraktykowanego [...]. Np. używano sformułowań «strony konfliktu» [...] «poszukiwanie politycznego porozumienia»,

⁸⁴ RFE/RL Features, 25 V 2001, <http://www.rferl.org/features/2001/05/25052001130724.asp> (dostęp: 27 V 2013).

⁸⁵ M. Isini, P. Menaj, R. Osmani, Izbor tekstovi za konfliktot..., s. 25.

⁸⁶ Ibidem, s. 24.

⁸⁷ „Vest”, br. 269, 31 V 2001. W gazecie zamieszczono też mapę, która precyzowała, o które terytoria dokładnie chodziło. Znalazły się tam: Gostivar, Debar i Tetovo w zachodniej Macedonii.

⁸⁸ W terminologii macedońskiej nie występuje pojęcie marszałka.

⁸⁹ „Olesnuvači” pochodzi od macedońskiego słowa „olesni” – ułatwić, czynić łatwiejszym, ulżyć. W tym wypadku chodziło o ludzi, którzy mieli ułatwić proces pokojowy.

[...]«zlikwidowanie przyczyn konfliktu»⁹⁰. Andov, podobnie jak wielu polityków, zwłaszcza z WMRO-DPMNE, i intelektualistów macedońskich (z MANU), bardzo krytycznie oceniał pracę dyplomatów USA i UE oraz ich plany, uważając, że są powodowani chęcią bratania się z terrorystami, układania się z agresorami, co z kolei stanowi zagrożenie dla młodego kraju. Ideę korekty granic i wymiany ludności z Albanią popierał premier Georgievski⁹¹. Podobnie jak minister obrony Ljube Boškoski, był on zwolennikiem przeprowadzenia intensywnych operacji wojskowych, które zaowocowałyby uspokojeniem sytuacji. Nie dowierzał metodom prezydenta Trajkovskiego, który popierał plany USA i UE, premier Georgievski przeprowadził dodatkowy pobór do wojska i stworzył specjalne oddziały policji, dla których kupił broń i umundurowanie. Zanim jednak oddziały te zostały w pełni wykorzystane, doszło do podpisania tzw. umowy ochrydzkiej⁹².

Innego zdania była partia opozycyjna Branko Crvenkovskiego SDSM, która plan MANU nazwała „podżeganiem do wojny domowej i samobójstwem dla Macedonii”⁹³. Crvenkovski sprzyjał, podobnie jak prezydent Macedonii, negocjacom i był zwolennikiem przyznania większych praw Albańczykom. Przeciwnie wspomnianej koncepcji podziału Macedonii były także partie albańskie. Zaprotestował również przewodniczący Albańskiej Akademii Nauk i Sztuk, który stwierdził: „[...] Wewnętrzne problemy etniczne nie mogą być rozwiązywane przez wymianę terytoriów i ludności. Jedynym rozwiązaniem kryzysu w Macedonii jest poszanowanie praw Albańczyków tam mieszkających”⁹⁴. Po ukazaniu się mapy zmian terytorialnych w prasie codziennej Crvenkovski zagroził zerwaniem wielkiej koalicji, która miała pracować nad rozwiązaniem konfliktu z Albańczykami, w dodatku rozważano przekreślenie przez UE ważności Układu o Stabilizacji i Stowarzyszeniu Macedonii. Burza wokół projektu Georiego Efremova została zakończona po jego podaniu się do dymisji ze stanowiska przewodniczącego MANU.

Brak rozwiązań sytuacji konfliktowej do końca maja 2001 r. spowodował, że kraje UE i USA podjęły zdecydowane kroki negocjacyjne w drugiej fazie kryzysu zbrojnego, doprowadzając do podpisania wbrew przekonaniom niektórych polityków i intelektualistów macedońskich porozumienia ochrydzkiego, które uregulowało albańsko-macedońskie relacje, dając Albańczykom żyjącym w Macedonii szerokie uprawnienia. Był to kompromis, który nie zadowolił w pełni Macedończyków, ale także Albańczyków, gdyż ci do dzisiaj wyrażają swą dezaprobatę i podkreślają potrzebę poszerzenia ich uprawnień w Macedonii.

---

⁹⁰ S. Andov, *Na moj načın*, Skopje 2003, s. 513. Stojan Andov (ur. 1935), z wykształcenia ekonomista, ambasador Jugosławii w Iraku (1986–1990), przewodniczący parlamentu (marszałek) w latach 1991–1997, lider Partii Liberalno-Demokratycznej. Ponownie wybrany na przewodniczącego parlamentu, funkcję tę sprawował od 30 listopada 2000 r. do września 2002 r.

⁹¹ Zob. V. Latifi, *Storm over Macedonia Partition Plan*, IWPR Balkan Crisis Report, nr 253, 5 Jun 2001, <http://iwpr.net/report-news/storm-over-macedonia-partition-plan> (dostęp: 28 XII 2013).

⁹² Lj. Georgievski, *Toa sum jas...*, s. 132, 133.

⁹³ V. Latifi, *Storm over Macedonia...*

⁹⁴ *Ibidem*.

THE DIFFICULTIES IN THE NORMALIZATION OF POLISH-RUSSIAN RELATIONS

Bieleń Stanisław. The difficulties in the normalization of Polish-Russian relations.

Poland's Eastern policy is the result of the lack of a coherent concept, a return to the tradition of martyrdom and heroism, an ideologization in the form of missionarism and Prometheanism, and a confrontational attitudes towards Russia. The lack of a critical reflection over the chances for the normalization of relations with the largest country in the East is largely a result of ignoring our own national interest. The Polish political elites uncritically acquiesce to U.S. visions related to the encirclement and fragmentation of Russia. In this way, Poland becomes, at its own request, a hostage to foreign geostrategic concepts.

Obstacles on the way to the normalization of Polish-Russian relations are subjective and objective. They find expression in each other's attitudes, emotions and psychology, as well as the asymmetry of power and interests advanced by each party. Opportunities for the normalization of Polish-Russian relations should be sought in taking advantage of the mechanisms and experiences of Europeanization, i.e. Poland's participation in the team play within the European Union. The condition for success is cooperative thinking, based on an accommodative strategy, and not a confrontational one, allowing for a re-evaluation of the negative ideological past to reach positive and pragmatic cooperation.

Key words: Polish-Russian relations, normalization, confrontational thinking, obstacles, Europeanization.

The domination of confrontational thinking

Poland's Eastern policy has long been determined by the fundamental question about the imperative of a durable accord with Russia. It is an echo of the now distant thought of Roman Dmowski¹, but also a question about the existential interests of the Polish state in modern realities. The post-1989 Poland never made a diagnosis that would point to the unequivocal priorities for its policy towards Russia. It has always been a policy determined by either a "double-track", the progress of transformation, or affiliations with the West. The basis for pro-Ukrainian or pro-Georgian preferences has never been specified, assuming the righteousness of such choices due to their anti-Russian overtones rather intuitively. Poland has not developed a coherent Eastern policy, even though there were real premises for it. It is unclear whether Krzysztof Skubiszewski, the first Foreign Minister of the Third Polish Republic (Poland after 1989), lacked determination in this regard, or didn't have the support of the political base. The Democratic Union/Liberty Union (Unia Demokratyczna/Unia Wolności) itself proved inconsistent in this matter, there was a lack of persistence and sacrifice of various authorities, which similarly to West Germany advocated for normalization².

The 1990s were marked by captivation with freedom which did not require a creative effort to maintain the country's position in the new realities. It was a truly unique period in history, as circumstances themselves forced some actions – affiliations with the West, opening to the world. Many things seemed like a "godsend", did not require any effort or special courage. Against this background, the basis for Poland's Eastern policy lacked coherent conceptualization based on the articulation of national interest. Questions about our own identity and the identity of parties with which Poland wanted to conduct a rational policy, bringing some benefits to everyone, were sidestepped. It was naively assumed that the post-Soviet states would move onto the democracy track en masse, even though there were clearly no grounds for such transitions. (Half-hearted attempts to transplant the models of liberal democracy to Russia or even Belarus in the early 1990s inevitably led to relapses of authoritarianism). In the absence of ideas, there was a tendency to overstate the influence

¹ Roman Dmowski (1864–1939), Polish politician, political publicist, founder of the Endecja nationalist movement, ideologue of Polish nationalism.

² A. Harasimowicz, *Bezpieczeństwo Polski 1918–2004: granice, system międzynarodowy, siła własna* (The security of Poland 1918–2004: the borders, the international system, the state power), Warszawa 2013, p. 360–374.

of the thought of Parisian “Kultura”³, in particular of Jerzy Giedroyc and Juliusz Mieroszewski. Certainly, they were visionaries, but they had no real influence on Poland’s Eastern policy – for that from the beginning was shaped by a *fait accompli*, primarily the consequences of the disintegration of the Soviet empire. That’s why, Adam Bromke maintained, the Eastern policy, based partly on the so-called double-track, became a peculiar “sure-fire hit”⁴. Biting back after years of dependency and humiliation while succumbing to prejudices and grievances, the Polish political elites, along with media centers, created a Russophobic atmosphere in the Polish society, thanks to which all the conceptual shortcomings and practical setbacks could be explained. Russophobia is a result of ignorance, lack of good will and manipulation. For it would take only a bit more civil courage and intellectual effort to acquire and re-evaluate the knowledge about Russians. The Russian side was not without blame either. The tradition of imperial loftiness and the arrogance of Russian elites fed anti-Polish sentiments. Poland began to be assigned the role of a *limitrophe* state seeking to isolate Russia in the international arena⁵. As a result, both sides became hostages of negative attitudes, phobias and grudges. Since things have gone very far in terms of airing mutual grievances and ramping up tensions, it is extremely difficult to reverse the existing trend⁶.

At the same time, profound historical complexes resurfaced, with a return to the tradition of martyrdom and heroism. A significant role in this respect was played by the demonization of the so-called historical policy, based on the emotional valuation of past grievances and events, particularly the Katyń atrocity. What needs to be added to the mentioned determinants is the ideologization of the Eastern policy in the form of a peculiar missionarism and Prometheanism, founded on the conviction of the superiority of the democratic West over the undemocratic East. The Polish political elites, followed by a large part of the media and public opinion, came to believe that Poland joined the ranks of mature democracies and its mission was to bring democratic values to the East. This way, political interests, inspired by the interests of Western countries, and not their own diagnosis, determined the specific actions of the Polish government. All this lacked in-depth reflection and understanding of what is significant and important in the long run for our own interests. The intellectual misery of think tanks was also brought to light. The ease in using political slogans, the lack of courage in debunking myths and criticizing flawed political decisions, the “collectivization” of thinking, opportunism and conformism – ordering everyone to think “patriotically”, have essentially led to a deficit of alternative thinking.

Looking at the relations between Poland and Russia in terms of the balance of power, we face huge asymmetry. Poland is unable to counterbalance Russia in the post-Soviet sphere. Not even the European Union as a whole is able to do so. For Russia not only operates in a space it knows well, which is culturally and geopolitically close to it, it is itself a major reference point for many post-Soviet states (as a guarantor of security, a source of commodity supplies, a receptive market, a place to earn a living etc.). Russia does not always constitute – as it appears from Warsaw’s perspective – a threat to the countries situated in its immediate vicinity. Also, Russia’s significant pro-integration potential in the so-called near abroad is yet to be fully recognized⁷. Promethean thinking in this context is of a unilateral, wishful nature, detached from reality and doomed to failure. Without Russia’s consent, no actions in the post-Soviet space can succeed. The development Caspian and Central Asian deposits of energy resources against Russia’s will has proven impossible. The idea of the so-called Intermarium⁸

³ “Kultura” – Polish emigre monthly, published 1947–2000 in Paris by the Literary Institute.

⁴ S. Bieleń, Adama Bromke wkład w rozumienie stosunków międzynarodowych (Adam Bromke’s contribution into the understanding of international relations), “Europejski Przegląd Prawa i Stosunków Międzynarodowych” 3, 2010.

⁵ Сергей Н. Бухарин, Николай Н. Ракитянский, Россия и Польша. Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации, Москва 2011.

⁶ Seemorein: Россия – Польша: проблемы взаимного восприятия, ed. Андрей Ю. Шутов, Москва 2013.

⁷ One laudable exception is the book by Maria Domańska titled *Uwarunkowania procesów integracyjnych i dezintegracyjnych na obszarze poradzieckim* (The determinants of integration and disintegration processes in the post-Soviet area), Warszawa 2013.

⁸ Intermarium federation (orig. Międzymorze) – a political idea of Józef Piłsudski (1867–1935; political leader of the II Rzeczpospolita – The Second Republic of Poland), drawing from the tradition of the I Rzeczpospolita (The Polish-Lithuanian Commonwealth), which envisaged the creation of a federation of Central and Eastern European countries (the area between the Adriatic, the Baltic and the Black Seas). It was aimed against the domination of Germany and Russia. It was perceived unfavorably by Russia (USSR) and most Western powers.

similarly has no chance at becoming a reality in the foreseeable perspective. It is also worth looking at the difficulties with the development of the Eastern Partnership in this context⁹.

So far, there has been no critical reflection over the chances for normalization of relations with Russia. No politician on the Polish side has dared to call Russia an important neighbor, with “strategic” interests binding it to Poland. On the other hand, the term “strategic partnership” has been lavished on Ukraine, without acknowledging the ambivalent attitude of the Ukrainians themselves. It is also difficult to fathom what binds Poland with Georgia or Azerbaijan, other than resentment towards Russia. Russia is too important a participant in the international game to be sidelined, marginalized or ignored. Cooperation with Russia can’t be indefinitely made conditional on the advances of democratization processes, because it will not change overnight and immediately – as its critics would like it – adhere to Western standards. More generally, Poland’s Eastern policy constitutes a blend of coincidences, flawed and idealistic visions, mere wishful thinking and incompetence of political elites. It could be added, as a form of excuse that Poland is dealing with a particularly complex matter, deeply embedded in history, geopolitics, culture and tradition. It requires a critical sense of observation and objective analysis, as well as courage in making decisions. Sadly, the elites governing the III RP have failed a test of these conditions.

Poland is among the countries historically affected by immense threats, hence it is highly sensitive to its sources. Polish politicians easily admitted that they live in a world of competing powers, with Russia naturally, not to say objectively, coming to the fore. The rival, by definition, is dangerous, so it’s a natural thing that due to its geographical location Russia meets all the conditions of a potent source of threats. “Countries bordering a dangerous opponent usually don’t need to exaggerate this danger, primarily because it exists just next door, and they are in the direct firing range. In such cases, the society usually recognizes the threat and fears its immediate neighbour”¹⁰. Perhaps that’s the reason why governments in Poland find it relatively easy to spend more and more billions of zlotys on armaments (PLN 140 billion, or ca. EUR 34 billion, is scheduled to be spent in the coming 10 years)¹¹.

The Polish side views Russia through the prism of reconstruction of power, which is called by various names: neoimperialism or a return to great power roles. The rulers and the media particularly demonize V. Putin, seeing him as the source of all evil. There is no place for polemics on the assessments of the Russian leader. Knowing the Russians, it should be assumed, however, that any political leader in place of Putin would pursue the same objectives. Differences could only be seen in means. Great power thinking is attributed to any authority in Russia. It does not depend on individual preferences of members of Russian authorities, but rather on geostrategic location, which means not only a remarkable territorial extent, but also bordering many countries which are not always friendly. Bearing in mind the long-lived Realpolitik traditions of European powers, it can be confidently said that many Western politicians would behave similarly in the place of the Russians.

The Polish perception of Russia suits the scenarios drawn up across the ocean, according to which Poland is supposed to be a “bolt” rather than a catalyst for rapprochement, to act as a “warrior of the new Cold War” rather than an advocate of rapprochement between the Eastern and Western worlds¹². For what else if not “bolting” Russia is served by a permanent base for U.S. troops on Polish territory? The problem lies not in objective determinants, but in the fear and anti-Russian obsessions of Polish political elites. Expressing constant fears over a renewed dependency on Russia, they uncritically acquiesce to U.S. geostrategic visions related to the encirclement and fragmentation of Russia. In this way, Poland becomes, on its own request, a hostage to foreign strategic concepts.

⁹ See more in: I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej* (The policy of the Russian Federation towards Eastern European countries), Lublin 2013.

¹⁰ J. J. Mearsheimer, *Dlaczego politycy kłamią. Cała prawda o kłamstwie w polityce międzynarodowej* (Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics), transl. G. Łuczkiwicz, Warszawa 2012, p. 111.

¹¹ In the view of Bronisław Łagowski, armaments are a “historical policy” towards Russia, pursued by other means. The government is erecting a Polish “iMaginot line”. B. Łagowski, *Skargi i zażalenia* (Complaints and concerns) “Przegląd”, 25 II–3 III 2013.

¹² Poland is an important element of America’s anti-Russian strategy. The latter primarily fears a merger of European technology and Russian resources. The best example of it, as a matter of fact, is German-Russian cooperation. Americans play on historical resentments in this context, which are based on the fear of any Russian-German engagement, as that has always negatively affected the fate of Poland. G. Friedman, *Następna dekada. Gdzie byliśmy i dokąd zmierzamy* (The next decade: where we’ve been and where we’re going), transl. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków 2012, p. 168 et seq.

After Mioszowski and Giedroyc, no genuine political thought on joint settlement with Russia has been developed, while various foreign ideas are easily adopted as ours. This is largely an effect of a lack of genuine social discourse on Eastern issues. Truly independent voices struggle to be heard. Intellectuals such as Andrzej Walicki or Bronisław Łagowski are unable to reach the wider audience. They are largely dominated by doctrinaires and ideologues of the “new faith”, subservient to their political principals. There are no centers initiating an independent, professional discussion that would contribute to gaining critical distance from established truths which harm the Polish cause.

Turning their backs on Russia, Poles have quit learning the language, culture, economy and way of life which made them a credible guide to the dangerous and mysterious East. The competence of think tanks dealing with Russia leaves much to be desired in terms of substance. Their studies have been overrun by opportunists and supporters of political correctness. They don't see a scope for action in a peaceful space in the East. They lose the initiative if things are stable and well. They look forward to crises, against the background of which they can show initiative. Although it sounds absurd, this is the dominant way of thinking. The head of the Center for Eastern Studies, Olaf Osica, expressed it this way: “Poland has to wait for a crisis situation. The East is an area of permanent crisis and it can reach such proportions that a scope for action, a room to play will be created”. In other words, a Polish analyst believes that “worse is better”¹³. One gets the impression that Polish decision makers are constantly guided by intuitive knowledge in Russian affairs, because there is simply no demand for analytical knowledge. The Center for Polish-Russian Dialogue and Understanding brings disappointments instead of hopes and fails to guarantee any change in the current approach to Russia.

The PiS (Prawo i Sprawiedliwość – Law and Justice) governments believed confrontation was most fruitful, while the PO (Platforma Obywatelska – Civic Platform) government practically has no policy, although its spin is that it is a thought-out, realistic and mature policy, pursued deliberately and carefully against its predecessors. It's really hard to point out where the place for thoughtful concepts and moves is here¹⁴. The Ministry of Foreign Affairs (MSZ) circles hardly generate anything original, apart from bombastic announcements or declarations. Cliches such as: “I see Poland in the group holding power in Europe”, “nothing about Poland without Poland”, or “it wouldn't be good if we fell back to the role of a European bulwark” – these are some wisdoms from a press interview with Minister Radosław Sikorski¹⁵. Dilettantism and epigonism pour out of all Polish diagnoses. The ahistorical approach to “eternal enemies”, irrational betting on “overseas” allies continues to resonate. There are no coherent criteria in the overview and self-assessment of the international situation. This is reflected, for example, in a one-sided view of the issues of hegemony and imperialisms.

The fact that Poland is in an alliance with the United States does not exempt decision makers from thinking in terms of their own interests. A significant intellectual limitation pertains to the illusory conviction that “special” relations with a country, particularly a power, ensure a complete understanding of a given party's interests by the stronger partner and equal treatment. It is the so-called stronger ally trap¹⁶. Unfortunately, there is no guarantee the other side will not use its advantage to push through its interests. The weaker side can obviously appeal, if it musters enough courage and determination, for greater concessions from its mighty ally, but it risks being accused of disloyalty and unreliability. This fear of such a judgment paralyzes decision makers who consider “falling out of the protector's favor” to be the greatest danger, primarily to themselves. This example can refer to Polish-U.S. relations after 1989. No Polish ruling party has been able to define the price of unconditional support for America. Polish politicians, regardless of their ideological provenience,

¹³ Zawsze to samo: kij i marchewka. Rozmowa z Olafem Osicą (Always the same: carrot and stick. A conversation with Olaf Osica), “Rzeczpospolita Plus Minus”, 8–9 IX 2012.

¹⁴ W. Waszczykowski, Europa Środką (The Middle Europe), in: A. Dmochowski, Między Unią a Rosją: o polskiej racji stanu, polityce zagranicznej i miejscu Polski w Unii Europejskiej (Between the EU and Russia: on Polish raison d'état, foreign policy and Poland's place in the European Union), Warszawa 2013, p. 101.

¹⁵ Nic o Polsce bez Polski. Rozmowa z ministrem spraw zagranicznych Radosławem Sikorskim (Nothing about Poland without Poland. A conversation with Foreign Minister Radosław Sikorski), “Gazeta Wyborcza”, 18-19 V 2013.

¹⁶ S. Bieleń, Negocjacje w stosunkach międzynarodowych (Negotiations in international relations), Warszawa 2013, p. 275.

have become hostages to the conviction that any opposition to the United States would mean a return to pro-Russian affiliations. Such a mental climate has been created (both in the political salons and in the media) that Poland in fact has no elbowroom in negotiations with Americans. First of all, the ruling parties in Poland have not shaken off the inferiority complex towards the U.S. and don't understand the necessity to use pragmatic, not ideological, arguments. The issue of lifting the visa requirement for Polish citizens travelling to the U.S. symbolizes a profound asymmetry in the treatment of Poland by its American ally. Marcin Zaborowski, Director of the Polish Institute of International Affairs, is therefore right when he writes that "a solid account of profits and losses resulting from acting as, have no illusions, an unequal partner" is necessary to remedy Polish-U.S. relations¹⁷.

Megalomania and a certain primitivism of thinking are evidenced by the fact that any deterioration in U.S.-Russian relations is seen in Warsaw as a new opportunity for Poland's return to the geopolitical game involving the largest powers. The thesis of rightwing politicians says: if Russia is aggressive, that's only better for Poland, because then the U.S. has to return to its active roles in the region again¹⁸, except for the fact that Poland is treated more like an object than a subject. A columnist for "Rzeczpospolita" calls the coolness between the U.S. and Russia a new opportunity for Poland¹⁹. He fails to add that the function of an anti-Russian "first line of defense" assigned to Poland across the ocean means being conferred the strategic weight of a "frontline state", and this inevitably entails various costs. Nobody asks whether Polish citizens are ready to take on such a function. In this context, it is worth noting the "rocket tempting of Poland" to include it in the construction of the MEADS (Medium Extended Air Defense System) anti-missile system, which Americans themselves don't want, while Germans and Italians are skeptical towards it²⁰. The deficit of thinking in terms of own sovereignty leads to self-satellization and servility, to building new psychological and political barriers. This is accompanied by disregard for Russia's international position, for example by underestimating its veto in the U.N. Security Council ("Russia with its niet in the UN Security Council remains useless") or downplaying the importance of nuclear potential ("further reduction of nuclear arsenals" is no longer a strict condition for global security).

Obstacles on the way to normalization

Once it was difficult to imagine French-German cooperation. The phenomenon of the 1963 Elysee Treaty lay in the fact that thanks to the courage of two outstanding politicians and statesmen – Charles de Gaulle and Konrad Adenauer – two countries fighting each other for centuries pledged mutual cooperation in all the key areas, from foreign and security policy to youth exchange. The regularity of the French-German dialogue has become an example for others, although obviously there was no shortage of various obstacles and difficulties along the way. Compared to French-German cooperation, it is worth considering what conditions would have to be met for Poland and Russia to be ripe for such a historic act. Certainly, political will is needed on both sides to systematically remove mutual resentments and prejudices. But the most important obstacle in the objective sense is the asymmetry of power and axiological incompatibility.

Russia pursues an imperial policy, advancing its interests in various fields – from Ukraine to energy security. The negative consequences of the Russian-German partnership, opening the Russian space to German investments in return for access to natural resources are not without significance for Poland. All this constitutes the source of real threats to the interests of Poland, which is anxious to win over Ukraine, or become independent from Russian energy sources. Add to this the conviction that "anti-Polishness is genetically inherent in Russian policy, because Moscow is ready to maintain good relations with weaker partners only on its own terms"²¹. Therefore, the problem of Poland's

¹⁷ M. Zaborowski, Koniec amerykańskiego snu (The end of the American dream), "Gazeta Wyborcza", 28–29 September 2013.

¹⁸ K. Szczerski, Widziałem ministrów, którzy płakali (I saw ministers who were crying), in: A. Dmochowski, Między Unią a Rosją... (Between the EU and Russia...), p. 49.

¹⁹ A. Talaga, Chłód na linii USA–Rosja szansą dla Polski (The US–Russia chill an opportunity for Poland), "Rzeczpospolita", 17–18 August 2013.

²⁰ P. Wroński, Rakietowe kuszenie Polski (The rocket tempting of Poland), "Gazeta Wyborcza", 9 September 2013.

²¹ M. Wojciechowski, A jeśli Rosjanie nie mają złych intencji? (What if the Russians don't have bad intentions?), "Gazeta Wyborcza", 9 II 2011.

Eastern policy is to define its own room for maneuvering, identify both opportunities and limitations of independent action. It appears that Polish political elites don't believe they can achieve anything on their own in relations with the more powerful Russia. They don't believe in any partnership with it, and this in effect means Poland is unable to be a real player in relations with Russia. It can only rely on the EU or US-EU policy, and this, as we know, does not always correspond to the Polish point of view.

Despite its Western affiliations, Poland has not developed self-confidence and a full sense of security. It remains a "border area", a country which returns to its past and threats from stronger neighbors²². Poland is a peripheral culture, and the ruling elites do little to reinvent themselves towards other nations and states, without the complexes and burdens of the past. The problem lies in the fact that there is no definition of an international role as a function of real capabilities, understood as resources, but also abilities to take certain actions²³. In the past two decades, Poland's convergence with higher, meaning Western, cultures has become a goal in itself. Aspiring to higher positions is certainly not reprehensible, it is worse when it becomes a morbid obsession of constant comparisons and proving how we are top of the class among the Central and Eastern European countries in executing ideas originating from Washington or Brussels. The impotence in defining the national interest and using the attributes of regained sovereignty in such a way as to defend our rights not only towards opponents, but also, and perhaps above all, towards allies is also of relevance²⁴.

Poland is not looking for any *modus vivendi* in relations with Russia that would facilitate the search for pragmatic forms of coexistence and cooperation. Toeing the Western line, it has rather uncritically adopted the principle of conditionality, applied particularly by the European Union towards many countries, imposing the requirement of holding free elections and respecting human rights, which aims to stimulate and stabilize democratic transformations and expand influence²⁵. In relations with Russia, the development of "common spaces" that were supposed to bring it closer to Western standards were agreed upon. In practice, it was confirmed that reaching into the axiological realm gives impetus for the ideologization of mutual relations, i.e. putting values first, above interests. In such situations, each party tries to impose its point of view on the other. This breeds a natural conflict over values, principles or dogmas, with no chances for resolution. Russia is the last country which would readily adopt foreign values as its own. It has its own traditions and cultural codes that do not allow for easy compromises with Western values. The insistence of the European Union, and also the United States, on their values as the basis for relations with Russia does not provide an opportunity to build a lasting compromise between them in the foreseeable future²⁶.

The Polish-Russian political discourse remains far from settling the historical accounts. While some topics have been muted, it does not mean moving towards a normalization of relations. An attempt at rapprochement between the Orthodox and Roman Catholic churches has also failed to bring the expected results²⁷. Why this occurred could be a topic of long deliberations. It appears the Polish public opinion, including decision makers and church leaders, is not yet prepared for such an act of emotional transformation which requires some kind of "dementi of what you were before"²⁸. It is rather the motif of intransigence than reconciliation that is deeply embedded in the Polish political awareness, hence parties show no desire for mutual forgiveness or forgetting. It is worth remembering that an attitude based on intransigence is a permanent psychological mutilation.

²² The perception of threats from Russia is the result of a strong Polish tradition, originating from Romanticism, which emphasizes the continuity of imperial Russia (Tsarist, Soviet, democratic) as a source of Polish woes and threats.

²³ See proposals for Polish foreign policy in: P. Grudziński, *Państwo inteligentne. Polska w poszukiwaniu międzynarodowej roli* (The intelligent state. Poland in search of its international role), Toruń 2008.

²⁴ See more in: W. Kieżun, *Patologia transformacji* (The pathology of transformation), Warszawa 2012, p. 256–273.

²⁵ F. Zwagemakers, *The EU's Conditionality Policy: A New Strategy to Achieve Compliance*, IAI Working Papers 12/03, January 2012, www.iai.it/pdf/DocIAI/iaiwpl203.pdf (accessed: 20 July 2013).

²⁶ See: I. Z. Saltzman, *Russian Grand Strategy and the United States in the 21st Century*, "Orbis" 56: 4, 2012, p. 547–564.

²⁷ T. R. Dębowski, *Wspólne orędzie Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce oraz rosyjskiego Kościoła prawosławnego i jego znaczenie dla stosunków polsko-rosyjskich* (The joint message of the Polish Roman Catholic church and the Russian Orthodox church and its significance for Polish-Russian relations), "Polska Polityka Wschodnia" 1: 1, 2013, p. 65–74.

²⁸ M. Czyżewski, *Między konfliktem i pojednaniem: o roli kompromisu w życiu publicznym* (Between conflict and reconciliation: about the role of compromise in public life), in: *Kompromis w życiu społecznym* (Compromise in social life), ed. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998, p. 21.

It blocks compromise and conciliatory stances. It prevents or hinders contacts with a former enemy and weighs down on the atmosphere of contacts with allies.

One paradox is the perception of the conflict with Russia in terms of military possibilism²⁹. Since Russia pursues its policy with the use of force in the Caucasus or in Ukraine, why wouldn't it use it in the broader European zone? This question betrays a complete lack of understanding of the policy Russia conducts. Simple analogies are useless here if deeper determinants and differences between post-Soviet area and Central Europe are taken into account. The Polish media devote a lot of attention to the Russian army, the Center for Eastern Studies alarmingly reports that defense expenditures in Russia are six times higher than in Poland. Such an atmosphere facilitates lobbying for increased military spending, which in the case of Poland is ten times higher than spending on science. It would be useful to think twice, what provides greater security to Poland? In a confrontation with stronger neighbors, no Polish army will manage on its own, even if it can hold out longer than a month.

The bellisation involves trade relations in particular. The public opinion has already become accustomed to constant food "wars" between Poland and Russia, which is reflected in the radicalization of media coverage about the other side. You can even see the emergence of a journalist specialization based on constant incitement, attributing bad intentions or blaming the other side for all failures. Even in literature, aspiring to a scientific status, you can find phrases unambiguous in their meaning: "In addition to breaching the agreements on the construction of the second leg of the Yamal gas pipeline, a clearly hostile Nord Stream gas pipeline project was put forward, seriously threatening Polish economic, political interests, and to some extent even sovereignty"³⁰. With such stylistics, opinions on Poland's position, omissions, inconsistency or simply inefficiency are sidelined. Poland's policy once again appears to be a victim of aggressive designs of the Russian power.

Europeanization policy as a condition for normalization with Russia

Europeanization is the placement of one's own interests and political practice within integration structures and levels. Europeanization processes are expressed in three dimensions: from the EU's influence on member states, from member states' influence on EU policies, processes and institutions, and horizontally – between member states. Each of these cases refers to Poland's participation in the creation of the EU's Eastern policy. The effects of Europeanization can be seen in many fields. First and foremost, as a result of membership in Western structures, Poland's geopolitical situation is, for the first time in the modern era, not a source of danger, but rather allows it to act within broader alliances and constellations, secured by mutual guarantees. Poland's involvement in the common energy policy on the basis of solidarity and unity undoubtedly confirms that Europeanization is underway³¹.

It is a common belief that Poland is able to bring specific values into the process of Europeanization of Eastern European countries. There is talk in this context about Poland's "normative" strength, which is derived from its historical identity and attachment to values. What is forgotten, however, is that in the East, which remembers the times of the I Commonwealth (in Ukraine, Belarus, but also Lithuania), reminiscences related to Polish civilizational and cultural expansion and Polish imperialism are still vivid³². It may be just a "beggar's imperialism" these days, but Polish aspirations still ring the wrong bells. In this light, whether Poland will be able to take advantage of the European Union's mechanisms and values to redefine this imageremains an open question. All the more so that instead of an approach based on searching for compromise formulas, there are calls to create a front for a common policy against the Russian threat inside Europe³³. The problem is the Polish narrative substantially differs from the narratives of other European countries. Therefore, who could join the creation of such a "front" to contain Russia? Germany, France and Great Britain are realistic

²⁹ G. Cimek, M. Franz, K. Szydywar-Grabowska, *Współczesne stosunki polsko-rosyjskie. Wybrane problemy* (Contemporary Polish-Russian relations. Selected problems), Toruń 2012, p. 9–11, in particular p. 106–146.

³⁰ *Ibidem*, p. 11.

³¹ See more in: M. Klatt, *Poland and Europeanization 2004–2010*, Warsaw 2012.

³² See: M. Przeździecki, *Znaczenie dziedzictwa kulturowego I Rzeczypospolitej dla integracji Europy Środkowej i Wschodniej z Zachodem* (The importance of the cultural heritage of the I Republic of Poland for the integration of Central and Eastern Europe with the West), the manuscript of the doctoral dissertation. The Faculty of Journalism and Political Science, Warszawa 2013.

³³ A. Nowak, *Rosja: mocarstwo schodzące* (Russia: a declining power), in: A. Dmochowski, *Między Unią a Rosją...* (Between the EU and Russia...), p. 91.

and aware of Russia's weight in the balance of power. They also want to be sure that oil and gas supplies to their customers will not depend on the mood of rulers in the countries neighboring Russia. Meanwhile, the Polish government wants to talk to Russia from the "position of strength", hiding behind the support of the EU and NATO.

Normalization in Polish-Russian relations implies the equalization of mutual relations or bringing them back to a state deemed normal. It is therefore about the introduction of predictable rules of the game, harmonization of the criteria for the assessment of interests of the parties, stabilization of contacts, giving them routine forms and mutually acceptable frequency. Normalization results in psychological and emotional calming. Former adversaries become partners³⁴. For these conditions to be met, the following must take place: accommodation and mutual restraint; rapprochement at the society level; the development of a community of interests³⁵.

Normalization requires sacrifices. First of all, it is necessary to abandon mutual grievances and claims, or at least set them aside for later (even for next generations). The trick is to restrain yourself in the articulation of your points in order not to provoke unnecessary tensions and aggravate mistrust. It is about presenting your positions confidently, assertively, but not arrogantly and aggressively. Mutual restraints lead to expressions of the will to cooperate, facilitate concessions, and indicate a readiness for selfless and altruistic steps. They soften the tone of reasoning. The countries stop arguing and bargaining under the cloud of suspicions, they start thinking in "win-win" terms. The question that arises on the Polish side is about the Russians' readiness to accept such a strategy towards Poland. There is, however, another question regarding the Poles themselves. Is it possible to restore a uniform and coherent policy towards Russia against the background of the existing rifts in the Polish political scene? Many signs indicate that such a scenario is unfeasible in the foreseeable future.

After the systemic transformation, the mental and cultural transformation is still lagging behind³⁶. If the barriers in mutual perceptions at the society level are not overcome quickly, we will all become hostages to new distrusts and prejudices. This is why Polish-Russian relations need to return to working contacts in various fields without trumpeting them, as this provokes professional Russophobes to accuse the government of high treason. It is necessary to reach out to Russian elites using a network of intellectual and business links, start rational lobbying in Russia, build a "Polish party", through gestures towards the people of science, culture, media, and also the government. Among present-day Russian politicians, Poles don't see anyone to conduct a systematic dialogue with and seek far-sighted solutions. It is time, however, to recognize Russians as they are, have no illusions that some "idealized" democrats will come to power after the Putin team. Even when it happens one day, Poles may feel disappointed again, because they will also be... Russians.

An important condition for reconciliation is to focus on interests, not just values. Both countries have to find a compromise between interests and values. So far, Poland's insistence on values and Russia's insistence on interests have not created a window for dialogue and understanding³⁷. Rationalizing mutual references, it is worth considering not what divides us, not even what binds us, but rather what makes us different. After such a diagnosis of differences, it may be worth taking a risk and look for a close, similar, tangent, if not shared, elements. Without a solid diagnosis of interests, it will be impossible to build any positive future. A sine qua non condition for an effective policy is respect for Russian identity, even when it greatly diverges from our sense of Europeanism or Westernism. It is a mistake to bet on a Westernising mission, export of Western-style democracy

³⁴ Ch. A. Kupchan, *How Enemies Become Friends. The Sources of Stable Peace*, Princeton 2010, p. 389 et seq.

³⁵ See more in: S. Bieleń, *Szanse na pojednanie polsko-rosyjskie w świetle wyzwań geopolitycznych* (The chances for Polish-Russian reconciliation in light of geopolitical challenges), in: *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich* (Geopolitics in Polish-Russian relations), eds S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2012, p. 197–217.

³⁶ О. Б. Неманский, *Российско-польские отношения после Смоленской катастрофы*, „Проблемы национальной стратегии” 2013, № 6, с. 75–94.

³⁷ “The language of interests has an important role in international affairs. Precisely because they do not touch the core of a country's values or identity, it is easier to find common ground through a discussion of interests than if an attempt was made to negotiate values. Once a problem has been defined in terms of good and evil, there is no scope for negotiation or compromise. Compromises based on accommodation of interests will be essentially temporary, since interests can change or be redefined, but they may be a useful stage on the way to a more lasting settlement”. R. Cooper, *Pęknięcie granic. Porządek i chaos w XXI wieku* (The breaking of nations: order and chaos in the twenty-first century), transl. P. Kłossowicz, Poznań 2005, p. 142.

and promotion of Western institutions without care for their acceptance by the country's society. Respect for otherness, worldview pluralisms, and civilizational choices is a foundation for sound relations with any country. The essence of intercultural dialogue is not moving closer to one cultural canon, political model, or system of values. It is rather about finding things in diversity that bind and respecting what is different.

There will always be various disagreements between Poland and Russia, but the most important thing should be to understand the interdependencies of both countries, their security, economies and cultures, also in the EU context. As Andrzej Drawicz³⁸ used to say, Poland and Russia are condemned to having chilly relations, who knows if not for long decades, or even centuries³⁹. For example, how many years did it take to forget that the Swedes were invaders? Bearing in mind the contradictions of interests, it needs to be assumed that the state of conflict in mutual relations will be, so to say, their natural feature. In many political circles of the Polish right, a conviction persists that Russia ruled by Vladimir Putin's "strong hand" does not need reconciliation with Poland⁴⁰. There are calls for Russia, as the stronger partner and historical adversary, with "more on its conscience", to be the first to reach out for reconciliation with Poland, show more goodwill, for example on issues such as explaining the causes of the Smolensk disaster 2010. The distrust on the Polish side stems, first of all, from the actual asymmetry, but also from the failure on the part of Kremlin politicians to perceive and treat Poland equally. They are suspected of treating Poland instrumentally, of "sham" gestures as they advance Russia's own interests in the European Union and in relations with the U.S.⁴¹

Regardless of all the mistrust from the Polish side, it is true that the better Poland's relations with Russia, the greater the impact of Poland's policy on the EU's Eastern policy will be. It may sound paradoxical, but thanks to improved relations with Russia it will be easier to obtain support for Ukraine's entry into the European Union⁴². Solving its problems with Russia on its own, Poland will neither burden the general EU agenda, nor put many Western European countries in an awkward situation. Poland should join the stance in the EU which sees Russia as an inherent element of the European community. Instead of a confrontational policy of "containing" Russia, a common EU effort should be made to entangle the Russian "bear" with many durable interdependencies, at the same time extending the EU's reach into other countries – Ukraine, Moldova, Georgia, and Belarus. This will make it possible to limit Russia's influence in their area in the long term and integrate them into the system of European norms and institutions, which will consequently foster their prospective integration.

Poland currently needs to catalogue its problems in relations with Russia, to establish the means and methods for solving them, and, finally, to define the priorities that would allow Poland to build a middle-term strategy. With hindsight, it is clear how certain problems in mutual relations, clash over the "historical policy", or the Baltic gas pipeline, were exaggerated. The question needs to be asked whether these ventures could be more successful if Poland's policy towards Russia was more conciliatory than when it is more critical. In Poland, very few people are interested in such dilemmas.

There are no "easy" matters in Poland's relations with Russia. All the issues are of a complex nature, partly due to the psychological determinants. A shift from the issues of history to the present and future is the basic message for a change in mutual relations. Polish-Russian reconciliation should be based on cooperative thinking, a necessity to create an accommodating strategy allowing for a reassessment of the negative ideological past in favor of positive and pragmatic cooperation now and in the future. What is needed, on both sides, is reciprocity and partnership, equal dialogue, rapprochement over the interests of both sides. This is a task for years to come, out of reach in the short term.

³⁸ Andrzej Drawicz (1932–1997), Polish essayist and literary critic, translator of Russian literature; political activist.

³⁹ A. Drawicz, *Przewartościowania Rosji w polityce III Rzeczypospolitej* (Re-evaluations of Russia in the policy of the III Republic of Poland), in: *Patrząc na Wschód. Z problematyki polityki wschodniej III RP* (Looking East. The III RP's Eastern policy issues), ed. S. Bieleń, Warszawa 1997, p. 57.

⁴⁰ A. "Rzeczpospolita" columnist supports the popular assessment of Russia's neighborly policy: "Putin's Russia recognises only two categories of neighbors: those it fears and shows respect to because of their military power (China, Turkey) or affluence (Norway, Finland). And those it treats with disrespect, even disdain". M. Magierowski, *Polityka dwóch fortepianów* (The policy of two pianos), „Rzeczpospolita Plus Minus”, 26–27 III 2011.

⁴¹ See: P. Kowal, *Miękki realizm* (Soft realism), „Nowa Europa Wschodnia” 2: 2, 2011, p. 22–29.

⁴² C. Ochmann, *Geopolityka a Europa Wschodnia* (Geopolitics and Eastern Europe), „Nowa Europa Wschodnia” 7: 5, 2009, p. 22.

The dramatic events in Ukraine and the Russian intervention in Crimea in 2014 have shown once again, after the 2008 Georgian war, how strong the demand for a hostile and aggressive Russia is. A wave of hysterical comments has swept across the nation, making it anything but easier for the man in the street to understand the essence of the ongoing situation. First and foremost, both the media and politicians are using extremely emotional, negative evaluative rhetoric, as a result of the groupthink syndrome, focusing attention on “Moscow’s aggression”, in isolation from the context and prior events. Rational reasoning struggles to reach the public, while common sense and restraint in response are at a premium. First of all, a sense of realism and keeping a distance from the events in Ukraine are necessary both at the official and media level.

Meanwhile, the Polish political life has been dominated by war rhetoric against Russia. Such rhetoric best serves Russophobic propaganda, but does not bring any positive political effects in the long run. Poland can afford to assess the situation with calm and restraint. Anti-Russian emotions are a bad advisor to effective diplomacy. Apart from this, the crisis will end some day, because such is the nature of crises, Poland will remain Russia’s neighbor and needs to think about its interests with it, not only about someone else’s affair, because this is what the Ukrainian affair, whichever way you look at it, is for us. More realism, less moralism would come in handy. And not for the first time in history. First of all, you need to know the cost of your own national interest, rather than engage in saber-rattling for public acclaim and the personal satisfaction of politicians.

Dmytro Tyshchenko

University of Lisbon

POLAND'S POSITIONS AND INTERESTS CONCERNING THE EASTERN PARTNERSHIP

Tyshchenko Dmytro. Poland's Positions and Interests Concerning the Eastern Partnership.

The article seeks to assess the degree to which Poland exercises power and influence in the Eastern policy of the European Union (EU) from the early 21st century until now, focusing on the attributes of Poland's latest contribution to the EU policies – the Eastern Partnership (EaP). It aims to achieve these objectives to determine challenges from Poland in Eastern Europe and to consider discussion on Polish strategy towards its Eastern neighbours.

Poland particularly wants to get involved in the shaping of the eastern dimension of the EU, mainly through active participation in the Eastern Dimension. Poles especially wish to prevent new barriers and divisions at the EU's eastern border from being built. This experience made Poland more aware of the problems faced by the eastern neighbours in the process of transformations suggested by the EU. The fact that Poland understands the situation of the neighbouring states encourages it to adopt an active role in the Eastern policy. Understanding the problems of these states can help the EU offer more concrete action plans and further help.

Poland, as the largest border country in the eastern part of the EU, has naturally become the representative of EU's eastern policy. Particular stress has been put on relations with Ukraine, which is a new neighbor for the EU, but a traditional partner for Poland, with which it collaborates in many areas. However, this does not mean that Poland does not feel responsible for shaping the EU's relations with its other eastern partners, e.g. Russia and Belarus, which sometimes proves difficult.

Key words: Eastern Europe, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership, Polish foreign policy, Ukraine.

Eastern European countries have a special place in Poland's foreign policy. Their stabilisation through the democratisation and structure of the market economy is one of the most important priorities for Poland. Despite some not always reasonable doubts and hesitations, which took place in Polish politics in the 1990s, Poland tried to become a European lawyer to its eastern neighbours since 1989. This position stemmed from the fact that not only the political elite, but also the Polish society saw their democracy as “the best realisation of its own national interests and benefits for Europe”¹.

The influence of Poland on the EU's Eastern policy formation and implementation is not fully studied in the Ukrainian scientific literature. Т. Сидорук should be mentioned as a researcher of Poland's role in the EU's Eastern Partnership. In this direction, the studies of Polish researchers dominate: Б. Чихоцький analysed the paradigms of Polish “Ostropolitik”; Д. Мільчарук, W. Moscibrodski focused the analyses upon the evolution of the EU's eastern dimension and the Poland's influence on it. The other foreign scholars also analysed Poland as the most active Member States in developing the EU's eastern policy.

After Poland's accession to NATO (1999) and the EU (2004), the East became the main vector of Poland's foreign policy. The role of Poland in relations between the European Union and the countries of Eastern Europe has several factors. The key ones are: historical (good awareness of the Eastern policy, understanding of important cultural aspects), economic (interests in bilateral trade, energy, competition etc.), status reasons (location, Poland's role and influence in the EU), and according to many Polish politicians depend on Poland's ability to assume the role of “provider” in Eastern policy)².

With the launch of the European Neighbourhood Policy (hereinafter ENP) in 2003–2004, which defined the format of relations between the enlarged EU and its new neighbours to the East, Poland has continually been emphasizing the necessity to intensify efforts to strengthen relations between the EU and its Eastern neighbours. It has been advocating the “Open Door Policy” of the European

¹ Д. Мільчарек, Європейський Союз та його місце в сучасному світі, Львів: „Інформація Поступ. Перспективи”, 2008, р. 145.

² W. Moscibrodski, Rola Polski w kształtowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej (z uwzględnieniem kwestii Rosji, Ukrainy i Białorusi), <http://www.wojmos.com> (accessed on: 5 January 2014).

Union to the countries of Eastern Europe for many years. Moreover, Warsaw believes that although the EU dialogue and cooperation with Russia is necessary, this should not lead to the perception and evaluation of EU initiatives in the Eastern Neighbourhood in terms of Russian interests³. Poland believes that aid in the socio-political and economic transformations in Eastern Europe must be one of the main objectives of the EU, which cannot be dependent on the development of relations between the EU and Russia alone.

Poland has shown a particular interest in the future development of the relations of the enlarged EU and its eastern neighbours early in its strive to join the European Union in 1998. It was confirmed and clearly outlined in the document of the Ministry of Foreign Affairs, adopted in July 2001, entitled “Eastern Policy of the European Union in the Context of its Enlargement to Central and Eastern Europe: the Polish vision”⁴. In December 2002, the Polish Foreign Office detailed the Polish approach to the EU’s Eastern policy as a non-paper with Polish proposals for future relations between the enlarged EU with its new Eastern neighbours⁵. This document is provided for future EU membership for the countries of Eastern Europe, which was to serve the main EU policy instrument towards Ukraine, Moldova and possibly Belarus, aimed at encouraging the modernisation processes in these countries. It was obvious that the priority was given to relations with Ukraine, Belarus and Moldova, while Russia was assigned to the secondary role.

The Polish paper emphasises the particular importance of Ukraine to Europe: “As for Ukraine, it is our task in the interest of the enlarged EU’s recognition of the country’s European choice, which is so important for the stability and security in the eastern part of the continent. Also, in the interest of the Union, to appreciate the long-term direction of Ukraine’s European policy on the country’s membership in the EU. Although the country’s progress in reforms and in some aspects of its internal and external policies causes disappointment, dialogue and the development of cooperation in connection with the provision of assistance appears most effective. Otherwise, it would increase the risks of weakening the reforms and pro-European forces in Ukraine”⁶.

Polish offers were discussed during the debate on the future relationship of the enlarged EU with its Eastern neighbours. This discussion ended in the designing of a concept of the European Neighbourhood Policy, which was implemented in May 2004. However, not being a member of the EU then, Poland had restricted impact on the final format of the EU policy towards its Eastern neighbours.

After joining the EU, Poland became actively involved in various activities, aiming at developing the EU’s Eastern policy. Warsaw collaborated closely with the other Visegrad countries (Czech Republic, Slovakia and Hungary) to strengthen the eastern dimension of the European Neighbourhood Policy⁷. These problems often became the subject of much consultation with the Baltic countries⁸. Poland aims to revise and improve the ENP which will take the expectations of the Eastern European countries as well as to convince the “old” EU members to develop closer relationships with the latter into account.

In 2006–2007, the Polish government institutions in Brussels prepared the following documents: “The European Neighbourhood Policy – Eastern Dimension” and “The EU – Ukraine Relations: Polish Proposals”, which emphasised that the format of the European Neighbourhood Policy is unsatisfactory because it includes states of different historical, geographical and civilization ways of development (Eastern Europe and North Africa). While the EU’s eastern neighbours are European countries, the neighbours on the South are not⁹. Moreover, Poland required balancing in funding

³ Przewodnictwo Polski w Radzie Unii Europejskiej. Raport końcowy z przygotowania i sprawowania prezydencji złożony przez Pełnomocnika Rządu ds. Przygotowania Organów Administracji Rządowej i Sprawowania przez Rzeczpospolitą Polskę Przewodnictwa w Radzie Unii Europejskiej na podstawie § 1. pkt 2. Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 15 lipca 2008 r. (Dz. U. nr 133, poz. 843 z późn. zm.), Rada Ministrów, 2012, p. 42.

⁴ Ibidem.

⁵ Non-paper z polskimi propozycjami w sprawie przyszłego kształtu polityki rozszerzonej EU wobec nowych wschodnich sąsiadów, in: Polityka rozszerzonej Unii Europejskiej wobec nowych sąsiadów, Warsaw 2003, p. 93–107.

⁶ Ibidem, p. 96.

⁷ M. Menkiszak, Enhanced European Neighbourhood Policy Towards Eastern European Countries: A Role for the Visegrad Countries?; The Foreign Policies of the Visegrad Countries Towards the Eastern Neighbourhood – Areas and Options for Cooperation – Budapest, <http://www.hiia.hu> (accessed: 5 January 2014).

⁸ Joint Statement of the Foreign Ministers of the Visegrad Group Countries and of Bulgaria, Estonia, Lithuania, Latvia, Romania and Sweden – Warsaw, 24 November 2008, <http://www.visegradgroup.eu> (accessed: 5 January 2014).

⁹ Н. Бухарин, Восточная политика новых членов ЕС, w: Н. Бухарин, Е. Фурман, С. Вологов, Н. Фейт, Аналитические записки,

the Eastern and Southern areas of the ENP. In April 2008 the Polish Sejm Speaker B. Komorowski criticised the fact that 70% of the funds for Neighbourhood went to the South¹⁰.

Poland has also repeatedly pointed out differences between Southern and Eastern dimensions of the ENP, in particular, that the latter lacks the mechanisms of multilateral cooperation. Polish efforts in this direction led to adapting Polish-Lithuanian Proposals to develop the Southern and Eastern dimensions of the ENP by European Council in December 2007 through not only bilateral but also by multilateral actions¹¹.

The Polish government continues to advocate for further enlargement with a special focus on Ukraine. President Kaczynski at all occasions stressed that his country was interested in keeping the “Door to Europe” open for Ukraine and for the EU to further enlargement¹². In October 2010 current President Bronisław Komorowski noted that the European Union should not stop the enlargement process and close the Ukrainian the European integration prospects.

The chances of implementation of Poland’s intentions towards the Eastern policy increased in 2008, which was caused by the activities of France in the Mediterranean Sea area. In March 2008, after the European Council Meeting, where leaders of the EU member states approved the project of the Union for the Mediterranean, R. Sikorski, Poland’s Minister of Foreign Affairs promised to soon submit proposals on deepening ties with its Eastern neighbours within the European Neighbourhood Policy. Poland hoped that it will be easier for it to obtain support of the EU to deepen relations with its Eastern neighbours after the adoption of initiatives aimed at strengthening the Southern dimension of the ENP¹³.

The Eastern Partnership initiative was presented jointly by Poland and Sweden at the meeting of foreign ministers on 26–27 May 2008. It should be noted that in April 2008 the Czech Republic, presented its own initiatives to deepen the Eastern dimension of the ENP, providing strong support for this initiative. Prague also participated in developing a more detailed Polish-Swedish project of the Eastern Partnership, which was submitted to the European Commission in October 2008¹⁴.

Later Poland focused on campaigning for support for the Eastern Partnership initiative in the EU structures and Member States¹⁵. Polish politicians and government officials held intensive consultations with the European Commission aimed at incorporating proposals contained in the Eastern Partnership’s project, the European Commission’s forthcoming Communication on this issue. Poland also sought to create a “front” of countries that would support the Eastern Partnership. A meeting of the Visegrad Group took place in Warsaw on 24 November 2008 during which Bulgaria, Lithuania, Latvia, Romania and Sweden also participated. The participants were in favour of the EU offering its Eastern neighbours new forms of cooperation within the Eastern Partnership in order to help them get closer to EU norms and standards, to create a free trade zone and start the process of facilitating the free movement of citizens, which will “abolish” the visa regime in the long term¹⁶. Poland also conducted intensive consultations with Germany, France, the United Kingdom and other Member States at different levels.

In the onset, the absence of any mention of the possibility of enlargement to the East in the Eastern Partnership project caused some reservations among some Polish political forces. For example, the largest political opposition party – Law and Justice (Polish: Prawo i Sprawiedliwość) called the project insufficiently ambitious¹⁷. Nonetheless, ultimately none of the Polish political forces opposed the Eastern Partnership.

<http://analiticsmz.ru/&p=577> (accessed: 7 January 2014).

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Przewodnictwo Polski w Radzie Unii Europejskiej..., p. 43.

¹² Л. Линкавичюс, Политика соседства Европейского Союза по отношению к Украине, „Обзор литовской внешней политики”, 2008, № 20, p. 77.

¹³ A. Adamczyk, The Role of Poland in the Creation Process of the Eastern Partnership, Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, p. 192, http://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/y13_adamczyk.pdf (accessed: 5 January 2014).

¹⁴ Przewodnictwo Polski w Radzie Unii Europejskiej..., p. 43.

¹⁵ Informacja ministra spraw zagranicznych w 2009 r., typescript of the 35th sitting of the 6th Sejm of the Republic of Poland, Sejm of the Republic of Poland, 2009, <http://www.sejm.gov.pl> (accessed: 7 January 2014).

¹⁶ Joint Statement of the Foreign Ministers....

¹⁷ Non-paper z polskimi propozycjami..., p. 93–107.

Poland, like the other EU Member States who support enlargement eastwards, sees the Eastern Partnership as a pragmatic response to the “enlargement fatigue”. From the Polish point of view, if the initiative directly discussed the possibility of EU enlargement, it would not have any chance of being approved by all its Member States¹⁸. In addition, the current format of the Eastern Partnership countries could help the recipients actually become closer to the EU and to prepare them for possible full membership in the future. The Association Agreements, the introduction of free trade area and visa liberalization will play an important role in this process¹⁹. Finally, a report on foreign policy, represented by the Minister of Foreign Affairs R. Sikorski in the Sejm in 2009 also confirmed that Poland did not abandon the pursuit of EU enlargement to the East²⁰.

It seems that Poland, as the largest border country in the Eastern part of the EU, should naturally become the representative of the EU’s Eastern policy. Particular stress has been put on relations with Ukraine, which is a new neighbour for the EU, but a traditional partner for Poland, collaborating in being responsible for shaping the EU’s relations with its other Eastern partners, e.g. Russia and Belarus, which is sometimes hard²¹.

The Polish government intended to intensify its activity for improving the Eastern Partnership during its Presidency in the second half of 2011. The Polish politicians intended to make their first attempts at encouraging other states to strengthen their relations with the Eastern neighbours at the Budapest summit concluding the Hungarian Presidency of the EU. They expected that they would be able to convince the countries of the Visegrad Group in particular to strengthen the Eastern direction of the EU policy.

Notwithstanding the aims and hopes for the Polish Presidency, almost all experts and politicians admit a complete Polish defeat in the sphere of the Eastern Partnership, namely, the Eastern Partnership summit, which took place in September 2011 in Warsaw²². European Commissioner for Financial Programming and the Budget Janusz Lewandowski stated that the EU Eastern Partnership Summit could not bring better results. “However, this meeting reminded the EU that Europe does not end on the Bug River... We did everything we could, unfortunately, neither Ukraine nor Belarus helped us”, added the Commissioner²³.

“The Eastern dimension of the Polish Presidency in the EU was important but turned out to be a big political defeat”, said Krzysztof Szczerski, politician of opposition Law and Justice party. Another opposition politician Konrad Szymanski pointed out that Warsaw allowed France and Germany to impose on Poland their position in eastern affairs, which are reluctant to deepen political and economic relations between the EU and the Eastern Partnership countries, namely Ukraine.

Nevertheless, the Polish authorities claimed success in the Eastern policy in the official rapport of the results of the Polish Presidency in the EU: “The established development and strengthening of the Eastern Partnership should be considered as completed. We have successfully carried out the second Eastern Partnership Summit in Warsaw. The participants adopted the Joint Declaration, according to the demands of the presidency: the records confirming the intention to further enhance the integration of partner countries with the EU; recognizing their European aspirations; the pursuit of economic integration with the EU market and to establish a visa-free regime, as well as the deepening of cooperation sector and opening of EU agencies and programs for the citizens of the partner countries”. The document also referred to the commitment of the EU to allocate EUR 1.9 billion from 2010–2013 to achieve the objectives of the Eastern Partnership. This amount was further increased of 150 million euro for the period up to 2013 ... “The unity of the EU concerning the policy towards Belarus during the presidency was maintained”²⁴.

¹⁸ Informacja ministra spraw zagranicznych w 2009 r....

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Informacja Ministerstwa Spraw Zagranicznych na temat polskiej inicjatywy Partnerstwa Wschodniego. The 7th Senate of the Republic of Poland, typescript (461) of the 35th sitting of the Foreign Affairs Committee, the Senate of the Republic of Poland, <http://www.senat.gov.pl> (accessed: 7 January 2014).

²¹ A. Adamczyk, *The Role of Poland...*, p. 203.

²² Ю.Савицький, Польща підсумовую півріччя головування в ЄС, Радіо Свобода, 2009, <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24434202.html> (access: 8 January 2014).

²³ Що принесло Україні головування Польщі в ЄС, <http://galinfo.com.ua/news/101317.html> (access: 8 January 2014).

²⁴ Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej 2012–2016, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Rzeczpospolita Polska, p. 179–180, http://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/priorytety_polityki_zagr_2012_2016/ (access: 8 January 2014).

In March 2012, the Polish government adopted the first multiannual foreign policy strategy since 1989 – “The Priorities of Polish Foreign Policy 2012–2016” (Polish „Priorytety polskiej polityki zagranicznej”)²⁵. The strengthening of the influence on Poland’s Eastern policy and the European Eastern neighbourhood was one of the main objectives of this key document²⁶. It was also mentioned that Poland should support the liberalization of the visa regime and creation of free trade areas with the Eastern European states²⁷. Developing relations with Ukraine, as a strategic partner, is of great importance for Warsaw²⁸.

Ukraine was the centre-piece of Poland’s policy towards the Eastern neighbourhood. In the early 1990s, Poland established a strategic partnership with Ukraine and promoted the country’s integration into the EU and NATO. This partnership has not been easy given the ups and downs of Ukraine’s democratic transition and its foreign policy u-turns. Former Polish President Aleksander Kwaśniewski was the only Western leader to visit Ukraine during its international isolation in the later Leonid Kuchma era. In 2004, during the Orange Revolution, Kwaśniewski led international mediation efforts. After the revolution, Poland tried to convince other EU member states to offer Ukraine the prospect of accession²⁹.

However, Ukraine’s domestic developments complicated Poland’s mission. First, the “Orange” pro-European government was torn apart by personal conflicts and did not deliver the promised reforms. Then, President Victor Yanukovich elected in 2010 reversed even those limited democratic achievements that had been implemented. With unfortunate coincidence, during the first visit of Polish President Bronislaw Komorowski to Ukraine, the constitutional court annulled amendments made to Ukraine’s constitution in 2004, thereby re-strengthening presidential powers.

Following the latest changes of Presidents in Warsaw and Kiev, Polish-Ukrainian relations are not as close as in the past. High level political contacts diminished since the time of Lech Kaczyński and Victor Yushchenko, who reportedly met over forty times within five years, both compensating for their lack of contact with Russia. Victor Yanukovich has not been particularly keen on deepening Ukraine-Poland strategic relations. Instead, he invested primary diplomatic effort in raising Ukraine’s profile in Brussels, Berlin and Paris, as well as with Russia and China. He paid an official visit to Poland only a year after his inauguration, in February 2011³⁰.

These developments have provoked media talk of “Ukraine fatigue” in Poland. Notwithstanding the cooling of relations, this is an exaggeration. No other country in the EU has such an enduring interest in Ukraine or invests so much political capital in promoting Ukraine in the EU. Poland has not changed its strategy towards Ukraine, but rather its tactics. Given the enlargement fatigue in the EU – particularly due to opposition from France and Germany – Poland has focused on the need for Ukraine to improve its practical short term relations with the European Union – while referring to Treaty Article 49 as a long-term factor. Such pragmatic priorities include finalising the EU-Ukraine talks on the Association Agreement and free trade, visa free travel and increased EU aid.

Poland’s relations with Belarus’ authoritarian regime are limited and Warsaw’s leverage on Belarus is miniscule. Poland has used the EU to pursue its goals, above all that of encouraging Belarus’ democratisation and its linkages with Europe. Belarus was included in the EaP’s multilateral track, while extension of the EaP bilateral benefits was subject to Belarus’ progress on democracy. Before Belarus’ elections in December 2010, the Polish and German foreign ministers travelled to Minsk to offer President Lukashenko EUR 3 billion in EU aid in exchange for a free vote.

After the crackdown against the opposition in Minsk, the EU was obliged to return to a policy of sanctions. In addition, Poland restricted travel for Belarusian power-holders, provided asylum for many of the persecuted opposition and civic activists, and increased support to non-state actors. In 2011, EUR 5.5 million, or one fifth of all Polish aid, will go to Belarus, mainly for democracy assistance projects. Lukashenko accused Poland (and Germany) of fomenting a coup d’état in his

²⁵ Ibidem, p. 1.

²⁶ Ibidem, p. 13.

²⁷ Ibidem, p. 17.

²⁸ Ibidem, p. 18.

²⁹ Д. Мільчарек, *Європейський Союз та його...*, p. 145.

³⁰ Н. Бухарин, *Восточная политика...*, p. 64–91.

country and launched new sanctions against Polish-minority NGOs and journalists in Belarus. The problem of the Polish minority in Belarus has increasingly become an EU problem.

Poland is one of the strongest advocates of a visa free travel regime for EaP countries. The introduction of a visa regime between Poland and its immediate neighbours in the East after the former's EU accession, and further restrictions as a result of Poland's accession to the Schengen area, have created the risk of a new 'curtain' falling across Eastern Europe. When the EU Council discussed the issue of introducing a visa free travel regime with Russia in 2010, Poland insisted that the EaP countries should be treated equally.

Among EU member states, Poland has the largest consular network in Ukraine (six general consulates) and in Belarus (three). The latest was opened in April 2011 in Sevastopol, becoming the first consulate of an EU country in Crimea. Meanwhile, the Polish consulate in Lviv is the largest in Ukraine; it issued a record number of 300,000 visas last year. In 2011, Poland, along with the Czech Republic and Slovakia, abolished national visa fees for Belarusians in order to support the civic society. Warsaw argues that similar steps should be taken at the EU level, along with increased EU support to the civic society in Belarus. In the case of Ukraine, fees for national visas have been lowered from EUR 35 to EUR 20.

Many Polish politicians and experts dealing with Eastern Europe in recent years dispute what the Polish strategy in the region should be. The current debate on the Polish Eastern policy may result in the formation of a new paradigm of the politics.

At the time of the first non-communist government in Poland in 1989 and by 2009, a paradigm Polish Eastern policy proposed by J. Mieroszewski in the article entitled "Polish Ostpolitik", which was published in Jerzy Giedroyć's journal "Culture" in 1973³¹ was accepted. J. Mieroszewski argued for the suspension of mutual disputes and conflicts between Poles, Russians, Lithuanians, Belarusians and Ukrainian, provided recognition for the Polish post-war eastern border and the final right to the others, mentioned above, their independence when the Soviet Union will collapse. The ideas of J. Mieroszewski–Giedroyć became basic in the relationships between modern Poland and Ukraine, Lithuania and Belarus³².

However, the Eastern policy, based on the specified doctrine, left an unresolved issue: how to promote strengthening the independence of the former Soviet republics and also promote Polish-Russian reconciliation. The experience of the past twenty years has shown that the more insistently Poland supports countries in Eastern Europe, the greater the crisis in relations between Warsaw and Moscow becomes.

Current discussions on the format of Poland's Eastern policy caused changes in the political climate in Europe. Bartosz Cichocki, Analyst at the Polish National Security Bureau (polish "Biuro Bezpieczeństwa Narodowego") cites four factors that led to these changes. First, the process of political and economic changes in Eastern Europe and South Caucasus has hopelessly stalled, this is why the fulfilment of the criteria for EU membership by the countries seems unreal in the near future. Secondly, the European Union and NATO have no agreement on the question of joining the new members, making it difficult to support the Polish perspective and the need to maintain an "open door" for the further enlargement eastwards of these organisations. Thirdly, the U.S. is reducing its presence in Europe and does not show an active interest in the need for further reforms in the post-Soviet space. Fourth, Russia has proven it is ready to use military force for the sake of their regional claims (Georgia as an example)³³.

B. Cichocki believes that in the current debate about the form of Poland's Eastern policy participants have divided into "traditionalists" (supporters of the Mieroszewski–Giedroyć paradigm) and "pro-Europeans" (opponents of this paradigm). Law and Justice, the largest political opposition party in Poland tends to "traditionalists" and the ruling Civic Platform party is opponent one.

The main points of the "traditionalists" are that the improper attention to Poland's Eastern policy will result in the loss of status positions in the international arena. Poland should not be limited by

³¹ Б. Чихоцкий, Поменяется ли парадигма восточной политики Польши? Ост-политик: диалектика национальной травмы, <http://www.apn.ru/publications/article22370.htm> (access: 9 January 2014).

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

the role of the architect of the Franco-German project in Europe. The “European perspective” is the only incentive that can encourage reforms in Eastern Europe. Failure to provide such a perspective would lead to social and economic instability in the region and the drift towards the participation in reintegration projects in the post-Soviet space with Moscow. The Eastern Partnership should be considered as a step towards the joining the EU; Europe will take Poland into consideration only as a regional leader; Russian neo-imperialism is a challenge for Poland’s security and needs a strict reaction³⁴.

The “Pro-Europeans” defend the fact that the influence of Poland on the international arena does not depend on the nature of relations with Ukraine, Belarus or Georgia, but depend on the relations with Russia. Any compromise policy of the EU is stronger than the most ambitious national policy of Poland (for example, the Eastern Partnership); the Western political and economic model will not be accepted by Eastern neighbours in the near future³⁵.

Conclusion

Poland’s attempt to reconstruct and consolidate its place in Europe after the collapse of communism plays a significant role in formulating its policies towards its Eastern neighbours and its preferences for EU policies towards its Eastern neighbours. Polish decision-makers clearly see Poland’s role in the East as a promoter of the EU’s norms, translator of the EU’s law and an “intelligent agent”. The EaP initiative constitutes an important part of Poland’s attempt to firmly re-establish itself in Europe through positioning itself as the lynchpin between the West and the East in both a normative sense and institutionally. Poland’s decision-makers realised that becoming a big and influential EU member is possible through negotiation and understanding of the EU’s policy-making processes. This contends that the consensus between political realism and idealism in Poland’s foreign policy may be achieved through the advancement of European norms and values in Poland’s foreign policy.

The Polish political and intellectual elites have attempted to reconcile their perception of Poland as a large and important state with the realistic objective of implementing their national objectives in the EU.

---

³⁴ Ibidem.

³⁵ Роль Польщі у формуванні східної політики Європейського Союзу, in: Т. Сидорук, Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї, К. 2011, Вип. 22, р. 340–348.

ГЕОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ПАРЛАМЕНТУ ПОЛЬЩІ У КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА У ЄС ТА НАТО

Nechyporenko Yulia. Geopolitical strategy of the parliament of Poland in the context of EU and NATO membership.

Poland came up to the EU membership gradually, reorientation on the West in trade and economic sphere was accompanied by desire of establishing with them close political relations. After the Warsaw Pact expiration Polish leaders had to decide also the question of safety concerning the incorporation in NATO, at that membership in EU and NATO was considered as the related key objectives of the foreign policy.

In 1988-1993 years the democratic reform of the armed forces of Poland was characterized by the political forces unsuccessful attempts to achieve a certain visibility of macro-stability and come to an agreement concerning control of the armed forces. Poland received an offer of cooperation with NATO within the program «Partnership for the sake of peace» in January 1994 at the summit in Brussels with other CEE countries. In 1999 year the Polish Parliament ratified the North Atlantic Treaty, demonstrating consolidated position of the political forces concerning that question.

To the Council of Europe took a decision for the start of negotiations concerning the accession to the EU, Poland had to satisfy the political criteria, for execution of which, the consolidated position of the political forces concerning eurointegrational question had to exist. The application for membership in EU was made then, when the majority of places in parliament belonged to the political party, which had been created before the parliamentary elections in 1991 year from the political forces connected with the previous system.

Already on July 16 of the 1997 year the „Agenda 2000”, which was presented at the meeting of European parliament, denoted that, the political institutes of Poland function stably and consistently, and the parliamentary elections in 1991 and 1993 years had been free. Poland was recommended to negotiations concerning its membership, and its accession to the European Union took place while the fourth parliament cadence was functioning, when the majority belong to leftist forces.

Key words: parliament of Poland, coalition government, EU, NATO.

Євроінтеграційний курс у зовнішній політиці Польщі став пріоритетним після розпаду Організації Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Відтак ідею «повернення до Європи», висловлену президентом Чехо-Словаччини В. Гавелом, відносять до одного із лейтмотивів політики країни періоду демократичних перетворень.

На початку 1990-х рр. перед Польщею постало серйозне завдання інтеграції до європейських та трансатлантичних структур, яке після створення Вишеградської групи у лютому 1991 р. вирішувалось у тісній взаємодії з іншими членами групи: Чехо-Словаччиною (з 1993 р. Чехією та Словаччиною) та Угорщиною. Проте, на думку Г. Єсенського (обіймав посаду Міністра закордонних справ Угорщини у 1990-1994 рр.), саме демонтування організацій, що були символами політичної, економічної та військової залежності від Радянського Союзу постало основною метою Вишеградської співпраці [1, с. 61]. Зокрема у «Декларації про співробітництво Чеської і Словацької Федеративних Республік, Республіки Польща і Угорської Республіки на шляху до європейської інтеграції» від 15 лютого 1991 р. було визначено основні спільні цілі країн-учасниць Вишеградської групи, а саме: розбудова парламентської демократії, сучасної правової держави, повага до прав і свобод людини, повна інтеграція в європейську політичну, економічну систему та систему безпеки і законодавства [2].

Задекларований рух до об'єднаної Європи вимагав належного нормативно-правового забезпечення інтеграції до європейських та трансатлантичних структур. І в цьому контексті науковий інтерес становить функціонування польського парламенту, який характеризувався слабкою політичною структурою. Окремі аспекти даного питання представлені у працях О. Брусиловської, Г. Зеленько, В. Копійки, серед зарубіжних фахівців доцільно виокремити напрацювання Х. Леманна, Р. Марковскі, А. Щербяка, К. Яшевича та ін. Аналіз військових реформ у Польщі в контексті набуття членства в НАТО містять праці А. Каркошки та

Дж. Саймона. Емпіричною основою пропонованого дослідження послуговували статистичні дані щодо голосування за ратифікаційні закони та закони у рамках урядових реформ з офіційного сайту польського парламенту. Оскільки позиція Сейму як представницького органу та парламентських партій щодо інтеграції до ЄС та НАТО мала відображати думку виборців, доречним є наведення результатів опитувань громадської думки з цього приводу. У межах обраної проблематики міститься також аналіз політичного складу та діяльності польських урядів, оскільки даний орган виконавчої влади отримує вотум довіри парламенту і є відповідальним перед ним.

Отже, Польща наближалася до членства у ЄС поступово і до важливих подій перших років демократичних перетворень слід віднести підписання угоди про торгівлю і співробітництво з ЄС, взаємне застосування режиму найбільшого сприяння у торгівлі, згідно з положеннями ГАТТ, здійснення економічних реформ в межах програми PHARE, яка передбачала надання грантів для модернізації країн з перехідною економікою, а з 1992 р. вектор було змінено на формування демократичних засад і громадянського суспільства. Як відзначає В. Копійка, така переорієнтація на Захід країн Центрально-Східної Європи у торгово-економічному вимірі супроводжувалась також прагненням налагодити тісні політичні відносини [3, с. 248-250].

Основою для активізації такої співпраці стало підписання у Брюсселі 16 грудня 1991 р. Європейської угоди, ратифікованої Сеймом 4 липня 1992 р. (вступила в силу 1 лютого 1994 р.). Ця угода не лише ініціювала більш активну політичну взаємодію на рівні міністрів, але й готувала країну до членства в ЄС. У документі містився перший перелік пріоритетів (переважно економічних).

Проте, аналізуючи перший етап євроінтеграції Польщі, слід звернути увагу на те, що партійна система у цей період була надто фрагментованою і сформовані 18 депутатських фракцій Сейму I каденції (1991-1993 рр.) мали різне бачення щодо питання наближення країни до ЄС. Функціонували численні новостворені партії та угруповання, що виникли з опозиційного руху «Солідарність», за А. Щербяком – «ідеологічно гетерогенної політичної конструкції» [4, с. 2].

Водночас після того, як Варшавський договір втратив чинність у 1991 р., польські лідери мали вирішити і питання безпеки, адже більше не існувало жодного договору про безпеку з іншою країною. Окрім того, Польща замість трьох сусідніх держав отримала шість, а згодом і сім. Останні не мали чітко визначеної позиції стосовно проблеми безпеки у регіоні. На думку Л. Шишеліної, на початку 1990-х років існувала «занадто сильна Америка, занадто слабка Росія і занадто залежна, а, відповідно, і вразлива Європа» [5, с. 89]. Тож, вивчаючи військові реформи у Польщі, А. Каркошка ствердив, що на першому етапі існували лише загальні уявлення з даного питання, підпорядковані бажанню повної незалежності, ринкових реформ, демократизації, а все це разом мало забезпечити більш тісні відносини із Заходом [6, с. 168]. У свою чергу Дж. Саймон зазначає, що у 1988-1993 рр. демократична реформа збройних сил відзначалася невдалими спробами політичних сил досягти певної видимості макрополітичної стабільності та дійти згоди щодо контролю збройних сил [7, с. 26]. Відтак існувала проблема чіткого розподілу повноважень між президентом та урядом, зокрема, профільним міністерством, яка ускладнювалась тривалим конституційним процесом.

Зауважимо, що членство у ЄС та НАТО розглядалося як ключові взаємопов'язані цілі зовнішньої політики. Вперше про потенційну можливість приєднання країн ЦСЄ до ЄС було заявлено на Копенгагенському саміті у червні 1993 р. Новий член євроспільноти мав відповідати так званим копенгагенським критеріям членства:

- політичним (стабільність інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин);
- економічним (наявність функціонуючої ринкової економіки; бути конкурентоспроможним в умовах ринкової економіки в рамках ЄС);
- нормативним (прийняття членських зобов'язань, прихильність до цілей політичного, економічного та валютного союзу).

При цьому для того, щоб Рада Європи ухвалила рішення для початку перемовин стосовно вступу до ЄС, необхідно було задовольнити політичні критерії, до субкритеріїв яких входило і забезпечення свободи парламентських та президентських виборів і виборів до місцевих органів влади. Тож для виконання критеріїв членства в країні мала існувати консолідована позиція політичних сил з євроінтеграційних питань.

Відтак після дострокового розпуску Сейму I каденції більшість у Сеймі II каденції сформував Союз демократичних лівих сил (за результатами виборів отримав 20,41% голосів) з Польською селянською партією (ПСП), яка отримала 15,40% підтримки електорату. У 1994 р. коаліційний уряд, очолюваний В. Павляком (ПСП), подав заявку на членство в ЄС. Цей крок назустріч Заходу був зроблений тоді, коли найбільше місць у парламенті належало партії, сформованій напередодні парламентських виборів 1991 р. з 20 політичних та соціальних організацій, пов'язаних із попередньою системою [4, с. 6].

Стосовно оборонної політики у даний період, то у листі Президента Л. Валенси від 1 вересня 1993 р. до Генерального секретаря НАТО зазначалося, що членство в НАТО – пріоритетний напрям зовнішньої політики Польщі. А вже у січні 1994 р. на саміті у Брюсселі країни ЦСЄ отримали пропозицію співпраці з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру». Період військової реформи у Польщі 1994-1996 рр. характеризувався такими тенденціями: існував сильний тиск на підтримку стратегічної мети країни – членства в НАТО; була видима автономія та політична активність Генерального штабу у формуванні оборонної політики; спостерігалися спроби збільшити оборонний бюджет, щоб запобігти подальшому погіршенню стану збройних сил. Відтак співпраця з НАТО ставала все більш інтенсивною, а діалог щодо подальшої інтеграції вимагав трансформації системи оборони і оборонної політики загалом.

Важливим моментом у даному контексті стало ухвалення парламентом закону про відомство Міністра національної оборони від 14 грудня 1995 р. У практичній площині зазначений закон став основою для реорганізації не лише міністерства, але й інших центральних органів системи оборони Польщі [6, с. 172; 176-177]. Фактично, голосування за вищезазначений закон означало широкий політичний консенсус між правлячою коаліцією та опозицією щодо необхідності змін у оборонній політиці, адже у кінцевому результаті схвально проголосувало 335 депутатів, 25 – проти і 4 утримались.

Подальший рух до членства в ЄС визначав «Пакет Сантера» („Agenda 2000”) від 16 липня 1997 р., який Комісія європейських спільнот презентувала на засіданні Європейського парламенту. У документі надавався аналіз політичної ситуації в країні та відносин з ЄС, а також реалій економіки Польщі та перспектив її розвитку. Зокрема зазначалося, що політичні інститути функціонують стабільно і злагоджено, а вибори до парламенту у 1991 р. та 1993 р. були вільними. Комісія Ж. Сантера також наголосила на необхідності проведення більш ефективної боротьби з корупцією [8, с. 32].

У даному випадку В. Копійка звертає увагу на те, що Комісія, враховуючи перехідний стан країн ЦСЄ та можливі зміни протягом тривалих і складних переговорів, формувала рекомендації з посиленням на подальшу перспективу розвитку кандидатів, а не на існуючу ситуацію [3, с. 268-269]. Відтак Польщу було рекомендовано до переговорів щодо членства, рішення про початок яких ухвалили на Люксембурзькому саміті 12-13 грудня 1997 р. Того ж року відбулися вибори до польського парламенту, за результатами яких місця у Сеймі досить рівномірно розподілилися між правими та лівими силами.

Більшість у парламенті сформувала Акція виборча «Солідарність» (ABC) та Союз Свободи (СС). Коаліційний уряд Є. Бузека, який у березні 1998 р. розпочав офіційні перемовини стосовно вступу в ЄС, прагнув удосконалити адміністрацію та вирішити нагальні проблеми суспільного життя. Для цього він підготував чотири реформи: пенсійну, освітню, охорони здоров'я і найбільш дискусійну – адміністративну. Адміністративно-територіальне реформування проводилося у два етапи: 1989-1990 рр. – запровадження у гмінах самоврядування та 1998-1999 рр. – децентралізація влади, запровадження трьохрівневого територіального поділу країни та скорочення кількості воєводств з 49 до 16 [9].

Так, у липні 1998 р. парламент Польщі ухвалив закон «Про введення трьохрівневого територіального поділу країни», за який навіть більшість опозиції проголосувала позитивно. У голосуванні взяли участь 412 депутатів, «за» проголосували 326, «проти» – 45, утримались – 41, взагалі не голосували – 48. Результати голосування основних політичних сил парламенту виглядали наступним чином:

1) Акція виборча «Солідарність»: голосували 180 депутатів, з них 132 – «за», 17 – «проти», 31 депутат утримався;

2) Союз лівиці демократичної: голосували 154 депутати, з них 145 – «за», 6 – «проти», 3 депутатів утримались;

3) Союз свободи: голосували 52 депутати, з них 39 – «за», 6 – «проти», 7 утримались;

4) Польська селянська партія: голосували 17, з них 4 – «за» і 13 – «проти» [10].

На думку Г. Зеленько, реформа місцевого самоврядування та адміністративна реформа у країнах ЦСЄ «були і залишаються предметом політичної боротьби і жорсткого протистояння», тому логічно є думка, що саме євроінтеграційна політика дала поштовх до масштабної адміністративної реформи [11, с. 157]. Відтак з 1 січня 1999 р. запроваджувався адміністративний поділ трьох ступенів: на воєводства (області), повіти (уїзди) та гміни (волості). На кожному рівні обиралися органи місцевого самоуправління: у гміні – рада гміни та правління (у селі очолює вїйт, а у місті – бургомїстр), у повіті – рада повіту та правління (очолює староста), у воєводстві – сеймик та правління (очолює маршал), державу у воєводстві представляє воєвода (призначається главою уряду). Виборні органи наділялися компетенціями вирішувати питання місцевого рівня, передбачалась економічна та фінансова автономія територій [12, с. 137-138]. Зазначене реформування наближало Польщу до стандартів ЄС та було позитивно оцінене більшістю експертів.

Настрої населення з питань безпеки у перший рік роботи парламенту, за даними опитування Центру досліджень громадської думки (далі – CBOS), виглядали наступним чином: 1) на питання, яка на даний момент політика найкраще забезпечить безпеку Польщі 73% респондентів зазначили, що це вступ до НАТО, 4% – вступ у військовий союз з іншими країнами, 13% – вступ у військовий союз, залишаючись нейтральною країною, 10% не змогли відповісти [13, с. 1]; 2) основним військовим партнером Польщі на думку 55% опитаних має бути США, 47% висловились на підтримку Німеччини і 13% – Росії [14, с. 2]. Проте попередні набуття членства у НАТО серед респондентів посилювали переживання, що приєднання збільшить шанси на втягнення Польщі у збройний конфлікт. У 1998 р. так вважали 16% опитаних, а у 1999 р. – 27%. Водночас 56% респондентів у 1999 р. відповіли, що членство у НАТО скоріше є гарантією незалежності Польщі, що перевищило показники попереднього року [15, с. 1]. Загалом, незважаючи на внутрішні та зовнішні обставини, більшість населення вбачала у даній ініціативі гарантію безпеки країни та підтримувала стратегічні цілі політичної еліти. У 1999 р. парламент Польщі ратифікував Північноатлантичний договір, продемонструвавши консолідовану позицію політичних сил з даного питання. Приєднання до НАТО та встановлення демократичного контролю над збройними силами відкрило широкі можливості для гарантування безпеки країни.

Разом з тим період роботи уряду Є. Бузека характеризувався низькими економічними показниками, до цього додалися і масштабні корупційні скандали. У результаті, на думку Р. Марковскі та Дж. А. Такера, загальний соціальний настрій населення став більш песимістичним, одночасно підтримка членства у ЄС почала зменшуватися [16, с. 526]. Уряд Є. Бузека мав і значні внутрішні складнощі, пов'язані не лише з тим, що парламентську більшість складали дві політичні сили. Адже сама АВС – це союз членів профспілки (організаційне ядро), християнських демократів, ліберал-консерваторів, а також значної католицько-націоналістичної фракції, згурпованої навколо Християнського національного союзу (євроскептичної партії). Однак уряд Є. Бузека, на думку А. Щербяка, залишався (принаймні на словах) твердим прихильником основної мети зовнішньої політики Польщі – забезпечення у найкоротший термін членства останньої у ЄС [4, с. 4].

Повертаючись до урядових реформ, доцільно навести твердження Х. Леманна щодо «польського дива зростання», яке стало можливим у першу чергу завдяки тому, що наступні уряди не скасували жодної основної реформи попереднього й продовжували готувати країну до вступу в ЄС. На думку Х. Леманна, причиною такого консенсусу серед політичних акторів щодо впровадження системних та модернізаційних реформ, які готували Польщу до вступу у ЄС, є факт, що польське суспільство ідентифікувало себе із Західною Європою і більшість населення прагнула якомога швидше приєднатися до ЄС [17, с. 6-7].

Приєднання Польщі до європейської спільноти відбулося у період роботи парламенту четвертої каденції, коли більшість належала лівим силам (на виборах у 2001 р. блок Союз демократичних лівих сил та Союз праці отримали підтримку 41% електорату). Коаліційний уряд сформували СДЛС, Союз Праці та ПСП, тоді як ні АВС, ні СС не змогли подолати прохідний бар'єр. Натомість пройшли такі партії, як Самооборона Республіки Польща (10,2%) та Ліга польських родин (7,9%), яка, на думку Р. Марковскі та Дж. А. Такера, є християнсько-націоналістичною правою силою, що перебувала в опозиції щодо ідеї членства Польщі у ЄС. Дещо іншою була позиція Ліги польських родин з даного питання. Так, лідер партії А. Леппер заявляв, що його політична сила не є принципово проти вступу до ЄС, а просто не погоджується з певними умовами угоди, особливо стосовно економічної та сільськогосподарської політики [16, с. 526-527]. Однак, незважаючи на наявність євроскептичних партій у парламенті, євроінтеграційний процес продовжувався. 15 листопада 2001 р. було прийнято Європейську стратегію Уряду Республіки Польща, де зазначалася найважливіша мета країни – вступ до ЄС у 2004 р., а закінчення перемовин з даного питання планувалось до кінця 2002 р.

Вже у 2002 р. у Копенгагені 15 країн Європейського Союзу прийняли рішення щодо приєднання до євроспільноти 10 нових членів, переважно країн Центрально-Східної Європи. З цього приводу 7-8 червня 2003 р. у Польщі відбувся референдум, в якому взяли участь 58,85% осіб, які мають право голосувати, з яких 77,45% схвалили вступ Польщі до ЄС, а 22,55% – ні. Однак підтримка євроінтеграції Польщі за даними CBOS за листопад 2003 р. знизилась у зв'язку з появою переконання про недостатню готовність країни до вступу. До основних причин такого стану речей 46% опитаних віднесли недостатні зусилля уряду для підготовки Польщі до членства, 32% – поспішне приєднання до ЄС, 18% – занадто високі вимоги з боку ЄС, 4% опитаних було складно відповісти [18, с. 2].

Отже, Польща наближалася до членства в ЄС поступово, переорієнтація на Захід у торгово-економічному вимірі супроводжувалась також прагненням налагодити з ним тісні політичні відносини. У зв'язку з втратою чинності Варшавського договору польські лідери мали вирішити і питання безпеки через входження країни до НАТО, причому членство у ЄС та НАТО розглядалися як ключові взаємопов'язані цілі зовнішньої політики. У 1999 р. парламент Польщі ратифікував Північноатлантичний договір, продемонструвавши консолідовану позицію політичних сил із даного питання.

Заявку на членство в ЄС було зроблено тоді, коли найбільше місць у парламенті належало партії, сформованій напередодні парламентських виборів 1991 р. з політичних сил, пов'язаних із попередньою системою, а приєднання Польщі до європейської спільноти відбулося у період роботи парламенту четвертої каденції, коли більшість належала лівим силам.

1. *Jeszenszky G. The origins and enactment of the «Visegrad Idea» / G. Jeszenszky // The Visegrad Group – A Central European Constellation / [edited by A. Jagodziński]. – Bratislava : International Visegrad Fund, 2006. – P. 60–62.*

2. *Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration, 15 February 1991 [Electronic Resource]. – Mode of access :*

<http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412>.

3. *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна : [монографія] / Валерій Володимирович Копійка. – К. : Юрид. думка, 2005. – 448 с.
4. *Szczerbiak A.* The political context of EU accession in Poland [Electronic Resource] / Aleks Szczerbiak // The Royal Institute of International Affairs, 2002. – Briefing paper. – 11 p. – Mode of access : <http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Europe/polish.pdf>.
5. *Шишелина Л. Н.* Расширение Европейского союза на Восток и интересы России / Шишелина Л. Н. – М. : Наука, 2006. – 300 с.
6. *Karkoszka A.* Defense Reform in Poland, 1989–2000 / A. Karkoszka // Post-War defense reforms: lessons learned in Europe and the United States / [edited by I. Gyarmati, T. Winkler]. – Potomac Books, Inc., 2002. – P. 165–188.
7. *Simon J.* Poland and NATO : a study in civil-military relations / Jeffrey Simon. – Rowman & Littlefield, 2004. – 195 p.
8. *Дем'янець В.* Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках / В. Дем'янець // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 29–34.
9. *Новіков М.* Європейський досвід адміністративно-територіального реформування: політичний аспект : аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Новіков, О. Гайко / Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/844/>.
10. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej* [Electronic Resource]. – Mode of access : <http://www.sejm.gov.pl>.
11. *Зеленько Г. І.* Політична «матриця» громадянського суспільства : Досвід країн Вишеградської групи та України : [монографія] / Галина Іванівна Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
12. *Брусиловська О.* Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009 : [навч. посібник] / Ольга Брусиловська. – Одеса : Астропринт, 2011. – 448 с.
13. *Polish Public Opinion* [Electronic Resource] / Public Opinion Research Center. – July 1997. – 4 p. – Mode of access : http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/1997/07_1997.pdf.
14. *Polish Public Opinion* [Electronic Resource] / Public Opinion Research Center. – August 1997. – 4 p. – Mode of access : http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/1997/08_1997.pdf.
15. *Polish Public Opinion* [Electronic Resource] / Public Opinion Research Center. – February 1999. – 4 p. – Mode of access : http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/1999/02_1999.pdf.
16. *Markowski R.* Euroscepticism and the emergence of political parties in Poland / R. Markowski, Joshua A. Tucker // Party Politics. – 2010. – Vol. 16. – No. 4. – P. 523–548.
17. *Lehmann H.* The Polish Growth Miracle: Outcome of Persistent Reform Efforts / H. Lehmann // IZA Policy Paper. – April 2012. – No. 40. – 44 p.
18. *Polish Public Opinion* [Electronic Resource] / Public Opinion Research Center. – November 2003. – 4 p. – Mode of access : http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2003/11_2003.pdf.

ЄВРОПЕЙСЬКА ГЕОСТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ (ЗА ПРАЦЯМИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО ТА СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО)

Shulga Marina. European geostrategy of Ukraine in dimension of the domestic conservatism (by papers of Vyacheslav Lypynskiy and Stepan Tomashivkiy).

The features of European geo-strategy of Ukraine as they were interpreted in the papers of representatives of national conservatism – Vyacheslav Lypynskiy and Stepan Tomashivkiy are thoroughly analysed in the article.

The conclusion is drawn about that both scientists connected the joining of Ukraine to the European community of the peoples with the projects of international cooperation initiated by Ukraine, which would provide political and economic converting of the eastern part of the European space and would be interesting for European countries and motivate Russia to balance foreign policy concerning Ukraine and internal democratic reforms.

V. Lypynskiy says that such a reformatting involves the implementation of Ukraine “active policy in the “Rus’ East”, which aims to create “a new configuration of the European East”. This configuration was created to exist as a “union of three Rus’ lands” (Ukraine, Russia and Belarus), in which Ukraine wasn’t a factor of “weakening of Rus”, but was a model of “classocratic” (to paraphrase in a modern manner – those that meet challenges of time) internal transformations.

S. Tomashivkiy analyses that reformatting of East-European space is impossible without warning “long-term immobility of the Black Sea”, which is not only a crucial determinant of geographic Ukrainian history, but also is the basis for the political development of the European East. This requires the revival of mediated role of Ukraine in dialogue between civilizations in general and in the international transport communications in particular.

Both scientists say that European direction of geostrategy of the Ukrainian state does not deny the appropriateness of the remaining vectors, but defines and specifies the tasks that must be addressed within them.

Keywords: Ukrainian conservatism, Vyacheslav Lypynskiy, “new configuration of the European East”, Stepan Tomashivkiy, the Black Sea as a basis for the political development of the European East.

Пресловута українська багатовекторність стала «притчею во язицех». І для тих, хто її заперечує, і для тих, хто її обстоює, вона лишається фактом, який визнається. А отже і фактом, який потребує осмислення. Що ж таке вектор у геополітиці? Всього лише напрям, у якому держава просуває свої інтереси на міжнародній арені. Це означає, що зовнішньополітичні кроки держави на тому чи іншому напрямі їх здійснення мають не заперечуватися як такі, а оцінюватися з точки зору її «життєвих інтересів». До останніх, як відомо, Ганс Моргентау свого часу відніс збереження фізичної, політичної і культурної цілісності держави [1, с. 79-80]. Відповідно геостратегія або стратегічне управління «життєвими інтересами»¹ держави «характеризує діяльність держави на міжнародній арені, спрямовану на створення, підтримку та посилення своєї могутності за рахунок отримання найбільш сприятливого просторового положення, що досягається за допомогою як військових, так і невійськових засобів» [3, с. 5]. А геостратегічний вектор окреслює (вказує) той чи інший простір, що може бути використаний державою як один із ресурсів реалізації своїх «життєвих інтересів»².

¹ У Реймона Арона, наприклад, «життєві інтереси» держави існують як одвічні цілі-завдання її зовнішньої політики. Це - прагнення вижити, прагнення безпеки і прагнення слави [2, с. 90-99].

² Розуміння вектора геополітики як орієнтації на ті чи інші суспільно-політичні цінності чи традиції, мабуть, пов'язане із термінологією Михайла Грушевського: «наша західна орієнтація», «кінець московської орієнтації», «орієнтація чорноморська» [4, с. 138-146]. Прив'язка до «орієнтації» є швидше політико-географічною, а не геополітичною. Як зазначав свого часу німецький геополітик Отто Шефер: «Політична географія розкриває картину того, як простір впливає на державу і, якщо так можна сказати, поглинає її. На відміну від цього геополітика вивчає питання про те, як держава долає умови і закони простору й змушує його служити наміченим цілям» [Цит. за: 5, с. 25]. Вектор у геополітиці - це не стільки орієнтація держави на ту чи іншу просторову одиницю, скільки її оцінка з точки зору власних «життєвих інтересів» на предмет використання як «знаряддя та провідника» цих інтересів [Див. детальніше: 6].

Крім того, в сучасному взаємопов'язаному ³постбіполярному світі, де глобалізаційні процеси дедалі більше набувають ознак геополітичних – таких, що безпосередньо впливають на зовнішньополітичну діяльність держав, а бінарні визначення втрачають сенс, бо «народи світу залучаються до єдиного світового суспільства, глобального суспільства» [Див.: 7, с. 73], геостратегія має виходити з того, що напрями діяльності держави на міжнародній арені не стільки виключають один одного, скільки обумовлюють і певною мірою оптимізують та посилюють один одного, забезпечуючи тим самим невинне і послідовне нарощування державою своєї міжнародної ваги та авторитету. Таку багатовекторність можна розглядати як одну із умов реалізації «життєвих інтересів» держави. Про таку багатовекторність фактично йдеться у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», де до засад зовнішньої політики нашої держави віднесено «забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права»; «використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її сталого економічного розвитку»; «підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди» [8, Стаття 11].

Однак слід враховувати той нюанс, що вектори геостратегії будь-якої держави за своєю пріоритетністю та значущістю для її «життєвих інтересів» можуть бути рівноцінними лише у випадку, коли держава визнана міжнародною спільнотою (а не лише позиціонує себе такою) як деякий центр (комунікаційний, фінансовий, торгово-економічний, безпековий, цивілізаційний, ідейно-культурний тощо), в полі тяжіння якого перебувають (і погоджуються перебувати) решта держав.

Якщо ж держава свідомо покладає лише один вектор своєї геостратегії в основу стратегії власного історичного розвитку, то решта напрямів її діяльності на міжнародній арені мають такий вектор посилювати і усталювати, а не заперечуватися і відкидатися загалом. Відповідно, завдання, що вирішуються у межах цих напрямів, мають сприяти послідовному утвердженню пріоритетного геостратегічного вектора. В будь-якому випадку вектори геостратегії мають бути пов'язані між собою, а не існувати у вигляді безсистемно здійснюваних кроків держави на міжнародній арені, що суперечать й інколи навіть виключають один одного.

Україна своїм пріоритетним геостратегічним вектором проголосила інтеграцію «в європейський політичний, економічний, правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі» [8, Стаття 11]. Тим самим ЄС визнано тією просторовою одиницею, яка найбільш відповідає «життєвим інтересам» української держави. Тому саме як «європейська позаблокова держава» [8, Стаття 11] Україна «прагне співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур» [8, Стаття 11]. Звідси – «пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес» [8, Стаття 11].

Зв'язок європейського та решти векторів української геостратегії зафіксовано у Законі «Про основи національної безпеки України», де серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки зазначається «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства в Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу» [9, Стаття 8].

³ Саму глобалістику інколи пов'язують із визнанням виникаючої цілісності людського буття. Причому сама ця цілісність мислиться не як деяка єдина сутність (скажімо, системи цінностей) чи сума багатьох таких сутностей, а як сукупність взаємозалежних сутностей. В цьому сенсі глобалізм, наприклад Роландом Робертсоном, розглядається «як взаємопроникнення географічно відмінних «цивілізацій» [7, с. 51].

Відповідно, українська геостратегія має, з одного боку, підпорядковуватися своєму європейському вектору як пріоритетному, а з іншого – не зводиться виключно до нього, а забезпечувати існування решти напрямів свого здійснення як таких, що внутрішньо і необхідно пов'язані із завданням «набуття членства в Європейському Союзі». На перший погляд це задача не піддається розв'язанню, тому що, скажімо, в традиційній для російської політичної свідомості геополітичній концепції євразійства Україна – це природна невід'ємна складова російського геополітичного простору як в його класичному розумінні (територія), так і в його сучасній інтерпретації (економічний, соціокультурний, інформаційний простір). Однак вироблення геостратегії, як зазначає українська дослідниця С. Василенко, передбачає знання історії формування традиційних векторів своєї національної геополітики, аналіз набутого досвіду та історичних уроків [10, с. 65]. Інакше кажучи, інтегруючи в собі просторові імперативи діяльності держави на міжнародній арені, геостратегія передбачає врахування історичної ретроспективи, пов'язаної у першу чергу із різним ступенем освоєння різних видів простору людиною [3, с. 8].

В історії української політичної думки існувала спроба осмислити необхідний внутрішній зв'язок векторів української геостратегії за домінування в структурі останньої європейського напрямку діяльності України на міжнародній арені. Мова йде про представників вітчизняного консерватизму Вячеслава Липинського та Степана Томашівського. У першого просування України до спілки європейських народів пов'язується із завданням розбудови рівноправних і добросусідських відносин із Росією. У другого – із завданням «освоєння Чорного моря». Всі три вектори – європейський, євразійський (в першу чергу стосунки із Росією) та чорноморський – розглядаються вченими крізь призму «життєвих інтересів» України: здобуття державної незалежності, збереження державного суверенітету і територіальної цілісності, в тому числі й попередження автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів.

Так, В. Липинський у своїх «Листах до братів-хліборобів» підкреслює важливість для майбутнього України не лише визволення її з-під гніту Москви та побудову «розумної і свідомої себе» держави, а й налагодження добросусідських стосунків із Росією. Вирішуючи це завдання, слід враховувати основну різницю між Україною і Москвою. Вона, на думку вченого, стосується не культурно-національних ознак та соціальних гасел, а політичного устрою (класократичного в Україні й охлократичного в Росії), – методу організації правлячої верстви, взаємовідносин держави і громадянства. «І тільки опираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ, і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в Українську націю» [11, с. XXV].

Відповідно у своїх стосунках з Росією Україні слід акцентувати не стільки виключну підпорядкованість Росії східним культурним впливам, скільки негативні риси існуючої в ній охлократичної системи, що уособлені «російськими кочовими кибитками», «державою кочівників», «державою юрби», «нерозривною сполученістю між собою сили меча і авторитету моралі», «відсутністю територіального патріотизму», «ірраціональним хотінням експансії, поширення влади свого табору на інші території», «підбиванням інших націй під свою віру, під руку своєї кочової державної організації» тощо. До уваги має бути прийняте й те, що Росія, на відміну від подібної їй за методом організації охлократичної Франції є ще й доволі примітивною охлократією. «Розпоршені і позбавлені органічних сполучень пасивні різномовні маси зв'язані в ній чисто механічно в одну державну цілісність, яка держиться силою, авторитетом і терором безкласового, матеріально не продукуючого, бюрократично-військово-духовного охлократичного державного апарату» [11, с. 317].

Примітивність охлократичних порядків пояснюється тим, що своїм витоком вони мають русифікацію татарського державного апарату, з якої пізніше і виросла вся Росія. За допомогою цього апарату була винищена свого часу московська боярська класократія та механічно прилучені до нового московського державного центру старі руські землі – «во ім'я Руси і при винищенню Руси» [11, с. 319]. Отож головна різниця між українцями і тими,

кого вони називають москалями, робить висновок В. Липинський, полягає у тому, що в Росії кочові монгольські елементи отримали рішучу перемогу над елементами осілими і хліборобськими [11, с. 173]. З огляду на те, що єдиним і серйозним ворогом для України є «зорований всеросійський кочівник» та враховуючи прагнення самих великоруських «осілих і хліборобських елементів» скинути безнаціональний кочовий державний прес, Україна має прагнути внутрішніх перетворень в Росії, вбачаючи в них не лише запоруку свого майбутнього в якості незалежної держави, а й «єдиний шлях до великої будучини нашого Європейського Сходу» [11, с. 174].

Така «велика будучність», згідно з В. Липинським, пов'язана зі здатністю України утворити політичний союз з Росією і Білоруссю – «союз трьох Русей» – за умови ствердження останніх в якості національних класократичних держав. Перше місце в цьому союзі має зайняти Україна, оскільки дух Української Нації, її джерела і зародки не є охлократичними, а Козаччина, з якої вона виникла, саме класократичну культуру поклала в основу української держави. «Реальна, а не літературна окремішність українська, чи то в Галицько-Володимирській державі, чи державі Литовсько-Руській, чи за Гетьмана Богдана Хмельницького, чи за Гетьмана Павла Скоропадського, в'яжеться так само неминуче з боротьбою проти охлократії» [11, с. 323].

Оскільки саме Росія є типовою представницею охлократичної організації суспільно-політичного життя, то Україна може забезпечити собі незалежне державно-національне існування лише за умови активної політики в справах «Руського Сходу», змістом якої має стати виконання Україною ролі авангарду в органічному класократичному відродженні останнього. Україна, підкреслює В. Липинський, як окрема незалежна національна держава, мусить або загинути, або стати на чолі органічного і національного відродження всіх трьох Русей, їх героїчного намагання скинути з себе «смердюче ярмо східних кочових охлократичних орд» [11, с. 327].

«І навіть всякі т. зв. «міжнародні комбінації» Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим: коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзню силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою «всеросійською» формою їх охлократичної і механічної «неділимості», яку вони – з великою шкодою для себе – були досі витворили» [11, с. 329]. Україна ж як чинник, призначений для «ослаблення Русі», вважає вчений, може фігурувати лише в літературних мріях чи утопічних комбінаціях «хитрих дипломатів» від західної демократії [11, с. 329].

Усвідомлення Україною свого завдання в справах «Руського Сходу» та розуміння нею підстав створення політичного союзу з Білоруссю та Росією дозволяє уникнути помилок під час творення нею добросусідських взаємин з Росією в умовах, коли та ще не перебудувала своє політичне життя на засадах класократії. Однією такою помилкою є «війна з Москвою», яка завжди розбиває українське громадянство на дві ворогуючі між собою частини: українські низи, які не хочуть і ніколи не будуть хотіти воювати з Москвою та українотворчі верхи, які через ненависть до Москви і без підтримки низів приречені «потопати» на Заході попри те, що саме з нього вони вийшли культурно чи, навіть, фізично.

Ще однією помилкою В. Липинський вважає покладання надії на «московську поміч» у справі відрізання Україною «пуповиння від своєї матері: Заходу і Польщі», необхідність якого диктується тим, що останні уособлюють демократичний спосіб влаштування політичного життя суспільства на протигагу класократичному, що є природним для України. Москва, застерігає вчений, ніколи і ні за яких умов не надасть своєї допомоги Україні проти Польщі для того, щоб створити Україну. Натомість вона завжди допоможе Україні побороти Польщу з тим, щоб одночасно знищити і Україну [11, с. XXV].

Україна тому має бути досить розбірливою у виборі своїх закордонних союзників, адже її географічне положення між Москвою та Польщею, – представниками двох різних цивілізацій (цивілізації степу та цивілізації плугу) та двох діаметрально протилежних методів організації

влади (охлократії і демократії), час від часу обертається поділом її провідної верстви «на дві взаємно собі ворожі, себе взаємно навіть не розуміючі і себе взаємно, не тільки політично, але й національно, винищуючі частини: москвофільську та полонофільську» [11, с. 440]. Внаслідок цього боротьба між Москвою та Польщею (і, ширше, Заходом) ведеться на Українській Землі силами місцевої розбитої провідної верстви, а Україна перетворюється із суб'єкта на об'єкт, стаючи безвладним м'ячем, що його кидають одна в одну Москва і Польща. «Одсепаруватись від Польщі, але так, щоб не утопитись в руським морі – ось проблем, остаточного розв'язання якого не знайшло українство протягом тисячі літ» [11, с. XXV].

Вирішення цього завдання, на думку В. Липинського, потребує від України виваженої внутрішньої політики, яка повинна враховувати значні культурні відмінності, що мають місце між її поодинокими краями: між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною, між Лівобережною Гетьманщиною і Слобожанщиною, Правобережжям, Запорозькими землями, Кубанню, Галичиною, Буковиною, Закарпатською Руссю і Кримом. «Різні модні тепер у нас спроби механістичного об'єднання України при допомозі «соборних», словесних декламацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаться збільшенням взаємного недовір'я і взаємного непорозуміння» [11, с. 422].

Для «отсепарування» від Польщі за одночасного протистояння «руському морю» Україні потрібні не «дражливі емоції», а ясно окреслена ідея, яка б згуртувала «всі сили розуму та волі» усіх українських країв з одного боку, і дозволила б Україні позбутися ролі додатку, який час від часу використовується Москвою і Польщею в якості політичної інтриги, – з іншого. Тому не «грою на серцях», а єдино ідеєю перебудови Європейського Сходу на засадах класократії має керуватися Україна в своїх стосунках із Росією, доки та не ствердить класократію в якості принципу організації свого суспільно-політичного життя. «А чи ці братні нації не зможуть жити кожна в своїй власній національній державі, в тіснім союзі і згоді між собою тоді, коли це будуть держави хліборобські, а не – як дотеперішня Росія – держави кочові, завойовницькі?» [11, с. 174].

Таким чином, налагодження добросусідських стосунків між Україною та Росією, згідно із В. Липинським, залежить, по-перше, від перебудови останньої на класократичних засадах та активної зовнішньої політики України в питаннях «Руського Сходу», підпорядкованої категоричному імперативу створення політичного союзу з Білоруссю та Росією. По-друге, від вмілої внутрішньої геополітики в самій Україні, а також від здатності останньої виробити чітке бачення «єдиного шляху до великої будучини нашого Європейського Сходу», бачення, яке водночас забезпечить внутрішньополітичну єдність різнорідних у культурному відношенні українських країв. Як бачимо, чітко окреслені завдання на євразійському напрямі української геостратегії є запорукою як ініційованого Україною перетворення Європейського Сходу на засадах класократії, так й ефективної внутрішньої геополітики в самій Україні.

На думку Степана Томашівського, Степ, Польща і Московщина – це трикутник історично-політичного розвитку України [12, с. 12]. Причому вирішальна роль у цьому трикутнику належить північно-західній його частині, адже саме тут виникла перша українська національна держава – Галицько-Волинське князівство. Це, по-перше, вберегло Україну від передчасного поневолення і асиміляції з боку Польщі, і по-друге, забезпечило доступ західноєвропейської культури на українські терени.

Водночас планетарне положення України вирішене Чорним морем, яке цим способом стає географічною, політичною і господарською основою української землі. Не випадково з-поміж різних племен, які напливали на береги Чорного моря з усіх сторін світу, лише одному українському племені вдалося перетравити всі політичні й переселенські бурі. Та після тяжких зусиль і витрат здобути Чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцільний етнічний характер [12, с. 7].

Доля Чорного моря є передумовою розвитку цілої України, а тому його континентальний характер і потенційна замкнутість стали причиною лиховісної залежності його значення від тієї сили, яка володіла його воротами – Босфором і Геллеспонтом. Оскільки Україна значною

частиною своєї річкової системи пов'язана із Чорним морем, то історично вона поділяє його доли. Тому історію України не можна зрозуміти без урахування факту «довгострокової мертвоти Чорного моря». Саме цим фактом, вважає С. Томашівський, і пояснюється те, що історично-політичне і культурне життя України не трималося постійно головної артерії української землі – Дніпра, а зосереджувалося час від часу у просторі, окресленому балтійським стоком [12, с. 2]. Саме цей факт зумовлює відсутність в образі української політичної історії «прикмет органічності»: «одна доба наступає по одній, не як поступневі розвоєві форми політичного й господарського життя, тільки як результат зверхніх механічних і випадкових сил» [12, с. 14].

С. Томашівський відзначає вирішальну роль «чорноморських віків» в українській історії. Найдавніший період цієї історії – «14-віковий простір часу, що є передісторією українського народу» може бути названий чорноморським. Чорне море саме по собі «творює підставу тодішнього політичного і культурного життя», а чорноморський період історії України є «першим актом в історії північних стоків Чорного моря», який «виявляє з себе пряму протилежність всьому тому процесові на Україні, який ми звичайно розуміємо під назвою тисячолітньої історії українського народу» [12, с. 12]. Лише в цей період, згідно із С. Томашівським, культурне життя України «осереджувалося на берегах Чорного моря», в подальшому ж роль «найстаршої сцени політичного розвитку України» відіграла її північно-західна частина: «культурні сили йшли з північного заходу і з полудня, доки полуднева не лягла цілком в руїнах, оставляючи першій весь тягар боротьби» [12, с. 10].

Отже, зависновком С. Томашівського, Чорне море – це вирішальна географічна детермінанта української історії. Історична завіса, пише він, вперше піднялася над українськими землями з Півдня і тим самим «наперед відслонила» їх підставу. «Завіса історичної темряви на українських землях почала підніматися вперше від південних країв, від чорноморських берегів, себто з боку, який був найближче великим культурним огнищем старинного світу: Месопотамії, Сирії, Єгипту і Греції» [12, с. 13]. Із часом ця завіса піднімалася дедалі вище, виводячи на сцену простори, які лежали далі на північ, доки й північні краї не потрапили у світло історичного пізнання. Це, в свою чергу, остаточно долучило Україну до круговороту всесвітніх подій. Водночас в історичному житті України відбулася «основна переміна історичного амфітеатру». «Глядач не дивиться більше на сцену з боку Чорного моря, тільки зі становища західної і середньої Європи: починається новий акт драми, а сцена у ньому відкривається і поширюється в напрямі протилежному до першого – з північного заходу до південного сходу – доки не обняла тих частин України, які почали були виринати перед 24 віками, себто північних берегів Чорного моря» [12, с. 13]. Історія України, підсумовує С. Томашівський, є історією повернення до власного джерела – берегів Чорного моря. В інстинктивному відчутті потреби такого повернення, зазначає дослідник, лежать початки козацької ідеї.

Тісний зв'язок історії України з політичною історією Чорного моря зумовлює посередницьку роль України в системі світових комунікацій. Врізаючись глибоко у континент та відділяючи колись більш культурні краї на півдні від менш розвинутих на півночі, Чорне море, пише С. Томашівський, дуже рано стає посередником цивілізацій та основою політичного розвитку європейського Сходу. Скажімо, грецькі колонії на Чорномор'ї мали важливе значення для його політичної і культурної історії завдяки своєму торговельно-господарському та культурному посередництву. Сьогодні, зазначає С. Томашівський, Чорне море також утворює культурну межу, однак роль північних та південних країв змінена: шлях, яким прямує сучасна культура йде з півночі і заходу на південь і схід. «В цім новім історичнім характері виступає Чорне море щойно на наших очах, кладучи нову основу під новий культурний і політичний розвиток України» [12, с. 13].

Отже, згідно із С. Томашівським, лише Чорне море може забезпечити спадкоємність української історії, внутрішню єдність її окремих етапів, «одноцільний етнічний характер» України. А, будучи ще й основою політичного розвитку східноєвропейського простору, Чорне

море «вказує» Україні найкоротший шлях до європейської федерації – шлях економічного, культурного і політичного співробітництва з народами Чорного моря.

Варто зазначити, що ряд українських вчених наголошують на нагальності для сучасної України формування «південного вектора» своєї євроінтеграційної стратегії [Див.: 13, с. 5-6, 84-90]. Згадувана вище С. Василенко розглядає концепції чорноморської орієнтації України як можливе джерело аргументів на користь саме європейського вибору України, аналізуючи їх основні положення в руслі з'ясування шляхів оптимізації інтеграції України до Європейського Союзу. На думку дослідниці, чорноморська орієнтація за умови її послідовного проведення сучасною українською державою, дозволяє використати всі переваги регіонального співробітництва, оскільки сприяє налагодженню взаємовигідної співпраці з країнами чорноморського басейну, плідній діяльності таких міждержавних утворень, як ОЧЕС, ГУУАМ, Балтійсько-Чорноморське співробітництво, підвищенню ролі України як активного регіонального лідера [14, с. 6]. Саме тому чорноморська орієнтація має розглядатися як важлива складова української геополітики, спрямована на реалізацію процесу входження України до інтегрованої Європи через систему як регіональних об'єднань і структур, так і міжнародних транспортних коридорів [15, с. 7, 24].

Ю. Кочубей зазначає, що «чорноморська орієнтація» лишається актуальною для нашої країни і не вступає в суперечність з українською європейськістю й «ніяким чином не означає відмову від взаємно корисних рівноправних стосунків з іншими країнами – на Заході і Сході» [16, с. 501]. Орієнтація на вісь Північ-Південь (або Балтика і Середземномор'я) допоможе Україні у розв'язанні питання диверсифікації джерел надходження енергоносіїв та забезпечить участь української держави у творенні європейської системи колективної безпеки. Зважаючи на це, ми маємо «прикласти наші сили на широкому полі науки, що називається сходознавством, яка включає й «Південнознавство» [16, с. 501].

На думку О. Коппель, активна політика України на південному сході як самостійному напрямі була б здатна не лише певною мірою збалансувати відносини України у площині Схід-Захід, надаючи їм форму реальної багатовекторності (а не альтернативності), але й сприяти консолідації українського суспільства навколо ідеї української державності [17, с. 36].

Таким чином, і у В. Липинського, і у С. Томашівського, входження України до спілки європейських народів не стільки є суто статистичним (ще один учасник), скільки пов'язане із ініціюванням Україною таких проектів міжнародної співпраці, які передбачали б переформатування східної частини європейського простору і були б цікавими для європейських держав та мотивували б Росію як до виваженої зовнішньої політики стосовно України, так і до внутрішніх демократичних перетворень. У В. Липинського таке переформатування передбачає реалізацію Україною «активної політики в справах «Руського Сходу», що націлена на створення «нової конфігурації Європейського Сходу». Європейський вектор української геостратегії пов'язується, тим самим, із євразійським («союз трьох Русей» може існувати й у вигляді спільних із РФ та країнами СНД економічно вигідних проектів).

На думку С. Томашівського, переформатування східноєвропейського простору неможливе без попередження «довгострокової мертвоти Чорного моря», що є основою політичного розвитку Європейського Сходу. Це, в свою чергу, потребує відродження посередницької ролі України в системі міжнародних транспортних комунікацій⁴. Європейський вектор української геостратегії пов'язується, тим самим, із чорноморським.

Як висновок зазначимо, що і у В. Липинського, і у С. Томашівського європейський напрям геостратегії української держави не заперечує доцільності решти векторів, а визначає і конкретизує завдання, що мають вирішуватися у їх межах. Більш того, європейський вектор як пріоритетний в структурі української геостратегії – за рахунок поєднання його із євразійським (північно-східним) та чорноморським (південно-східним) – отримує вимір «Південь-Північ», що, як зауважує С. Томашівський, властиво початку української історії. Або

⁴І не лише транспортних. Як впливає із міркувань С. Томашівського, міжцивілізаційний діалог Півночі і Півдня, а також Заходу і Сходу не може відбутися без активної посередницької участі у ньому України.

ж – вимір «Північ-Південь», що означає повернення історії України до «власного джерела – берегів Чорного моря».

Вимір, який, згідно із Ю. Липою, попри чергування півночі і півдня як пересування центрів української духовності і державності вздовж українських річок по лінії північ-південь, є головною тенденцією життя України і визначальним чинником формування її культури і державності. Натомість, акцентування дилеми «Схід-Захід» означає для України нищення її державності, власного характеру і духовності: «Прикладімо «схід-захід» до українського релігійного життя і будемо мати релігійну війну; прикладімо «схід-захід» до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладімо неуцьку форму «народу-бастарду» до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело українського поразенства, а не відчуття серединності» [18, с. 236].

Лише узгодивши вектори своєї геостратегії (а не відкинувши деякі з них як такі) з огляду на пріоритетність завдання інтеграції в європейський політичний, економічний, правовий простір, українська держава може забезпечити реалізацію своїх «життєвих інтересів» – зберегти свою «фізичну, політичну і культурну цілісність» (Г. Моргентау) або ж реалізувати «прагнення вижити, прагнення безпеки і прагнення слави» (Р. Арон).

1. *Савранская С.* Американские политологические и политические подходы к понятию «национальный интерес» / С. Савранская // Национальные интересы: теория и практика : сб. статей / [под ред. Э. А. Позднякова]. – М. : ИМЭМО, 1991. – С. 75–103.

2. *Арон Р.* Мир і війна між націями / Р. Арон ; [пер. з фр.]. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.

3. *Юрченко С. В.* Геостратегические императивы во внешнеполитической традиции США (от первых поселений до Второй мировой войны) / Юрченко С. В. – Севастополь : Флот України, 2001. – 76 с.

4. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

5. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика : [учеб. пособие] / Тихонравов Ю. В. – М. : ЗАО «Бизнес-школа Интел-Синтез», 1998. – 368 с.

6. *Цымбурский В. Л.* Геополитика как мировидение и род занятий / В. Л. Цымбурский // Полис. – 1999. – № 4. – С. 7–28.

7. *Глобальні модерності* / [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.

8. *Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»* від 01 липня 2010 р. № 2411-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

9. *Закон України «Про основи національної безпеки»* (із змінами, внесеними згідно із Законами № 3200-IV від 15 грудня 2005 р. та № 2411-VI від 01 липня 2010 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

10. *Василенко С.* Геополітичні концепції і українська геополітика / С. Василенко // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / [редкол.: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич]. – К. : Укр. академія політичних наук, Ін-т політичних і етнографічних досліджень НАН України, 2000. – Вип. 2. – С. 63–73.

11. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії : в ___ т. / Інститут східноєвропейських досліджень НАН України. – К. : Філадельфія, _____–_____. –

Т. 6. – Кн. 1. – 1995. – 471 с.

12. *Томашівський С.* Історія України: старинні і середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен, 1948. – 134 с.

13. «Південний вектор» євроінтеграційної стратегії України : зб. статей / [за ред. ___]. – К. : ГО «Севастопольський форум», 2006. – 204 с.
14. *Василенко С. Д.* Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / Василенко С. Д. – Одеса : ОДМА, 2003. – 208 с.
15. *Василенко С. Д.* Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. Д. Василенко. – К., 2002. – 35 с.
16. *Кочубей Ю.* «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина: історія і сучасність / Ю. Кочубей // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць / [упоряд. Ф. П. Туранли]. – К. : Денеб, 2004. – С. 494–501.
17. *Коппель Е. А.* Некоторые аспекты отношений между Украиной и Ираном в сфере безопасности / Е. А. Коппель // Україна та Іран: минуле, сьогодні і майбутнє. – К. : Ін-т міжнародних відносин, 2003. – С. 24–39.
18. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа // Дніпро: Щомісячник Українського фонду культури. – К., 1997. – № 11–12. – С. ____–____.

Денисюк Світлана
Корнієнко Валерій

Вінницький національний технічний університет

ІМІДЖ УКРАЇНИ У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ І ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНТЕКСТАХ СУЧАСНОСТІ

Denysiuk Svetlana, Kornienko Valeriy. Image of Ukraine in national and geopolitical context of modernity

The article considers the components and the forming factors of modern Ukrainian image. Attention is focused on the unique geographical location of Ukraine, which causes both advantages and significant political problems for the country. The authors defines internal and external factors which negatively affected the perception of Ukraine by other countries of the world. These factors include political instability, low living standards, developing corruption, torture and imprisonment of Euromaidan activists etc.

The elements of a positive Ukrainian image in such areas like sport, culture, history and science are shown in the article. These advantages should be considered to build an optimal image of the country and to promote it through various mass media channels, including Diaspora's potential.

Investigating the quality of Ukrainian image and its real ranking among countries, as well as citizens' choice of geopolitical partners the data of the State Statistics Service of Ukraine on foreign investment figures Human Development Index, ranking of global competitiveness, SWOT-analysis, the results of the public opinion of the Razumkov Centre and Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation were included.

In order to improve the image of Ukraine in geopolitical context the authors suggest developing a unified position on various social and political issues, which will be covered by foreign media, pursuing an active information policy of a specific institution with proper funding, clearly defining geopolitical priorities and self-determination, reconstructing the existing political system as there are favorable conditions and urgent need for such changes.

Key words: image of the state, international image, geopolitical interests, Euromaidan, SWOT-analysis of Ukraine.

Імідж держави – це комплекс об'єктивних взаємозалежних характеристик державної системи (економічних, географічних, національних, демографічних), що сформувалися в процесі еволюційного розвитку державності як складної багатofакторної підсистеми світового устрою, ефективність взаємодії ланок якої визначає тенденції соціально-економічних, суспільно-політичних, національно-конфесійних та інших процесів [1, с. 150]. Досить вдалим є також визначення, згідно з яким міжнародний імідж – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що впливають із зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду та чуток, що впливають на створення певного образу [1].

Розташування України в Південно-східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів – Євroatлантичного, Євразійського та Ісламського – створює унікальний цивілізаційний простір. У цьому можна бачити як певні переваги, так і величезні проблеми, але таке розташування є визначальним для долі України. Тому Україна як молода незалежна держава має усвідомити себе в такому геополітичному контексті, визначити свої геополітичні інтереси з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасної розстановки сил – економічних, політичних, військових, духовних. Особливо це стосується близького оточення України.

У цілому сьогоднішній імідж України в сприйнятті світової громадськості виглядає, на жаль, виключно непрезентабельно: політично нестабільна країна-банкрут, яка балансує на межі дефолту, головний експортний товар якої – наречені та домогосподарки. Криза, від якої чи не найбільше за всіх у світі постраждала Україна, позитиву не додає.

Дослідженню питань створення міжнародного іміджу України приділяє увагу багато науковців, серед яких Л. Губерський, Б. Дем'яненко, В. Кармазін, Г. Лавриненко, О. Онопрієнко, Є. Тихомирова, Ю. Чала та інші, які вивчають результати міжнародних рейтингів і дають їм інтерпретацію стосовно України, моделюють варіанти міжнародних відносин.

Деякі науковці вважають, що сьогодні Україна має досить невизначений імідж в очах міжнародного співтовариства. Внаслідок цього вона втрачає дивіденди не лише в політичному просторі, але й у питаннях національної безпеки, економічного зростання, демократичних перетворень тощо. Існуючий «розмитий» імідж України в світі та інформаційний вакуум щодо можливого її потенціалу негативно впливають на розвиток співпраці високорозвинених країн з нашою державою [2, с. 107].

Така ситуація постійно актуалізує оцінку й вивчення як позитивних, так і негативних складових іміджу нашої держави у внутрішньо- і геополітичних контекстах сучасності задля практичних можливостей розв'язання стратегічних завдань та національних пріоритетів, що, власне й складає мету даної наукової розвідки.

Оскільки імідж є досить складним конструктом, то для подальшого аналізу його забарвлення і ступеня оптимальності потрібно визначити структуру та чинники створення іміджу України. Дещо спрощено можна виокремити внутрішні, зовнішні та технологічні чинники його формування. Внутрішні чинники: добробут населення, дотримання конституційних прав кожного громадянина, рівень корупції, рівень злочинності, рівень тіньового сектора економіки, соціальне самопочуття (які сьогодні не є оптимальними для такої держави, як Україна).

До зовнішніх можна віднести: зовнішню політику України (яка викликала масові громадські протести українців), національні інтереси та пріоритети, членство в міжнародних організаціях, розвиток відносин зі стратегічними партнерами тощо.

Крім того, важливим іміджотворчим чинником є сприйняття своєї держави громадянами: гордість за країну, бажання в ній жити, захищати, планування свого майбутнього з країною, розповсюдження позитивної інформації про свою державу. Таке ставлення до країни на практиці виявляється в її пізнанні, бажанні в ній працювати і жити, вести бізнес, рости дітей тощо.

Зрозуміло, що позитивне ставлення до держави ґрунтується на реальному стані речей. Проте імідж є штучним конструктом, який має символічне наповнення, тому потребує технологічного наповнення і постійного «підживлення». Відомо, що існує певна різниця між тим, як об'єктивно розвивається/не розвивається певна галузь у державі, запроваджуються інновації і тим, як це сприймається зовнішнім світом і громадянами. Досить важливим фактором є висвітлення певних подій ЗМІ, які можуть надати позитивне забарвлення досягненням і не розповсюджувати інформацію про внутрішні проблеми. Проте, за умов бурхливого розвитку сучасних засобів комунікації, приховати дані про певні події і проблеми, які є у суспільстві, стає дедалі складніше. Можна констатувати, що на сьогодні є вкрай нерозвиненою галузь кіноіндустрії, книгодрукування, організації виставок, конференцій, створення соціальної реклами тощо.

Крім зазначених складових на формування саме позитивного міжнародного іміджу держави впливає й лідерство в будь-якій важливій галузі: перемога в конкурсах та спортивних змаганнях, наукові досягнення, діяльність громадських організацій тощо. Нині 200 країн змагаються одна з одною у світовому конкурентному середовищі за різними показниками: за ресурсами, кількістю населення, наявністю владних позицій в Євросоюзі, товарами і послугами. Відомі особистості (політики, актори, співаки та ін.) та їх іміджі є структурними компонентами іміджу держави, що суттєво впливає на сприйняття країни в цілому та згадування про них у ЗМІ викликає певну очікувану реакцію аудиторії.

Розглянемо далі найсуттєвіші складові іміджу України. Зрозуміло, що імідж держави формується на багатьох рівнях – це і дії органів влади, і міжнародні економічні стосунки на рівні компаній і бізнес-асоціацій, і поведінка українських громадян за кордоном. Який з цих рівнів є найважливішим – питання філософське. Але у той час як громадяни бажають поліпшити імідж своєї країни, щоб нею пишатися, держава робить зовсім протилежне.

Негативний імідж України – результат цілеспрямованої роботи. Держава просуває імідж неблагополучної країни, слабкої, недосвідченої, постраждалої від Чорнобиля, голодомору,

нешасної жертви комунізму. А роль жертви – це вишукана форма споживання. Стратегія – тиснути на жалість і постійно просити допомоги у МВФ. Негативними асоціаціями у сприйнятті України залишаються Помаранчева революція 2004 р., яка суттєво не змінила нічого в суспільстві, крім посилення розчарування громадян у своєму виборі, а також корупція і проблеми у відносинах із Росією.

Сьогодні основні елементи іміджу України також переважно пов'язані із громадською непокорою та невдоволеністю внутрішньою та зовнішньою політикою, яку проводить уряд, наявністю жертв серед учасників Євромайдану, катуваннями громадян та відкриттям кримінальних справ проти активістів, прийняттям низки «диктаторських» законів від 16.01.2014 р., які лише завдяки потужному невдоволенню громадськості було відмінено. З іншого боку, саме Євромайдан певним чином врятував імідж України в світі. Одним із незаперечних позитивних наслідків Майдану є те, що світ почав чітко розрізняти українську владу і українців. Слушною була думка деяких експертів про те, що якщо українська влада поміняється, то європейська спільнота буде готова відразу підписати Угоду про асоціацію з Україною, без будь-яких заперечень і дискусій [3].

Наші сильні сторони – все, що не стосується економіки і політики: культура, спорт, історія (футболіст А. Шевченко, боксери Віталій і Володимир Кличко, співачка Руслана Лижичко, яскраві учасники Євробачення, зокрема Верка Сердючка, проведення ЄВРО-2012, високий потенціал вітчизняних науковців, гарна природа, привітні й працелюбні люди тощо). У сучасному світі, який стомився від гіперпрагматичних цінностей суспільства споживання, ці речі важливі, особливо для розбещених високим рівнем життя представників «золотого мільярда». Як видається, при правильному підході, ці переваги України можуть стати «драйверами» поліпшення іміджу. Але тільки за умови, якщо вдасться подолати нашу загальну слабкість – відсутність патріотизму і невміння щиро пишатися своєю країною, навіть незважаючи на те, до якого стану її довели представники управлінської еліти. Та, вочевидь, формування у подальшому саме позитивного іміджу України безпосередньо буде залежати не від яскравих особистостей, а від економічної ситуації: вирівняється економіка – до нас будуть ставитися більш доброзичливо, якщо ні – ніякі рекламні акції не допоможуть.

В цьому аспекті звернемося до статистичних даних. Зокрема, покажемо у цьому відношенні є кількість і динаміка інвестиційних надходжень у вітчизняну економіку за останні роки. Так, за даними Держкомстату у 2010 р. в Україну надійшло інвестицій на 8,2 % менше, ніж у 2009 р. Варто звернути увагу на те, що обсяг інвестицій у 2009 р. був в 1,3 рази менше, ніж у 2008 р. Крім того, якість іноземних інвестицій в Україну в 2010 р. суттєво погіршилася у порівнянні з минулими періодами [4, с. 3].

Згідно із даними Державної статистичної служби, у січні-березні 2012 р. в економіку України іноземні інвестори вклали \$885,1 млн прямих інвестицій. У I кварталі 2013 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено \$1,56 млрд прямих інвестицій (акціонерного капіталу), що у 1,8 рази більше показника відповідного періоду 2012 р. [5].

Аналізуючи показники Державної статистичної служби України за 2008-2013 рр., можна побачити, що, не дивлячись на певне зростання сумарного обсягу іноземних інвестицій в Україну, темпи їх приросту знижуються через зменшення ділової активності основних інвесторів в умовах світової фінансової кризи та довіри до економіки нашої країни. Останнім часом Україна демонструє регрес у більшості світових рейтингів, зокрема складених Всесвітнім економічним форумом за індексом глобальної конкурентоспроможності, за індексом економічної свободи та корупції. Тому можна припустити, що імідж України дедалі стає більш чіткішим, але не оптимальним для того, щоб державу сприймали як рівноправного партнера на міжнародній арені.

Для визначення об'єктивної оцінки іміджу України потрібно провести системне дослідження і оцінити її місце у рейтингах країн світу. Рейтингування дає більш-менш об'єктивну оцінку, що містить не лише «абсолютну» інформацію, але й «відносну» – порівняльну, яка дозволяє побачити країну в контексті інших та на їхньому тлі [6, с. 217].

Одним з найвідоміших є індекс розвитку людського потенціалу, що обчислювався на основі таких показників, як тривалість життя, рівень грамотності та освіти і рівень життя, який оцінюється через ВВП на душу населення. Що стосується нашої країни, то, незважаючи на відносний ріст індексів у 2009-1012 рр., динаміка рейтингу навпаки погіршилася. У 2010 р. Україні належала 69-а позиція, у 2011 – 76-а з показником 0,737, а в 2012 р. – 78-а з показником 0,740. За критеріями досліджуваного індексу в Україні найкращий стан справ з освітою та грамотністю – 0,860 (29 місце у світі), помітно гірші зі здоров'ям та довголіттям – 0,760, а найгірший стан з рівнем життя (економічним розвитком) – 0,615. На момент набуття Україною незалежності індекс людського розвитку був вищий, ніж європейський та центрально-азійський (0,714 проти 0,701), а на даний час він нижчий на 0,31 (0,740 проти 0,771). У 2013 р. Україна зайняла 78-е місце [7].

Крім вищезазначеного, існує низка індексів, обчислення яких дає можливість визначити рівень сталого розвитку: це індекс сталого розвитку, що вираховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного, екологічного та соціального з відповідними коефіцієнтами. Результати щорічного звіту свідчать, що Україна за останній рік у рейтингу глобальної конкурентоспроможності втратила 11 позицій, з 73 до 84. Низькі показники стосуються інфраструктури, технологій, фінансів та бізнесу, а найгірші – впровадження інновацій та управлінської сфери [8].

Після розгляду основних показників, їхніх складових, динаміки та географії індексів конкурентоспроможності, можна побачити, що найгірші показники належать впливу бюрократії, корупції та податкової політики на розвиток бізнесу та залучення інвестицій, стану довіри до політиків, якості роботи правоохоронних органів та незалежності судів, якості доріг, надійності банків, захисту матеріальних та інтелектуальних прав власності.

Найкращий стан справ у нашій країні з охопленням населення освітою, якістю викладання природничих та математичних наук, рівнем розвитку залізниці та обсягами ринку. З часом якість освітніх послуг та рівень вітчизняної науки помітно падає. Дана тенденція зумовлена відсутністю впровадження наукоємних технологій у виробництво та фінансування науки на належному рівні.

Особливої уваги заслуговує позиція України у 2013 р. в рейтингу здатності країни на втримання талантів, тобто високоосвічених кадрів та молодих кваліфікованих спеціалістів, за яким ми посіли 140 місце з 148 [7].

Аналіз показників індексів глобальної конкурентоспроможності свідчить про згубний вплив управлінської сфери на розвиток бізнесу та залучення інвестицій, регрес у якості надання освітніх послуг та рівня розвитку науки, незначне використання передових інноваційних розробок у виробництві, незахищеність майнових та інтелектуальних прав власності, відтік висококваліфікованих кадрів. Обсяги ринку, висока якість людського потенціалу, відсутність стихійних лих та епідемій є єдиними перевагами над іншими країнами, що за умови структурних якісних змін в управлінській сфері здатні підвищити конкурентоздатність України [7].

Далі для аналізу якісного наповнення іміджу України як суб'єкта вибору певної геополітичної стратегії необхідно зробити низку аналітичних досліджень, які корелюються і базуються на Стратегічному пакеті. Зокрема, одним з кроків може бути дослідження іміджу України за допомогою SWOT-аналізу [9].

На основі SWOT-аналізу серед сильних сторін іміджу України фахівці виокремлюють: вигідне територіальне розташування, високий транспортний потенціал, давню історію і культуру, високий рівень освіти населення, космічні технології, 30% світових чорноземів, етнічно і культурно однорідне населення. Можливості нашої держави такі: значний аграрний потенціал, виробництво і продаж військової техніки, участь у світових проектах з освоєння космосу, культурна столиця тощо.

Слабкими сторонами іміджу України є: нестабільність і непередбачуваність у політиці та економіці, відсутність чіткої стратегії розвитку країни, енергетична залежність від Росії, низький розвиток економіки, соціальна та юридична незахищеність населення, корупція,

застаріла інфраструктура, незахищеність інвесторів тощо. Стосовно існуючих загроз, то найсуттєвіші такі: немає гарантій територіальної цілісності (не проведені делімітація і демаркація кордонів з Росією, Білорусією, Молдовою), проблеми на сході України, поганий стан військових складів (можливість техногенної катастрофи), енергетична залежність від Росії (газ, нафта), слабка захищеність транспортних магістралей, трубопроводів від терористичних атак, відсутність власного циклу збагачення урану для АЕС, зношеність інфраструктури та комунікацій, висока смертність населення, епідемія туберкульозу, швидке розповсюдження ВІЛ тощо [10].

Проте, в кожній державі існують власні актуальні проблеми, але, як зазначалось вище, важливою є концентрація уваги на висвітленні позитивних явищ і процесів політичного, економічного, культурного, наукового життя українського суспільства в ЗМІ, перш за все тих, що спрямовані на світову спільноту. Як слушно з цього приводу зазначає Л. Губерський, заходи, спрямовані на формування позитивного іміджу, повинні охоплювати: безпосереднє централізоване розповсюдження фактичної, статистичної та довідкової інформації про Україну; організацію поїздок представників іноземних держав (співробітників наукових та парламентських структур, неурядових організацій), міжнародних організацій, іноземних ЗМІ; встановлення постійних контактів із впливовими політиками, політологами, представниками ЗМІ в країнах світу тощо [11].

Для підвищення ефективності заходів із формування позитивного іміджу України, як важливого засобу поширення інформації про державу, використовують сучасні інформаційні технології, насамперед інтернет. Реалізація таких заходів в основному покладається на Міністерство закордонних справ України. Активно долучаються до цього процесу Кабінет Міністрів, Верховна Рада та інші державні органи України, а також неурядові організації. Особливу роль у формуванні міжнародного іміджу України відіграють ЗМІ та незалежні, недержавні українські дослідницькі центри й інститути, повідомлення і матеріали яких є одним з основних джерел інформації про Україну для зовнішнього світу [12; 13]. Проте в реальності це переважно декларація намірів.

Крім того, сприяє формуванню позитивного іміджу України й українська діаспора. Залучення її інформаційного, інтелектуального, культурного та фінансового потенціалу підвищує ефективність таких заходів, а політичний та суспільний вплив, якого в деяких державах набули представники української діаспори, виступає самостійним фактором формування позитивного іміджу України. Однак багато державних діячів, які керували країною після 1991 р., зробили політичну кар'єру в лавах компартії, де ніколи не ставилися до західної української діаспори з прихильністю [10]. Залучення діаспори й сьогодні до створення ефективного іміджу країни є мінімальним, хоча така діяльність потребує мінімальних державних фінансових затрат. Проте визначальним іміджотворчим фактором є сьогоднішня політична криза в державі, протистояння між владою і опозицією.

З іншого боку, сьогодні негативний міжнародний імідж України переважає її досягнення, особливо з огляду на силове придушення громадської непокори на Євромайдані, Антитерористичну операцію на сході держави тощо. Держава із таким іміджем є проблемною для укладання певних угод, формування політико-економічних відносин. Взагалі держава, яка тривалий час демонструє внутрішні негаразди, перманентність кризових явищ, не може сприйматись як рівноправний партнер в геополітичних розкладах.

Ще одним фактором, який не сприяє оптимізації іміджу України, є брак у політикумі дипломатів та фахівців із міжнародних медійно-культурних комунікацій, а українські прес-аташе та інші дипломати, які покликані працювати з громадськістю в українських посольствах за кордоном, не є достатньо кваліфікованими. Зрештою, й всередині країни бракує професіоналів у сфері іміджмейкінгу та зв'язків з громадськістю, яким можна було б доручити формування зовнішнього іміджу України.

Парадоксально, що Україна, будучи великою європейською державою, не привертає належної уваги західних ЗМІ (крім подій Євромайдану, а зараз – подій на Сході). Кількість представників зарубіжних ЗМІ, що працюють у Києві, постійно зменшувалася впродовж 90-х років, і на

сьогодні тут повноцінно працюють лише одиниці. Тому багато інформаційних матеріалів про Україну, які публікуються в західних ЗМІ, написані російськими кореспондентами.

Таким чином, поступово сформувався образ України як «несерйозної» країни з незрозумілим минулим, непевним майбутнім і нечітким геостратегічним вибором, що навіть спонукало колишнього Президента України Л. Кучму видати у 2004 р. книгу з промовистою назвою «Україна – не Росія». До створення негативного іміджу України доклали зусилля й російські чиновники, які визначали Україну як «країну-банкрута», яка не може навіть розплатитися за спожитий нею російський газ [10].

Цікаво, що, згідно із результатами дослідження громадської думки Центру Разумкова у 2008 р., на питання: «Яку роль відіграє Україна у відносинах Росія-ЄС?», було отримано такі відповіді: посередник – 13,4; жертва (розмінна монета) – 10,4; партнер – 7,7; перешкода – 7,6; загроза – 2; не грає ролі – 35,5; важко відповісти – 23,4 [14]. Отже, самі громадяни сприймають свою державу переважно як таку, що активно і самостійно не впливає на прийняття рішень на міжнародній арені, тому вибір геополітичної стратегії буде багато в чому залежати від міжнародних партнерів.

До того ж, очевидними є розбіжності між декларованою Україною стратегією зовнішньої політики у вигляді прагнення до євроінтеграції і млявими внутрішніми реформами, так само, як і між зовнішньополітичними уподобаннями еліти та громадськості. Серед українців теж немає єдиної думки стосовно геополітичної стратегії, що сприяє розколу у суспільстві. Так, за даними дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 р., на питання: «Як ви вважаєте, вступ до якої спільноти для України є пріоритетним?» було отримано такі результати: до Європейського Союзу – 46,4; до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном – 35,7; неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу з РФ – 10; важко відповісти – 15 [14]. Можна відзначити, що погляди на пріоритетного геополітичного партнера суттєво різняться й серед громадян України, що сприяє розколу в суспільстві.

Проте формування іміджу не повинно страждати від змін політичних еліт, має бути державна консолідована позиція з питань політики, економіки, інвестиційних і туристичних можливостей, що зміцнить позиції України на міжнародній арені. Зокрема Українська служба Deutsche Welle з'ясувала, чи можуть «позитивні» публікації про Україну в закордонних ЗМІ, розміщені у тому числі на рекламних засадах, вплинути на імідж держави? Український уряд виділив бюджетні гроші на «розміщення позитивних публікацій про Україну в провідних зарубіжних ЗМІ. Поряд зі встановленням пам'ятників Шевченкові та Голодомору і проведенням конференцій та семінарів «для просування зовнішньої політики України» такі публікації мають підтримувати позитивний імідж України. Між тим, як з'ясувала DW, «достукатися» до провідних німецьких видань з такими пропозиціями буде непросто: німецькі медіа дорожать репутацією і не практикують розміщення статей інакше, ніж на спеціально відведених для реклами шпальтах.

На думку Т. Ахеліса, президента мюнхенської піар-агенції Achelis & Partner Public Relations, імідж України на Заході гірший, ніж вона такою є насправді. При цьому він наголошує, що позитивний потік інформації з України все ж таки потрібен. «Треба говорити про Україну і про позитивні речі. Робота піарника цілковито дозволяє трохи сильніше виділяти позитивні речі, а негативні – не дуже інтенсивно згадувати» [15]. Можна погодитись із Т. Ахелісом, який радить для початку розробити серію прес-релізів про позитивні українські реалії. А після кількомісячного інформування журналістів їх варто запросити до України і дати можливість побачити туристичні принади на власні очі. Також потрібно використовувати так званих «носіїв іміджу». Зосередитися варто на культурі, туристичній привабливості, кухні або історії, оскільки політикою та економікою Україна не може привабити [15].

Як же спланувати діяльність, спрямовану на оптимізацію іміджу України для зміцнення її авторитету в геополітичному просторі? Яку доцільно обрати геополітичну стратегію, враховуючи міжнародний імідж України?

По-перше, в цьому напрямку повинна працювати одна інституція, яка досліджуватиме цю галузь, формуватиме рекомендації для різних гілок влади стосовно висвітлення тих чи інших

подій. Така структура повинна складатись із фахівців різних напрямів, оскільки це робота із засобами масової комунікації в галузі політичних, економічних, правових питань, а також пов'язана з мистецтвом, створенням української кіноіндустрії тощо.

По-друге, політики та державні установи повинні мати консолідовану позицію з різних питань, які висвітлюють Україну. Потреба здобуття влади змусила наших політиків зосередитись на внутрішній боротьбі один з одним, поділі України на Схід і Захід. Але такий штучний поділ не відповідає реальним поглядам населення держави, а публікації про «поділену Україну» і громадянську війну вже поширились у світових ЗМІ.

Як зазначає Д. Богуш, ніде у світі не приділяють так багато уваги політиці, як в Україні. Наприклад, дослідження TMA Communications, проведені для МЗС України, дозволяють зробити висновок про те, що фокус наших новин назовні виглядає так: 44 % – про політику, 19 % новин – про бізнес, але новини про політику переважно негативні. Ще один важливий чинник – джерела новин про Україну переважно не українські [9].

По-третє, Україна повинна проводити активну інформаційну політику: пропагувати власні здобутки та можливості, підтримувати українські інформаційні центри в різних країнах, просувати українські ЗМІ в різних мережах у світі тощо. Проте є необхідним й комплекс заходів з інформаційної безпеки держави, оскільки інформаційна війна ведеться із більш досвідченими державами.

По-четверте, формування позитивного іміджу України потребує належного фінансування, незалежно від того, хто перебуває при владі.

По-п'яте, імідж країни складається із відомих брендів. Серед українських брендів, які відомі за кордоном, можна виокремити тільки одиничні марки («Nemiroff», «Roshen»). Однак для такої великої європейської країни, яка має високий науковий потенціал, повинно бути більше відомих брендів і торгових марок, які закріплювали б позитивні асоціації з Україною. Вирішити цю проблему можна тільки через покращення умов для розвитку підприємництва та бізнесу (оптимальне оподаткування, унеможливлення корупційних схем тощо).

По-шосте, нагальним питанням є перетворення України на європейську державу не тільки за географічним становищем, а й за відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності. Для цього потрібне чітке визначення геополітичних пріоритетів і самовизначення її як суверенної держави із власними геополітичними та національними інтересами.

По-сьоме, оптимізації іміджу України сприятиме докорінна перебудова всієї політичної системи, оскільки й суспільство виявляє готовність до таких змін, й потребує виходу з кризи політична та економічна сфери. Тільки зміни умов функціонування політичному можуть унеможливити корупцію і зловживання владою.

На нашу думку, імідж України сьогодні є гіршим, ніж його сутнісне наповнення. Реальний стан політичної та економічної сфер у країні є вкрай тяжким, західні інвестори не бажають вкладати фінанси у таку нестабільну країну. За таких умов партнери прагнуть використати ресурси нашої країни в обмін на допомогу, яка може виявитись неефективною і тимчасовою. Тому доцільним є використання спочатку власного потенціалу, всіх ресурсів для покращення як ситуації у країні, так й міжнародного іміджу, і тільки після роботи в цьому напрямку вибудовувати відносини із стратегічними партнерами. Коли влада продемонструє здатність розв'язувати внутрішні проблеми, йти на компроміси із опозицією і громадянами, тоді Україна зможе стати рівноцінним партнером у геополітичних відносинах. На даний момент необхідно активно працювати у всіх напрямках, щоб зробити Україну популярною і престижною в світі, незважаючи ні на що. Зробити це суспільство може самостійно, без залучення держави. Для цього необхідно міцне співробітництво громадськості, професіоналів іміджмейкерів, представників культури, спорту та мистецтва, а також бізнесу.

Заявлена тематика потребує також подальших досліджень щодо моделювання відносин у системах «влада-суспільство» і «влада-опозиція» з метою їх покращення, що позитивно вплине на імідж України. Окремим напрямком для вивчення може бути брендинг країни, шляхи підвищення його ціннісного наповнення.

1. *Лавриненко Г.* Формування міжнародного іміджу України в західному світі (на прикладі Польщі) / Г. Лавриненко // Політологія. – 2011. – № 4 (111). – С. 149–154.
2. *Харченко Л. В.* Проблема формування позитивного іміджу України в контексті підготовки до ЄВРО–2012 / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 107–112.
3. *Євромайдан* врятував імідж України у світі – експерт [Електронний ресурс] // Уніан. – 2013. – 12 грудня. – Режим доступу :
<http://www.unian.ua/politics/862683-evromaydan-vryatuvav-imidj-ukrajini-u-sviti-ekspert.html>. – Назва з екрана.
4. *Чала Ю. В.* Формування національного бренду України в контексті інтеграції до світової економічної спільноти [Електронний ресурс] / Ю. В. Чала. – Режим доступу :
http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2011_2/11chjvses.pdf. – Назва з екрана.
5. *Інвестиції* [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу :
http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/tag?tag_id=244824888. – Назва з екрана.
6. *Швед В.* Сучасне положення України на економічній карті світу / В. Швед, А. Шибанов // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – № 33. – С. 216–219.
7. *Індекс* розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України) [Електронний ресурс]. – 2013. – 14 серпня. – Режим доступу :
<http://infolight.org.ua/content/index-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini>. – Назва з екрана.
8. *Аналіз* індексу конкурентоспроможності України в 2013–2014 рр. [Електронний ресурс] – 2013. – 09 вересня. – Режим доступу :
<http://infolight.org.ua/content/analiz-indeksukonkurentospromozhnosti-ukrayini-v-2013-2014-rr>. – Назва з екрана.
9. *Симановский Ф.* SWOT аналіз [Електронний ресурс] / Ф. Симановский. – Режим доступу :
http://freshle.com/wiki/index.php/SWOT_B7. – Названня с екрана.
10. *Богуш Д.* Будущее имиджа Украины [Електронний ресурс] / Д. Богуш // Українська правда. – Режим доступу :
<http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/11/5/4426894>. – Названня с екрана.
11. *Інформаційна* політика України: європейський контекст : монографія / [Л. В. Губерський, Є. Є. Камінський, Є. А. Макаренко та ін.]. – К. : Либідь, 2007. – 360 с.
12. *Інтеграція і різноманітність*: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових комунікаційних послуг / [Губерський Л. В., Камінський Є. Є., Ожеван М. А., та ін.] ; упоряд.: Л. Афанасьєва. – К. : Новий друк, 2005. – 120 с.
13. *Тихомирова Є. Б.* Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : [монографія] / Тихомирова Є. Б. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
14. *Соціологічні* опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу :
<http://razumkov.org.ua/ukr/index.php>. – Назва з екрана.
15. *DW*: «Позитивні» публікації про Україну. Покращення іміджу чи «джинса»? [Електронний ресурс] // Кореспондент. Net. – 2013. – 22 серпня. – Режим доступу :
<http://ua.korrespondent.net/dw/1595017-dw-pozitivni-publikaciyi-pro-ukrayinu-pokrashchennya-imidzhu-chi-dzhinsa>. – Назва з екрана.

Наталія Колесницька

Національний університет «Львівська політехніка»

НАЦІОНАЛЬНИЙ БРЕНДИНГ І ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Natalia Kolesnytska. National branding and its specific application in Central-Eastern Europe's countries

The article reviews various approaches to the definition of «brand». The main emphasis is made on the definition of «state's brand», which the author explains as: state's brand - a set of characteristics (name, term, sign, symbol, picture, slogan, etc.), which combine an idea of the country for themselves, an exclusive and positive characteristics of the country and allocate it among other countries. It has been specified the objective components of country's brand: features of the sectoral specialization of the country, the availability of export potential, territorial location and transport development, intellectual and innovative capacity and its compliance with the objectives of the country, the level of social development, the status of the production capacity and generated investment activity, etc. It is posted to review several types of national brand typology. Requirements for the successful advancement of the country in the world are specified. The basic functions to be performed by the successful brand are highlighted. Also it is taken into account the principles of successful positioning. Author highlighted the definition of «regional brand» and «political and communicative mechanisms». The importance of sensible information policy for the development and promotion of individual brands of the country is emphasized. The author points to the areas tourist attraction as a factor in building a successful brand of the country. The examples of national brands of Poland and Estonia are under analysis.

Key words: brand, state, region, political and communicative mechanisms, Central-Eastern Europe's countries, branding strategy.

У сучасному світі будь-яка територія (країна, регіон, місто) конкурує з іншими територіями за залучення трудових ресурсів, інвесторів, туристів і т. п. В умовах глобалізації, постійного росту конкуренції, вирівнювання умов господарювання на різних територіях, маркетинг території, її імідж і бренд виходять на перший план, тому все більше країн цілеспрямовано займаються маркетингом своїх територій, формуванням власного бренду, які обумовлюють інвестиційну й туристичну привабливість місцевості. Саме ці чинники актуалізують проблему національного бренду в науково-теоретичному аспекті.

Аналіз відповідної літератури засвідчив, що бренд країн у своїх працях досліджували сучасні вітчизняні політологи Т. Нагорняк, Є. Тихомирова, О. Шевченко, О. Семченко, але відсутній комплексний політологічний аналіз національного бренду, у тому числі – країн Центрально-Східної Європи. Саме тому дану розвідку присвячено висвітленню засад, мети і етапів брендингу на прикладі країн ЦСЄ.

Політико-комунікативними механізмами бренду території є спеціально створений інформаційний об'єкт, який фіксує вагомі ознаки і властивості суб'єкта комунікації (держави, регіону) і завдяки якому можна змінити тональність та сприйняття суб'єкта на політичній арені. Феномен бренду територій в системі політичних комунікацій відрізняється своєю багатогранністю. Бренд як комунікативна система включає весь комплекс доступної і легко впізнаваної інформації, яка містить у собі не тільки індивідуальні атрибути (візуальні елементи), але й образ, імідж, репутацію території. Також бренд – це цілісний образ, набір асоціацій, що виникають у людей, який під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів може змінюватись при загалом незмінних якостях території.

Під національним брендом можна розуміти цілісне символічне уявлення про державу, що склалося у свідомості цільової аудиторії на основі особистого досвіду або в результаті ряду цілеспрямованих інформаційних впливів в контексті реалізації інформаційної стратегії щодо формування в масовій свідомості уявлення про країну.

Бренд країни – сукупність характеристик (назва, термін, знак, символ, малюнок, слоган тощо), які об'єднують уявлення самої країни про себе, містять її ексклюзивні та позитивні

характеристики та виділяють її серед інших держав світу. Також бренд країни пояснюють як внесок певної нації, яка зацікавлена у підтримці свого позитивного іміджу, в активи глобальної економіко-політичної системи [1, с. 62].

Для успішної реалізації бренд країни розробляється та просувається зсередини і в першу чергу спрямований на пропагування національних показників країни у світі. Подекуди такі характеристики як обсяг ВВП, політична система чи культура трактуються як певний політичний бренд, тобто як певний рівень довіри до країни з боку інвесторів. За наявності бренду держави можна оцінювати (так як товар): агресивні – миролюбні, надійні – ненадійні тощо [2, с. 88].

Бренд держави можна розглядати у двох вимірах – індивідуальному й публічному. Перший стосується індивідуального сприйняття держави, а публічний – колективного уявлення про неї. Бренд країни різний у різних суспільних групах однієї країни. Розбіжності можуть обумовлюватися різними чинниками, наприклад, особистими контактами з певною країною (туристична поїздка, праця, придбання чи особисте використання товару, виготовленого в тій чи іншій країні). Значний вплив при цьому мають стереотипи, вороже ставлення, реалізація потреби самозбереження своєї нації, відданість націоналістичним ідеям, плекання власної культури, посилення етноцентричних тенденцій.

Бренд держави не пов'язується з економічним рівнем її розвитку, але з ідеологічною політикою чи історичними подіями. Бренд не є статичним феноменом, проте дуже важко його змінити, а в деяких випадках простіше збудувати нові асоціації з певною державою, аніж змінити чи зруйнувати старі.

Розробником типологізації брендів вважається С. Анхольт. Він, зокрема, здійснив наступну типологізацію [3]:

- бренд країни як імідж її першої персони;
- бренд країни як взірць надійності (її інвестиційного клімату, рольового статусу в міжнародному партнерстві, політичної стабільності);
- країна як бренд її національного виробництва (економічних товарів і послуг, високої моди, світового інтелектуального потенціалу, дослідницьких проектів);
- бренд країни як перспективність її наукових технологій і ВПК;
- бренд країни туризму.

В процесі прийняття рішень ми спираємось більше на емоційні, ніж на раціональні мотиви. Знаючи це, у своїй політиці слід приділяти увагу змішуванню раціонального та ірраціонального. Саме таким чином і з'являється бренд. Бренд повинен мати додаткові переваги і бути відомим для споживачів. Із часом розроблений командою образ починають асоціювати з певним рівнем довіри, якості та задоволення потреб. Тобто бренд стає інструментом, що дозволяє визначитись й обрати, впізнати основні ознаки [4].

Як зазначає О. Зубик, бренд країни повинен відповідати таким вимогам [5]:

- він має бути оригінальним та асоціюватися з країною;
- легко піддаватися змінам та нововведенням відповідно до міжнародної ситуації;
- використовувати постійні цінності та культурні особливості країни;
- для його створення та просування необхідна професійна в різних сферах команда, яка має бути аполітичною та інтернаціональною;
- мати в наявності слоган (назва країни – обов'язкова) та логотип, який містив би елементи державної символіки (герб, прапор).

На думку Е. Галумова, бренд держави повинен виконувати ряд комунікативних функцій, в числі яких – ідентифікація (полегшення сприйняття інформації про позитивні сторони життя країни); ідеалізація (забезпечення режиму найбільшого сприяння образів держави, проектування на аудиторію тих його характеристик, які є найбільш важливими для конкретної цільової групи); протиставлення (підготовка ґрунту для створення позитивного бренду своєї країни на основі брендів інших країн або минулого своєї країни); номінативна функція (виділення держави в геополітичній ситуації серед інших держав, демонстрація її

відмінних якостей); естетична функція (облагородження створеного країною враження); адресна функція (спрямованість бренду до конкретної цільової аудиторії) [6, с. 5].

Для успішної реалізації зазначених функцій, з точки зору Е. Галумова, необхідно задіяти такі способи, як позиціонування (створення сприятливого для об'єкта інформаційного середовища), маніпулювання (переключення уваги на інший об'єкт), міфологізація (переклад тексту на емоційну мову), вербалізація (деталізація і акцентування інформації, її підготовка для сприйняття аудиторією як усного мовлення будь-якої особи) [6, с. 6].

Мета брендингу – забезпечення присутності бренду в інформаційному просторі, впізнання бренду, припливу фінансових ресурсів на територію, трансляція національних рішень та ініціатив. За аналогією з побудовою бренду в бізнесі, бренд країни повинен забезпечити ідентифікацію суб'єкта всередині країни і за її межами. Він повинен бути віддзеркаленням кращих рис ментальності й традицій населення території, виконувати ідеологічну функцію, об'єднуючи населення для виконання спільних завдань. За своєю суттю бренд – це квінтесенція місії і стратегії розвитку країни.

Бренд не створюється природнім шляхом, а є продуктом усвідомленого і керованого осмислення. Штучність бренду передбачає управління його створенням і поширенням, наявністю замовника, кваліфікованої групи розробників, інформаційних і фінансових ресурсів, чітко сформульованого технічного завдання, програми створення і просування бренду, моніторинг ефективності бренду, механізм підтримки та розвитку.

Брендинг займає одну з провідних ролей у реалізації імідж-стратегії країни. Адже створення яскравого та стійкого бренду, що заснований на розмаїтті вражень предметно-просторового середовища, і атмосфері, що виникає у надрах людських взаємовідносин, дозволяє швидко залучити інвестиції, створити нові робочі місця, сприяє динамічному розвитку, підвищенню соціальної стабільності громади, реалізації національних програм розвитку. Таким чином, успішний бренд позначається на якості економічного, соціального та культурного життя.

Бренд країни розрахований на мешканців і потенційних жителів, яким необхідно надати умови для життя і розвитку; на бізнесменів та інвесторів – для яких потрібно створити комплекс умов для господарської діяльності (господарський клімат); на владу, міжнародні організації, університети – необхідно забезпечити комплекс умов для адміністративної, соціокультурної, освітньої діяльності; на туристів, котрим необхідно забезпечити комплекс умов для тимчасового перебування.

Формувати бренд країни можна поетапно [7, с. 302]:

1. Етап оцінки: оцінка фактичного бренду шляхом визначення думок цільової аудиторії або експертним шляхом; оцінка інвестиційного потенціалу за рядом факторів, що справляють найбільший вплив на переваги; оцінка можливостей щодо реалізації потенціалу (SWOT-аналіз); оцінка потенційного місця у середовищі (цільових ринків бренду).

2. Етап визначення «точок росту»: виявлення потенційних бренд-утворюючих факторів, (умов, можливостей, особливостей), які потенційно, за умови привертання до них уваги, можуть сформувати (або змінити у потрібному напрямку) бренд країни, визначення «точок росту», тобто пріоритетних напрямів розвитку.

3. Етап програмування необхідного бренду: формулювання основних характеристик визначеної території, планованих до створення.

4. Етап підготовки: складання бюджету, вибір каналів комунікації.

5. Етап реалізації: здійснення комунікаційних заходів, коригування програми.

6. Етап підведення підсумків: оцінка результатів – формування бренду і постановки наступних завдань щодо його поліпшення.

До основних процесів реалізації програми формування бренду країни відносять наступні [8]:

1. Інформаційно-рекламна діяльність з просування інвестиційного бренду країни. Маркетингова стратегія передбачає формування і впровадження в життя визначених напрямків інвестиційної політики, що сприяють залученню інвестицій. Однак, одні

тільки загальні принципи, без адекватних інструментів і методики роботи з потенційними і діючими інвесторами, не можуть принести очікуваного ефекту. Тому особлива увага, з погляду максимальної реалізації інвестиційного потенціалу країни, повинна приділятися відповідним технологіям роботи з інвесторами, практичним методам реалізації інвестиційно-маркетингової стратегії та політичній комунікації. Найбільш ефективними з них є:

- проведення PR - кампаній;
- розповсюдження рекламної інформації;
- цільова участь у міжнародних виставках, ярмарках;
- організація міжнародних виставок і ділових презентацій.

2. Проведення рейтингової оцінки. У країнах Центрально-Східної Європи широко застосовується практика звернень органів влади до рейтингових агентств із замовленням на проведення дослідження і присвоєння відповідного інвестиційного (кредитного) рейтингу. Крім того, оцінка незалежних експертів дозволяє органам влади виявити слабкі місця і попередити появу потенційних ризиків. Держава, якій привласнено достовірне високе значення рейтингу, вигідно відрізняється на тлі сусідів і, звичайно, саме на неї звертають увагу інвестори.

3. Розроблення інвестиційних проектів у пріоритетних для країни галузях економіки, а також проектів, націлених на відновлення і поліпшення діяльності країноформуючих підприємств.

4. Формування паспорту інвестиційних проектів.

5. Формування на державному рівні інфраструктури, що сприяє залученню і здійсненню діяльності інвесторів, включає створення і забезпечення діяльності Агентства із залучення інвестицій, комісії досудового вирішення спорів, здійснення на постійній основі виставочної діяльності з інвестиційної тематики, формування системи венчурного кредитування суб'єктів малого підприємництва за участю місцевих банківських та інших фінансових організацій і т. д.

6. Здійснення заходів, спрямованих на розроблення і прийняття відповідних нормативно-правових актів, що спрощують здійснення інвестиційної діяльності.

7. Підготовка кадрового складу, що спеціалізується на розробленні, експертизі, моніторингу реалізації інвестиційних проектів, підготовці матеріалів, організації і проведенні міжнародних інвестиційних семінарів і виставок, розробленні і впровадженні сучасних методик активізації інвестиційної діяльності.

В. Олінс, консультант з питань брендингу уряду Великої Британії, пропонує такі етапи кампанії щодо створення успішного бренду країни [9] :

1. Утворити координаційну раду з представників уряду, промисловості, культури, освіти та засобів масової інформації для початку розробки програми.

2. Провести соціально-політичний моніторинг громадської думки (використовуючи елементи якісного та кількісного аналізу).

3. Сформувати систему політичного консалтингу, тобто провести низку консультацій з політичними і громадськими лідерами, які мають значний вплив на формування громадської думки, з метою визначити сильні та слабкі позиції і порівняти їх з результатами внутрішніх та зовнішніх досліджень.

4. Визначити головну ідею, на якій ґрунтуватиметься генеральна стратегія програми формування бренду. Визначити найбільш ефективні позиції, які точно характеризують унікальні характеристики нації та держави, що будуть використовуватися як база для подальшої реалізації програми (при цьому Олінс рекомендує почати перейти від описових характеристик країни, що займають цілий аркуш, звужуючи їх до параграфу, абзацу і, зрештою, до влучного словосполучення, яке надалі буде виконувати роль слогана).

5. Розробити графічні та візуальні атрибути програми. Не обмежуватися лише логотипом та розміщенням реклами в туристичних збірниках, а, відповідно до загальної концепції, оформити аеропорти країни та посольства країни за кордоном, тобто все, що є «візитною карткою» країни.

6. Створити систему управління зовнішніми і внутрішніми комунікаційними потоками, в яких висвітлюються події всередині країни (особливу увагу приділити повідомленням із сфери туризму, економічного клімату країни та захисту прав людини).

7. Реалізацію програми здійснювати на засадах співробітництва політичних інститутів з неурядовими структурами.

Важливу роль відіграє інформаційна складова бренду країни. Сюди можемо віднести:

- мас-медіа – інформаційні потоки, розраховані на велику, гетерогенну аудиторію, як правило, розділену просторовими і часовими бар'єрами. Донесення інформації про свою державу завдяки періодичним друкованим виданням, телебаченню та радіомовленню та особливо через Інтернет;

- соціальна – полягає в задоволенні потреб людей у житті, праці, підтримці здоров'я, в соціальних гарантіях, яка теж у тій чи іншій формі формує бренд;

- культурна, спрямована на задоволення культурних потреб населення, залучення його до творчості художньої культури, створення умов щодо самореалізації особи у творчості й аматорстві. Представлення країни на міжнародній арені як культурної, талановитої нації.

Реалізація формування сприятливого внутрішнього й зовнішнього бренду на державному та міжнародному рівнях, побудова й зміцнення тісних відносин взаємозв'язку й співробітництва з іншими країнами й державами приведе до:

- підвищення значення бренду;
- підвищення соціального оптимізму й патріотизму жителів країни;
- підвищення інвестиційної привабливості, отже, збільшення обсягу інвестиційних вкладень в економіку й росту добробуту населення;

- залучення висококваліфікованих кадрів з інших територій, збереження і прирощення власного інтелектуального потенціалу;

- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва й малого бізнесу, розширення сфери послуг;

- підвищення конкурентоспроможності місцевої продукції;

- підвищення й зміцнення позитивних факторів, що формують суспільну думку про країну;

- посилення ролі соціальної системи в розвитку економічного потенціалу держави.

Якщо говорити про застосування брендингу країнами ЦСЄ, то для Польщі створення національного бренду стало актуальним завданням, після того, як було прийняте рішення про вступ країни до Європейського Союзу. Згідно з проведеними дослідженнями, на початку 90-х років минулого століття громадяни західноєвропейських країн згадували Польщу у зв'язку з антикомуністичною профспілкою «Солідарність» і швидкою перебудовою економіки за допомогою «шокової терапії». В 2001 році рекламне агентство DDB провело в Західній Європі дослідження образу Польщі, в результаті якого з'ясовано, що країна асоціюється із хаосом в економіці, повільністю, горілкою, католицькою церквою, махінаціями і автомобільними крадіжками.

Польщі бракувало позитивних символів, які були б добре впізнавані за кордоном. Герб країни (орел) для іноземців зливався з аналогічними символами на інших гербах, емблема «Солідарності» ще не забулася, але в 1997–2001 роках її скомпрометували дії новоствореного уряду. Крім того, перетворення «Солідарності» на політичну категорію означало, що цей символ не може бути використаний як загальнонаціональний; польські бренди соціалістичних часів не витримали відкриття ринку на початку 90-х – вони не були конкурентоздатними усередині країни.

Перша спроба змінити негативні тенденції в сфері формування національного брендингу була здійснена польським урядом у 1996 році початком програми «Бренд – брендам» (Marka – Markom). Її метою було підтримати польські бренди всередині країни і за кордоном, організація промо-акцій для польських підприємств, публікація матеріалів про традиції національної промисловості.

З кінця 90-х років за просування позитивного образу Польщі за кордоном відповідає Агентство з іноземних інвестицій (РАІ), що розробило і провело в Західній Європі і США рекламну кампанію по залученню інвестицій в країну за рахунок створення динамічного і сучасного іміджу польської економіки. Цільовою аудиторією були керівники західних компаній, які приймали рішення про інвестиції та провідні західні економісти і маркетингові експерти. У ході реалізації цього проекту РАІ розміщувала рекламні ролики в бізнес-програмах провідних міжнародних телеканалів від World Service до CNN, а також рекламні макети в найбільших ділових газетах Західної Європи і США. Агентство також організувало кілька поїздок у Польщу провідних журналістів західних видань, щоб вони змогли особисто переконалися в серйозності й позитивному характері змін, що там відбулися.

Проте, ця програма не була досить ефективною через її вузьку спрямованість – залучення інвестицій та специфіку цільової аудиторії. Тому Міністерство закордонних справ Польщі перейняло естафету просування бренду країни (2001 рік) і оголосило тендер на створення національного логотипу, що міг би широко використовуватися на своїй території і за кордоном. Було розроблено логотип, що містить назву країни (Polska), виконаний «вільним», «неформальним» шрифтом, де буква «k» нагадує людину, що запускає повітряний змій у червоно-білу клітку. На думку авторів логотипу, «вільний шрифт» і повітряний змій символізують волю й індивідуальність, а ідея польоту – нагадує про тих польських громадян, що залишили батьківщину та зробили значний внесок у науку і культуру інших країн.

У червні 2002 року новий логотип Польщі був офіційно презентований прем'єр-міністром країни і була розпочата реалізація широкомасштабної міжнародної PR-програми з його використання: у рекламі Польщі за кордоном, на упаковці польських експортних товарів і на друкованих матеріалах польських компаній, на бігбордах, присвячених швидкому вступу Польщі в ЄС [1, с. 93].

Для реалізації концепції державного бренду Естонії було виділено близько 40 млн естонських крон і залучено фахівців з британського агентства Interbrand. Британські спеціалісти провели маркетингові дослідження всередині Естонії і п'яти інших країнах (Німеччині, Великобританії, Фінляндії, Швеції і Росії). У кожній з них було опитано по 15 осіб, які протягом останнього року відвідували Естонію в якості туристів, з діловими поїздками тощо. За результатами досліджень, найбільш характерною рисою Естонії виявилися середньовічні будинки Талліна, естонська культура і мова. Розроблений логотип нагадує географічний контур країни з текстом «Welcome to ESTonia», виконаний в червоно-білих кольорах. Слоган кампанії – «Positively Transforming» можна передати як «Змінюється в правильному напрямку». Цей логотип буде наноситися на поштові конверти, естонські візи, на сувеніри, упаковку експортних товарів. Елементи національного логотипу пропонується застосовувати в символіці національної авіакомпанії і Таллінського морського порту, на таллінських таксі та фасадах міських готелів.

Оскільки в Естонії відсутні високотехнологічні бренди (Фінляндія має Nokia, Швеція – Volvo), вона представляє себе як «зелену країну», сподіваючись привернути увагу прихильників охорони навколишнього середовища та екології, іноземних інвесторів [1, с. 132].

Іноді національним брендом країни залюбки виступає туристична індустрія, яка відіграє важливу роль у економіках більшості країн Центрально-Східної Європи. У Естонії вона генерує близько шостої частини ВВП. Найбільш помітним винятком є Румунія, де цей показник становить лише вісімнадцяту частину ВВП. Слід підкреслити, що бренди країн Центрально-Східної Європи є досить неоднорідними і значущість туризму в національному бренді кожної з них дуже різниться. Найяскравішим прикладом суб'єктів, які в розробці національного бренду поставили на туризм і не помилились, можуть слугувати країни Прибалтики, а також Болгарія та Румунія, в яких, незважаючи на географічну близькість і багатоманітність схожих атракцій (природних, культурно-історичних, архітектурних та інших туристичних ресурсів, що приваблюють туристів, спонукають до здійснення подорожей), рівні розвитку сфери туризму суттєво відрізняються.

На початку 1990-х рр. туристична активність була зумовлена зростаючим інтересом до країн Центрально-Східної Європи у зв'язку із розпадом соціалістичної системи і падінням «залізної завіси». В цей період між державами регіону також активно розвивалося взаємне співробітництво, проводилась активна зовнішньоекономічна політика, спрямована на залучення іноземних інвесторів. Проте згодом загальний темп росту втратив швидкість, досягнувши свого піку у 2004 р., і відтоді зменшувався. У цьому можна вбачати загальну помилку всіх країн, адже була унікальна можливість створити загальний національний бренд всіх цих країн, яким володіє, наприклад, ЄС. Та кожна з країн обрала власний шлях і власні приклади позиціонування.

Аналіз індексів національних брендів засвідчує, що такі країни як Естонія, Словаччина, Чехія та Литва займають високі позиції у рейтингах і, відповідно, досягають значних обсягів туристичних потоків та доходів від них, що підтверджує гіпотезу про тісний кореляційний зв'язок цих величин.

Отже, бренд є одним з головних факторів успішного позиціонування країни. Бренд держави можна визначити як спрощений символічний образ всієї сукупності інститутів влади держави, як заснований на їхній реальній діяльності, так і створюваний стихійно або цілеспрямовано на основі міфів і стереотипів масової свідомості, який формує стійкі політичні мотивації людей. Бренд часто поширює «прикрашену» інформацію про державу, яка покликана викликати позитивний інтерес у міжнародній громадськості, зруйнувати негативні стереотипи, які шкодять репутації країни. Саме тому країни Центрально-Східної Європи роблять ставку на туристичні принади власних територій, на культуру й історію. Перспективним напрямом подальших студій може стати розробка методології побудови успішного національного бренду постсоціалістичних країн, у тому числі – й України.

1. *Шевченко О. В.* PR-технології в міжнародних відносинах (європейський досвід та перспективи України) : [монографія] / Шевченко О. В. – К. : Центр вільної преси, 2003. – 187 с.

2. *Сльозко О.* Бренд країни у світі – як фактор її конкурентоспроможності на світовому ринку / О. Сльозко // Проблеми світової політики : зб. наук. праць. – К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009. – Вип. 61. – С. 88–92.

3. *Нагорняк Т.* Бренди країн світу. Імідж українських регіонів у контексті розбудови бренду «Україна» [Електронний ресурс] / Т. Нагорняк // Український науковий журнал «Освіта регіону». – Режим доступу :

http://www.social-science.com.ua/index.php?idd=jornal_content&jornalcontent=62&tema=social_communication [01.02.2014].

4. *Гончарук Н. С.* Брендінг і його становище в Україні [Електронний ресурс] / Н. С. Гончарук, О. О. Петрашак. – Режим доступу :

http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66826.doc.htm [05.02.2014].

5. *Зубик О.* Імідж України: погляд з-за меж [Електронний ресурс] / О. Зубик // Всеукраїнська експертна мережа. – Режим доступу :

http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11063 [01.02.2014].

6. *Галумов Э. А.* Международный имидж современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития» / Э. А. Галумов. – М., 2004. – 26 с.

7. *Королько В. Г.* Основы публичных рилейшнз / Королько В. Г. – К. : Ваклер, 2001. – 528 с.

8. *Регіональна програма «Формування інвестиційного іміджу м. Севастополя на 2006–2008 роки»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://seinvest.gov.ua/download/Image-ukr.pdf> [10.02.2014].

9. *Ollins Wally.* Trading Identities: Why Countries and Companies are Taking on Each Other's Roles [Електронний ресурс] / Ollins Wally. – Режим доступу :

<http://www.amazon.co.uk/Trading-Identities-Countries-Companies-Taking/dp/0953559831> [23.02.2014].

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ І ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ДОСВІД СУСІДІВ

Bulbeniuk Svitlana. The democratization and the European integration strategy of modern Ukraine: national specifics and experience of neighbors.

The relationship between political strategy of the state (first of all on the basis of studying the experience of democratic transformations) and the foreign policy vector of national development on the example of Ukraine and countries of Central and Eastern Europe is examined. The author seeks to find answers to the question: «What is the ideological guidance for national development of modern Ukraine?»; «Experience of our closest neighbors - Central and Eastern Europe - may be useful in identifying these ideological landmarks for Ukraine?»; «Should such ideological orientations be based on clearly defined ideological and political (doctrinal) bases or be as politically neutral?».

The proposed research of the structure of European integration strategy because of the burning social and political realities of Ukraine distinguish the most problematic areas of political, social, economic and cultural space of national society. Based on the experience of the process of democratic transformation and holding of European integration in Poland, Hungary, Romania and other CEE countries are attempting to define «strong» and «weak» sides of these processes for the further consideration of their formulation of national politics and the foreign policy strategy of systemic transformation.

The author's view on the problems and prospects of development of civil society in Ukraine in view of events (in fact - for the most significant recent history of national tests) is presented by late 2013 - early 2014.

Key words: democratic transformation (democratization), European integration, civil society, Ukraine, Central and Eastern Europe (CEE).

Питання здійснення успішного демократичного транзиту як провідного вектору національної внутрішньої політики й ефективної реалізації євроінтеграційних прагнень як ключового напрямку вітчизняної зовнішньої політики залишаються в центрі уваги і науковців, і політиків в Україні фактично вже третє десятиліття. Звісно, дискусії з означеної проблематики час від часу загострюються і вщухають, заміщуючись більш злободенним на певний проміжок часу порядком денним. Втім, саме окреслені питання залишаються не тільки важливими політико-управлінськими, але й світоглядно-аксіологічними для соціополітичного становлення і розвитку національної державності, а необхідність остаточного їх вирішення назріла вже давно, зайвим підтвердженням чого стали події останніх місяців 2013 року в Україні.

При підготовці цієї статті були використані дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців останніх років (переважно праці 2011-2013 років видання), присвячені розгляду питань здійснення демократичних перетворень та євроінтеграційних стратегій у країнах Центральної і Східної Європи, а також вивченню проблем розвитку сучасного глобалізованого світу. На особливу увагу заслуговує колективна робота «Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті XXI століття» (2012) [1], в якій автори – науковці Польщі, Угорщини, Румунії – пропонують обґрунтований аналіз результатів і наслідків євроінтеграційної політики в своїх країнах, що, беззаперечно, має стати в нагоді для подальших розвідок з означеної тематики для українських дослідників. Варто відзначити і праці вітчизняних науковців – монографії А. Гальчинського «Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти» [2] і М. Лендъєл «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи» [3] та колективну роботу «Державне управління та європейська інтеграція: еволюція поглядів (навчальний посібник)» [4], в яких подана системна оцінка спроб здійснення системних перетворень в Україні в останні десятиліття, а також сформульоване авторське бачення майбутніх перспектив демократичного й європейського транзиту нашої країни.

Окрім того, автор використала дослідження таких авторитетних науковців, як А. Турен (розвідка «Соціологія без суспільства», де висвітлюються проблеми і перспективи трансформації сучасного, тобто постіндустріального суспільства) [5] та У. Бек (праця «Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова економія», в якій викладений системний – економічний, політологічний, соціологічний – аналіз сьогодення та його ключових «центрів впливу» – «метавлади» і «контрвлади» за авторським визначенням) [6]. Для розуміння перспектив укорінення норм і цінностей демократії в українському суспільстві суттєву роль відіграла монографія вітчизняної дослідниці Т. Федорчак «Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні і зовнішні виміри», в якій авторка робить наголос на необхідності врахування при здійсненні системних демократичних перетворень у посттоталітарних країнах як формальних, так і неформальних факторів соціополітичного характеру [7]. У статті російського науковця І. Левіна «Людина і політика в “індивідуалізованому суспільстві”» [8], у свою чергу, представлений огляд альтернативних ідеологій та ідейно-політичних течій, які сформувалися і дістали подальшого розвитку в останні десятиріччя під впливом глобальних змін постсучасності.

Зважаючи на безсумнівну актуальність вищезазначеної проблематики, метою даної статті є спроба авторського осмислення перспектив демократичних перетворень і здійснення євроінтеграції в сучасній Україні з урахуванням досвіду країн-сусідів. Завданнями цієї статті є: 1) висвітлення проблематики визначення світоглядних й аксіологічних засад (ідеологічного та/або позаідеологічного характеру) системних перетворень у стратегії національного державотворення; 2) розгляд можливостей запозичення досвіду здійснення демократичних транзитів та розгортання євроінтеграційних процесів на прикладі Польщі, Угорщини, Румунії; 3) з'ясування проблемних та «больових» точок у процесах демократизації й євроінтеграції українського суспільства.

Соціально-політичні зрушення (наразі, на погляд авторки, їх ще зарано остаточно класифікувати – соціальний протест, суспільно-політичний рух, соціально та/або політична революція тощо), які спостерігалися в останні місяці 2013 року в Україні, дали новий, надзвичайно потужний поштовх для активізації дискусій про перспективи й проблеми системної трансформації нашої країни, частиною якої, безумовно, має стати й комплексна національна геополітична стратегія. Власне, на наше переконання, питання геополітичного вибору як зовнішньополітичного вектору національного розвитку та розгортання реальних, а не декларованих (як це відбувалося в останні двадцять два роки), та продуманих реформ і мають розглядатися виключно у тісному взаємозв'язку. Адже Україна, яка історично й географічно перебуває на міжкультурному або навіть міжцивілізаційному перетині Європи і Азії (Євразії) багатьма науковцями та політиками розглядається як лімітроф, «буферна зона» чи навіть «сіра зона», що значно ускладнює прогнозованість як національної внутрішньої політики, так і зовнішньополітичних стратегій.

До того ж, якщо сучасне суспільство, за словами авторитетного французького соціолога А. Турена, набуває «трансекономічних» та зокрема «трансполітичних» ознак [5, с. 6-7], вітчизняний соціум сьогодення – це надзвичайно складний, суперечливий, динамічний трансполітичний і транссоціальний феномен, вектори розвитку якого визначаються і внутрішніми, і зовнішніми акторами. Причому, як це не прикро, пропорція впливів цих внутрішніх і зовнішніх акторів за майже двадцять три роки національної державності засвідчує не на користь перших. Отож не дивно, що ані в часи відносного соціального й політичного спокою (так званих «стабільності», «покращення» і т. ін.), ані в найбільш буремні, знакові миті й періоди новітньої історії в наукових, академічних колах та у вітчизняному політикумі не вщухали дискусії щодо необхідності визначення світоглядних орієнтирів національного розвитку, які дозволили б, перш за все, постати Україні як суверенній і незалежній державі де-факто, а не де-юре.

Якими можуть бути названі світоглядні орієнтири національного поступу; Досвід яких наших найближчих сусідів – країн Центральної і Східної Європи – може бути корисним при визначенні цих світоглядних орієнтирів для України; Чи повинні такі світоглядні орієнтири

спиратися на чітко визначені ідейно-політичні (доктринальні) засади або бути максимально політично нейтральними – саме на ці питання спробує відповісти представлена стаття.

На нашу думку, при визначенні світоглядних орієнтирів національного розвитку для України обов'язково мають бути враховані наступні три найважливіші суспільні ознаки, сформульовані знайомим вітчизняним науковцем, професором А. Гальчинським. По-перше, одиниця виміру суспільства – національна одиниця, яка визначається насамперед соціально-економічними функціями. По-друге, цілеутвердження суспільства, що залежить від домінуючої у ньому ідеї соціалізації. По-третє, конструктивізм як здатність «встановлювати порядок у сферах, де насилля, пристрасті чи групова замкнутість призводять до криз чи руйнування індивідів та спільнот» [2, с. 275].

Розглядаючи першу позицію, запропоновану А. Гальчинським, варто зауважити, що практична відсутність ефективних соціальних й економічних реформ, надзвичайна корумпованість економіки й усього суспільства в цілому, різке падіння України за два десятиріччя з позицій однієї з потенційно найперспективніших економік Європи до статусу однієї з найбідніших європейських країн нині – це, беззаперечно, неповний перелік найбільш важливих місць національної економічної системи. Втім, така важлива її складова як так званий «соціальний» або «людський капітал» – те, що передовсім дає підстави доволі оптимістично дивитися на майбутній розвиток означеної національної одиниці виміру вітчизняного соціуму, на можливості інтеграції української економічної системи у світову економіку не в якості периферійного гравця «третього світу», який виконує функції виключно сировинного придатку та джерела наддешевої робочої сили, що ми бачимо сьогодні. На користь такої позиції свідчать зокрема традиційна для українства ментальність сумлінного трударя, з одного боку, та досить високий рівень соціально-професійної мобільності найактивніших верств вітчизняного суспільства, що є здобутком останніх десятиріч, з іншого. Адже, як підкреслює відомий німецький соціолог та політичний філософ У. Бек, конкурентність національних економічних систем у глобалізованій економіці постіндустріалізму, коли метавлада світової економіки домінує над державами, забезпечується «екстериторіалізованою реорганізацією без всесвітньо державних структурних рамок» та формуванням «суспільства індивідів», в якому безмежна мобільність є властивістю капіталу, а не праці» [6, с. 95]. Метою ж розвитку національної одиниці вітчизняного соціуму у найближче десятиріччя має стати, на наш погляд, закріплення за Україною місця у «напівпериферійній зоні» світової економіки поряд з країнами Центральної і Східної Європи, з якими в ідеалі може сформуватися окремий сектор глобального соціального капіталу.

На переконання автора, питання цілеутвердження сучасного українського суспільства, виходячи з позицій домінуючої у ньому ідеї соціалізації, є більш складним у вирішенні порівняно з попереднім, тому що воно охоплює більш складну царину людських відносин – світоглядно-аксіологічну, яка формується, на відміну від економічної системи того чи іншого суспільства, не десятиліттями, а зазвичай впродовж кількох століть. Одним з ключових питань цілеутвердження українського суспільства наразі є наступне: чи має таке цілеутвердження бути ідеологічно забарвленим або позаідеологічним? Однозначну відповідь на нього, з огляду на надскладні соціополітичні реалії сьогодення, надати вельми проблематично. Адже, з одного боку, в останні місяці 2013 року та на початку року 2014-го ми бачимо надзвичайний суспільний підйом під гаслами національної єдності й спільних євроінтеграційних прагнень, що дає підстави дослідникам проводити певні паралелі з подіями посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. З іншого боку, і через двадцять два роки у значній частині українських громадян домінуючою рисою їх соціополітичної (само)ідентифікації залишається так звана «совковість», рисами якої є домінування патерналістських очікувань, тяжіння до «сильної руки» у владі, ірраціональне прагнення повернутися у втрачений радянський «рай» та схильність обвинувачувати у всіх своїх бідах демократію як втілення всесвітнього «Зла» і незалежність як історичне непорозуміння. Причому подібні настрої підігруються ззовні,

що не може не ускладнювати як внутрішньополітичну ситуацію в Україні, так і намагання нашої держави здійснити нарешті доленосний геополітичний вибір.

Втім, необхідно підкреслити, що такі посткомуністичні трансформації, їх характер, динаміка перетворень, соціокультурне середовище, в якому вони відбувалися, їх результати та ставлення до цих результатів громадян названих країн є вкрай відмінними, на що, безсумнівно, мають зважати і національна політична еліта, й українські громадяни нині.

Скажімо, авторитетний польський науковець, правник, громадський діяч А. Боднар характеризує процеси посткомуністичної трансформації у своїй країні як «демократію, привезену Євросоюзом?», наводячи наступні аргументи на користь цієї позиції. 1) Польща і досі працює у напрямі стабілізації національної політичної системи, у зміцненні її демократичних засад; 2) політичну систему Республіки Польща можна кваліфікувати як «трикутник» міжінституційної звітності, що спирається на наявний конституційний проект та дієву опозицію»; 3) саме Європейський Союз відіграв важливу роль у зміцненні національної демократії [1, с. 36]. Досвід Польщі є особливо вагомим для сучасної України не тільки тому, що це наш найближчий сусід, що поляки й українці (принаймні певна частина наших співгромадян) мають спільні ментальні риси (наприклад, релігійність, певний консерватизм та традиціоналізм, звернення до минулого при погляді на майбутнє), але й тому, що саме Польща може стати орієнтиром на складному і доволі суперечливому шляху європейських прагнень українства (передовсім не етнічного, а політичного). Особлива увага має бути зосереджена на наступних питаннях. По-перше, як полякам вдалося пережити (і буквально, і соціокультурно) усі труднощі таких системних перетворень («шокову терапію», докорінну зміну національної економічної системи тощо). По-друге, і це окремо слід підкреслити, які аспекти (інституційні, процесуальні, політико-правові, соціокультурні тощо) політичної реформи у Польщі виявилися ключовими у процесі остаточного перетворення сусідньої країни на парламентську республіку.

Угорська дослідниця Р. Уїтц, аналізуючи особливості посткомуністичної трансформації у себе на батьківщині, називає ці процеси «повторним приходом великих надій» [1, с. 54]. Як бачимо, простежуються паралелі з поточною політичною ситуацією в Україні, адже початок 2014 р. для нашої держави – це черговий виток (і хочеться сподіватися, що небезпідставний) національного піднесення після розчарувань наслідками «Помаранчевої революції». Тому цікавим і корисним уявляється досвід здійснення системних перетворень в Угорщині. Отже, за словами Р. Уїтц, досвід трансформаційних процесів у країні значно відрізняється від Польщі: в Угорщині євроінтеграція не стала рушійною силою для докорінних політичних і конституційних змін. Національна політична інфраструктура зазнала значно меншого, ніж польська, впливу загальних європейських стандартів політичного життя [1, с. 73]. Це може стати прикладом і для України, бо для частини вітчизняного політикуму доволі болісними є питання про можливість збереження національної ідентичності українства в умовах європейської інтеграції, що передбачає системну уніфікацію інституційно-організаційних, нормативних, регулятивних та інших рівнів функціонування держави і суспільства.

Як відомо, євроінтеграційна стратегія – це складний комплекс інституційних, політичних, правових, соціокультурних перетворень суспільств, які залучаються до неї. Спробуємо проаналізувати структуру євроінтеграційної стратегії, запропонованої групою вітчизняних науковців [4, с. 136-137], з огляду на зловоденні соціально-політичні реалії України:

- політичний комплекс (узгодження стратегічних інтересів і законодавчої бази як окремих держав-членів, так і ЄС загалом);
- соціальний комплекс (наприклад, надзвичайно актуальні для України нині проблеми трудової міграції);
- виробничий комплекс (те, що, власне дуже і дуже турбує як прихильників, так і противників євроінтеграції в Україні – проблеми розвитку і переорієнтації інфраструктури промислового виробництва, транспортних зв'язків, національної енергетичної системи);
- економічний комплекс (не менш дискусійні для сучасної України питання формування

зони вільної торгівлі та перспектив конкурентоспроможності національного ринку товарів і послуг у ній, дуже гостре питання для вітчизняного соціуму про встановлення єдиних тарифів з ЄС);

- фінансовий комплекс (такі рятівні і вкрай необхідні для реанімації вітчизняної економічної системи активізація національного ринку капіталу, відродження позитивного інвестиційного клімату в країні);

- безпековий комплекс (найактуальніші після 1 березня 2014 р. питання модернізації національного військово-промислового комплексу, необхідності розширення військово-технічного співробітництва з іншими країнами та блоками);

- науково-освітній комплекс (одним з найголовніших завдань постає реальне, а не формальне впровадження в життя норм і принципів Болонської системи, відродження й повноцінна інтеграція вітчизняної науки у світовий науковий простір);

- культурний комплекс (потребує об'єктивної оцінки перспектив інтеграції української культури у світову з можливістю збереження національної самобутності).

Повертаючись до досвіду наших найближчих сусідів щодо здійснення посткомуністичної трансформації як провідного вектору внутрішньої політики та євроінтеграції як головного завдання зовнішньої політики держави, не можна обійти увагою й перебіг означених процесів в Румунії – нині однієї з найбільш розвинутих країн Європи, результати більш ніж двадцятирічного періоду демократичного транзиту якої є, мабуть, одними з найбільш суперечливих у регіоні. Надзвичайна слабкість національних економічних систем, трагічний шлях повалення авторитарних режимів – це те, що «ріднить» Румунію й Україну в їх недавній історії і сьогодні. Які ж уроки помилок і складнощів демократизації та євроінтеграції з румунського досвіду ми можемо зробити, аби їх не повторити? Румунська дослідниця А. Станчулеску зауважує: Румунії право вступу до ЄС фактично було «подаровано» ще до виконання усіх умов членства країною. Позитивним наслідком такого політико-символічного кроку з боку Європи стало зміцнення молодшої румунської демократії. Проте демократизація у Румунії відбувалася і відбувається донині з перекручуваннями, з відкладанням на майбутнє вкрай необхідних, хоча і болісних, реформ, що призводить до принесення «в жертву зміцнення недосконалих ще демократичних норм» [1, с. 81]. І хоча в сучасній Україні мова про членство в ЄС не може йтися ані в коротко-, ані в середньостроковій перспективі, на переконання автора, прорахунки румунської політики на шляху євроінтеграції слід враховувати вже сьогодні.

Безумовно, процеси демократичного транзиту та євроінтеграції є надзвичайно складними як в інституційно-процесуальному вимірі, так і виходячи з аксіологічних, нормативно-регуляторних, соціокультурних їх складових. Тому не дивно, що у частині країн Центральної та Східної Європи спостерігається певне суспільне розчарування названими процесами, їх результатами, що також варто враховувати і вітчизняним політикам, і науковцям. Так, відмінними є оцінки демократії та наслідків переходу до цього режиму в країнах регіону, а максимальна різниця між ними зросла нині у три рази. За даними вітчизняної дослідниці М. Лендшел, «...у постсоціалістичний період збільшення відсотка прихильників демократії було зафіксовано лише у Республіці Польща та Словацькій Республіці, а зменшення – у п'яти країнах: Росії, Угорщині, Литві, Болгарії, Україні. Взагалі у країнах Східної Європи ставлення до демократії як політичного режиму було більш негативним, ніж у центральноєвропейських суспільствах» [3, с. 533]. Причому важко виокремити чіткі критерії суб'єктивної оцінки громадянами названих країн «успішності» або «програшності» здійснених реформ. Скажімо, такі оцінки не залежать від темпів реалізації перетворень, адже і в «успішних» Польщі та Словаччині, і в «програшній» Угорщині реформи здійснювалися швидко і в радикальний спосіб, за моделлю «стрибка у прірву», водночас у Литві й Болгарії системна трансформація суспільства відбувалася поступово, «крок за кроком» [3, с. 515]. Отже, оцінки «успішності» або «програшності» залежать, вочевидь, від складніших та значно глибших за своєю природою чинників, які необхідно знати, аби уникнути чергового суспільного розчарування демократією серед українського суспільства.

Так, одним із чинників, що вказує на ефективність або неефективність здійснення системних перетворень тієї чи іншої країни у процесі демократичного транзиту, можна вважати громадянську зрілість суспільства, його готовність до не завжди позитивних у короткостроковій перспективі змін соціального й економічного характеру. Іншими словами, мова йде про необхідність становлення громадянського суспільства як надзвичайно важливої умови успішності демократизації суспільства. Адже громадянське суспільство покликане виконувати подвійну роль: по-перше, стати надійним і максимально неупередженим контролером за діяльністю політиків і політичних та державних інститутів як суб'єктів здійснення демократичних перетворень; по-друге, підготувати і зміцнити засади становлення громадянськості, зрілої правової і політичної культури суспільства в цілому й кожного його члена зокрема. Зважаючи на новітню історію демократичного транзиту України та паралельне формування громадянського суспільства, варто відзначити, що в нашій державі склалася доволі парадоксальна ситуація. З одного боку, досвід громадянського протесту під час Помаранчевої революції, Податкового майдану, Євромайдану засвідчує, що в Україні, на відміну від наших найближчих сусідів на Півночі та Північному Сході, вже сформоване принаймні ядро громадянського суспільства, яке відчуває важливість своєї ролі у демократичному розвитку національної державності.

З іншого боку, спостерігається значне поширення серед певних верств вітчизняного соціуму настроїв розчарування у демократії, що посилюється конструюванням як у деяких науково-публіцистичних та політичних колах, так і на рівні пересічних громадян прямого причинно-наслідкового зв'язку, коли весь соціальний, економічний, політичний негатив пострадянського періоду розвитку безпосередньо пов'язується з демократією (або тим політичним режимом, який часто характеризують як демократію на противагу радянському режимові). Причому у даному випадку розрив українського суспільства спостерігається не стільки за мовно-культурною або регіональною ознаками, скільки за ознакою генераційною (поколінською).

Таким чином, зв'язок між розвитком громадянського суспільства та успішністю демократичного транзиту у кожній конкретній країні є набагато складнішим та багатошаровим, аніж здається на перший погляд. Так, демократизація країни не завжди і не всюди означає розвиток громадянського суспільства. Водночас розвиток громадянських інституцій та їх активна діяльність також не завжди і не всюди гарантує успішність і послідовність демократичного транзиту суспільства. Тому дуже часто у поставторитарних і посттоталітарних країнах, особливо на пострадянському просторі, спостерігається ситуація, описана вітчизняною дослідницею Т. Федорчак: громадянське суспільство може змусити формальну демократію краще «працювати», однак дуже часто його інституції існують більшою мірою на папері чи в «теплих обіймах» держави [7, с. 472]. Саме подібна ситуація тривалий час спостерігалася й в Україні, коли за умов функціонування формальної демократії значна частина інституцій громадянського суспільства відіграла роль її фасаду, не прагнучи бути справжнім громадським контролером за діяльністю держави. Варто зауважити, що такий стан речей фактично влаштував й влаштовує нині усі політичні сили, представники яких входили й входять до органів державної влади, незалежно від їх внутрішньо- та зовнішньополітичних орієнтацій.

Сучасне українське суспільство, як бачимо, є соціумом з високим ступенем ризикогенності – генераційні, територіально-регіональні, культурно-історичні, світоглядно-аксіологічні, соціально-економічні розриви, що спостерігаються у ньому, на жаль не зменшуються (при цьому часто вони підтримуються штучно внутрішніми або зовнішніми політичними силами) і провокують нові конфлікти, стаючи серйозною перешкодою на шляху демократичних та євроінтеграційних перетворень. Одним із найбільш дієвих шляхів подолання чи хоча б мінімізації таких розривів в Україні нині може стати альтернативна класичним ідейно-доктринальним системам, якісно нова ідеологія постсучасності – ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства», що базується на ідеях необхідності розвитку в суспільстві розгалужених НСР (нових соціальних рухів). Як зауважує італійська

дослідниця С. Равазі, яка спеціалізується на проблемах інституційних інновацій у політиці «політичний індивідуалізм при такому баченні виступає не синонімом егоїзму, установки на задоволення суто особистого інтересу, але як поняття, спираючись на яке, можна регулювати і стимулювати включення громадян у царину вироблення рішень» [8, с. 43-45].

На наш погляд, ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства» може стати однією із засад світоглядного й аксіологічного характеру соціополітичного розвитку України, формування нової, по-справжньому демократичної й європейської політичної культури як важливих передумов успішності національних демократичного й євроінтеграційного проєктів. Адже саме розвиток політичного плюралізму, симбіоз класичних доктринальних систем (нео)лібералізму, (нео)консерватизму та соціал-демократизму, поширення практики демократії участі на місцевому рівні, зростання індивідуальної й групової політичної активності громадян на основі усвідомлення ними своєї відповідальності за власну долю і долю держави (що, власне, стало моральною силою і головною передумовою перемоги Євромайдану) – це те, що може «зцементувати» вітчизняне суспільство, сприяти інтеграції, а в подальшому (хочеться вірити, що в найближчий перспективі!) й консолідації української нації як державницької, а не суто етнічної соціополітичної спільноти.

1. *Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ століття* / [Пер. з англ.]. – К. : Український письменник, 2012. – 267 с.

2. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти : [монографія] / А. Гальчинський. – К. : Вид-во «Либідь», 2006. – 312 с. – (Наукове видання).

3. *Лендъел М. О.* Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : [монографія] / Лендъел М. О. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

4. *Державне управління та європейська інтеграція: еволюція поглядів* : [навч. посібник] / Д. В. Вітер, Л. Л. Прокопенко, О. М. Руденко, Л. М. Усаченко. – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс»», 2013. – 153 с.

5. *Турен А.* Социология без общества / А. Турен // Социс: Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 6–11.

6. *Бек У.* Влада: контрвлада у добу глобалізації. Нова світова економія / У. Бек ; [пер. з нім.]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.

7. *Федорчак Т. П.* Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри : [монографія] / Федорчак Т. П.. – Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського нац. технічного ун-ту нафти і газу, 2012. – 543 с.

8. *Левин И.* Человек и политика в «индивидуализированном обществе» / И. Левин // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 6. – С. 37–43.

ПРО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ (В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ)

Pereguda E. The foreign policy concepts of the Ukrainian neoconservatism (in the context of the European integration).

The foreign policy concepts of neoconservative groups of the Party of Regions and its leaders in the context of European integration are researched in the article.

The ideological basis of the Ukrainian foreign policy are reflecting the domestic political realities. The foreign policy concepts of the Party of Regions are contradictory, as its program declares a course on the EU membership. Party leaders emphasize that European integration is the civilizational choice of Ukraine. Its institutional dimension is aimed at the implementation of the reforms of the European standards.

On other hand party is proclaiming limitations of the European integration. Their nomination is due to the traditional conservative values, that proclaim that integration should take place simultaneously with the «preserving of the historical, national and cultural uniqueness», and to the social basis of the party, which is grounded on the idea that European integration should not be harmful for the cooperation with Russia, and to the interests of companies for whom FTA with the EU is dangerous. The tendency to protectionism indicates the great weight of the traditional conservatism's component. It is also due to the economic situation, particularly to the crisis in the EU. Some ideologues are considering that this crisis is not limited to economy and that future development will lead to the collapse of political institutions and values of the EU.

It can be concluded that the party ideologues often emphasize that the national pragmatism is more suitable for Ukraine. The European integration should take place not by joining the European institutions.

Key words: neoconservatism, traditional conservatism, European integration, civilizational choice, European values, institutional dimension, national pragmatism, economic crisis, national identity.

Політичні партії та громадські організації, які сповідують цінності консерватизму, значною мірою впливають на формування політичного процесу в Україні, зокрема на сферу зовнішньої політики. Це проявилось у 2013 р., під час підготовки Єгоди про асоціацію України та Євросоюзу та відмови від її підписання. Але наразі вектор зовнішньої політики України остаточно не визначений. Тому аналіз зовнішньополітичних концепцій українських консервативних сил є актуальною проблемою.

З питань зовнішньої політики Української держави, зокрема реалізації її європейського вектору, існує багато публікацій. Але проблемі зв'язку цієї політики з цінностями консерватизму у вітчизняній науці увага фактично не приділяється. Частково це пояснюється тим, що консервативні політичні доктрини були об'єктом наукових досліджень хіба що в історичному контексті. Питання про те, що таке сучасний український консерватизм, як він еволюціонував, які його ключові ідеї, значною мірою залишаються відкритими.

Аналізу зовнішньополітичних концепцій сучасного українського консерватизму, на наш погляд, мають передувати кілька тез. Соціальна диверсифікація та розвиток суспільних комунікацій мали наслідком модифікацію політичних ідеологій. Нині партії водночас використовують постулати багатьох класичних ідеологій, цінності яких перетинаються в їх практичній діяльності. Тому при вивченні консервативних сил слід чіткіше визначитись із об'єктом. Потрібно виокремити ті елементи, які й нині відрізняють консерватизм від інших політичних течій, цінності, які є достатніми для його ідентифікації. В попередніх своїх дослідженнях автор дійшов висновку, що цю роль не може відігравати принцип інтегративності, тобто пріоритету спільноти над індивідом. Так само необхідними, але не достатніми, елементами консерватизму є релігійні або сімейні цінності. Натомість такою рисою є відстоювання природної соціальної нерівності [1, с. 3], на якій базуються уявлення про єдність суспільства, визнання ролі еліт тощо.

Ще однією проблемою є складна структура консерватизму. Поєднання змістовного [2] та ситуаційного [3, с. 24–26] підходів дозволяє виокремити в ньому такі напрями як традиційний консерватизм та неоконсерватизм. Якщо першому властивий усталений набір ідеологем (політичний індивідуалізм, приватна власність, вільні ринки, зменшення державного втручання в економіку [4]), то зміст другого в різних країнах і навіть в межах однієї держави може перебувати у широкому діапазоні. Це стосується й українського консерватизму, який включає різні за ідеологічними принципами партії. Це зумовлене як засадничою неоднорідністю консерватизму, так і соціокультурним розколом України. Остання включає регіони з різним історичним досвідом і традиціями. Тому консервативні організації, для яких ці регіони є базовими, різні за ідеологіями. Розкол України зумовлюється й її трансформацією від тоталітаризму до демократії, від складової СРСР до незалежної держави.

Ми обмежимо об'єкт дослідження однією з складових українського консерватизму, яка насамперед представлена угрупованнями, що володіють політичними та економічними активами переважно в східних та південних регіонах і об'єднані в Партію регіонів. Засадничо вони є ближчими до неоконсерватизму. Саме вони нині формують органи державної влади, здійснюють ключовий вплив на зовнішню політику. Одна з проблем дослідження полягає в тому, чому, незважаючи на євроінтеграційну риторику у 2011-2013 рр., влада врешті відмовилась від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та пішла на зближення з Росією. Емпірично це пов'язано з отриманими від такого кроку фінансовими та економічними дивідендами, але залишається відкритим питання про те, як ідеологічно це обгрунтовувалось.

Отже, метою статті є аналіз особливостей формування зовнішньополітичних концепцій неоконсервативних політичних угруповань, які входять до складу Партії регіонів, її діячів, які формують зовнішню політику України, в контексті подій навколо європейської інтеграції.

В цілому консерватизм має менші напрацювання в сфері зовнішньої політики, ніж комунізм, соціал-демократія, лібералізм тощо. Це зумовлюється меншою ідеологічною стрункістю консерватизму, його орієнтованістю насамперед на питання внутрішньої політики.

Але не можна говорити, що консерватизм взагалі не теоретизує з приводу міжнародної політики. Неоконсерватизм у сфері міжнародних відносин тривалий час спирався на концепцію «політичного реалізму». Співвідношення сил у світі до 1990-х років розглядалося як біполярне протистояння наддержав. Зовнішня політика визначалася як боротьба за владу, яка протягом людської історії часто велась у формі війни. Звідси схиляння консерваторів до нарощування військової могутності. Так, Н. Бернбаум відзначає, що теоретики неоконсерватизму США завжди виступали за посилення військової, економічної, політичної могутності США у світі [5].

Події ХХ ст. засвідчили здатність неоконсерваторів зважати на нові реалії у міжнародних відносинах. Неоконсервативна програма, викладена В. Крістолом та Р. Каганом у 1990-х роках, виходила з того, що США мають здійснювати «гуманну глобальну гегемонію» на основі міжнародного впливу та авторитету. Для цього пропонувалися не лише потужне збільшення військового бюджету, пропаганда патріотизму та мілітаризму, єдності народу та армії, а й моральне підкріплення дій, поширення американських політичних принципів – демократії, ринкової економіки та поваги до свободи [6].

В цьому контексті важливими є й історичні традиції як підґрунтя консерватизму. В 2001 р. батько турецької геополітики, майбутній міністр закордонних справ Туреччини професор А. Давутоглу у книзі «Стратегічна глибина» стверджував, що міжнародну поведінку країни визначають її геостратегічне становище та історична «глибина» [7].

Проблем міжнародної політики в контексті консервативних цінностей торкалися й українські дослідники. Як зауважував у 2010 р. О. Шморгун, «перемога правих партій у Європарламенті свідчить, що «на противагу глобальному ліберальному проекту „кінця історії“, яка розчиниться в спільному однорідному просторі взаємоінтегрованих фінансових капіталів (від якого, втім, вже давно відмовився сам її творець Френсіс Фукуяма), все більше актуалізуватимуться пошуки таких геополітичних союзів, фактично новітніх

вже рукотворних цивілізацій, де надкраїнні і національні політичні, економічні і духовні інститути не просто будуть взаємно інтегровані, а й синтезовані на спільних солідаристсько-корпоративних засадах» [8].

Що ж до формування зовнішньополітичних концепцій українського консерватизму, то дослідники вважають, що світоглядні засади зовнішньої політики України формувалися, у першу чергу, під впливом характеру її внутрішньополітичних процесів, а тому відображають скоріше специфіку внутрішнього політичного поля України, ніж об'єктивні характеристики міжнародного середовища, у якому оперує українська дипломатія. Так, одностороння проекція будови українського політичного простору на конфігурацію системи міжнародних відносин у Європі призвела до формування її бачення як бінарної (біполярної), конфліктної конструкції, що, у свою чергу, сприяло утвердженню взаємовиключного вибору як стрижневого українського уявлення про власну стратегію на міжнародній арені [9, с. 6].

Слід зауважити, що Партія регіонів та її керівництво досить різноманітні з точки зору зовнішньополітичних орієнтацій її членів та угруповань. В ній наявні групи, які наполягають на розвиткові західного, зокрема європейського вектору та водночас угруповання, які мають відверто антизахідні та проросійські погляди. Але далеко не всі ці групи концептуалізують свої зовнішньополітичні орієнтації. В цілому в ідеології партії значне місце посідають цінності, які сформувалися в процесі спільної історії українського та російського народів, зокрема, у мовній, конфесійній та інших сферах. Вони зумовлюють заходи зовнішньої політики, мають формувати орієнтацію на співробітництво з Росією, на традиційні для пострадянського простору системи безпеки.

Але в останні роки, особливо після приходу в 2010 р. Партії регіонів до влади, у її ставленні до проблем міжнародної політики сталися суттєві зміни. Хоча у програмі партії проголошується відкритість України, добросусідство з усіма сусідніми державами та позаблоковий статус, стратегічним вибором проголошується набуття Україною повноправного членства в Євросоюзі [10]. Ця теза була інституціоналізована на рівні державної політики. У 2010 р. Верховна Рада України, в якій Партія регіонів домінувала, ухвалила Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому Україна була названа європейською державою, а однією із засад зовнішньої політики – «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [11].

Традиційно переважний вплив на формування зовнішньої політики України справляв її очільник, пізніше – почесний лідер Партії регіонів В. Янукович. У серпні 2010 р. на зустрічі з представниками німецьких ділових кіл він заявив про те, що євроінтеграція є для України не просто метою зовнішньої політики, а її цивілізаційним вибором [12]. В цьому положенні важливі обидві характеристики. З одного боку, Україна робить вибір між кількома стратегіями. З іншого, вибір цей має не кон'юнктурний (наприклад, економічний), а саме цивілізаційний характер, тобто пов'язаний з культурною самоідентифікацією України, з вибором на користь цінностей, які властиві європейській цивілізації.

Ці положення були відображені в діяльності Міністерства закордонних справ України. Його керівник, також член Партії регіонів, Л. Кожара у травні 2013 р. зазначав: «Що ж стосується саме цивілізаційного вибору, то він був давно зроблений ще нашими предками. <...> Це – єдина європейська цивілізація. Ми ніколи не припиняли бути її частиною» [13].

Те, що європейський вибір пов'язаний з вибором на користь певної системи цінностей, підкреслював і той факт, що політика євроінтеграції у формулюванні відповідальних за сферу зовнішньої політики керівників ПР до певного моменту носила не абстрактний, а вельми чіткий інституційний вимір. Так, у серпні 2011 р. в статті в *The Wall Street Journal* В. Янукович зазначав, що Україна має не просто співпрацювати з ЄС, але врешті стати членом Європейського Союзу [14].

Інституційний вимір євроінтеграції був спрямований зокрема на реалізацію політики модернізації, яку в 2010 р. проголосило керівництво держави, причому саме крізь призму європейського зразка. Так, у листопаді 2013 р. Л. Кожара не підтримав пропозицію групи

промисловців до Президента відкласти підписання Угоди про асоціацію з ЄС на період до здійснення основних реформ та зауважив, що з підписанням угоди «ми будемо здійснювати реформи саме європейського зразка». Натомість «без такої угоди немає сенсу впроваджувати європейські правила в Україні», сенс є тоді, коли існує міцне політичне співробітництво, політична прив'язка до ЄС.

Таку саме позицію певний час підтримував і сам В. Янукович. У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України 2011 р., присвяченому політиці модернізації, зазначалося, що інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий та гуманітарний простір є орієнтиром для проведення системних реформ для модернізації країни [15, с. 131].

В контексті політики євроінтеграції розглядалися й питання міжнародної політики в Центральній та Східній Європі. В. Янукович відзначав, що Україна є невід'ємною частиною Центральноєвропейського регіону, поділяє його культурно-історичну спадщину, має спільне бачення регіональних проблем і шляхів їх вирішення, а, отже, зацікавлена у поглибленні регіональної кооперації та її подальшій інституціоналізації. Завданням державної політики має стати створення стимулів для контактів між Україною та центральноєвропейськими країнами у сфері освіти, а також для взаємодії між інститутами громадянського суспільства для створення спільного простору передачі освітніх та управлінських інновацій [15, с. 138].

Підсумовуючи цю частину нашого аналізу, маємо зробити висновок, що у 2010-2013 рр. політика євроінтеграції українського неоконсерватизму спиралась на потужний ідейний ґрунт, зумовлювалася не лише питаннями економічної кон'юнктури, а й ціннісною ідентифікацією України з Європейським Союзом. Також вона не обмежувалась лише політичною риторикою, а передбачала чіткий інституційний вимір, мету набуття повноправного членства в ЄС.

Водночас вже тоді у програмових документах партії та виступах її лідерів була наявна низка постулатів, які заперечували всеохоплюючий характер політики євроінтеграції, створювали обмежувальні рамки її реалізації. Частково це було пов'язано з традиційними консервативними підходами до проблем політики, частково – з регіональною обумовленістю тієї складової консерватизму, яка була представлена Партією регіонів. Зокрема у програмі партії реалізація стратегічного курсу на входження до Євросоюзу обмежується тим, що інтеграція має відбуватися «при максимальному збереженні особливостей історичної, національної та культурної унікальності». Також стверджується, що зближення з іншими суб'єктами міжнародної політики не має призводити до створення перешкод у вільному пересуванні між Україною та Росією [9].

З чим же пов'язана наявність цих обмежень? На наш погляд, це викликано не лише особливостями культурної ідентичності населення регіонів, які є базовими для партії, але й ще деякими важливими речами.

По-перше, іншими особливостями соціальної бази ПР. Багато підприємств, керівники яких були членами або підтримували Партію регіонів, були орієнтовані на збут своєї продукції на ринках Росії та інших країн СНД. На інших ринках їхня продукція значною мірою була неконкурентоспроможною. Крім того, небезпеку для цих підприємств становило створення всеохоплюючої зони вільної торгівлі України та Євросоюзу, яке передбачалось проектом Угоди про асоціацію. Власники та директори підприємств прогнозували, що відмова від політики протекціонізму призведе до згорання багатьох виробництв в Україні. В цьому побоюванні проявився той факт, що в ідеології Партії регіонів чітко простежується не лише неоконсервативний, а й традиційно-консервативний компонент. Адже негативне ставлення до політики вільної торгівлі властиве саме традиційному консерватизму.

По-друге, це було також викликано проблемами соціально-політичної кон'юнктури. Функціонери Партії регіонів закономірно прогнозували, що можливе згорання виробництва негативно відіб'ється на становищі населення, насамперед у базових для партії регіонах. Саме тому, на наш погляд, В. Янукович зауважував необхідність того, щоб український народ відчув процес євроінтеграції у вигляді покращення життя [11]. На перший погляд, ця теза мала бути

властива не консерваторам, а скоріше соціал-демократам. Але її слід розуміти саме в контексті, наведеному у попередньому абзаці. Теза про «покращення» викликана не стільки турботою про рівень заробітної плати, скільки хвилюванням за небезпеку згорання виробництва внаслідок відкритої конкуренції. І в цьому контексті керівництво та деякі представники Партії регіонів виступили як «чисті» консерватори, яким схиляння до протекціонізму завжди було властиве набагато більше, ніж соціал-демократам, а тим більше лібералам.

По-третє, обережне ставлення до проблеми євроінтеграції було пов'язане з аналізом українськими неоконсерваторами ситуації на світових ринках, тенденціями розвитку економічної ситуації в країнах Європейського Союзу, особливо наприкінці першого – на початку другого десятиліття XXI ст. У зазначеному Посланні до Верховної Ради України В. Янукович наголошував на небезпечних тенденціях всередині Європейського Союзу, пов'язаних з економічною кризою [15, с. 121], на зростанні ізоляціоністських настроїв у ЄС. Натомість він констатував зростання у світі ролі економік Китаю, Індії, Бразилії, Туреччини та низки інших країн [15, с. 122].

Ще жорсткіше висловлювався колишній міністр закордонних справ України К. Грищенко, який у березні 2012 р. зазначав, що Захід наразі знаходиться в кризі, яка має не лише економічний, а й геополітичний та ідеологічний вимір [16]. Останній вже прямо підірвав тезу про європейський цивілізаційний вибір України.

Отже, неоконсерватори побоювались, що криза в країнах Євросоюзу може не просто поглибитись, а й поширитись з фінансово-економічної на інші сфери життя суспільства. В цьому контексті слід звернути увагу на точку зору одного з теоретиків українського консерватизму у сфері зовнішньої політики, заступника міністра закордонних справ часів президентства Л. Кучми та керівника міжнародного управління його Адміністрації А. Орла. В одній зі своїх програмних статей він прогнозує, що майбутні події можуть призвести до краху багатьох політичних інститутів та політичних цінностей Євросоюзу. На його думку, у найближчі двадцять років суспільний устрій європейських країн не зможе зберегти форму ліберальних демократій, а ЄС та НАТО не зможуть самотужки впоратись із глобальними викликами. Натомість він пропонував звернути увагу на країни Сходу, які, незважаючи на свої «хвороби», вже сьогодні демонструють темпи розвитку набагато вищі за європейські [17].

Якщо критика на адресу Європи впливового, але все ж не офіційного діяча, яким у 2011–2013 рр. був А. Орел, могла сприйматись як його особиста думка, то в разі, коли її проголошували офіційні особи, це перетворювалось на офіційні ідеологічні гасла партії та держави. З тезою про вибір на користь європейських цінностей не узгоджувалась зокрема заява Президента, що «провідні країни» схильні вирішувати свої проблеми за рахунок слабших держав, які відтак не мають достатніх можливостей для адекватного реагування на сучасні безпекові виклики та загрози [15, с. 122].

Враховуючи такі оцінки, не дивно, що в деяких виступах лідери Української держави відходили від постулатів про стратегічність проєвропейського курсу. Зокрема, В. Янукович кілька разів досить чітко висловлювався про необхідність для України прагматичної, ідеологічно нейтральної політики партнерства у відносинах з Росією, США, ЄС та іншими суб'єктами міжнародної політики та зауважував, що у 2010 р. Україна обрала концепцію національного прагматизму, яка є вдалою і адекватною як до викликів політико-економічного середовища, так і до нових шансів, що нею відкриваються [15, с. 124].

Крім того, на важливі для українського неоконсерватизму висновки нашої аналізу історії відносин ЄС з претендентами на членство в ньому, а також протікання модернізації в цих країнах. Зокрема, К. Грищенко зауважував існування різних моделей модернізації в Європі. На його думку, існують дві моделі успішної модернізації – польська та турецька. В останній підтримка Євросоюзу не є вирішальним моментом. Це змусило його зробити кардинальний висновок, що обмежує інституційний вимір євроінтеграційної політики: «ЄС для нас важливий не стільки як комфортабельний дім, куди ми хочемо в'їхати, скільки як інструкція з будівництва власного комфортабельного дому» [16].

З ним погоджується й А. Орел, який, виходячи з наведених вище його прогнозів розвитку Євросоюзу, робить логічний висновок, що членство України в ЄС перестало бути смислоутворюючою ідеєю інтеграції, що євроінтеграція має бути продовжена, але не на основі приєднання до існуючих європейських інституцій [17].

Намагаючись поєднати євроінтеграційну риторику з національно-культурними, зокрема й регіональними передумовами зовнішньої політики, українські неоконсерватори вибудовують нові пропозиції щодо міжнародної політики. Особливого поширення набула ідея багатостороннього співробітництва. Так, В. Янукович, попри пріоритетність курсу на повноправне членство України в Євросоюзі, доводив перевагу багатосторонніх варіантів прийняття значущих рішень глобального й регіонального характеру [15, с. 124]. К. Грищенко висунув ідею стратегічної рівноваги України у трикутнику Захід-Росія-Схід [16]. Л. Кожара у січні 2013 р. повторив ідею Путіна про співтовариство економік від Лісабона до Владивостока та зазначив, що єдиній Європі необхідне об'єднання ресурсів та промисловості Сходу, а також фінансового та технологічного потенціалу Заходу. Йдеться про взаємодію між Митним Союзом та європейським ринком. Міністр наголошував, що ці ринки не є несумісними [18]. А. Орел зауважує, що все більше експертів висловлюється про необхідність прямих зв'язків між НАТО та ОДКБ. На перешкоді цьому шляху, на його думку, стоять «колосальна інерція мислення часів холодної війни та спротив бюрократичних апаратів» [17].

Ці ідеї багатостороннього співробітництва, які висували українські консерватори, та ролі, яку вони у цих планах відводили Україні, піддавалися значній критиці різними колами аналітиків. Багато останніх, базуючись на аналізі фінансово-економічного потенціалу України, вважали її неспроможною бути комунікатором між світовими центрами впливу [19]. Деякі європейські спостерігачі, відштовхуючись від того, що водорозділ в Європі є скоріше не соціально-економічним, а ментальним політичним рубежем, що ЄС – не лише економічне співтовариство, а співтовариство цінностей, наголошували на тому, що метафора мосту не відповідає європейській функції України, яка має нормативний компонент, а саме транзит демократичних цінностей із Заходу на Схід. Щоб здійснювати цю функцію, Україні потрібна надійна перспектива членства в Євросоюзі [20].

Огляд ідейних передумов зовнішньополітичних концепцій українських консерваторів був би неповним, якщо не згадати про ще один момент, який був актуалізований вже вищезгаданим А. Орлом. Він взагалі піддає сумніву, що проєвропейська зовнішня політика України ґрунтується на ціннісному виборі. На його думку, якщо «копнути» глибше, то й серед «євроідеалістів» буде багато тих, кому європейські цінності байдужі [17]. В даному випадку йдеться про суперечність між політичною риторикою та реальними політичними інтересами, про екстраполяцію на зовнішню політику внутрішньої політичної боротьби. Проєвропейські гасла лише використовуються у боротьбі з політичними опонентами, а не ґрунтуються на сприйнятті європейських цінностей.

Враховуючи вищесказане, слід зробити такі висновки. Хоча після лютого 2014 р. неоконсерватизм виявився відлученим від влади, зараз на політичній арені України відсутня структура, яка б інтегрувала більшість його течій (раніше таку роль відігравала Партія регіонів). Водночас не можна говорити, що він ніколи більше не впливатиме на формування зовнішньої політики. Точка зору, що для українського неоконсерватизму важливість Європейського Союзу визначається не цінностями, які лежать в його основі, а лише його економічною потужністю, не зовсім точно віддзеркалює ситуацію. Український неоконсерватизм не має єдиного погляду щодо європейського вектору. Установки його політичних угруповань коливаються в широкому діапазоні від підтримки євроінтеграції до її несприйняття. Тому суперечливою є його ідеологія. З одного боку, вона проголошує курс на євроінтеграцію на основі цивілізаційного вибору, тобто орієнтацію на цінності Євросоюзу та передбачає чіткий інституційний вимір європолітики у вигляді членства в ЄС. Хоча частина ідеологів неоконсерватизму заперечує реальну вагу цих цінностей для українського політикуму. З іншого боку, вона включає уявлення про національну, культурну окремішність українців та водночас про їх етнокультурну близькість до Росії. Важливе значення для

формування зовнішньополітичної концепції консерватизму мають економічно-прагматичні мотиви, зокрема налаштованість на протекціонізм щодо вітчизняної промисловості та сільського господарства, побоювання негативних для них наслідків євроінтеграції. Відкладення до 2016 р. (за сприяння вже нової влади України) терміну набуття чинності економічною частиною Угоди про асоціацію підтверджують справедливість цих побоювань, прогнозів неоконсерваторів щодо негативних наслідків прискореної інтеграції України до ЄС.

1. *Сейнтсбері Д.* Що таке торізм? / Д. Сейнтсбері // Консерватизм : Антологія / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД „Простір”, «Смолоскип», 2008. – С. 3–4.
2. *Чернавский М. Ю.* К проблеме возникновения идеологий либерализма и консерватизма / М. Ю. Чернавский // Гуманитарные науки: проблемы и решения. – СПб : Изд-во «Нестор», 2007. – Вып. V. – С. 67–78.
3. *Попов Э. А.* Русский консерватизм : идеология и социально-политическая практика / Попов Э. А. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 2005. – 234 с.
4. Neoservatism [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1075556/neoservatism>.
5. *Суцність* неоконсерватизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.allinhistory.ru/hists-712-1.html>.
6. *Kagan R.* Toward a Neo-Reaganite Foreign Policy [Електронний ресурс] / R. Kagan, W. Kristol. – Режим доступу : <http://carnegieendowment.org/1996/07/01/toward-neo-reaganite-foreign-policy/1ea>.
7. *Давутоглу* – отец турецкой геополитики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voprosik.net/davutoglu-otec-tureckoj-geopolitiki/>.
8. *Шморгул О.* Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти / О. Шморгул // Народний депутат. – 2010. – № 2–3. – С. 24–29.
9. *Шаповалова О.* Ілюзія вибору та її ризики для зовнішньої політики України / О. Шаповалова // Зовнішні справи. – 2013. – № 1. – С. 6–9.
10. *Програма* Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://static.partyofregions.ua/uploads/document/file/4fe18a/4fe18a59c4ca42a829000001/program_party_of_regions.pdf.
11. *Закон України* «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
12. *Янукович В.* Євроінтеграція являється для України цивілізаційним вибором [Електронний ресурс] / В. Янукович. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1111439>.
13. *Кожара Л.* Вітальне слово Міністра закордонних справ Леоніда Кожари на конференції за підсумками конкурсу на тему: «Україна ХХІ століття: цивілізаційний вибір» 23 травня 2013 р. [Електронний ресурс] / Л. Кожара. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/minister/speeches/1461-vitalyne-slovoministra-zakordonnih-sprav-leonida-kozhari-na-konferenciji-za-pidsumkami-konkursu-na-temu-ukrajina-khkh-stolittya-civilizacijni-vibir>.
14. *Янукович В.* Европа важнее России : [стаття Президента України] [Електронний ресурс] / В. Янукович // The Wall Street Journal. – Режим доступу : http://ukrudprom.ua/news/Viktor_YAnukovich_Evropa_vagnee_Rossii.html.
15. *Янукович В. Ф.* Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України / Янукович В. Ф. – К. : Б. м., 2011. – 416 с.
16. *Грищенко К.* Стратегическое равновесие как шанс Украины в многополярном мире [Електронний ресурс] / К. Грищенко. – Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/POLITICS/strategicheskoe_ravnovesie_kak_shans_ukrainy_v_mnogopolyarnom_mire.html.

17. *Орел А.* На распутье? [Электронный ресурс] / А. Орел. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/na-raspute-_.html.
18. *Кожара Л. О.* Виступ Міністра закордонних справ України в Чернівецькому Національному університеті імені Юрія Федьковича «Єдина Європа: український погляд» 14 січня 2013 р. [Електронний ресурс] / Л. О. Кожара. – Режим доступа : [http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua%2Fnews&data\[5012\]\[id\]=2378](http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua%2Fnews&data[5012][id]=2378).
19. *Горбулин В.* Украина и стратегические перспективы Европы: ответ «евроскептикам» [Электронный ресурс] / В. Горбулин, С. Бершеда. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/ukraina-i-strategicheskie-perspektivy-evropy-otvetevroskeptikam-_html.
20. *Шнайдер-Детерс В.* Европейская функция Украины, или Как Украина может стать «общеевропейским фактором» [Электронный ресурс] / В. Шнайдер-Детерс. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/POLITICS/evropeyskaya_funktsiya_ukrainy,___ili_kak_ukraina_mozhet_stat_obscheevropeyskim_faktorom.html.

II. Instytucje i procesy polityczne II. Політичні інститути та процеси

Олена Стойко

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЧИННИКІВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Olena Stoyko. Typologization of the democratic transition factors.

The first wave of researches on democratic transition appeared during the Cold War, which were too ideological and over-optimistic about the victory of capitalism over its ideological adversary – communism. Till the beginning of 1990-s the researchers had a great confidence, that democracy and market economy can be crafted following the certain set of rules. But some setbacks in democratic transitions force to pay more attention to the causes of their initiations and their impact on further development of democratic institutions.

Despite of plenty approaches to definition of the democratic transformation drivers, they can be divided into five groups: social, economic, personal (elitists), international and institutional. The social approach uses such terms as civil political culture, civil values (R. Putnam), social capital, trust and cooperation, which promote the democratic practice in society. But some empirical studies proved that democratic transformation can occur in conditions, when civil values are less common. Early arguments that Islam can not be combined with democratic institutions were contradicted by the recent Arab revolutions (see, for example, L. Diamond). S. Lipset was the first, who pointed out the relations between the level of economic development and stability of democratic institutions. The later researches mentioned the importance of the middle classes, economic disparity, availability of natural resources and so on. The role of the agreement between new and old politicians, especially on the early stages of transformation, is examined in the context of elitist approach. The international factors are presented by foreign countries and international organizations (EU, NATO, World Bank, IMF). The institutionalists are convinced that election system, political parties, parliament, constitution agreements are the key to successful democratization.

Key words: democracy, transition, institute, social capital, economy, elite, election, constitutions.

Демократизація як відмова від авторитарних та тоталітарних режимів і перехід на принципи демократичного управління та ринкової економіки протягом останніх десятиліть стала такою ж невід'ємною характеристикою сучасних світових процесів, як і глобалізація. Обидва ці процеси призводять до неоднозначних результатів і породжують лавину досліджень, автори яких намагаються знайти відповідь про їх причини, розвиток та подальші перспективи. Спроба класифікації різноманіття думок вчених, які займаються проблемами демократичних переходів, щодо їх причин з урахуванням досвіду «кольорових» революцій та «Арабської весни» дасть змогу визначити чинники, вплив яких є вирішальним для успішного транзиту.

Перші роботи про демократичний транзит з'явилися в часи «холодної війни» і тому були надто ідеологізованими, повними впевненості у беззаперечній перемозі капіталізму над його ідеологічним суперником – комунізмом. У кінці 1980-х - на початку 1990-х років оформилася тенденція до оптимістичної оцінки демократичних транзитів. Автори праць цього періоду були впевнені у тому, що, дотримуючись певного набору правил і послідовності дій, можна побудувати демократію та ринкову економіку на руїнах будь-якого недемократичного режиму. Досить типовою у цьому сенсі є праця Дж. Ді Пальма «Майстрування демократій» [1]. Однак згодом невдачі у низці країн із впровадженням демократичних інститутів зумовили появу праць, в яких досліджувалися «демократичний відкат» [2], «виборчий авторитаризм» [3], «дифузія авторитаризму» [4], демократична стагнація і постдемократія [5], «делеговані демократії» [6], загроза виродження демократії в охлократію або аудиторну демократію [7], типологія недемократичних режимів [8] тощо. Паралельно активізувалися дискусії щодо першопричин демократизації та їх впливу на траєкторії перетворень. Загалом усю

сукупність чинників успішних переходів, представлених у літературі, присвяченій аналізу демократичних транзитів, можна звести, на нашу думку, до п'яти основних: соціальних, економічних, персональних (чинник еліти), міжнародних та інституційних.

Автори, які відстоюють провідну роль соціального чинника в ході демократизації, оперують такими поняттями як громадянська політична культура, що сприяє утвердженню і поширенню демократичної практики, та соціальний капітал. Свого часу ще Р. Патнам, досліджуючи громадські традиції у різних регіонах сучасної Італії, запропонував теорію соціального капіталу, який є ключовим чинником, що змушує «демократію працювати». Свою увагу він зосередив насамперед на «громадянських цінностях» суспільства таких як громадянська активність і участь, солідарність і довіра, соціальні структури співробітництва тощо, які розглядаються як основні характеристики громадянського суспільства. Водночас він слушно зауважував, що будь-які зміни у політичній системі повинні враховувати обмеження, що накладаються на функціонування інститутів соціальним середовищем та історією, що «значною мірою визначає ефективність інститутів» [9, с. 181].

Роль соціального чинника, зокрема соціального капіталу, у ході демократизації розглядається у роботі Дж. Елстера, К. Оффе і У. Пройса, присвяченій дослідженню посткомуністичних політичних реформ. Висновки цих авторів, зроблені на основі ґрунтовного аналізу інституційних моделей у чотирьох постсоціалістичних республіках (Чехії, Словаччині, Угорщині, Болгарії), зводяться до того, що «найбільш значимою змінною для успішної трансформації є ступінь сумісності успадкованого світогляду, моделей поведінки і базових соціальних і політичних понять з функціональними потребами сучасного, частково індустріального, частково постіндустріального суспільства». У відповідь на найпоширеніше питання про важливість того чи іншого чинника, вони стверджують, що «найбільше значення має соціальний і культурний капітал та його потенціал для адаптації спадку минулого до вимог сьогодення» [10, с. 307-308].

Водночас низка емпіричних досліджень засвідчила, що переходи до демократії можуть починатися в умовах, коли громадянські цінності не є домінуючими і недостатньо поширені. Тому пізніше вчені, зокрема Р. Інґлехарт [11] та С. Фіш [12, с. 249–265], почали акцентувати увагу на ролі суспільно визнаних цінностей, ідеалів рівності та толерантності. Однак їхні висновки були поставлені під сумнів у статті Дж. Теореллема та Е. Хаденіуса [13].

Інші вчені вважають, що важливість політичної культури громадянського типу, як її розуміли Г. Алмонд та С. Верба [14], у процесі побудови демократичних інститутів є дещо переоціненою. Набагато важливішим чинником є відсутність у суспільстві гострих конфліктів – соціальних, етнічних, релігійних, територіальних тощо, а також надмірної фрагментації і сегментації суспільства [15], його атомізованості [16]. Але і цей аргумент не може претендувати на універсальність, оскільки відомі механізми подолання таких розколів і побудови демократії у багатоскладових суспільствах [17].

Тут варто згадати і роль релігійного чинника. Починаючи з праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», прийнято вважати, що саме протестантизм та до певної міри католицизм створюють сприятливі умови для зародження і функціонування демократичних інститутів. Існує досить багато праць, в яких іслам [18], православ'я [19] та буддизм є гальмами на шляху демократичних перетворень. Певний оптимізм щодо сумісності ісламу і цінностей демократії висловлюється Л. Даймондом [20], С. Ібрахімом [21], Дж. Ельштейном [22] та підтверджується «арабськими революціями»: поваленнями авторитарних режимів у Північній Африці та на Близькому Сході.

Інші дослідники зосередили свою увагу на виявленні економічних передумов, необхідних для виникнення стабільної демократії. Так ще С. Ліпсет проаналізував залежність між рівнем економічного розвитку та виникненням демократії і зробив висновок, що між ними існує позитивна, хоча і не визначальна, кореляція [23]. Вважалося, що відносно високий рівень економічного розвитку сприяє появі середнього класу, що вимагає представництва своїх інтересів за допомогою демократичних інститутів. У свою чергу Л. Пай довів, що

процеси модернізації ослаблювали соціальну та економічну базу авторитарних режимів [24]. Пізніші емпіричні дослідження А. Пшеворського [25] та Ф. Лімонжі [26] внесли досить серйозні корективи у твердження про високу кореляцію між заможністю громадян та якістю демократичних інститутів: демократизація може починатися на різних рівнях економічного розвитку, однак високий рівень ВВП на душу населення до певної міри гарантує життєздатність демократичного режиму і його здатність опиратися авторитарним тенденціям. Крім того досить вагомим чинником є відсутність у країні, що здійснює перехід, різкої майнової нерівності між різними соціальними групами [27], оскільки низка емпіричних досліджень доводить, що така нерівність є не стільки перешкодою для демократизації, скільки для демократичної консолідації [28; 29]. Деякі вчені, зокрема М. Росс [30], М. Гурсес [31], Д. Трейсман [32], слушно вказують на небезпеку так званого «ресурсного прокляття», коли наявність значних запасів природних ресурсів негативно впливає на демократичний транзит.

Водночас батько інституціоналізму Д. Норт довів, що багаті ресурсами економічно розвинені країни можуть страждати від поганого управління, тому інституційна основа є таким же важливим чинником розвитку, як і матеріальні чинники [33].

Якщо попередні підходи до аналізу причин успіхів чи провалів демократичних переходів акцентували увагу на об'єктивних чинниках (соціальній структурі, економічному розвитку), то вчені, які на перше місце ставлять персональний (суб'єктивний) чинник, наполягають на визначальній ролі індивіда або соціальної групи (еліти [34]), які перебувають при владі в момент падіння режиму. Ці дослідники вважають, що саме їх поведінка, яка й зумовлює сам процес переходу, значною мірою визначає успішність демократизації [35]. Учені цієї школи протиставляють «революції зверху» «революцію знизу». У рамках цього підходу особливо детально вивчаються перші кроки органів державної влади після падіння старого режиму і проблеми, пов'язані із консолідацією демократії [36]. У рамках цього підходу дуже важливою є здатність еліт примусити демократичні інститути працювати навіть у тих випадках, коли об'єктивні передумови не сприяють демократії [37]. Так Дж. О'Доннел [38] та Дж. Коломер [39] вважають, що важливими для пояснення траєкторії та результатів демократичного переходу є: характер і особливості падіння недемократичного режиму; ініціювання реформ «згори» або «знизу»; наявність протестного тиску; укладання договору про прихід до влади реформаторів; взаємовідносини між «старою» і «новою» опозицією; доля старої еліти; якість перших і наступних виборів; методи (політичні чи силові), які використовуються владою чи опозицією для досягнення поставлених цілей; позиція міжнародної спільноти тощо.

Частково можна погодитися із твердженням, що в ході «третьої хвилі» демократизації колишня партійна номенклатура відіграла, а у деяких країнах, що відмовилися від люстрації, продовжує відігравати важливу роль у політичному житті новостворених держав [40; 41; 42]. Світова історія знає немало прикладів того, як лідери, які прийшли до влади в результаті державного перевороту або іншим недемократичним шляхом, доклали максимум зусиль для побудови демократичних інститутів та розвитку ринкової економіки, а після досягнення ними певного рівня розвитку добровільно відмовилися від влади за результатами вільних і демократичних виборів у країні [43]. Однак такий розвиток подій є радше винятком, ніж правилом, і, крім того, еліти, роблячи вибір на користь того чи іншого варіанту транзиту, змушені враховувати існуючу соціальну структуру, економічний уклад держави та інші об'єктивні чинники.

Ще одна група дослідників демократичних переходів зосереджує свою увагу на міжнародному чиннику: впливові зарубіжних держав, міжнародних організацій [44], наднаціональних утворень [45] на ініціювання та успішність транзиту. Він відіграв особливу роль у демократизації колишніх соціалістичних країн [46]. Перш за все, ці країни були близькі географічно та культурно до країн Західної Європи. А перспектива стати членом Європейського Союзу, що відкрилася перед ними в середині 1990-х років, значною мірою стимулювала радикальні реформи у політичній та економічній сферах. До того ж, з розпадом

Організації Варшавського договору країни Східної Європи були змушені шукати нового союзника у сфері оборони, яким і стало НАТО. Що стосується інших регіонів, то є низка праць, присвячених аналізу адаптації перехідних держав до норм сучасного світового порядку, під яким часто розуміється домінування комплексу універсальних принципів, що виникли на Заході [47], який досить складно імпортувати в інші регіони світу.

Найбільш комплексно до проблеми пошуку чинників успішного демократичного транзиту підходять інституціоналісти. Дж. Марч і Дж. Олсон стверджують, що політична демократія залежить не лише від економічних і соціальних умов, але і від структури політичних інститутів [48], які формують порядок та передбачуваність. Вони моделюють, роблять спроможними та обмежують політичних акторів, якщо вони керуються логікою доцільності. Хоча інститути сприяють розвитку, впроваджують зв'язки, які об'єднують громадян, незважаючи на те, що їх розділяє, а також впливають на інституційні зміни, формують елемент «історичної неефективності», однак це також передбачає, що стійкий інституційний розвиток залежить від минулого, наявного досвіду (феномен залежності від шляху – path dependency [49]), що прагнуть відтворити себе [50], самопосилитися (self-reinforcing) [33, с. 93-94].

Дослідники-інституціоналісти виділяють цілий комплекс змінних, що мають вирішальний вплив на успішність демократизації, зокрема:

- 1) вибір виборчої системи: мажоритарної, пропорційної або змішаної [51; 52];
- 2) діяльність політичних партій і формування партійної системи, оскільки стабільність останньої вважається однією з обов'язкових рис життєздатної демократії [53; 54];
- 3) форму державного правління: президентська, парламентська чи змішана. Хоча на сьогодні існує досить великий масив літератури, присвяченої перевагам кожної з цих форм [55; 56], однак однакостайності серед дослідників не спостерігається, оскільки вибір тієї чи іншої форми повинен враховувати особливості конкретної перехідної країни;
- 4) структуру представницьких установ (одно- чи двопалатний парламент), оскільки формування верхньої палати породжує проблеми навіть у таких країнах зрілої демократії як ФРН та Великобританія;
- 5) конституційну угоду, що визначає правила гри для усіх учасників політичного процесу. Окрім класичної праці Дж. Сарторі [57], аналізу ролі конституції у розбудові молодих демократичних держав у Східній Європі та Латинській Америці присвячено низку досліджень [58].
- 6) якість інститутів, що протягом останніх десятиліть розглядається як характеристика стабільної та ефективної демократії і стала провідною темою у діяльності низки міжнародних організацій [59; 60].

Загалом проблема інституційного розвитку зводиться до проблеми взаємодії формальних та неформальних інститутів, що набуває особливої актуальності у процесі демократизації [61; 62]. В. Меркель та А. Красан запропонували дві моделі інституціоналізації: виникнення формальних структур демократичних систем і встановлення неформальних практик [63]. У ліберальних демократіях вони корелюють між собою, оскільки неформальні інститути підтримують формальні і надають їм необхідної гнучкості, адаптивності до мінливого середовища сучасного життя. Натомість у дефективних демократіях неформальні практики є недемократичними (персоналізм, клієнтизм, корупція), підривають та обмежують функціонування демократично легітимних інститутів.

З кінця 1990-х рр. у низці випадків постсоціалістичних трансформацій проявився фасадний характер політичних інститутів і правозастосування. Основні рішення нерідко приймалися поза їхніми рамками, за лаштунками, в обхід діючих правових механізмів.

Недорозвиненість нових інституційних компонентів влади та переважання суб'єктивних чинників в управлінні державними справами свідчили про живучість спадщини авторитарних, однопартійних режимів. Нерідко новою владою дотримувався лише процедурний мінімум демократичних вимог, у результаті чого у новостворені інститути часто вкладався недемократичний, неправовий зміст.

Вітчизняний досвід підтверджує тезу про те, що проведення інституційних перетворень не шляхом послідовних і поступових змін, а спонтанно, негативно позначається на розвитку соціуму, на тривалий час позбавляючи його міцних і ефективних інститутів.

Крім того, прагнення вибудувати політичні інститути, відштовхуючись від кон'юнктурних потреб тих чи інших політичних акторів, також продемонструвало свою згубність для державотворчих процесів. Відсутність в інституційній тканині елементів консенсусу між усіма політичними акторами тягне за собою неминучу внутрішню нестабільність системи, небезпечну в майбутньому серйозними потрясіннями і, отже, новим витком переривання інституційної спадкоємності.

Отже, безсумнівно об'єктивні (соціальні, економічні, міжнародні, інституційні) та суб'єктивні чинники відіграють особливу роль у ході демократизації. Оскільки значна частина цих умов не може бути змінена впродовж кількох років, то основна увага суспільствознавців та політиків повинна звертатися на пошук та зміну тих інститутів, які б нівелювали негативний вплив несприятливих чинників та максимізували позитивний ефект від тих, що сприяють становленню і розвитку демократичних інститутів у конкретній державі.

1. *Di Palma G.* To craft democracies: An essay on democratic transitions / G. Di Palma. – Los Angeles : University of California Press, 1990. – 248 p.

2. *Diamond L.* The democratic rollback / L. Diamond // Foreign affairs. – 2008. – Vol. 87. – № 2. – P. 36–48.

3. *Schedler A.* Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / A. Schedler. – Boulder : Lynne Rienner publishers, 2006. – 267 p.

4. *Ambrosio T.* Constructing a framework of authoritarian diffusion. Concepts, dynamics, and future research / T. Ambrosio // International studies perspectives. – 2010. – Vol. 11. – № 4. – P. 375–392.

5. *Crouch C.* Post-democracy / C. Crouch. – Roma : Laterza, 2003. – 135 p.

6. *O'Donnell G.* Delegative democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – P. 55–69.

7. *Manin B.* The principles of representative government / B. Manin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 243 p.

8. *Brooker P.* Non-democratic regimes / P. Brooker. – N.Y. : Palgrave Macmillan, 2009. – 288 p.

9. *Putnam R.* Making democracy work: Civic traditions in modern Italy / R. Putnam. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. – 280 p.

10. *Elster J.* Institutional design in post-communist societies: Rebuilding the ship at sea / Elster J., Offe C., Preuss U. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 364 p.

11. *Inglehart R.* Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

12. *Democratization* / [eds. C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart, C. Welzel]. – N.Y. : Oxford University Press, 2009. – 400 p.

13. *Teorell J.* Democracy without democratic values: A rejoinder to Welzel and Inglehart / J. Teorell, A. Hadenius // Studies in comparative international development. – 2006. – Vol. 41. – № 3. – P. 96–111.

14. *Almond G.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 379 p.

15. *Chiot D.* Does democracy work in deeply divided societies? / D. Chiot // Is democracy exportable? / [eds.: Z. Varany, R. Moser]. – Cambridge : Cambridge univ. press, 2009. – P. 85–109.

16. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 580 с.

17. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах / А. Лейпхарт. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

18. *Fish S.* Islam and authoritarianism / S. Fish // World politics. – 2002. – Vol. 55. – № 1. – P. 4–37.

19. *Богачёв М.* Современные Римско-католическая и Русская православная церкви о свободе и демократии [Электронный ресурс] / М. Богачёв. – Режим доступа : <http://www.opes.ru/data/2013/04/11/1233208689/Богачев.pdf>.
20. *Diamond L.* Why are there no Arab democracies? / L. Diamond // *Journal of democracy*. – 2010. – Vol. 21. – № 1. – P. 93–104.
21. *Ibrahim S. E.* Toward Muslim democracies / S. E. Ibrahim // *Journal of democracy*. – 2007. – Vol. 18. – № 2. – P. 5–13.
22. *Elshtain J. B.* Religion and democracy / J. B. Elshtain // *Journal of democracy*. – 2009. – Vol. 20. – № 2. – P. 5–17.
23. *Lipset S. M.* The social requisites of democracy revisited / S. M. Lipset // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – № 1. – P. 1–22.
24. *Pye L. W.* Political science and the crisis of authoritarianism / L. W. Pye // *American Political Science Review*. – 1990. – Vol. 84. – № 1. – P. 3–19.
25. *Przeworski A.* Modernization: Theories and facts / A. Przeworski, F. Limongi // *World politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 2. – P. 155–183.
26. *Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950–1990* / [Przeworski M. Alvarez J. Cheibub F. Limongi]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 321 p.
27. *Vanhanen T.* The limits of democratization: Climate, intelligence, and resource distribution / T. Vanhanen. – Augusta : Washington Summit publishers, 2009. – 360 p.
28. *Acemoglu D.* Economic origins of dictatorship and democracy / D. Acemoglu, A. Robinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 416 p.
29. *Houle Ch.* Inequality and democracy: Why inequality harms consolidation but does not affect democratization / Ch. Houle // *World politics*. – 2009. – Vol. 64. – № 4. – P. 589–622.
30. *Ross M.* Does oil hinder democracy? / M. Ross // *World politics*. – 2001. – Vol. 53. – № 3. – P. 325–361.
31. *Gurses M.* State-sponsored development, oil and democratization / M. Gurses // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – № 3. – P. 508–529.
32. *Treisman D.* Oil and democracy in Russia / D. Treisman // *NBER: Working paper series*. – 2010. – January. – 24 p.
33. *North D. C.* Institutions, institutional change and economic performance / D. C. North. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 159 p.
34. *Higley J.* The elite variable in democratic transitions and breakdowns / J. Higley, M. Burton // *American Sociological Review*. – 1989. – Vol. 54. – P. 17–32.
35. *Karl T. L. C.* From an Iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism / T. L. Karl, Ph. C. Schmitter // *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 4. – P. 965–987.
36. *Linz J.* Toward consolidated democracies / J. Linz, A. Stepan // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – № 2. – P. 34–51.
37. *Shin D. C.* On the Third wave of democratization: A synthesis and evaluation of recent theory and research / D. C. Shin // *World Politics*. – 1994. – Vol. 47. – P. 135–170.
38. *O'Donnell G.* Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies / O'Donnell G., Schmitte P., Whitehead L. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. – 98 p.
39. *Colomer J.* Strategic transitions. Game theory and democratization / J. Colomer. – Baltimore; L. : The Johns Hopkins University Press, 2000. – 163 p.
40. *Adam F.* Elite (Re)configuration and politico-economic performance in post-socialist countries / F. Adam, M. Tomsic // *Europe-Asia Studies*. – 2002. – Vol. 54. – № 3. – P. 435–454.
41. *Higley J.* Elites after state socialism: Theories and analysis // J. Higley, G. Lengyel. – Lanham, MD : Rowman & Littlefield, 2000. – 252 p.
42. *Steen A.* The question of legitimacy: Elites and political support in Russia / A. Steen // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol. 53. – № 5. – P. 697–718.
43. *O'Brien T.* The role of the transitional leader: A comparative analysis of Adolfo Suarez and Boris Yeltsin / T. O'Brien // *Leadership*. – 2007. – Vol. 3. – № 4. – P. 419–432.

44. *Pevehouse J.* Democracy from the outside-in? International organizations and democratization / J. Pevehouse // International organization. – 2002 – Vol. 56. – № 3. – P. 515–549.
45. *Burnell P.* Political strategies of external support for democratization / P. Burnell // Foreign policy analysis. – 2005. – Vol. 1. – № 3. – P. 361–384.
46. *Pridham G.* Building democracy: The international dimension of democratization in Eastern Europe / Pridham G., Herring E., Sanford G. – Bristol : Bloomsbury, 1997. – 202 p.
47. *Badie B.* The imported state: The westernization of political order / B. Badie. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 278 p.
48. *March J.* Rediscovering institutions: The organizational basis of politics / J. March, J. Olson. – N.Y. : The Free Press, 1989. – 227 p.
49. *Alexander G.* Institutions, path dependence, and democratic consolidation / G. Alexander // Journal of Theoretical Politics. – 2001. – Vol. 13. – № 3. – P. 249–269.
50. *Boas T.* Conceptualizing continuity and change. The composite-standard model of path dependence / T. Boas // Journal of Theoretical Politics. – 2007. – Vol. 19. – № 1. – P. 33–54.
51. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1984. – 229 p.
52. *Lijphart A.* Electoral systems and party systems / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 209 p.
53. *Ware A.* Political parties and party systems / A. Ware. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 435 p.
54. *Pridham G.* Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe / G. Pridham, P. Lewis. – L. : Routledge, 1996. – 288 p.
55. *Lijphart A.* Parliamentary versus presidential government / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 257 p.
56. *Shugart M. S.* Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics / M. S. Shugart, J. M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
57. *Sartori J. G.* Comparative institutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes / J. G. Sartori. – N.Y. : New York University Press, 1994. – 217 p.
58. *Institutional design in new democracies: Eastern Europe and Latin America* / [ed. by A. Lijphart, C. Waisman]. – Boulder, CO : Westview Press, 1996. – 265 p.
59. *Norris P.* Stable democracy and good governance in divided societies: Do powersharing institutions work? / P. Norris // John F. Kennedy School of Government faculty: Research papers series/ F. John. – 2005. – № RWP05–014. – 44 p.
60. *Sharma S.* Democracy, good governance, and economic development / S. Sharma // Taiwan journal of democracy. – 2007. – Vol. 3. – № 1. – P. 29–62.
61. *Гельман В. Я.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Я. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6–25.
62. *Beyme K. von.* Institutional engineering and transition to democracy / K. von Beyme // Democratic consolidation in Eastern Europe. – N.Y. : Oxford University Press, 2001. – Vol. 1: Institutional engineering. – P. 3–24.
63. *Merkel W.* Embedded and defective democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – P. 33–58.

Анатолій Романюк

Віталій Литвин

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕХНІКА «САНІТАРНОГО КОРДОНУ» ДО РАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Romaniuk Anatoly, Lytvyn Vitaliy. The “Cordon sanitaire” technic towards radical parties in Central and Eastern European countries.

The article is dedicated to reviewing the “cordon sanitaire” technic towards radical parties in electoral and parliamentary-cabinet aspects of their activity at the example of Central and Eastern European countries. The authors identified types of cross-party cooperation’s strategies between traditional and radical left-wing and right-wing parties. They are co-optation of party, collaboration of party, ignoring the party, isolation of party. The authors also determined attributes of legal and political containment of radical parties in Central-Eastern European countries, analyzed different parameters of severity (power) and effectiveness, implications and conclusions of the “cordon sanitaire” technic at the example of Central-Eastern European countries. The focus of the article is verification and application of the «cordon sanitaire» technic in Central and Eastern European countries, at the example of Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, and Slovenia.

Key words: “cordon sanitaire”, party, elections, parliament, cabinet, strategy of cross-party cooperation, radicalism, Central-Eastern Europe.

Важливе місце у процесах формування урядів, зокрема коаліційних, в країнах Центрально-Східної Європи (за аналогією до країн Західної Європи) займає методика утворення останніх під кутом зору обмеження попадання до уряду лівих і правих радикальних партій, представлених у парламентах/нижніх палатах парламентів. Існує щонайменше дві групи чинників, які визначають поведінку домінуючих і урядово-формотворчих партій у партійно-виборчих та парламент-урядових відносинах, особливо парламентських демократій (якими є всі країни Центрально-Східної Європи¹), щодо радикальних партій. По-перше, це випадки, коли великі, але відмінні в ідеологічному ліво-правому спектрі партії мають поміж собою набагато більше спільного, ніж з дрібними радикальними (чи екстремістськими) партіями. По-друге, це факт застосування у політичній (виборчій, парламентській чи урядовій) практиці техніки «санітарного кордону» (франц. “cordon sanitaire”), сутність якої полягає у недопущенні політичних суперників переважно радикального (лівого/правого) спрямування до урядової (парламентської і/чи електоральної) аргени. Сьогодні термін «санітарний кордон» здебільшого вживають у партійно-електоральній транскрипції. Але слід зазначити, що в плюралістичній, консенсусній і вестмінстерській традиціях демократії термін «санітарний кордон» застосовують також у метафоричному наповненні для визначення різних технік запобігання «небезпечним» чи «небажаним» ідеологіям.

Поміж провідних досліджень, які тією або іншою мірою стосуються проблематики санітарного кордону (в тому числі в країнах Центрально-Східної Європи) доцільно виділити за авторством таких науковців, як П. Блоккер [1, с. 377], Т. Богушевіч і А. Дімітровс [2], А. Бозокі та Дж. Ішіяма [3, с. 145–147, 150–153], Я. Бугайські [4, с. 75; 5, с. 114], Б. Чолова [6, с. 17], С. де Ланге і К. Діган-Краузе [7], С. Дамен [8, с. 92], А. Дезе [9], Д. Еглітіс [10, с. 69], П. Ехін [11], Дж. Енгстрьом [12, с. 159], Я. Фабрі [13], Б. Гейс, Б. Хейнделс і Я. Вермейр [14], К. Годсі [15; 16, с. 111], Л. Грінфелд [17, с. 22], М. Грюн [18], П. Хайнсворт [19, с. 10], С. Хенлі [20], П. Хокенос [21, с. 303], А. Хогеа [22, с. 22–23], Дж. Хопкінс [23, с. 149], С. Катсікас [24, с. 64], Л. Копецек [25], А. ЛеБор [26], Л. Марч [27, с. 3], М. Мареш [28], К. Мудде [29, с. 121; 30, с. 314], Л. Неймайер [31, с. 186], Я. Парадовська [32],

¹ До регіону Центрально-Східна Європа включено ті країни, які в 2004/2007 рр. успішно інтегрувались в Європейський Союз (Хорватію до аналізу не включено). Це десять країн, які незалежно від конституційних систем правління (парламентської – Естонія, Латвія і Угорщина; напівпрезидентської – Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія і Чехія) є зрілими парламентськими демократіями, в яких політичний процес детерміновано партійно-виборчими трансформаціями на рівні парламент-урядової вертикалі. Це означає, що парламенти у таких країнах (незалежно від сили їх президентів) є ключовими інститутами, які визначальним чином визначають повноваження урядових кабінетів.

Дж. Прідхем [33; 34, с. 195], С. Рамет [35, с. 79; 36, с. 128], Л. Ренсманн [37, с. 133], М. Шафір [38, с. 33; 39, с. 71; 40, с. 228], Г. Вербік та М. Хауслейтнер [41, с. 238], К. Волден та К. Карруба [42] тощо.

Із теоретико-методологічних позицій слід виділяти кілька альтернативних стратегій стосовно радикальних лівих чи правих партій у контексті проведення переговорів про формування урядових кабінетів: 1) незгода на участь таких партій в урядових кабінетах; 2) згода на залучення таких партій в коаліційні (більшості/меншості) урядові кабінети; 3) співпраця між партіями, які формують уряд (у випадку урядів меншості), і парламентськими партіями щодо постійної або ситуативної підтримки уряду під час принципових голосувань у парламенті в обмін за виконання певних виборчих зобов'язань цієї/цих партій. В даному випадку партія/партії, які надають підтримку уряду, не входять до його складу. Незгоду зазвичай виражають у декількох формах: ігнорування партій, ізоляція партій (через процедури формальних/правових і неформальних/політичних обмежень). Згоду на участь радикальних партій в урядовій діяльності також висловлюють за кількома сценаріями: кооптація партій, співпраця партій.

Кооптація – цілеспрямована політика, спрямована на залучення/введення до складу виборного інституту нового/нових членів на підставі рішення уповноваженого представника цього інституту без проведення виборів. Співпраця – простий і прямий варіант узгодження позицій між партіями, який реалізують на виконавчому, законодавчому і виборчому рівні (тому він відповідає типам коаліцій у парламент-урядовому зрізі).

Ігнорування – це стратегія «чистих рук» або ж «стратегія, за якої нічого не роблять», а проблеми відносин із радикальними партіями не вирішують (зовсім або до якогось моменту часу)². Ізоляція – це результат оцінювання того, наскільки програмні тези радикальних партій є демократичними за змістом та суттю, на підставі чого системні та основні партії колективно/індивідуально визнають всі чи окремі радикальні політичні партії потенційними загрозами; це стратегія політики стримування радикальних партій шляхом їхнього правового виключення чи політичного усунення від участі.

Стратегія правового стримування проявляється на підставі заборони діяльності партії в цілому або частково, встановлення високих електоральних бар'єрів³. Стратегія політичного стримування проявляється в техніці «санітарного кордону»⁴ – формуванні «антиекстремістського блоку» чи коаліції більшістю або ж усіма традиційними партіями задля виключення з ймовірного складу уряду лівої чи правої (переважно радикальної) партії [9; 43].

Примітно те, що вчені відрізняються в розумінні санітарного кордону. Потрібно виокремлювати кілька підходів до тлумачення цього поняття: 1) заборона співпрацювати з партією в адміністративних/виконавчих установах і в уряді; 2) заборона здійснювати спільну законотворчу діяльність із партією; 3) заборона формувати різноманітні запити з приводу підтримки резолюцій партії; 4) заборона брати участь у конференціях між основними та «виключеними зі співпраці» партіями; 5) обмеження співпраці із партією в ході проведення виборчих кампаній [8]. У той же час, вчені одногосно стверджують, що санітарний кордон найперше стосується заборони створювати уряди між основними (традиційними) та радикальними партіями. Внаслідок цього

² Вказана стратегія своє перше відображення знайшла у дослідженнях Дж. Халлетта, який ще в 1940 р. писав, що «найкращий спосіб дискредитувати дурня – взяти на прокат його платформу». Вчений критикував пропорційні виборчі системи, бо останні можуть забезпечувати окремим партіям (зокрема радикальним) політичне представництво, навіть якщо виборчі успіхи таких партій є незначними. Подібної думки дотримується С. Ліпсет. Однак дослідник аргументує, що існують механізми обмеження впливу радикальних партій, які полягають у примусовому зближенні з ними основних/традиційних партій. Це свідчить про ймовірні шляхи проникнення радикальних партій у владні структури при використанні стратегії їх ігнорування.

³ Але, як свідчить досвід, наприклад, країн Центрально-Східної Європи, реалізація на практиці стратегії правового стримування радикальних лівих і правих партій є малоімовірною у контексті складності доведення антидемократичного (неправового) характеру їхньої діяльності. Наприклад, упродовж 1990-2013 рр. років у регіоні було заборонено лише декілька радикальних комуністичних партій (після колапсу режимів «реального соціалізму») і ще менше радикальних правих партій. У 2006 р. було заборонено партію «Словацька спільнота» (SP). Декілька партій не було зареєстровано міністерствами юстиції. Це, приміром, відбулось у Чехії (Національний соціалістичний альянс, Національна партія). Натомість, розмови про ймовірну заборону Комуністичної партії Богемії та Моравії (KCSM) є/були лише політичними та не отримали жодних правових наслідків. Тому правова ізоляція радикальних партій не завжди є ефективною.

⁴ Наприкінці 1980-х рр. термін «санітарний кордон» було введено в «роздуми» про парламентську практику бельгійськими коментаторами. У цей період радикальні праві партії Національний фронт (FN) і Фламандський блок (VB) почали отримувати високі результати на виборах. Однак ці партії було включено у «каталог» расистських груп. Внаслідок цього інші бельгійські парламентські партії прагнули виключити означені радикальні структури з будь-якого гіпотетичного коаліційного уряду.

санітарний кордон може гіпотетично зумовлювати маргіналізацію або процвітання радикальних партій. Річ у тому, що за словами Р. Хармела і К. Джанди, партія в намаганні отримати урядову владу (як найвищу державну владу) змінюється не просто так, а внаслідок зміни керівництва, домінуючої фракції всередині партії і/чи зовнішнього стимулу, на які безумовно впливає техніка санітарного кордону [44].

Разом із цим, як зазначають К. Стром, Я. Бадж та М. Лейвер, техніка санітарного кордону – приклад інституціоналізації обмежень стосовно процесів формування урядових коаліцій [45, с. 317]. По-перше, завчасна партійна згода про виключення ймовірного учасника коаліції збільшує шанси інших партій потрапити в уряд. Це може призвести до відсутності фракційної дисципліни під час голосування, що може бути компенсовано формуванням «негабаритних» («oversized») великих (не мінімально-переможних) коаліцій [14; 42]. По-друге, можуть простежуватись варіанти виключення партій із гіпотетичних урядів напередодні переговорів про їхнє формування. Це зменшує кількість варіантів однопартійних/коаліційних урядових кабінетів. Два варіанти обмежень по відношенню до процесів формування урядів об'єднані тим, що традиційні/системні політичні партії виключають з гіпотетичної урядової діяльності радикальні/антисистемні партії, ідеологія або програма/окремі програмні положення яких не відповідають національним інтересам, моделі ліберально-демократичної держави. Тим не менш, у кожному окремому випадку застосування техніки санітарного кордону відбувається по-різному. Також очевидним є той факт, що політична ізоляція радикальних партій може бути не властивою одночасно всім випадкам – в одній країні стосовно всіх радикальних партій або щодо окремого типу.

Значною мірою застосування техніки санітарного кордону зумовлене фактичною (а не очікуваною) електоральною успішністю, що створює підставу для ймовірної участі у формуванні урядового кабінету партій, які позначено як радикальні ліві та/або праві. Разом із тим, саме застосування процедури санітарного кордону є сигналом для електорату радикальної партії про можливість застосування двох ймовірних стратегій відносно об'єкта їхнього ймовірного волевиявлення: виборці або перестають голосувати за радикальну партію, розуміючи, що вона не буде урядовою (внаслідок цього партія сходить на маргінес і санітарний кордон виявляється ефективним), або продовжують голосувати за радикальну партію, розуміючи, що для того, аби вона стала урядовою, їй доведеться змінювати свою програмну складову і пристосовуватись до вимог традиційних/системних партій (внаслідок цього партія стає менш радикальною і санітарний кордон також виявляється ефективним).

Проте вагомим є момент, про який зауважує П. Пірсон: якщо техніка санітарного кордону застосована вчасно, то підтримка радикальних партій може зменшуватись; якщо ж санітарний кордон застосовано занадто пізно, то підтримка партій залишатиметься стабільною, а можливо зростатиме. Поняття «вчасно» чи «пізно» стосуються винятково розвитку партій і партійних систем, а також особливостей процесів формування еліт, у заданому випадку в країнах Центрально-Східної Європи (на місцевому, регіональному та національному рівнях⁵).

Упродовж 1990-2013 рр. радикальні ліві і праві партії виявились властивими для усіх країн Центрально-Східної Європи. Проте міра їхньої популярності в кожній країні регіону є або була відмінною. Так, у Болгарії доволі впливовими і помітними виявились дві радикальні політичні сили, які періодично репрезентовані у парламенті – радикальна права «Атака» (АТА) та радикальна ліва Комуністична партія Болгарії (ВКР). «Атаку», засновану у 2005 р. В. Сідеровим, найчастіше означають як радикальну силу популістського, націоналістичного, ксенофобського, антисемітського, євроскептичного, ісламофобського, антициганського, антитурецького, антинатівського, антимусульманського, а також проправославного спрямування [12, с. 159; 16, с. 111; 23, с. 149; 24, с. 64; 46, с. 386]. З огляду на це, думки вчених із приводу ліво-правого

⁵ Коли члени лівих чи правих радикальних партій отримують портфелі в місцевих або регіональних органах управління, вони набувають певного визнання та легітимності. Тому зусилля традиційних/системних партій утримувати ці радикальні партії від урядових кабінетів на національному рівні стають більш проблемними, коли радикальні праві або ліві партії співпрацюють із традиційними/системними партіями на місцевому та/чи регіональному рівні. Більш успішні радикальні партії спершу слідує стратегії перемоги на місцевому і регіональному рівні, перш ніж вони отримають представництво на національному рівні. І навпаки, коли радикальні партії заблоковані на найнижчому рівні політичного процесу, їм тяжко досягнути успіхів на національному рівні.

позиціонування партії різняться. Наприклад, М. Пенчева, М. Мезнік і Т. Тіеме відносять «Атаку» до партій радикально-правого спрямування [47, с. 205–207; 48, с. 30], а К. Годсі – до партій радикально-лівого спектру [15]. Попри це, керівництво партії «Атака» зазначає, що остання не є ні лівою, ні правою, натомість – винятково проболгарською [37, с. 133].

Техніка санітарного кордону до партії проявляється в тому, що головні її політичні опоненти не тільки не погоджуються вести переговори з «Атакою» про її включення в гіпотетичні урядові, парламентські чи виборчі коаліції, а навіть контактувати і дебатовати з нею. І це попри те, що впродовж 2005-2013 рр. партія тричі отримувала мандати у болгарському парламенті. Більше того, в медійному просторі лімітовано трансляцію каналу «Alfa TV», який перебуває у власності партії «Атака». Лише деякі націоналістичні сили погодились на співпрацю з «Атакою» і на формування у 2012 р. об'єднаного виборчого плану «Сідеров – новий шлях Болгарії».

Разом із цим, цікавий виняток із техніки санітарного кордону відбувся у 2009 р. Тоді кандидат у прем'єр-міністри Болгарії Б. Борисов (партія «Громадяни за європейський вибір Болгарії», GERB) запропонував партії «Атака» врахування деяких її програмних гасел в обмін на забезпечення партією вотуму довіри новому уряду (без участі членів «Атаки» безпосередньо в урядовому кабінеті). Протне невдовзі, після невиконання обіцянок влади, «Атака» перейшла в жорстку опозицію до уряду (але деякі її депутати все ж таки продовжували забезпечувати підтримку урядовому кабінету Б. Борисова).

Примітно, що техніка санітарного кордону не виявилась цілком ефективною стосовно партії, адже остання впродовж майже десятиліття функціонування не зменшила міри свого радикалізму і навіть наростила електоральну результативність (хоча втратила у показниках електоральної популярності – така нетипова кореляція спричинена тим, що зі змішаної на пропорційну було змінено парламентську виборчу систему в Болгарії). Більше того, партія спромоглась вміло представити її політичну ізоляцію як механізм перетворення політичної сили в «жертву політичної еліти».

Тим не менше, в країні було сформовано уявлення про те, що «Атака» – це антисистемна партія, хоча б за її походженням. Вона критикує не лише політичну еліту/істеблішмент, а й конструкцію політичної системи. Наприклад партія є прихильником ідеї прямої демократії. Це відображено у її заходах, які спрямовані на встановлення «прямого контакту» із електоратом і народом загалом. У цьому представлено класичний плебісцитарний тип партійної стратегії «Атаки». Загалом же очевидно, що техніка застосування санітарного кордону до партії та її зведення до рангу «білої ворони» у болгарській політиці дозволили партії зберегти її радикальний характер й електоральну підтримку лише внаслідок того, що сама партія не перейшла до «політично коректного» дискурсу [6, с. 17].

Ліва ж парламентська радикальна Комуністична партія Болгарії (ВКР) є менш електорально успішною, ніж «Атака», адже з 2005 р. вона бере участь у виборах лише у форматі електоральної «Коаліції за Болгарію» (KzB), у якій домінуючою є соціал-демократична Болгарська соціалістична партія (BSP). Саме тому потрібно вважати, що Комуністична партія Болгарії (ВКР) є кооптованою в електоральні, парламентські та урядові коаліції на підставі участі в «Коаліції за Болгарію» (остання станом на 2013 р. двічі була урядовою). Це означає, що техніка санітарного кордону в Болгарії лімітована винятково парламентською радикальною правою партією «Атака» (АТА)⁶.

Що ж стосується застосування техніки санітарного кордону в Естонії, Латвії і Литві, то слід зазначити, що остання у країнах Балтії не спрямована винятково проти правих партій. Більше того, в Естонії і Латвії від участі в урядових коаліціях виключаються винятково ліві та лівоцентристські проросійські, проросійськомовні політичні партії, зокрема Конституційна партія (К), Російська партія (VEE) – в Естонії, – та «Центр Згода» (SC), Народний рух за Латвію (TKL-ZP), Соціалістична партія Латвії (LSP) та партії «За людські права в об'єднаній Латвії»

⁶ Одночасно слід зазначити, що в Болгарії функціонували/функціонують й інші радикальні праві партії, зокрема, Болгарська національна радикальна партія (BNPR), Національний фронт за порятунок Болгарії (NFSB), Болгарський національний рух (IMRO) та Союз патріотичних сил і армій резервного захисту (SPS-VZZ). Але щодо них не застосовується і не обговорюється ідея запровадження техніки санітарного кордону, оскільки ці партії не є електорально популярними.

(PCTVL), «Родина» (D), «Рівні права» (L), Латиська партія російських громадян (LKPP) та Партія національної згоди (TSP) – в Латвії [27, с. 3; 49]. Це комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні партії, які є виразниками політичних інтересів російських меншин країн Балтії. Вони виступають проти членства країн регіону в НАТО, деякі проти ЄС, а деякі за розширення ЄС і встановлення зони вільної торгівлі від «Брюсселя до Владивостока».

Ці партії піддаються санітарному кордону як на електоральному, так і на парламент-урядовому рівні. Зумовленість санітарного кордону до таких партій у країнах Балтії полягає у тому, що партії популярні серед російського/російськомовного населення, натомість дуже непопулярні серед відповідного етнічного населення країн Балтії. Фактично консенсус досягнуто серед провідних/системних партій, згідно якого проросійські або проросійськомовні партії можуть функціонувати винятково як опозиційні. Внаслідок цього спочатку було помічено поступове зменшення електоральної підтримки таких партій в Естонії та Латвії. Проте згодом (за результатами парламентських виборів у 2011 р.) в Латвії проросійський «Центр Згода» став найбільшою (хоча й опозиційною) партією Сейму.

Разом з цим, електорально непопулярними в Естонії виявились радикальні праві, зазвичай євроскептичні й антиглобалістські політичні партії. Зокрема, це: Партія естонського майбутнього (ТЕЕ), Партія естонської незалежності (EIP) [11], Естонські громадяни. Проте до них не застосовано техніки санітарного кордону. Більше того, деякі радикальні націоналістичні і євроскептичні праві партії Латвії, зокрема, «За батьківщину та свободу» – «Рух латиської національної незалежності» (ТВ-LNNK) і Національний альянс «Все для Латвії» (NA), свого часу стали партійно-системотворчими та/або урядовими [2; 5, с. 114; 10, с. 69; 35, с. 79; 50, с. 281–283; 51, с. 57]. Це спричинено тим, що специфікою Естонії і Латвії є той момент, що ці країни в їхньому вимірі партійних систем позиціонуються як зміщені від лівого спектру до центру та правого спектру. Тому практика застосування у них санітарного кордону стосується винятково лівих партій.

Іншим чином ситуація складається в Литві. У цій країні ніяким чином не помічено санітарного кордону/політичної ізоляції радикальних лівих та правих партій. Річ у тому, що вони не репрезентовані на рівні національного політичного процесу. Тим не менше, на електоральному рівні тиску піддаються/піддавались деякі радикальні праві партії, наприклад, «Молода Литва» (JL), Литовський національний союз (LTS), Литовський союз свободи (LLaS), Союз литовських політичних в'язнів і депортованих (LPKTS). Здебільшого це націоналістичні політичні партії, які виступають/виступали проти глобалізації, мультикультуралізму та російського тиску тощо.

У Польщі навпаки позиції радикальних правих партій є чи були більш значними, ніж у Литві. Поміж них різного часу виокремлювали такі: «Союз реальної політики» (UPR), «Національна партія» (SN), «Національне відродження Польщі» (NOP), «Ліга польських родин» (LPR), «Рідний дім» (DO), «Союз нових сил» (SNS) та «Ліга правих республіки» тощо. Крім того, популярними є або ж були радикальні праві непартійні організації: «Національно-радикальний табір» (ONR), Асоціація «Марш незалежності» (SMN), «Всепольська молодь» (MW), «Польські полки» (HP).

Здебільшого це націонал-консервативні і соціал-консервативні популістські клерикальні і навіть неонацистські партії/блоки і організації [7; 52, с. 115]. Щодо них практично не застосовували правової і/чи політичної ізоляції (техніки санітарного кордону). Це було спричинено незначними електоральними успіхами радикальних правих партій і організацій у 1990-х рр. Крім того, незастосування санітарного кордону до радикальних правих партій і організацій спричинено тонкою межею їхньої відмінності від традиційних правих партій у Польщі, зокрема в контексті значної суміжності їхніх ідеологій та організаційних зв'язків.

Тим не менше, ситуація суттєво змінилась у 2001 р., коли новостворена партія «Ліга польських родин» спромоглась провести до парламенту 38 депутатів, отримавши підтримку майже восьми відсотків виборців. Упродовж 2006–2007 рр. (за результатами повторного парламентського електорального успіху) партія виконувала роль урядової в кабінетах К. Марцинкевича та Я. Качинського (було почергово сформовано дві так звані «екзотичні коаліції» у складі партій «Право і справедливість» (PiS), Самооборона Республіки Польща (SPR) і Ліга польських родин (LPR) [32]).

І лиш після цього щодо партії було апробовано техніку санітарного кордону, яка виявилась ефективною, бо на парламентських виборах у 2007 р. Ліга польських родин спромоглась отримати лише 1,3 відсотка голосів виборців і жодного депутатського мандата. У парламентських виборах в 2011 р. вона взагалі не брала участі. Аналогічна «електоральна доля» спіткала Лігу польських родин у контексті виборів до Європейського парламенту, в якому партія не представлена із 2009 р. (хоча 2004–2009 р. була там репрезентована). Причиною застосування техніки санітарного кордону стали ідеологічні особливості програми партії [31, с. 186; 53, с. 365; 54, с. 157–159]: клерикальний націоналізм, християнський солідаризм, ксенофобія, шовінізм, антисемітизм, повна декомунізація та люстрація, гомофобія, євроскептицизм. Також чинником застосування техніки санітарного кордону до Ліги польських родин стали програми коаліційних урядових кабінетів, до яких входила ця партія. Наприклад, мова йшла про формування так званої четвертої республіки в Польщі й масштабне реформування поточного «укладу» політичної системи й суспільного життя. З огляду на це, ймовірний політичний успіх Ліги польських родин почали трактувати як небезпеку цілісності політичної системи Польщі. Очевидно, що політична ізоляція радикальної правої партії «Ліга польських родин» (LPR) виявилась ефективною у зрізі застосування стратегії обмеження впливу антисистемних партій на політичний процес.

У Румунії техніку санітарного кордону частково було застосовано щодо Партії «Велика Румунія» (PRM), яка до 2008 р. була репрезентована у всіх парламентах, проте виключалась зі всіх переговорів про формування урядових кабінетів. Пік успішності партії припав на 2000–2004 та 2004–2008 рр., коли вона отримала підтримку відповідно 19,5 та 13,0% голосів виборців (а це трансформувалось відповідно у 84 та 48 мандатів у Палаті депутатів). Проте неврахування партії як ймовірного партнера у формуванні урядів призвело до поступового зменшення підтримки партії: в 2008 р. – до 3,2%, а в 2012 р. – до 1,3%.

Васлідок політичної ізоляції партії, вона, починаючи із 2008 р., не представлена у румунських Палаті депутатів і Сенаті (нижній і верхній палатах парламенту). Проте була наділена кількома мандатами в Європейському парламенті. Загалом застосування техніки санітарного кордону щодо Партії «Велика Румунія» виявилось помірно ефективним. Зумовленість політичної ізоляції політичної партії пояснена її радикальною правою ідеологічною позицією, зокрема рисами ідеології «третьої позиції», антиугорського сентименталізму, націонал- й соціал-консерватизму.

Часто партію критикують за те, що вона апелює до ідей військової диктатури Й. Антонеску і комунізму Н. Чаушеску (приміром, у 2006 р. вона відхилила доповідь про комуністичну диктатуру в Румунії як маніпуляцію) [22, с. 22–23; 38, с. 33; 39, с. 71; 41, с. 238]. Та, як зауважує М. Шафір, партію до 2003 р. мало критикували за застосування антисемітських гасел [40, с. 228]. Лише після цього було пом'якшено чи знято питання про антиєврейську риторику «Великої Румунії». Ефективність санітарного кордону проявляється у тому, що, починаючи із 2005 р., внаслідок зміни керівництва партії, намічено її зміщення до ідеологічного правого центру.

Партія «Велика Румунія» навіть розраховувала на афіліацію в Європейській народній партії (EPP). У цей час було тимчасово змінено назву партії – на Народну партію «Велика Румунія». Проте Європейська народна партія відмовила у намаганнях румунської сили. Як наслідок, частково було поновлено радикальну риторику партії «Велика Румунія» та повернуто її попереднє керівництво [4]. Загалом специфікою партійної системи Румунії є те, що вона більшою мірою зміщена від радикального правого спектру до правоцентристського і лівого. При цьому всі радикальні ліві партії і більшість правих партій не піддаються техніці санітарного кордону. Це також стосується націоналістичної, ксенофобської і гомофобської, проправославної «Партії нового покоління – Християнських демократів» (PNG-CD) [55, с. 6; 56, с. 108].

Частково санітарний кордон застосовано в Словаччині, де він стосувався в першу чергу радикальної лівої (марксистсько-ленінистської) Комуністичної партії (KSS), яка до 1990 р. була урядовою. Після цього, власне, й було запроваджено техніку санітарного кордону: партія приймала участь у парламентських виборах, інколи отримувала мандати, проте зовсім не мала представництва в урядових кабінетах.

Значною мірою санітарний кордон з 1998 р. відбивається на функціонуванні радикально-лівого Союзу працівників Словаччини (ZRS). Упродовж 1994–1998 рр. партія входила до складу коаліційного урядового кабінету В. Мечіяра, але після закінчення періоду обмеженого плюралізму та домінування Руху за демократичну Словаччину (HZDS, у 1992–1998 рр.), а також транзиту до партійної системи поміркованого плюралізму, Союз працівників зміщено на маргінес політичного процесу. Сьогодні, за словами Дж. Прідхема, партія навіть не має налагоджених зв'язків на міжнародному рівні [33].

З іншого боку, в Словаччині не застосовано техніки санітарного кордону стосовно всіх радикальних правих партій. У коаліційних урядах перманентно бере участь Словацька національна партія (SNS), оцінена як ультранаціоналістична, євроскептична, антиугорського та антициганського сентименталізму [30; 36, с. 128; 57, с. 408; 58, с. 212, 352; 59, с. 63]. Сама себе партія називає такою, що побудована на цінностях європейського християнства. Будучи урядовою, Словацька національна партія себе проявила розміщенням на офіційному сайті карти Європи, на якій територія Угорщини була розділеною між Австрією і Словаччиною. Суспільний резонанс змусив видалити карту з веб-сторінки партії. Тим самим Словацька національна партія заперечила свою причетність до створення карти.

Один з перших лідерів партії Я. Слота відомий тим, що сприяв вшануванню пам'яті Йозефа Тіто (фашистського лідера Словаччини, якого за співпрацю із нацизмом визнаного військовим злочинцем) у місті Жіліна. Згодом Словацька національна партія вимагала портфеля віце-прем'єр-міністра, відповідального за права людини та національних меншин. Популярність партії вже з 2010 р. почала різко зменшуватись. Наприклад, у 2006 р. партія мала підтримку 11,7% виборців Словаччини, в 2010 р. – 5,1% виборців, а в 2012 р. – тільки 4,6% виборців (електоральний бар'єр за пропорційною виборчою системою в Словаччині становить 5%).

Внаслідок цього Словацька національна партія перестала бути представленою у парламенті навіть без застосування до неї техніки санітарного кордону. Аналогічно політичної ізоляції не помічено й у випадку менш електорально успішних радикальних правих партій, зокрема Реальної словацької національної партії (PSNS), Національно-демократичної партії (NDS) та Народної партії «Наша Словаччина» (LsNS). Тому очевидно, що санітарний кордон у Словаччині стосується винятково радикальних лівих політичних партій.

У Словенії взагалі відсутні натяки на політичну ізоляцію будь-яких партій. І це попри те, що в країні у різні часи функціонували/функціонують такі партії, як радикальна ліва Соціалістична партія Словенії (SsS); радикальна права Партія «Лимонне дерево» (LIPA). Сьогодні вони не представлені у парламенті, а тому не потребують політичної ізоляції. Загалом партійна система Словенії віддалена від радикального лівого/правого ідеологічного спектру і в силу значної фрагментованості не становить небезпеки за умови зростання впливу антисистемних партій.

Натомість досить вираженою технікою санітарного кордону є в Угорщині. Вона спрямована проти радикальних правих партій – Угорської партії справедливості та життя (MIEP), об'єднаного виборчого блоку Угорської партії справедливості і життя та «Руху за кращу Угорщину» (MIEP-Jobbik). Перша партія упродовж 1998-2002 рр. була репрезентована у парламенті (14 мандатів при 5,5% голосів виборців). Але від участі в урядовому кабінеті вона була усунута навіть попри те, що коаліція, яка існувала в Угорщині в цей період, складалась із правих та правоцентристських партій: Fidesz (Угорська громадянська партія), FKgP (Партія незалежних дрібних власників) і MDF (Угорський демократичний форум).

Після цього внаслідок ізоляції партії її електоральна підтримка почала зменшуватись. Партія ще тричі намагалась потрапити до парламенту, проте безрезультатно. Внаслідок цього виникла виборча коаліція MIEP-Jobbik, яка об'єднала Угорську партію справедливості і життя (MIEP), частину партії «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik) та Партію незалежних дрібних власників (FKgP). Виборчу коаліцію було зареєстровано під назвою «Третій шлях» на платформі, зосередженій на принципах націонал-консерватизму, антисемітизму і радикалізму [58, с. 212, 352].

Значною мірою виборча коаліція стала ідейним продовженням партії «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik), яка характеризується як консервативно-патріотична, націоналістична, християнська сила,

що виступає за «захист угорських цінностей та інтересів», проти глобалізації. Разом з тим, вчені окреслюють Jobbik як фашистську, неофашистську чи неонацистську, екстремістську, антисемітську, антициганську та гомофобську партію [26; 60, с. 245]. Вона виступає за створення автономних угорських регіонів на території прилеглих/прикордонних до Угорщини регіонів Румунії та України.

У 2009 р. партія/коаліція отримала 14,8% голосів виборців на виборах до Європейського парламенту і провела до нього трьох депутатів. А в 2010 р. партія/коаліція отримала 16,7% голосів на виборах до національного парламенту, провівши до нього 47 депутатів. При цьому партію не запрошено до участі в правочентристському уряді в складі партій Fidesz (Угорська громадянська партія) та KDNP (Християнсько-демократична народна партія).

Це означає, що в Угорщині повною мірою впродовж 1990-2013 рр. політично ізольовані радикальні праві політичні партії, хоча поки що це не сприяє зменшенню рівня їхньої електоральної підтримки. Більше того, парламентська опозиційна партія «Політика може бути іншою» (LMP) запропонувала усім неурядовим партіям напередодні парламентських виборів у 2014 р. сформувати «тимчасовий електоральний альянс», на основі якого очікувалось отримати перемогу над урядовою Угорською громадянською партією (Fidesz). Це означає, що радикальний виборчий блок MIEP-Jobbik все ж таки ситуативно перебуває в сфері зацікавленості деяких опозиційних угорських партій.

У цій ситуації, за умов зменшення рівня довіри виборців до традиційних системних партій (а також часткової персоналізації влади в руках Fidesz), застосування санітарного кордону до радикальної правої партії може відіграти негативну роль у збільшенні її електоральної ваги – хоча б з огляду на те, що вона суттєво відрізняється від інших політичних партій. Внаслідок цього в Угорщині може бути легітимізовано етноцентричний суспільний дискурс, а також звужено різні ідеологічні розриви поміж політичними партіями (тим паче лівими та радикальними правими, які напередодні парламентських виборів у 2014 р. були опозиційними).

Це служить підставою очікувати призупинення санітарного кордону щодо радикальних правих партій в Угорщині. Більше того, політичної ізоляції упродовж 1990-2013 рр. не застосовували щодо радикальних лівих партій, які після колапсу режиму «реального соціалізму» виявились вкрай електорально непопулярними. Мова, приміром, йде про Угорську робітничу партію (MM) і Угорську соціал-демократичну партію (MSzDP).

Специфіка ситуації в Чехії полягає в тому, що в ній санітарний кордон ефективно використано щодо радикальних лівих і правих партій. Наприклад, упродовж 1992-2013 рр. із усіх урядів на національному рівні було виключено парламентську Комуністичну партію Богемії і Моравії (KSCM). Разом із цим, рівень електоральної підтримки цієї партії лишається стабільним (на рівні 10-19% голосів виборців). Це вказує, що санітарний кордон відносно лівої партії працює не завжди успішно. Причина політичної ізоляції Комуністичної партії Богемії і Моравії полягає у низці чинників [3, с. 145–147, 150–153; 61]: її звинувачують у політичному екстремізмі (в 2006–2010 рр. офіційно заборонено діяльність її молодіжного крила; крім того, інші партії висловлювались за повну заборону KSCM); сильна антикомуністична позиція традиційних/системних політичних партій у Чехії, зокрема свого часу Чеської соціал-демократичної партії (CSSD).

Та сьогодні санітарний кордон до KSCM дещо пом'якшено. Це помітно з часткового зближення Комуністичної партії Богемії і Моравії і Чеської соціал-демократичної партії [25]. Після регіональних виборів у 2012 р. KSCM стала урядовим партнером CSSD у десяти регіонах. Більше того, дві політичні партії планували сформувати національну урядову коаліцію після парламентських виборів у 2013 р. Проте вони самостійно не отримали достатньої кількості мандатів у Палаті депутатів.

Одна з причин послаблення санітарного кордону до Комуністичної партії Богемії та Моравії полягає у зменшенні її радикальності. Це спричинено тим, що партія почала дещо зміщуватись від радикалізму до поміркованої позиції. Приміром, вона більше не підтримує ідею про націоналізацію промисловості та її масово-централізоване планування. Внаслідок цього з 2006 р. комуністи і соціал-демократи є голосуючими партнерами [62; 63] законодавчих актів, які

проходять через нижню палату чеського парламенту. У 2008 р. Комуністичною партією Богемії і Моравії було прийнято «Програму оновлення», яка передбачає зосередження зусиль на розвитку інфраструктури та профспілкового соціалізму [64]. Тому очевидно, що санітарний кордон щодо Комуністичної партії Богемії та Моравії виявився доволі ефективним.

Паралельно з KSCM санітарний кордон виявився загалом дієвим і до Лівого блоку (LB), що у 1992 р. провів до парламенту 35 депутатів (14% голосів виборців), проте не став членом урядового кабінету. Вже на парламентських виборах у 1996 р. електоральна коаліція за участі цієї партії спромоглась отримати підтримку тільки 1,4% голосів виборців, після цього зійшовши на політичний маргінес [65, с. 1427–1428].

Значно ширшою виявилась техніка санітарного кордону стосовно радикальних правих партій у Чехії. Спочатку це було відображено у контексті діяльності партії «Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини» (SPR/RSC) на чолі із М. Сладеком. Політична сила в 1992-1998 рр. була репрезентована в парламенті, але не розглядалася як гіпотетично урядова в силу своєї радикальної позиції. Справа в тому, що це була націоналістично-популістська, євроскептична, антициганська партія [66], яка паралельно виступала проти глобалізації та чинної міграційної політики. Крім того, Республіканська партія часто трактувалась як антисистемна [13]: вона виступала за скасування інституту чеського Сенату з метою заощадження коштів чеського держбюджету.

Також республіканці М. Сладека відстоювали необхідність запровадження принципів прямої демократії. Внаслідок політичної ізоляції, а також непомітної або відсутньої зацікавленості в ній, як в партнері коаліційних процесів у Чехії, партія не отримала важелів впливу на політичний процес у країні [20]. Спочатку вона втратила свою електоральну популярність (з 6 і 8% підтримки виборців відповідно в 1992 і 1996 рр. до менш 4 і 1% підтримки виборців відповідно у 1998 та 2002 рр.) [28], а в 2013 р. взагалі зникла з політичної арени (спочатку партія функціонувала як Республіканська партія Чехословаччини (RSC), а згодом як Партія республіканців Мирослава Сладека (RMS): перша – як радикальна права, друга – як права).

Меншою мірою техніка санітарного кордону стосується чинних станом на 2013 р. радикальних правих партій: «Світанок прямої демократії» (UPD) та «Робітнича партія соціальної справедливості» (DSSS). Першу створено в 2011 р. як популістську партію. Проте напередодні виборів у 2013 р. (на яких партія отримала підтримку 7% електорату) політична сила була окреслена як євроскептична, антициганська тощо. Другу створено ще в 2004 р. як національно-соціалістичну, євроскептичну та антициганську/антисемітську. Проте вона жодного разу так і не отримувала мандатів у чеському парламенті.

Загалом, потрібно зазначити, що в Чехії санітарний кордон виявився дуже ефективним стосовно як лівих, так і правих партій. За словами М. Грюн [18], дієвість санітарного кордону до радикальних правих партій у Чехії – це результат того, що вони значною мірою дотримуються ідей расового етноцентризму⁷. Це, наприклад, чітко відрізняє такі партії від радикальних правих партій у Польщі, де останні позиціонуються як релігійно-фундаменталістські.

Отже, в країнах Центрально-Східної Європи техніка політичної ізоляції (санітарного кордону) радикальних партій не набула значного поширення і є диверсифікованою. Різною мірою санітарний кордон застосовується у всіх країнах регіону, за винятком Словенії. При цьому в Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Угорщині політичній ізоляції піддаються винятково праві радикальні партії, в Естонії, Латвії і Словаччині – винятково ліві радикальні партії, а в Чехії – ліві та праві радикальні партії.

Найбільш ефективно санітарний кордон проявив себе в Естонії, Литві, Польщі, Румунії і Словаччині, в яких радикальні ліві й праві політичні партії станом на 2013 р. не репрезентовані в національних парламентах, а також практично не представлені у Європейському парламенті (за винятком Партії «Велика Румунія»). Майже ідентична специфіка була властива для більшості радикальних партій у Латвії, проте санітарний кордон не зумів зменшити електоральних успіхів

⁷ Так, М. Сладек описав циган як таку меншину, що не придатна до пристосування та становить своєрідну потенційну «п'яту колону». Згодом автор почав закликати до втілення ідеї «переселення циган». Детально див. [67, с. 89; 68, с. 124–125].

на національному і європейському рівні «Центру Згода» та на європейському рівні партії «За людські права в об'єднаній Латвії»⁸.

Схожа динаміка властива Болгарії, де зменшено електоральну популярність Національного союзу «Атака», проте станом на 2013 р. він і досі був репрезентованим у національному парламенті. Помірно ефективним санітарний кордон був і в Чехії: у цій країні упродовж 1992-2013 рр. обмежено діяльність більшості радикальних лівих та правих партій, а також зменшено екстремізм та антисистемну позицію Комуністичної партії Богемії та Моравії. Разом із цим, з 2013 р. неефективно застосовано політичний тиск на новоутворену партію «Світанок прямої демократії».

Найменш ефективною політична ізоляція радикальних партій проявилась в Угорщині, де з 2006 р. почала зростати електоральна популярність партії «Рух за кращу Угорщину», яка представлена у національному та Європейському парламенті та розглядається як ймовірний партнер в опозиційному політикумі країни.

Специфіка застосування техніки санітарного кордону щодо радикальних правих партій у країнах Центрально-Східної Європи зумовлена особливостями позиціонування радикальних правих партій. По-перше, радикальні праві партії в регіоні не є тільки ксенофобсько- і агресивно-націоналістичними, але одночасно етнічно-нетолерантними, іредентистськими, антисемітськими, антиглобалістськими [1, с. 377; 17, с. 22; 19, с. 10]. Це спричинено тим, що партійні системи країн Центрально-Східної Європи зміщені від ліво-правого до центристсько-правого ідеологічного позиціонування. Це означає, що ті політичні партії, які в країнах Західної Європи піддаються санітарному кордону, в Центрально-Східній Європі можуть бути основними/системними партіями [21, с. 303].

По-друге, радикальні праві партії в Центрально-Східній Європі менше дотримуються класичного поділу партійних ідеологій на ліві та праві. Це спричинено тим, що сам розподіл партій на ліві і праві в Центрально-Східній Європі є менш стійким і вираженим, ніж у Західній Європі. Саме тому досить часто так звані радикальні праві партії приймають окремі ліві позиції, особливо в економічних питаннях [29, с. 121].

По-третє, позиціонування правих радикальних партій від країн Центрально-Східної Європи в групах Європейського парламенту також не зовсім передбачуване. Більше того, такі партії вкрай рідко стають членами Європейського парламенту, а тому не завжди наслідують ті ідеологічні та політичні цінності, які спричинені застосуванням до них техніки санітарного кордону [34, с. 195].

Специфіка ж застосування техніки санітарного кордону стосовно радикальних лівих партій у країнах Центрально-Східної Європи зумовлена використанням ідеї та стратегії «заперечення» радикальної лівої політичної спадщини комунізму/російського (або ж радянського) шовінізму як антидемократичної, тоталітарної, марксистської, сталіністської тощо. Внаслідок цього потенціал коаліційності таких партій відсутній або заперечений. Більше того, на парламентській арені такі партії виключаються з ключових позицій у комітетах. Натомість уможливлено винятково неформальну та залаштункову співпрацю з такими партіями у країнах, де стосовно них застосовано санітарний кордон.

Така стратегія ефективно виключає радикальні ліві партії від прийняття будь-яких ключових рішень при одночасному збереженні політичного впливу деяких політиків із середовища цих партій. Крім того, політична ізоляція сприяє збільшенню інтеграційного та поміркованого тиску в межах радикальних лівих партій. Проте санітарний кордон щодо таких партій не завжди спричиняє зменшення їхньої електоральної популярності. Більше того, інколи саме в періоди застосування жорсткого санітарного кордону щодо радикальних лівих партій зростає їхня електоральна популярність. Це спричинено тим, що радикальні ліві партії і їхній електорат трактують таку поведінку основних партій як причину створення з лівих партій образу «жертви інтриг естеблїшменту».

⁸ Більшість партій країн Центрально-Східної Європи, до яких застосовують/застосовували техніку санітарного кордону та які обирались/обираються до Європейського парламенту, не належать до жодних політичних груп Європейського парламенту. Вони означені як так звані «неприднані члени». Серед таких партій різного часу доцільно виділяти болгарську «Атаку» (АТА), угорський «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik), румунські Партію «Велика Румунія» (PRM), а також «Партію нового покоління – Християнських демократів» (PNGCD), чеських «Незалежних демократів» (NEZDEM), «Лігу польських родин» (LPR), а також свого часу словацьку «Народну партію – Рух за демократичну Словацьчину» (LS-HZDS).

Таблиця 1

Партії під впливом техніки санітарного кордону в електоральному та парламентсько-урядовому зрізі країн Центрально-Східної Європи (1990–2013 рр.)*

Країна	Партія	Дата створення (припинення діяльності) партії, р.	Участь у виборах парламенту, кількість разів (рр.)	Найкращий результат на виборах парламенту, % (р.)	Результат останніх виборів, % (р.)	Динаміка електоральної підтримки	Участь в Європейському парламенті, кількість разів (рр.)	Участь у формуванні урядів, кількість разів (р.)	Ідеологічне позионування партії
Болгарія	АТА**	2005	3 (2005–2013)	9,4 (2009)	7,3 (2013)	падає*** (з 2009 р.)	2 (2007, 2009)	–	5,5
Естонія	К	1994 (2008)	4 (1995–2007)	6,1 (1999)	1,0 (2007)	падала (з 1999 р.)	–	–	2,0
	VEE	1994 (2012)	5 (1995–1999)	2,0 (1999)	0,9 (2011)	падала (з 1999 р.)	–	–	7,4
Латвія	SC	2005	3 (2006–2011)	28,4 (2011)	28,4 (2011)	зростає (з 2006 р.)	1 (2009)	–	3,0
	TKL-ZP	1994	2 (1995–1998)	14,9 (1995)	1,7 (1998)	падала (з 1995 р.)	–	–	8,7
	LSP	1994	2 (1995–1998)	5,6 (1995)	К (1998)	падала (з 1995 р.)	–	–	1,3
	PCTVL	1998	4 (1998–2010)	19,0 (2002)	1,5 (2010)	падала (з 2002 р.)	2 (2004, 2009)	–	1,3
	D	2004 (2008)	1 (2006)	2,1 (2006)	2,1 (2006)	падала (з 2006 р.)	–	–	1,4
	L	1993	6 (1993–2010)	5,8 (1993)	К (2010)	падала (з 1993 р.)	–	–	1,3
	LKPP	1993	2 (1993–1995)	1,3 (1995)	1,3 (1995)	падала (з 1995 р.)	–	–	–
	TSP	1994 (2010)	3 (1993–1998)	14,1 (1998к)	К (2010)	падала (з 1998 р.)	–	–	1,9
Литва	JL	1994	4 (1992–2008)	4,0 (1996)	1,2 (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
	LTS	1990	6 (1992–2012)	2,0 (1992)	К (2008)	падала (з 1992 р.)	–	–	8,7
	LLaS	1992 (2011)	3 (1992–2000)	1,6 (1996)	1,3 (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	7,8
	LPKTS	1990 (2004)	3 (1992–2000)	1,6 (1996)	К (2000)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
Польща	LPR	2001	3 (2001–2007)	8,0 (2005)	1,3 (2007)	падала (з 2005 р.)	1 (2004)	2 (2006, 2006)	8,9
Румунія	PRM	1991	6 (1992–2012)	19,5 (2000)	1,3 (2012)	падала (з 2000 р.)	2 (2007, 2009)	–	6,7
Словаччина	KSS	1992	7 (1992–2012)	6,3 (2002)	0,7 (2012)	падала (з 2002 р.)	–	–	0,5
	ZRS	1994	5 (1994–2010)	7,4 (1994)	0,2 (2010)	падала (з 1994 р.)	–	1 (1994)	1,4
Словенія	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Угорщина	MIEP	1993	5 (1994–2010)	5,5 (1998)	0,03 (2010)	падала (з 1998 р.)	–	–	9,6
	MIEP-Jobbik	2003	2 (2006–2010)	2,2 (2006)	16,7 (2010)	зростає (з 2006 р.)	1 (2009)	–	8,7
Чехія	KSCM	1990	7 (1992–2013)	18,5 (2002)	14,9 (2013)	зростає (з 2010 р.)	2 (2004, 2009)	–	0,7
	LB	1993 (1997)	1 (1996)	1,4 (1996)	1,4 (1996)	падала (з 1996 р.)	–	–	1,4
	SPR/RSC	1989 (2013)	6 (1992–2010)	8,0 (1996)	0,03 (2010)	падала (з 1996 р.)	–	–	9,8
	UPD	2013	1 (2013)	6,9 (2013)	6,9 (2013)	зростає (з 2013 р.)	–	–	7,4
	DSSS	2004	2 (2010–2013)	1,1 (2010)	0,9 (2013)	падала (з 2010 р.)	–	–	8,7

* Випадки функціонування радикальних партій, до яких не застосовують техніки санітарного кордону у країнах Центрально-Східної Європи: BKP – Комуністична партія Болгарії; BNPR – Болгарська національна радикальна партія; NFSB – Національний фронт за порятунок Болгарії; IMRO – Болгарський національний рух; SPS-VZZ – Союз патріотичних сил і армій резервного захисту; TEE – Партія естонського майбутнього; EIP – Партія естонської незалежності; NA – Національний альянс «Все для Латвії»; TB-LNNK – «За батьківщину та свободу» – «Рух латиської національної незалежності»; UPR – «Союз реальної політики»; SN – «Національна партія»; NOP – «Національне відродження Польщі»; DO – «Рідний дім»; SNS – «Союз нових сил»; PNG-CD – «Партія нового покоління – Християнські демократи»; SNS – Словацька національна партія; PSNS – Реальна словацька національна партія; NDS – Національно-демократична партія; LsNS – Народна партія «Наша Словаччина»; SsS – Соціалістична партія Словенії; LIPA – Партія «Лимонне дерево»; MM – Угорська робітничка партія; MSzDP – Угорська соціал-демократична партія.

** Умовні позначення: АТА – Національний союз «Атака»; К – Конституційна партія Естонії; VEE – Російська партія Естонії; SC – Центр «Згода»; TKL-ZP – Народний рух за Латвію; LSP – Соціалістична партія Латвії; PCTVL – «За людські права в об'єднаній Латвії»; D – «Родина»; L – «Рівні права»; LKPP – Латиська партія російських громадян; TSP – Партія національної згоди; JL – «Молода Литва»; LTS – Литовський національний союз; LLaS – Литовський союз свободи; LPKTS – Союз литовських політичних в'язнів і депортованих; LPR – Ліга польських родин; PRM – Партія «Велика Румунія»; KSS – Комуністична партія Словаччини; ZRS – Союз працівників Словаччини; MIEP – Угорська партія справедливості та життя; MIEP-Jobbik – Угорська партія справедливості та життя – «Рух за кращу Угорщину»; KSCM – Комуністична партія Богемії та Моравії; LB – Лівий блок; SPR/RSC – Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини; UPD – «Світанок прямої демократії»; DSSS – Робітничка партія соціальної справедливості; К – участь у виборах через електоральні коаліції. Сірим кольором позначено кейси неефективного використання техніки санітарного кордону, внаслідок чого не ослаблено позицій радикальних лівих або правих партій.

*** Електоральна підтримка партії «Атака» в Болгарії є доволі специфічною. Річ у тому, що електоральну підтримку партії скорочено, але партія на парламентських виборах у 2013 р. здобула більше мандатів, ніж на парламентських виборах у 2009 р. (за більшої електоральної підтримки). Це спричинено зміною виборчої системи Болгарії зі змішаної на пропорційну. Проте цього достатньо для прийняття висновку про скорочення електоральної підтримки радикальної партії та про відносну ефективність техніки санітарного кордону.

Загальним же брендом і спільним наслідком техніки санітарного кордону в регіоні стало зменшення популярності радикальних партій та навіть їх зникнення із політичної арени. Наприклад, діяльність припинили політичні сили: Конституційна партія Естонії, «Родина», Партія національної згоди, Литовський союз свободи, Союз литовських політичних в'язнів і депортованих, Лівий блок, Гонка за республіку / Республіканська партія Чехословаччини (Республіканці М. Сладека).

Проте в національних парламентах станом на 2013 р. й досі були представленими такі радикальні партії, як Національний союз «Атака» в Болгарії, Центр «Згода» в Латвії, «Рух за кращу Угорщину», Комуністична партія Богемії та Моравії та партія «Світанок прямої демократії» в Чехії. Проте навіть попри це очевидно, що санітарний кордон є доволі ефективним, оскільки радикальні ліві та праві партії залишаються фактично не представленими в урядових кабінетах, а тому обмежені у своєму потенціалі.

1. *Blokker P.* Populist nationalism, Anti-Europeanism, Post-nationalism, and the East-West Distinction / Paul Blokker // *German Law Journal*. – 2005. – Vol. 6. – No. 2. – P. 371–389.

2. *Bogushevitch T.* Elections in Latvia : status quo for minorities remains / Tatyana Bogushevitch, Aleksejs Dimitrovs // *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. – 2010. – Vol. 9. – No. 1. – P. 72–89.

3. *Bozóki A.* The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe / András Bozóki, John T. Ishiyama. – M.E. Sharpe, 2002. – 501 p.

4. *Bugajski J.* Nationalist Majority Parties: The Anatomy of Ethnic Domination in Central and Eastern Europe / Janusz Bugajski // Stein J. *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe* / Jonathan Stein. – EastWest Institute, 2000. – P. 65–100.

5. *Bugajski J.* Political Parties of Eastern Europe: A Guide to Politics in the Post-Communist Era / Janusz Bugajski. – New York : M.E. Sharpe, 2002. – 1055 p.

6. *Cholova B.* Populism in Bulgaria: a recent phenomenon? / Blagovesta Cholova // 9th Belgian-Dutch Political science conference, 27–28 May, 2010, Leuven, Belgium. – Workshop 7: The new wave – The nature, causes and impact of populist, new and niche parties on European democracies. – 36 p.

7. *De Langea S.* The League of Polish Families between East and West, past and present / Sarah L. de Langea, Simona Guerrab // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2009. – Vol. 42. – No. 4. – P. 527–549.

8. *Damen S.* Strategieën tegen extreem-rechts. Het cordon sanitaire onder de loep / Sofie Damen // *Tijdschrift voor Sociologie*. – 2001. – Vol. 22. – P. 89–110.

9. *Deze A.* Between adaptation, differentiation and distinction. Extreme right-wing parties within democratic political systems / Alexandre Deze // Eatwell R. *Western democracies and the new extreme right challenge* / Roger Eatwell, Cas Mudde. – Routledge, 2004. – P. 19–40.

10. *Eglitis D.* Imagining the Nation: History, Modernity, and Revolution in Latvia / Daina Stukuls Eglitis. – Philadelphia : Penn State Press, 2002. – 265 p.

11. *Ehin P.* Estonian Euroscepticism : A Reflection of Domestic Politics? / Piret Ehin // *East European Constitutional Review*. – 2002. – Vol. 11–12. – No. 4 (1). – P. 96–100.

12. *Engström J.* Democratization and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia / Jenny Engström. – Ashgate, 2009. – 182 p.

13. *Fabry J.* Lze rozpustit republikány? / Jan Fybry // *Nová Přítomnost*. – 1997. – Vol. 5. – No. 97. – S. 26–27.

14. *Geys B.* Explaining the formation of minimal coalitions: anti-system parties and anti-pact rules / Benny Geys, Bruno Heyndels, Jan Vermeir // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45. – P. 957–984.

15. *Ghodsee K.* Left Wing, Right Wing, Everything: Xenophobia, Neo-totalitarianism and Populist Politics in Contemporary Bulgaria / Kristen Ghodsee // *Problems of Post-Communism*. – 2008. – Vol. 55. – No. 3. – P. 26–39.

16. *Ghodsee K.* Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria / Kristen Ghodsee. – Princeton University Press, 2009. – 270 p.
17. *Greenfeld L.* Nationalism in Western and Eastern Europe Compared / Liah Greenfeld // Hanson S. Can Europe Work? Germany & the Reconstruction of Postcommunist Societies / S. Hanson, W. Spohn. – Seattle : Washington University Press, 1995. – P. 15–23.
18. *Grun M.* National Legacies and the Ideology of the Radical Right in Poland and the Czech Republic / Michaela Grun. – Paper presented to the Workshop: «The Radical Right in Post-1989 Central and Eastern Europe – the Role of Legacies» New York University, April 24–26th 2008. – 21 p.
19. *Hainsworth P.* The Politics of the extreme right: from the margins to the mainstream / Paul Hainsworth. – London : Pinter, 2000. – 322 p.
20. *Hanley S.* The Czech Republicans 1990–1998: A populist radical right outsider in a consolidating democracy / Seán Hanley // Mudde C. Populism in Europe and the Americas : Threat or Corrective for Democracy? / Cas Mudde, Cristobal Rovira Kaltwasser. – Cambridge University Press, 2012. – P. 68–87.
21. *Hockenos P.* Free to Hate: The Rise of the Right-wing in Post-Communist Eastern Europe / Paul Hockenos. – New York : Routledge, 1993. – 332 p.
22. *Hogea A.* Coming to Terms with the Communist Past in Romania: An Analysis of the Political and Media Discourse Concerning the Tismăneanu Report / Alina Hogea // Studies of Transition States and Societies. – 2010. – Vol. 2. – No. 2. – P. 16–30.
23. *Hopkins J.* The Evolution of Nationalism Within the Bulgarian Orthodox Church / James Hopkins // Goodwin S. World Christianity in Local Context: Essays in Memory of David A. Kerr: Vol. 1 / Stephen R. Goodwin. – Continuum, 2009. – P. 133–159.
24. *Katsikas S.* Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria / Stefanos Katsikas. – I.B. Tauris, 2012. – 261 p.
25. *Kopecek L.* Czech Social Democracy and its «cohabitation» with the Communist Party: The story of a neglected affair / Lubomir Kopecek // Communist and Post-Communist Studies. – 2008. – Vol. 41. – No. 3. – P. 317–338.
26. *LeBor A.* Jobbik: Meet the BNP's fascist friends in Hungary [Electronic resource] / Adam LeBor. – London : The Times Online, 09.06.2009. – Access mode : <https://translate.google.com.ua/#en/uk/June%209%202009>
27. *March L.* Contemporary Far Left Parties in Europe / Luke March. – Berlin : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2008. – 20 p.
28. *Mareš M.* Pravicový extremismus a radikalismus v ČR / Miroslav Mareš. – Barrister & Principal, 2003. – 655 p.
29. *Mudde C.* Populist Radical Right Parties in Europe / Cas Mudde. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 385 p.
30. *Mudde C.* Racist extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – Routledge, 2005. – 314 p.
31. *Neumayer L.* Euroskepticism as a Political Label in Central Europe: What has Changed with the Accession? / Laure Neumayer // Arató K. Euroskepticism and European integration / Krisztina Arató, Petr Kaniok. – CPI/PSRC, 2009. – P. 179–194.
32. *Paradowska J.* Tercet egzotyczny / Janina Paradowska // Polityka cyfrowa. – 2006. – Vol. 19 (2553). – P. 20–24.
33. *Pridham G.* Complying with the European Union's Democratic Conditionality: Transnational Party Linkages and Regime Change in Slovakia, 1993–1998 / Geoffrey Pridham // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol. 51. – No. 7. – P. 1221–1244.
34. *Pridham G.* Patterns of Europeanization and Transnational Party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe / Geoffrey Pridham // Lewis P. Party Development and Democratic Change in post-Communist Europe: The First Decade / Paul Lewis. – London : Frank Cass, 2001. – P. 179–198.
35. *Ramet S.* Central and Southeast European Politics Since 1989 / Sabrina Ramet. – Cambridge University Press, 2010. – 563 p.
36. *Ramet S.* Whose democracy: nationalism, religion, and the doctrine of collective rights in post-1989 Eastern Europe / Sabrina Ramet. – Rowman & Littlefield, 1997. – 233 p.

37. *Rensmann L.* «Against Globalism»: Counter-Cosmopolitan Discontent and Anti-Semitism in Mobilizations of European Extreme Right Parties / Lars Rensmann // Rensmann L. Politics and Resentment: Anti-Semitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union / Lars Rensmann, Julius H. Schoeps. – Brill, 2010. – P. 117–146.
38. *Shafir M.* Denying the Shoah in Post-Communist Eastern Europe / Michael Shafir // Wistrich R. Holocaust Denial: The Politics of Perfidy / Robert Wistrich. – Walter de Gruyter, 2012. – P. 27–66.
39. *Shafir M.* Memories, Memorials and Membership: Romanian Utilitarian Anti-Semitism and Marshal Antonescu / Michael Shafir // Carey H. Romania Since 1989 : Politics, Economics, and Society / Henry Carey. – Lexington Books, 2004. – P. 67–96.
40. *Shafir M.* The Mind of Romania's Radical Right / Michael Shafir // Ramet S. The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Sabrina Ramet. – Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press, 1999. – P. 211–232.
41. *Verbeeck G.* Cultural Memory and Legal Responses: Holocaust Denial in Belgium and Romania / Georgi Verbeeck, Mariana Hausleitner // Kosmala B. Facing the Catastrophe: Jews and Non-Jews in Europe During World War II / Beate Kosmala, Georgi Verbeeck. – Berg, 2011. – P. 229–260.
42. *Volden C.* The formation of oversized coalitions in parliamentary democracies / Craig Volden, Clifford J. Carrubba // American Journal of Political Science. – 2004. – Vol. 48. – No. 3. – P. 521–537.
43. *Downs W.* Coalition Government, Subnational Style: Multiparty Politics in Europe's Regional Parliaments / William Downs. – Columbus : Ohio State University Press, 1998. – 316 p.
44. *Harmel R.* An integrated theory of party goals and party change / Robert Harmel, Kenneth Janda // Journal of Theoretical Politics. – 1994. – Vol. 6. – P. 259–287.
45. *Strom K.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies / Kaare Strom, Ian Budge, Michael Laver // American Journal of Political Science. – 1994. – Vol. 38. – No. 2. – P. 303–335.
46. *Magone J.* Comparative European Politics: An Introduction / José Magone. – Routledge, 2011. – 651 p.
47. *Meznik M.* Against all Expectations: Right-Wing Extremism in Romania and Bulgaria / Michael Meznik, Tom Thieme // Backes U. The Extreme Right in Europe: Current Trends and Perspectives / Uwe Backes, Patrick Moreau. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – P. 195–214.
48. *Pencheva M.* The electoral strategies of the populist parties in Bulgaria / Mariya Pencheva. – Brussels, 2009. – 68 p.
49. *Counterintelligence* // Annual Review. – 2007. – Tallinn : Estonian Security Police, 2008. – P. 8–12.
50. *Dawisha K.* The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Karen Dawisha, Bruce Parrott. – Cambridge University Press, 1997. – 389 p.
51. *Jungerstam-Mulders S.* Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems / Susanne Jungerstam-Mulders. – London : Ashgate Publishing, 2006. – 257 p.
52. *Hloušek V.* Origin, Ideology and Transformation of Political Parties: East-Central and Western Europe Compared / Vít Hloušek, Lubomir Kopecek. – Ashgate, 2010. – 263 p.
53. *Borejsza J.* Totalitarian and authoritarian regimes in Europe, legacies and lessons from the twentieth century / Borejsza Jerzy W., Ziemer Klaus, Hułas Magdalena. – Polska Akademia Nauk, 2006. – 607 p.
54. *Pankowski R.* Poland / Rafał Pankowski, Marcin Kornak // Mudde C. Racist extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – Routledge, 2005. – P. 145–170.
55. *Cinpoș R.* The Extreme Right in Contemporary Romania / Radu Cinpoș. – Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012. – 14 p.
56. *Stefan A.* Democratization and Securitization: The Case of Romania / Adina Marina Stefan. – Brill, 2009. – 335 p.
57. *Barany Z.* The East European gypsies: regime change, marginality and ethnopolitics / Zoltan D. Barany. – Cambridge University Press, 2002. – 408 p.
58. *Jeffries I.* Eastern Europe at the Turn of the Twenty-First Century: A guide to the economies in transition / Ian Jeffries. – Routledge, 2002. – 448 p.
59. *White S.* Developments in Central and East European politics / White Stephen, Batt Judy, Lewis Paul G. – [4 ed.]. – Duke University Press, 2007. – Vol. 4. – 310 p.

60. *Chebel d'Appollonia A.* *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe* / Ariane Chebel d'Appollonia. – Cornell University Press, 2012. – 320 p.
61. *Hough D.* *Learning from the West? Policy Transfer and Programmatic Change in the Communist Successor Parties of East Central Europe* / Hough Dan, Paterson William E., Sloam James. – London : Routledge, 2006. – 176 p.
62. *Cabada L.* *Traditional, Third Way or a Different Path? The Czech Social Democrat Party in 2010* / Ladislav Cabada // *Politics in Central Europe*. – 2010. – Vol. 6. – No. 1. – P. 83–89.
63. *Černý O.* *Koaliční vládnutí v České republice ve volebním období 2002–2006 (mýty a skutečné koalice v Poslanecké sněmovně)* / Ondřej Černý // Cabada L. *Koalice a koaliční vztahy* / Ladislav Cabada. – Plzeň : Aleš Čeněk, 2006. – S. 84–108.
64. *Programme of Renewal* [Electronic Resource] // *Komunistická strana Čech a Moravy*. – 28.08.2008. – Access mode : <http://www.kscm.cz/our-party/our-programms/39786/>.
65. *Malir J.* *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004* / Jiri Malir, Pavel Marek. – Brno : Doplněk, 2005. – 1826 s.
66. *Cerqueirová A.* *Republikáni : šokující odhalení* / Andrea Cerqueirová. – *Unholy Cathedral*, Michal Zítka, 1999 – 165 s.
67. *Csergo Z.* *Liberalism and cultural claims in Central and Eastern Europe: toward a pluralist balance* / Zsuzsa Csergo, Kevin Deegan-Krause // *Nations and Nationalism*. – 2011. – Vol. 17. – No. 1. – P. 85–107.
68. *Szayna T.* *The Extreme Right Political Movements in Post-Communist Eastern Europe* / Thomas Szayna // *Merkel P. The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties* / Peter Merkl, Leonard Weinberg. – London, 1997. – 289 p.

МОДЕЛЮВАННЯ ВІДНОСИН «ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ-УРЯД» У СЛОВАЧЧИНІ В 90-ТІ РОКИ: КОНТЕКСТ, ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ, ПОТЕНЦІАЛ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ

Vasyl Buslenko. Modeling of interaction between parliamentary opposition and government in Slovakia in the 90s: context, institutional factors, potential and effectiveness.

The causes and consequences of the political conflict model formation of relations between the government and the parliamentary opposition in Slovakia in the 90th years of the twentieth century have been analyzed in the article. Internal and external factors that influenced this formation were elucidated. The forms of political opposition institutionalization, the potential and the effectiveness of coalition politics were substantiated. The contradictory nature of the relationships between the government and the opposition are considered in the context of increasing authoritarian tendencies, destabilizing of democracy and weakening of inter-party competition.

The weakening of inter-party competition in the early 90s and coming to power of V. Meciar strengthened the authoritarian tendencies and led to minimizing of the parliamentary opposition influence and reducing its control functions. Low level of consensus between the government and opposition parties was observed. This allows to talk about the construction of a conflict model of interaction between the government and the opposition.

The relationships between the government and the political opposition was largely depended on the personal factor. Personification of policy in Slovakia clearly seen in the person of V. Meciar. He played a dominant role in politics. The conflicts between him and his main opponents led to the polarization of political life in Slovakia. Curtailment of democratic processes and the slowdown the process of European integration in the country led to the unification of the efforts of the parliamentary and extra-parliamentary forms of political opposition. This resulted to the creation of a new institutional framework. The political opposition has been greatly strengthened by NGOs. Non-party subjects of opposition activities were integrating center for opposition parties. Significant role in increasing of political subjectivity of opposition played the EU. Only since 1998 in Slovakia the practice of democratic change of parties in power was restored. This created the conditions for eliminating the consequences of V. Meciar illiberal regime, implementation of European integration policy and economic reforms.

Key words: opposition, the parliamentary opposition, government, power, political conflict, democracy, political competition, authoritarianism.

Успіх та результативність демократичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи значною мірою залежали від політичної стабільності та рівня міжпартійної конкуренції. Політична стабільність є необхідною умовою для повноцінного функціонування базових інститутів політичної системи, особливо на етапі їх становлення та трансформації. Для уряду – це можливість реалізувати впродовж визначеного періоду свою програму та нести відповідальність за її наслідки. Для опозиції як нового інституту демократії – це час ідеологічного та організаційного становлення, вибору коаліційної політики.

Демократія одночасно передбачає і наявність міжпартійної конкуренції, в ході якої чітко проявляються два основних її суб'єкти – провладні та опозиційні партії. Їх статус є мінливим, тому під час виборів вони опиняються в рівних стартових умовах, а виборці шляхом голосування отримують шанс вплинути на формування представницьких та законодавчих органів влади. Порівнюючи успіхи різних урядів Східної Європи після 1989 р., М. Вахудова одним з показників успіху демократії назвала змагальну політичну систему. На її думку, «важливо знати, чи відбувся протягом першого десятиріччя демократичного врядування перехід влади від одних ліберально-демократичних партій до інших, чи, навпаки, монополію на владу захопили неліберальні партії, які обмежили простір для політичного змагання і поляризували політичну систему» [1, с. 27].

Послаблення міжпартійної конкуренції, як правило, призводить до мінімізації впливовості парламентської опозиції, зниження її контрольних функцій. Це може спричинити появу

авторитарних тенденцій в політиці, зловживання владою, уповільнення економічних реформ, зменшення рівня легітимності владних інституцій, активізацію діяльності позапарламентських форм політичної опозиції та мобілізацію нею протестного електорату. Все це провокує конфліктний характер взаємодії влади та опозиції і призводить до політичної нестабільності. Взаємозв'язок між рівнем міжпартійної конкуренції, характером відносин між владою та опозицією можна розглядати через змінну «причина-наслідок». Тому, як з теоретичної, так і з практичної точки зору актуальним є дослідження специфіки, форм відносин по лінії «влада-опозиція» в процесі формування парламентської більшості, утворення урядових коаліцій та функціонування парламентської опозиції в посткомуністичних країнах, зокрема в Словаччині. Вибір країни обумовлений тим, що на початку 90-х років, порівняно з іншими країнами Вишеградської групи, в ній спостерігався суперечливий характер взаємодії між урядом та опозицією, що супроводжувалося зниженням темпів демократизації та посиленням авторитарних тенденцій в політиці.

Таке регіональне дослідження при використанні компаративного підходу дозволить виявити політичну суб'єктність опозиції, рівень її інституціоналізації а також ступінь демократичності самого політичного режиму, який у значній мірі залежить від характеру взаємодії уряду з опозицією та створення прозорих механізмів політичної конкуренції та забезпечення альтернативності влади.

Взаємовідносини між парламентською опозицією та урядом у Словаччині ще не дістали комплексного висвітлення. В переважній більшості ми маємо справу з роботами, присвяченими демократичному транзиту та консолідації посткомуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, які домінували через важливість інституційних змін на початку 90-х років і були спрямовані на аналіз ефективності уряду та коаліційної політики партій. Однією з причин відсутності уваги вчених до ролі парламентської опозиції є виняткова мінливість предмету дослідження. Досить поширеною залишалась думка, що в умовах нестабільності функціонування партій і урядів складно навіть визначити, хто перебував у опозиції на той час і якою була політика уряду щодо його опонентів. Зміна інституційної бази перешкождала чіткій оцінці опозиційних структур. На той час суперечливий характер політичного процесу перехідного періоду робив будь-яку оцінку ролі опозиції досить складним завданням.

Формування моделі взаємовідносин між урядом та парламентською опозицією через механізм впливу ЄС на Словаччину проаналізувала М. Вахудова. У своєму дослідженні вона показала, як брак політичного змагання в країні створює схожі можливості для концентрації політичної влади та отримання рент правлячими елітами. Теоретичні аспекти формування моделі взаємовідносин по лінії уряд-парламентська опозиція знаходимо в працях Т. Хаугхтона (T. Naughton), А. Циганкова.

Суттєвим здобутком у вивченні проблеми були наукові розвідки словацького вченого Ю. Марушьяка. Досліджуючи роль політичних партій в організації політичного життя в Словаччині, він значну увагу звернув на формування парламентської опозиції та виявлення причин конфліктного стилю взаємовідносин між урядом та опозицією. Різні аспекти стосунків уряду та опозиції в країні проаналізовані також у працях П. Левіса (P. Lewis), С. Волчіка (S. Wolchik), Г. Зеленько, М. Лендєсл.

Функціонування парламентської опозиції в країнах Західної Європи переконливо свідчить, що її організаційна єдність, концентрація і потенціал залежать в значній мірі від типу партійної системи. Зокрема М. Дюверже зазначав, що двопартійна система, як правило, робить опозицію реальною інституцією. І, навпаки, в багатопартійній системі «про її інституційні форми можна говорити з певним застереженням, оскільки лінії розмежування між опозицією і урядом не є чіткими і прозорими» [2, с. 34]. Багатопартійна система заснована на включенні великих партій в парламент, їхній конкуренції і зміні розстановки сил між ними. В результаті переважно утворюються коаліційні уряди більшості або меншості. Всі опозиційні партії мають можливість стати правлячими партіями на умовах, окреслених результатом переговорів після виборів. Це призводить до того, що політична опозиція є менш згуртованою та послідовною [3, с. 59].

Мінливий характер статусу парламентської опозиції посилює той чинник, що до її складу можуть входити не лише одна, але й декілька партійних груп, які політично (ідейно) відмінні між собою. В них можуть бути відмінні партійні інтереси та цілі. При цьому кожна з опозиційних сил намагається зберегти свою ідейну нішу, притримуючись проголошених принципів і одночасно намагаючись збільшити свою електоральну базу. Тому, набуваючи статусу опозиційної, політична партія з обережністю йде на контакти з владою, а також у певних випадках намагається дистанціюватися від інших опозиційних угруповань. На єдність парламентської опозиції можуть впливати проблеми всередині правлячої коаліції, зокрема, наявність внутрішньої опозиції серед провладної більшості.

Проте практика формування урядових коаліцій та парламентської опозиції в нових демократіях Центрально-Східної Європи після розпаду комуністичних режимів у 1989 році дещо відрізняється від аналогічних процесів у країнах усталеної демократії. Своєрідна ситуація спостерігалась і в Словаччині. На відміну від Польщі та Угорщини, де правлячі режими були більш ліберальними і з'явилась реальна можливість створення опозиційних суспільно-політичних рухів на загальнодержавному рівні, в Чехословаччині «жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, призвівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм [4, с. 114]. Подібно до чеського «Громадянського форуму» (ГФ) для ведення перемовин з комуністичним урядом Чехословаччини у листопаді 1989 р. в Словаччині було створено опозиційну організацію «Громадськість проти насилля» (ГПН). Однак, в силу того, що дисидентський та правозахисний рух у країні був слабо організований, ГПН не змогла об'єднати та згуртувати навколо себе контреліту. Внаслідок спонтанності створення, до неї увійшла лише частина дисидентів. Очевидно, все це ускладнювало опозиційній структурі здійснення мобілізуючої ролі в процесі зміни режиму впродовж довгого часу. Через низький рівень самоорганізації ГПН не проявляла особливої зацікавленості в прямій участі в процесі формування влади, позиціонуючи себе як силу, яка лише контролює діяльність уряду.

У грудні 1989 р. в Чехословаччині комуністичний уряд пішов у відставку, втративши тим самим контроль над федеральним чехословацьким урядом та урядами Чеської і Словацької республік. Натомість було створено перехідний некомуністичний уряд Чехословаччини. Подальший процес демократизації в країні пов'язаний з проголошенням свободи слова і зібрань та призначення виборів на багатопартійній основі. В червні 1990 р. на парламентських виборах у Словаччині, які проходили за принципом вільної конкуренції, ГПН отримала 29,3% голосів (48 мандатів). На відміну від чеської опозиції, основним суперником на виборах були не комуністи, а Християнсько-демократичний рух (далі ХДР), який отримав 19,2% голосів (31 мандат). Після виборів два найбільших утворення ГПН і ХДР утворили владну коаліцію. Пізніше формальним членом владної коаліції стала ліберальна Угорська незалежна ініціатива, яка брала участь у виборах разом з ГПН. Головою уряду був обраний В. Мечіар.

Сформована урядова коаліція мала ситуативний характер і не була довготривалою. В цей період у стінах парламенту не спостерігалось особливої активності опозиції. Натомість на початку березня 1991 р. в середовищі керівництва ГПН формується внутрішня опозиція, яка виступила проти політики уряду В. Мечіара. В результаті конфлікту, в квітні 1991 р. В. Мечіара було усунуто з посади прем'єр-міністра. Він разом з майже половиною депутатів від ГПН вийшов із парламентської більшості, заснувавши Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС). Це істотно послабило парламентську групу постопозиційної ГПН і, відповідно, зменшило підтримку уряду в парламенті, кількісно посиливши парламентську опозицію. Після В. Мечіара уряд очолив представник ХДР Ян Черногузький. Склад урядової коаліції аж до парламентських виборів 1992 р. істотно не змінився.

Характерно, що серед інших антикомуністичних суспільно-політичних рухів Центрально-Східної Європи (чеського «Громадянського форуму», польської «Солідарності»), ГПН як цілісна структура проіснувала найкоротший період. Після того, як одна частина перейшла

на сторону РЗДС, інша частина поступово перетворилася на ліберально-консервативний Громадянський демократичний союз. Таким чином в Словаччині ми бачимо відхилення в траєкторіях розвитку антикомуністичної опозиції порівняно з Польщею та Угорщиною. На відміну від країн, де опозиція прийшла до влади, в Словаччині спостерігається маргіналізація колишньої антикомуністичної опозиції. Як зазначає П. Левіс, «практично повна відсутність будь-якої значної антикомуністичної опозиції в Словаччині до 1989 вочевидь зіграли в цьому свою роль, і в цьому відношенні події в країні нагадували більше ситуацію на Балканах і частині колишнього Радянського Союзу, ніж ситуацію в Угорщині і Польщі, де контури організованої опозиції були помітними задовго до 1989 р.» [5, с. 616].

Причину слабкості опозиції можна шукати в її неспроможності трансформуватися з розрізнених груп в єдину політичну силу з чіткою розробленою програмою. Швидка втрата позицій колишньої опозиції може бути пояснена шляхом порівняння співвідношення політичних сил та їхнього потенціалу. Як засвідчує політична практика, в перехідний період спостерігається яскраво виражений політичний конфлікт між прихильниками комуністичного режиму та опозиційними партіями. Він супроводжується чітким поділом на два протилежні за ідеологічними ознаками табори. Це, в свою чергу, звужує перспективи у формуванні спільної коаліції на основі аналогічних цілей політики чи ідеології.

Варто зазначити, що в Словаччині наприкінці 80-х років формування опозиції до влади відбувалося в умовах, коли значна частина населення зуміла пристосуватись до комуністичного режиму і вважала цей період прогресивним для своєї країни. Як наслідок, порівняно із чеськими землями, «поляризація словацького суспільства не була настільки глибокою; лінії поділу між офіційними та альтернативними структурами не були настільки різкими» [1, с. 60].

Що стосується комуністів, то вони після 1989 р. переживали ідейну та організаційну кризу і не змогли швидко адаптуватись до умов конкурентної боротьби. Після виборів 1990 р. Комуністична партія Словаччини, яка до 1989 р. діяла на території Словацької частини федерації, набрала 13,3% голосів і отримала 22 мандати. За період з 1989 р. до 1991 р. вона не лише зуміла вийти з під контроль Комуністичної партії Чехословаччини, але й відмовилась від комуністичної ідентичності, поступово ревізюнувавши погляди в бік соціал-демократії. На її основі утворилася Партія демократичної лівиці (далі ПДЛ). Трансформація в лівоцентристську партію дозволила партії вийти з політичної ізоляції, яка настала після 1989 р. Тим не менше, у зв'язку з розвитком партійної конкуренції та допущенням стратегічних помилок, їй так і не вдалося отримати такого статусу, як скажімо, екс-комуністам у сусідній Польщі чи Угорщині.

Як бачимо, реформована компартія була ще дуже ослабленою, а посткомуністичні сили, які були в опозиції до 1989 р., фактично втрачали владу. Натомість їх заміняли певні гібридні утворення, природа походження яких була неоднозначною і суперечливою. З 1991 р. в парламенті з'явилась РЗДС як політична опозиційна сила центристського спрямування, яка багато в чому наслідувала ГПН. Однак на практиці у неї було мало спільного з постопозицією. РЗДС, маніпулюючи ідеями демократії та захистом словацьких національних інтересів, зуміла скористатись ситуацією низької політичної конкуренції та невисокою політичною компетенцією виборців. В умовах загострення проблеми конституційного устрою і відносини між Чехією та Словаччиною, її лідер В. Мечіар зайняв націоналістичну позицію, демонструючи при цьому певну подібність із стилем і методами попереднього комуністичного правління. РЗДС була найбільш успішною партією з моменту її створення в 1991 р. завдяки політиці, сконцентрованої на здійсненні економічної реформи, підтримці тих, хто програв від ринкових перетворень, харизмі її лідера і засновника, В. Мечіара [6, с. 182].

Після виборів у червні 1992 р. популістська РЗДС та націоналістична Словацька національна партія утворюють коаліцію та формують новий уряд. Його діяльність пов'язують з призупиненням приватизації та подальшим її перетворенням на непрозору, корумповану систему винагороджування лояльних прибічників В. Мечіара.

З появою РЗДС між урядом та опозицією починає домінувати конфліктний характер відносин. Націоналістична опозиція, на думку словацького науковця В. Марушыка, своїм головним противником вважала тоді не комуністів, а правлячі ліберальні, постдисидентські еліти [7, с. 575]. Ускладнював характер взаємовідносин між владою і парламентською опозицією і президент Словаччини М. Ковач. Він часто відігравав ключову роль у цьому контексті, «виконуючи основні функції опозиції» [5, с. 617]. Зловживання владою правлячими партіями та звуження політико-правового поля для діяльності опозиції призвело до конфлікту між В. Мечіаром та президентом Словаччини.

Слід зазначити, що в умовах поляризованої партійної системи важко було знайти компроміс і в опозиційному таборі. Партії намагалися ідентифікувати себе з певною ідеологією і в умовах політичної конкуренції займали різні позиції щодо вирішення конфліктних ліній всередині словацького суспільства. Йдеться, насамперед, про суперечки між прихильниками словацької державної незалежності і збереження чехословацької держави, дискусії стосовно зовнішньополітичної орієнтації країни, ставлення до комуністичного режиму, етнічну конфліктну лінію [7, с. 575]. Очевидно, що в якості інституту, який закріплює на політичному рівні наявні в суспільстві розбіжності інтересів та позицій, опозиція одночасно легітимізує наявні в ньому конфлікти. Саме соціальні конфлікти і розшарування, економічні, національні, релігійні та інші, є ґрунтом для появи опозиційних за своєю орієнтацією партій та рухів [8, с. 4].

Характер взаємовідносин між урядом та парламентською опозицією ускладнювався значною поляризацією партійної системи. Характерною була наявність різнорідних і нестабільних коаліцій. Вихід частини депутатів з партії (в 1992 р. та в березні 1994 р.) призвів до позбавлення уряду влади вотумом недовіри в березні 1994 р. Новий уряд, очолений Й. Моравчиком, був сформований з п'яти правих, центристських і лівих партій. З лівих сил до нього увійшла ПДЛ. Він був підтриманий також етнічною угорською партією. Цей уряд сприяв зміцненню демократичних інститутів, заохочував етнічну терпимість та здійснював заходи з поглиблення економічної реформи.

Парламентські вибори жовтня 1994 р. знову принесли успіх В. Мечіару. РЗДС здобув 34,96% голосів [6, с. 181], сформувавши уряд у коаліції із крайньою правою Словацькою національною партією (СНП) та неокомуністичною Спілкою робітників Словаччини (СРС). Акумулявавши в своїх руках процес прийняття політичних рішень партії, В. Мечіар намагався обмежити демократичні права і свободи громадян та за допомогою політико-правових механізмів послабити міжпартійну конкуренцію. Виявом такої політики стало обмеження можливостей опозиції контролювати діяльність уряду і спеціальних служб, її доступу до державних ЗМІ, в зриві референдуму про прями вибори президента, який ініціювала опозиція, а також у спробах введення так званого імперативного мандату для депутатів парламенту. Таким чином, простір міжпартійної конкуренції був досить звужений, а сама владна еліта була зосереджена не на реформуванні економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на використанні політичного ресурсу для збереження свого панівного становища. Свідченням цього став той факт, що після смерті президента Словаччини М. Ковача, глава уряду впродовж тривалого часу незаконно поєднував дві посади. Це поглибило протистояння прем'єр-міністра В. Мечіара з парламентською опозицією.

Варто відзначити, що в період 1994-1998 років спостерігалася активізація політичної діяльності внутрішньої опозиції в середовищі парламентської більшості. Не дивлячись на офіційне декларування в уряді В. Мечіара курсу на інтеграцію Словаччини в ЄС та НАТО, він мав противників зі сторони праворадикальної СНП і крайньо лівого «Об'єднання робітників Словаччини». Реакцією міжнародної спільноти на посилення авторитарних тенденцій в політиці та декларативний характер діяльності уряду щодо євроатлантичної інтеграції стало призупинення переговорів про вступ до НАТО та перспектив розширення ЄС у 1997 р.

Прихід до влади націоналістичної еліти, попри їх демократичну риторику, дещо загальмував процес формування демократичних інституцій. У 1994 році уряд мав досить слабку та розпорошену опозицію, якій бракувало внутрішньої згоди, щоб ефективно

змагатися за вплив з неліберальними партіями. Однак поступово опозиційні партії починають узгоджувати свої стратегії, розглядаючи політичний курс уряду В. Мечіара як потенційну загрозу для демократії. Одним з небагатьох стабільних і послідовних захисників прав і свобод громадян виступила комуністичний наступник – ПДЛ. Партія була готова брати участь у будь-якому складі коаліції, яка б замінила В. Мечіара. У березні 1994 року, після тривалих переговорів з РЗДС щодо пом'якшення своєї політики, ПДЛ приєдналася до інших демократичних партій, щоб скинути уряд.

Авторитарні тенденції в урядовій політиці залишались інтегруючим чинником для розрізненої опозиції і в 1996-1997 роках. У цей період відбулося об'єднання п'яти різних опозиційних партій у Словацьку демократичну коаліцію (СДК). На початок 1998 р. парламентська опозиція була представлена СДК, Партією угорської коаліції та ПДЛ. З посиленням політичної ваги парламентської опозиції в партійній системі країни набувають свого первісного інституційного значення змагальність та конкуренція. Опозиційні партії оскаржували правомірність прийнятих парламентською більшістю законопроектів у Конституційному Суді, використовували у своїх політичних стратегіях інституційний чинник впливу ЄС, активізували контакти з авторитетними політиками та міжнародними організаціями.

У відповідь на такі організовані тактичні дії парламентської опозиції правляча коаліція, сформована навколо РЗДС, напередодні виборів 1998 р. намагалася за допомогою політико-правових механізмів зменшити її впливовість. Провладним партіям ставало все складніше отримувати підтримку електорату на конкурентній основі в умовах скоординованих дій опонентів. Діючи в рамках змагальної системи, РЗДС вирішила закріпити своє домінуюче становище та залишитись джерелом і регулятором політичних процесів. Напередодні парламентських виборів 1998 р. Національна Рада Словацької Республіки внесла зміни у виборче законодавство, що робило проблематичним проходження в парламент політичних коаліцій. За новим законом для кожної партії в коаліції встановлювався 5% прохідний бар'єр. Звичайно, це істотно посилювало позиції провладної РЗДС та штучно витісняло з політичного поля опозиційні сили. Можемо говорити навіть про спроби формування недемократичного типу взаємовідносин між владою та опозицією, де міжпартійна конкуренція залишалася лише декоративною конструкцією для надання режимом видимості демократичності та відкритості.

У 1998 р. РЗДС також «була здійснена спроба за допомогою електорального законодавства сформувати систему контролю за місцевими процесами» [9, с. 266]. Планувалося запровадити пропорційну систему виборів в одномандатному окрузі. Це дозволяло в умовах невеликих розмірів громад здійснювати персоналізований підхід до селекції кандидатів. З боку опозиції зазначена дія викликала побоювання, що нею може скористатися найбільш потужна та організована в адміністративному плані партійна структура. Наміри правлячої коаліції за допомогою правових змін вплинути на результати місцевих виборів були оскаржені опозиційними партіями, асоціаціями самоврядування та неурядовими організаціями в Конституційному Суді, який визнав їх незаконними.

Неліберальний курс В. Мечіара ускладнював можливість приєднання Словаччини до ЄС. Тому опозиційні партії були зацікавлені у зміні зовнішньої політики країни та мали спільну позицію щодо євроінтеграційних процесів. Впливовість опозиції посилювалася через застосування активних важелів впливу з боку ЄС для усунення В. Мечіара від влади. Це сприяло співпраці як парламентських, так і позапарламентських опозиційних партій. Свідченням цього є поява на початку 1998 р. Партії громадянського порозуміння (ПГП), яка закликала до діалогу та примирення між опозицією та урядом РЗДС. Однак негативна оцінка можливого коаліційного союзу ПГП-РЗДС з боку ЄС змусила лідерів ПГП переглянути свою стратегію. На початку весни 1998 р. партія приєдналася до опозиції.

Формування позапарламентської опозиції також відбувалося за активної участі третього сектору. Активісти та інтелектуали здійснювали контакти з подібними організаціями за

кордоном, мали можливість публікацій, організовували акції з критикою урядових дій. Значна частина з них отримували гранти з міжнародних фондів, спрямованих на підтримку розбудови демократії в країні. В основному організації були невеликими за чисельністю, але багато з них мали штаби в Братиславі та інших великих містах. Громадські організації забезпечували основу для розвитку і підтримки критичного ставлення до уряду, підтримку демократії серед жителів Словаччини. Вони також «дозволяли громадянам організувати незалежні від існуючих політичних партій форми протесту проти урядової політики, здійснюючи спробу мобілізації громадської думки на обговорення нових політичних проблем» [10, с. 235].

Напередодні парламентських виборів 1998 р. спостерігались спроби узгодження позицій між громадськими організаціями та опозиційними партіями. Інтегративним центром для опозиційних партій та дискусійним майданчиком для з'ясування їхніх позицій та причин розходжень стала об'єднана організація для громадянських груп Словаччини «Третій сектор». Її виникнення пов'язане з необхідністю запобігти спробам уряду послабити роль громадських організацій. Одним із результатів діяльності «Третього сектору» стало досягнення домовленості між чотирма опозиційними партіями щодо співпраці. Незважаючи на певні розходження щодо пріоритетних стратегій економічної реформи, здобуття членства в ЄС та усунення В. Мечіара від влади стало для них спільною метою. В результаті парламентських виборів відбулася зміна співвідношення політичних сил, що спричинило прихід до влади опозиції та формування уряду на основі широкої коаліції лівих і правоцентристських партій (СДК, ПДЛ, ПГП, Партія угорської коаліції).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що брак сильної організованої опозиції до комуністичного правління в Словаччині створив політичний вакуум у момент зміни режиму, який дав змогу неоопозиційним урядам утримати владу в своїх руках. Послаблення міжпартійної конкуренції на початку 90-х років, посилення авторитарних тенденцій в результаті приходу до влади уряду В. Мечіара призвели до мінімізації впливовості розрізненої парламентської опозиції, зниження її контрольних функцій. Між урядом та опозиційними партіями спостерігалось протистояння з низьким рівнем консенсусу. Все це дозволяє говорити про побудову конфліктної моделі взаємодії уряду та опозиції.

Парламентська опозиція формувалась з політичних партій, які за ідеологічною складовою значно відрізнялися між собою і включала як правоцентристів так і лівоцентристів. Це ускладнювало формування спільних коаліцій. Однак згорання демократичних процесів та уповільнення темпів європейської інтеграції в країні призвело до об'єднання зусиль парламентської та позапарламентської форм політичної опозиції і створення нового інституційного середовища. Політична опозиція була значно посилена за рахунок неурядових організацій. Непартійні суб'єкти опозиційної діяльності ставали інтегруючим центром для партій, які опонували уряду. Значну роль для підвищення політичної суб'єктності опозиції відігравали активні важелі впливу з боку ЄС. З 1998 р. в Словаччині відновилася демократична практика зміни партій при владі, що створювало умови для усунення наслідків неліберального правління В. Мечіара, реалізації євроінтеграційної політики та здійснення економічних реформ.

1. *Вахудова М.* Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова ; [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.

2. *Duverger M.* Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State / M. Duverger. – New York – London – Sydney : John Wiley & Sons, 1965. – 439 p.

3. *Kubat M.* Political Opposition in Theory and Central European Practice / M. Kubat. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2010. – 194 p.

4. *Зеленько Г.* Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
5. *Lewis P.* The Repositioning of Opposition in East-Central Europe / P. Lewis // *Government and opposition*. – 1997. – Vol. 32, Issue 4. – P. 614–630.
6. *Haughton T.* Explaining the limited success of the communist-successor left in Slovakia. The Case of the Democratic Left (SDL) / T. Haughton // *Party Politics*. – 2004. – Vol. 10, № 2. – P. 177–191.
7. *Марушьяк Ю.* Роль политических партий в организации политической жизни и процесса реформ в Словакии / Ю. Марушьяк // *Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя*. – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 570–588.
8. *Циганков А.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Электронный ресурс] / А. Циганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/
9. *Лендьел М.* Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : [монографія] / М. Лендьел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
10. *Wolchik S.* Democratization and political participation in Slovakia / S. Wolchik // *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / [edited by K. Dawisha, B. Parrot]. – Cambridge University Press, 1997. – P. 197–244.

Наталія Мінєнкова

Донецький національний університет

ЛЮСТРАЦІЯ В ПОЛЬЩІ ТА ЧЕХІЇ: РОЗБІЖНІСТЬ ТИПІВ, ЧИННИКІВ ТА НАСЛІДКІВ

Minenkova Natalia. Lustration in Poland and the Czech Republic: different types of factors and consequences.

It has been defined the specific scientific definition of lustration, as political practices in the countries of postcommunism. In particular, two approaches in its interpretation are outlined: the traditional – removing individuals from participating in political life or legal punishment for actions during the previous regime, retroactive – disclosure of information about certain actions, and the persons that were recognized as criminals, punishment in this case carried primarily a moral character.

It has been outlined the five factors that determine the success of the lustration practices: the moral authority and the political will of the new Government; support the idea of cleansing, upgrading power structures in society; the presence of the legislative framework that carries the standards of international law, which is based on the world experience; saving archives (documents), based on which one can set the criminal actions of the authorities; the existence of personnel, capable and worthy to carry out the lustration law. It has been defined that in Poland and the Czech Republic the identified factors have had a different weight, but the common features to both countries were: the process of “wildlife lustration”, as well as the avoidance of the lustration procedures of significant part of the past regime collaborators.

It has been determined the specifics of lustration in Poland and Czech Republic in the period of postcommunism. In particular, in Poland lustration started much later than the systemic transformation, the present process is not completed (not in the legal field, or in the practical implementation). It has been taken place the retrospective type – which is aimed, mainly, on the restoration of historical justice. In the Czech Republic, on the contrary, the lustration started simultaneously with the transformation changes, aimed to protect, first of all, the new State from abuse authoritarian last (a promising type). The Czech Republic is one of the few countries of postcommunism where this practice had the completed character in the legal aspect.

It is emphasized that these different types of lustration in Poland and the Czech Republic were caused by different types of transformation. In Poland reformist and compromise nature of systemic changes actually made the conduct of lustration fast and efficient. In the Czech Republic revolutionary transformation, on contrary, have caused rapid adoption of laws on lustration law: under the pressure of society's new elite were forced unpopular changes which were contrary to the persuasion and personal prejudice.

Key words: lustration, postcommunism, systemic transformation, political regime.

Наприкінці ХХ ст. в країнах посткомунізму «люстрації» стали розповсюдженою політичною практикою. «Очищення влади» відбувалось у різний спосіб, мало неоднакові наслідки, не всі країни змогли завершити цей процес. Але скрізь люстрації супроводжувались гострою науковою та суспільною дискусією щодо ефективності люстраційних процедур. В українському соціумі можна виділити щонайменше чотири періоди підвищеної уваги до цього питання: перший – на початку 90-х рр. ХХ ст., другий – наприкінці 2004 р. – на початку 2005 рр., третій – у 2010 рр., але найбільшої популярності люстрація набула у зв'язку з революційними подіями 2013-2014 рр. Отже, «популярність» феномену люстрації, прагнення започаткувати цю практику в Україні робить актуальним вивчення відповідного досвіду в Польщі і Чехії. Вибір польського й чеського варіантів люстрації не ‘ випадковим, він обумовлюється різними типами люстраційної практики, що спричинили й неоднозначні, в тому числі негативні наслідки, чого хотілося б запобігти на сучасному етапі в Україні.

В українському суспільстві, як зазначалось вище, було чотири періоди підвищеної уваги до люстраційної тематики. За цей час з'явилося багато різноманітних статей, проте абсолютна більшість текстів, виданих у зазначені періоди, мала публіцистичний характер. Наукових досліджень в Україні значно менше. Зокрема правовим аспектам люстрації присвячена стаття С. Шевчука, в контексті демократичного переходу до проблеми люстрації в Україні звертався О. Радченко.

В зарубіжній науці ця тематика досліджується активніше. Так, процес люстрації у Польщі вивчають А. Опалінська, П. Гжеляк, Я. Воленський, П. Гонтарчик, С. Ценкевіч. Особливо

слід виділити спробу Центру східних студій провести комплексне дослідження люстраційної практики у Центральній Європі та країнах Балтики, окреслити специфіку кожної з країн [1, с. 3]. У Чехії люстрація є об'єктом вивчення, перш за все, Інституту студій над тоталітарними режимами (*Ústav pro studium totalitních režimů*), де цій проблематиці присвячені роботи його співробітників П. Жачека та Я. Холінського, а також працівника Інституту сучасної історії АН Чеської республіки П. Блажека. Проте зарубіжний науковий доробок залишається маловідомим в Україні.

Метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу люстраційних практик в посткомуністичних Чехії і Польщі, визначення чинників, необхідних для проведення люстрації та наслідків, що супроводжували цей процес.

Сучасне трактування терміну. Наукові дискусії, що ведуться з кінця 90-х рр. минулого століття й не завершені дотепер, не призвели до чіткого термінологічного визначення та змістового наповнення поняття. Але, аналізуючи існуючий науковий доробок, можна виділити два концептуально протилежні підходи.

Згідно першого, домінуючого, умовно названого традиційним, під люстрацією розуміють «усунення індивідів від політичного життя або юридичне покарання за дії під час попереднього режиму». Таке визначення акцентує увагу на кримінальному переслідуванні еліти і керівництва минулих режимів та процедурі масових розслідувань щодо добровільних співробітників із минулим режимом [2]. Тобто люстрація трактується як система заходів покарання винних без обмежень у часі.

Альтернативний підхід, названий ретроактивним, перш за все, наголошує не на покаранні, а на встановленні справедливості, що поновлюється через розкриття відомостей про певні дії і особи, що вважалися злочинними [2]. Покарання в даному випадку має переважно моральний аспект, рішучий голос в моральному осудженні належить суспільству. Найбільш ефективно процес ретроактивного встановлення справедливості може відбутися одразу ж після зміни політичної влади.

Більшість посткомуністичних країн здійснювали люстрації, але там де вони проходили, можна спостерігати різні пріоритети їх реалізації і виділити окремі типи. Вони визначають різну логіку функціонування люстраційної системи: як кримінально-правового її компоненту, так і загального.

Перший тип люстрації -моральний авторитет та політична воля нової влади;

- підтримка ідеї очищення, оновлення владних структур у суспільстві;
- наявність законодавчої бази, що відповідає нормам міжнародного права та спирається на світовий досвід;
- збереження архівів (документів), на основі яких можна встановити злочинні дії влади;
- існування персоналу, спроможного та гідного проводити люстрацію.

У Польщі новій владі не вистачило політичної волі запровадити люстрацію на початку трансформаційних змін, зокрема у 1989-1991 р. Політики з опозиції взагалі не піднімали цього питання публічно, спроби депутатів А. Мілчановського, пізніше А. Мачеревича опублікувати списки агентів у 1992 р. не мали підтримки у Сеймі.

У Чехії ж, навпаки, нова влада, представлена насамперед Громадянським форумом, одразу ж розпочала здійснювати люстраційні кроки, незважаючи на те, що не всі позитивно ставились до цього питання. Зокрема П. Блажек зазначає, що у Чехословаччині у той час формувалися табори всупереч діючим партійним ідеологіям: серед противників люстрації знаходились не тільки комуністи, але й деякі представники Громадянського форуму й соціальні демократи [8, с. 198]. Так, В. Гавел вважав, що люстрація – це дітище революції і в нових умовах вона не є необхідною. Але це не загальмувало процесу, закон про люстрацію і у 1991 р., і у 1993 р. був підписаний президентом.

Аналізуючи другий чинник успішного проведення люстрації – масову суспільну підтримку, слід констатувати, що у 90-х роках ХХ ст. ідея очищення влади від «учасників комунізму» мала достатньо високу підтримку серед польського населення. За даними CBOS

(Centrum Badań Opinii Społecznej) у 1997 р. за люстрацію висловлювалося 76% населення, у 2005 р. – 62%). При цьому у найбільш драматичні періоди, пов'язані з «дикою люстрацією», підтримка суттєво слабнула. Так, наприклад, у 2002 р., після гучних скандалів навколо люстрації, позитивно ставилися до неї лише 33% [12, с. 244]. У Чехії суспільна підтримка ідеї люстрації також була надзвичайно високою і саме під тиском громадськості нові еліти і в 1991 р., і в 1993 р. вимушені були погодитися на прийняття закону, а у 2000 р. – зняти термін його дії.

Домінуючу в громадській, і навіть науковій думці, точки зору, що в Чехії вдалося позитивно вирішити питання люстрації, і більше того – декомунізації, активно заперечують співробітники Інституту студій над тоталітарними режимами. Так, Я. Холінський стверджує, що президенти В. Гавел, В. Клаус і М. Земан не тільки не підтримували процес люстрації, але й перешкоджали йому. Вони мали у своєму оточенні осіб, які були пов'язані з минулим режимом. Більше того, дослідник наводить факти про те, що значна частина співпрацівників StB представила неправдиві свідчення і під прикриттям «нової еліти» працювала й продовжує працювати й зараз [13].

Розглядаючи третій чинник – наявність законодавчої бази, – варто зазначити, що у Польщі тільки на восьмому році трансформаційних змін вдалося прийняти закон про люстрацію. Разом з тим, аналіз усіх польських проектів законів і законів про люстрацію показує, що їх основною метою було викриття інформації про таємних співробітників, пособників комуністичного режиму, встановлення ретроспективної справедливості, а виборці самі повинні були вирішувати, чи варто обирати таких осіб.

У Чехії, незважаючи на певний опір еліти, закон про люстрацію вдалося прийняти достатньо швидко – 4 жовтня 1991 р. (який і до сьогодні є чинним). Закон передбачав відсторонення від зайняття публічних посад співпрацівників колишнього злочинного режиму. Попри декларації про захист нової держави від пособників попереднього режиму Комуністична партія Чехії і Моравії періодично разом з частиною соціал-демократів вносять до парламенту пропозицію про скасування люстраційних законів. Варто зазначити, що її популістська риторика знаходить підтримку в населення: на останніх парламентських виборах (2013 р. до палати депутатів) за комуністів проголосували майже 15% виборців [14].

Четвертим важливим чинником у процесі здійснення люстрації є збереження масиву документів, на основі яких можна встановити факт причетності до злочинного режиму. У Польщі ця проблема набула драматичних рис. Закон про ліквідацію Служби безпеки ПНР (Służba Bezpieczeństwa) був прийнятий «контрактовим сеймом» тільки 6 квітня 1990 р., тобто через 10 місяців після перших напівдемократичних виборів до парламенту. До цього часу, як зазначає польський дослідник П. Гжелак, значна частина архівів СБ була знищена. Причому ні новий парламент, ні уряд Т. Мазовецького нічого не зробили, щоб запобігти ліквідації документів СБ, яка розпочалася ще влітку 1989 року [15, с. 17].

У факті знищення архівів СБ та Польської об'єднаної робітничої партії були переконані (і говорили про це) також багато інших дослідників й політиків, цей факт підтвердила й «комісія Міхніка» [16, с. 39-40]. У громадській думці того часу взагалі домінувала версія, що знищення архівів та гальмування процесу люстрації було частиною компромісу між владою та опозицією, досягнутому ще під час таємних переговорів до засідань «круглого столу» у Магдаленці під Варшавою [16, с. 34]. Знищення частини документів відбулось і в Чехії. Так, Я. Холінський стверджує, що це сталося ще у 1989 р., більше того, про це студенти повідомляли до штабу Громадянського форуму В. Гавелу, який начебто порадив їм цим не займатися [13].

П'ятий чинник, без якого не можна успішно провести люстрацію, – це наявність кадрів, гідних і спроможних її провести. Найбільше можливостей у цьому питанні було у НДР, яка фактично була поглинута ФРН і тому питання персоналу, проблеми хто буде працювати замість тих, хто не пройшов люстрацію, не було. Натомість кадрові можливості Польщі й Чехії були все ж таки обмежені. Цікавим підтвердженням цьому є висловлювання Я. Відацького, заступника державного секретаря МВС у 1991 р., про те, що у Польщі існує більше ніж 3 млн співробітників і не існує такої комісії, яка була б спроможною перевірити таку кількість осіб [15, с. 24].

Незважаючи на неоднакову вагу чинників, що впливають на проведення люстрації у Польщі і Чехії, в обох країнах відбувся процес «дикої люстрації», що супроводжувався гучними скандалами: навколо Л. Валенси, Ю. Олекси та інших відомих осіб у Польщі; навколо Я. Кавана, П. Філіпа у Чехії. Крім цього, в обох країнах значній частині співробітників минулого режиму, у тому числі таємних служб, вдалося оминати люстраційні процедури, і, більше того, інтегруватися у нове політичне життя.

Висновки. Сутність люстрації як політичної практики посткомунізму має два основних наукових підходи у трактуванні. Перший, традиційний, передбачає усунення індивідів від участі у політичному житті або юридичне покарання за дії під час попереднього режиму. Другий, ретроактивний, означає розкриття відомостей про певні дії і осіб, що вважалися злочинними. Покарання в даному випадку має переважно моральний характер.

Для успішного здійснення люстрації в посткомуністичних умовах слід враховувати п'ять основних чинників: моральний авторитет та політичну волю нової влади; підтримку ідеї очищення, оновлення владних структур у суспільстві; наявність законодавчої бази, що відповідає нормам міжнародного права та спирається на світовий досвід; збереження архівів (документів), на основі яких можна встановити злочинні дії влади; існування персоналу, спроможного та гідного проводити люстрацію. У Польщі і Чехії визначені фактори мали різну вагу, але спільними для обох країн були процес «дикої люстрації», а також уникнення люстраційних процедур значною частиною співпрацівників попередніх прокомуністичних режимів.

Аналіз люстраційної практики в Польщі й Чехії показує, що ці процеси були різними за типами. У Польщі люстрація розпочалась із запізненням і не завершилася до цього часу. Вона була скерована, головним чином, на поновлення історичної справедливості (ретроспективний тип). Для більшості поляків «покарання» через оприлюднення інформації про тих, хто співпрацював з чужорідним для Польщі режимом – комуністичним, було важливим кроком зміцнення національної ідентичності.

У Чехії, навпаки, люстрація розпочалась одночасно з трансформаційними змінами, була спрямована на захист, перш за все, нової держави від зловживань авторитарного минулого (перспективний тип). Чехія одна з небагатьох країн посткомунізму, де ця практика мала завершений характер у правовому аспекті.

Неоднаковість типів люстрації обумовлюється різними типами трансформації. У Польщі реформістський, компромісний характер системних змін (проект «Круглого столу») фактично унеможливив швидке та ефективне проведення люстрації. У Чехії революційні перетворення обумовили достатньо швидке прийняття законів про люстрацію: під тиском суспільства нові еліти вимушені були піти на непопулярні зміни, всупереч домовленостям та особистим упередженням.

У контексті українського політичного життя варто зазначити, що люстрації застосували більшість посткомуністичних країн, але навіть ті люстраційні практики, що вважаються успішними, зокрема у Чехії, не змогли запобігти негативним наслідкам. Досвід люстрації в Польщі і Чехії свідчить, що люстрація є лише засобом побудови нової демократичної держави, тому в Україні не можна допустити її проведення задля встановлення презумпції колективної вини або зведення політичних рахунків, спроби яких відбулися в Україні у 2005 і 2010 рр.

1. *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich.* – Warszawa, 2009. – 33 s.
2. *Шевчук С.* Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління [Електронний ресурс] // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – Режим доступу до статті : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.
3. *Міненкова Н. Є.* Люстрація як політична практика посткомунізму: приклад Польщі / Н. Є. Міненкова // Гілея: Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 53 (10). – С. 503–510.

4. *Ustawa z dnia 11 kwietnia 1997 r. o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne* (Dz.U. 1997 nr 70 poz. 443) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970700443>.
5. *Ustawa z dnia 13 września 2002 r. o zmianie ustawy o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne* (Dz.U. 2002 nr 175 poz. 1434) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021751434+2002%2411%2405&min=1>.
6. *Ustawa z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów* (Dz.U. 2006 nr 218 poz. 1592) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20062181592+2007%2403%2415&min=1>.
7. *Biuletyn informacji publicznej Instytutu Pamięci Narodowej* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://katalog.bip.ipn.gov.pl>.
8. *Блажек П. Переход к демократии и люстрация / П. Блажек // Трансформация: Чешский опыт. – Прага, 2006. – С. 193–203.*
9. *Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu № 198 // Sbírka zákonů České republiky. – Částka 51. – 30 července 1993 r.*
10. *Zákon č. 107/2002 Sb. [Електронний ресурс] / Ústav pro studium totalitních režimů – Режим доступу : <http://www.ustrcr.cz/cs/pravni-normy>.*
11. *Zákon č. 499/2004 Sb. О archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů [Електронний ресурс] // Ústav pro studium totalitních režimů – Режим доступу : <http://www.ustrcr.cz/cs/pravni-normy>.*
12. *Czarnota A. The Politics of the Lustration Law in Poland / A. Czarnota // Justice as prevention: vetting public employees in transitional societies / [edited by Alexander Mayer-Rieckh and Pablo de Greiff ; introduction by Roger Duthie]. – New York, 2007. – S. 222–260.*
13. *Czesi w boju o przeszłość – rozliczenie z komunizmem w Czechach, 1990–2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.blogpress.pl/node/16550>.*
14. *Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 25.10. – 26.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volby.cz/pls/ps2013/ps2?xjazyk=CZ>.*
15. *Grzelak P. Wojna o lustrację / Piotr Grzelak. – Warszawa : TRIO, 2005. – 251 s.*
16. *Woleński J. Lustracja jako zwierciadło / Jan Woleński. – Kraków : Uniwersytas, 2007. – 226 s.*

ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ СТВОРЕННЯ ПРАВА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Kukuruz Oksana. The political factors in the process of law creation: contemporary tendencies in Ukraine and Poland.

In Ukraine the subject under analysis has been studied not enough. Some aspects of this issue have been researched by V. Gorbatenko, O. Kostenko, I. Kresina, O. Merezhko, N. Onishchenko, M. Teplyuk, Y. Shemshuchenko, O. Yushchuk. Polish scientists, such as T. Biernat, E. Kustra, R. Piotrowski, V. Staskevich, P. Vinchorek, S. Vronkovska, E. Vrublevsky have analyzed different models of law creation. It has been described two making law concepts: rational and developmental. The first concept determines law as a tool of the political authority for realization their aims. The authority always supposes, that it understands society needs better. This concept is grounded on belief that the social life can be regulated by consciousness and rational thought. According to the developmental concept the interaction between politics and law are multilevel and ambiguous. The making law process depends on activity of members of parliament and also legal possibilities of other people to influence on this process.

Nowadays experts, lawyers, politicians are writing about poor quality of law. In Ukrainian and Polish scientific thought has appeared such notion as "inflation of law". It means the negative phenomenon in the legislative process: the process of law creation that does not correspond to the real society needs. The norms of law, which regulate one object of social relation, are contradictory; responsibility for non-fulfillment of some functions is not defined; there is an ambiguous formulation of notions in law. Besides, some politicians and lawyers consider that enacting normative legal acts can immediately solve all problems. This process is called „instrumentalization of law". The politicians and lawyers overlook customs, moral norms, traditions and agreements. Both processes – "inflation of law" and „instrumentalization of law" take place in Ukraine and Poland.

Personal and professional competencies of individuals by whom the state policy and law are formed may be defined as the most important for Ukrainian and Polish societies. The factors which influence on their professional qualities are studied in this article. The way of getting power, the term in office and the ability to determine strategy of a state are analyzed in both countries. The law can be effective, if society is involved into discussion.

Key words: politics, law, authority, "instrumentalization of law", "inflation of law", deregulation, quality of law, professionalism of politicians.

Величезна кількість змін до чинного законодавства в Україні, прийняття нових нормативно-правових актів все інтенсивніше обговорюються публічно. Експерти часто зазначають низьку якість законів, поспішність у їх прийнятті, відсутність системного і стратегічного підходів, невдоволеність суспільства, зокрема тих осіб, яких безпосередньо стосуються зміни. При прийнятті нових законів чітко прослідковується політична позиція депутатів, відображаються інтереси конкретних політичних сил, які часто не співпадають з нагальними потребами суспільства, змінюються правила отримання влади, вигідні певним політичним силам. Очевидно, що сучасними політиками право сприймається як інструмент для створення вигідніших умов для завоювання і утримання влади. Питанням якості, системності, забезпечення загального добробуту приділяється набагато менше уваги. Отже, взаємодія політики і права потребує глибокого наукового аналізу.

На сьогодні в Україні є дуже мало досліджень, де б розглядалися зазначені питання. Окремим аспектам цієї проблеми присвячують свої публікації такі науковці, як В. Горбатенко, О. Костенко, І. Кресіна, О. Мережко, Н. Оніщенко, М. Теплюк, Ю. Шемшученко, О. Ющик. Значний внесок у дослідження даної проблематики зробили такі польські науковці як Т. Бернат, П. Вінчорек, С. Вронковська, Є. Врублевські, Е. Кустрі, Р. Піотровські, В. Стаськевіч. Вивчення наукових підходів і моделей взаємодії політики і права показало, що польські науковці приділяють цим питанням особливу увагу протягом усього періоду незалежності. Зокрема, у 1994 році була надрукована праця Е. Кустри «Політичні проблеми створення права» [1], у 1995 році – праця П. Вінчорека «Право і політика в часи змін» [2], у 2005 році – доповідь

групи науковців «Становлення права у Польщі. Законодавчі правила і якість законодавства» [3], у 2012 році – праця Аналітичного центру Республіканської фундації у співпраці з Фондом Конрада Аденауера в Польщі «Дерегуляція – як зупинити інфляцію права?» [4]. Аналіз звітів органів державної влади, неурядових організацій Республіки Польща підтвердив, що ці питання є актуальними для сучасної Польщі, відтак є потреба визначити тенденції створення права, які відбуваються у двох державах, що дасть змогу краще зрозуміти політичну основу даного процесу. Для реалізації цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати основні наукові підходи до процесу створення права, визначити чинники, які впливають на створення права в Україні та Польщі, зазначити тенденції, які відбуваються в обох державах, запропонувати механізми покращення ситуації.

Польський науковець Е. Кустра проаналізувала величезну кількість наукових теорій щодо політичних основ створення права і описує дві концепції: раціональну і розвиваючу [1, с. 27-47]. У першій концепції право сприймається як засіб реалізації цілей, визначених політичною владою. Ця концепція передбачає формування владою переліку проблем, які вона повинна розв'язати. Право розуміється як власність влади, яка найкраще знає, що необхідно суспільству. В основі концепції є віра в те, що можливе свідоме і раціональне регулювання суспільного життя. Концепція раціонального створення права піддається критиці, зокрема через те, що влада тут сприймається як така, що завжди знає, що краще буде для суспільства. Згідно другої моделі (розвиваючої), зв'язок політики і права є багаторівневим і неоднозначним. З одного боку, він залежить від суб'єктів, що мають право законодавчої ініціативи, з іншого боку – від активності представників громадянського суспільства, для яких право закріплює можливість відстоювати свої інтереси і цінності. Оскільки політика і право – це динамічні системи, які залежать від багатьох чинників, безперечно, друга концепція є більш адекватною для українського і польського суспільств. Політичні процеси в Україні та Польщі свідчать, що між владою і суспільством повинен відбуватися постійний діалог, в тому числі й щодо створення права.

Незважаючи на ефективніший розвиток Польщі, на сьогодні в обох державах спостерігаються схожі тенденції щодо створення права. Перша – це «інструменталізація права», тобто намагання вирішити питання, які виникають у суспільстві за допомогою прийняття законів. Однак, кількість ще не означає якість. Законодавство в першу чергу повинне бути ефективним, що визначається за допомогою співвідношення фактичного результату дії законодавства й тих соціальних цілей, для досягнення яких це законодавство було прийнято. Низьку ефективність українського права відзначають багато політологів і юристів. Український науковець Н. Оніщенко зазначає, що така ситуація склалася через недостатність доктринального підходу в процесі законотворчої практики [5].

Значне збільшення кількості нормативно-правових актів із зниженням їх якості призвело до поширення у польському суспільстві поняття «інфляція права». Запозичене з економічної теорії це поняття означає негативні явища в процесі законодавчої діяльності, зокрема, створення надмірної кількості права, яке не відповідає реальним потребам суспільства, значна деталізація його положень, їх низька якість. Таке явище є результатом хибного мислення деяких чиновників і політиків, які вважають, що факт прийняття нормативно-правового акту одразу повинен змінити реальність. Не розуміючи, що закон – це лише одна із складових процесу впорядкування суспільних відносин. Інфляція права має багато негативних проявів. Це неналежна узгодженість норм права різних галузей, що регулюють один об'єкт суспільних відносин; розмитість відповідальності за їх реалізацію; формалізм, що зумовлює неоднозначність у тлумаченні; ухилення від виконання норм, в яких присутні невідповідності, що призводить до численних поправок. Крім того, відносини у суспільстві регулюються щоразу детальніше. Про це свідчать наступні дані. У 1989 році прийняті закони були опубліковані в «Журналі законів» (*Dziennik Ustaw*) на 1186 сторінках, у 1999 році – на 7292 (в шість раз більше). З 2001 року під впливом геополітичного чинника, за висловом Директора Аналітичного центру Республіканської фундації Станіслава Тишки, відбувається «концерт законодавства». У рік вступу Польщі до Європейського Союзу (2004 р.) кількість сторінок була найбільшою – 21 032 [4].

В останні роки ці питання аналізуються політичними експертами, а також Вищою контрольною палатою, Верховним Судом Польщі. Вища контрольна палата (ВКП) – найвищий контрольний орган Польщі, підпорядкований Сейму, метою якого є охорона державних коштів. Відповідно до Конституції РП, ВКП контролює діяльність органів урядової адміністрації, Національного банку Польщі, інших державних установ та органів з точки зору законності, економічності, ефективності й добросовісності. У звіті ВКП за 2010 р. зазначалося, що до Закону про податок на доходи від фізичних осіб з 1991 року 100 разів вносилися зміни. Такі часті зміни норм і податкових формулярів, різні інтерпретації норм права, внутрішніх інструкцій зумовлюють допущення громадянами помилок, внаслідок чого є багато коректив у свідоцтвах, що збільшує обсяг праці державних чиновників. У звіті ВКП наголошується, що хаотичні і нестабільні податкові норми спричиняють помилки як контрольованих, так і контролюючих органів [6]. Якість польського права постійно оцінюється Верховним Судом РП. У звіті Суду за 2008 рік законодавство коментувалося як таке, що щоразу є більш розширеним і різноманітним й одночасно змінним, неоднозначним, сумнівним, з прогалинами, низької формальної і змістовної якості. У 2012 році у звіті Суду зазначалося, що є випадки, коли право створюється з політичних мотивів, поспішно, непрофесійно, без належної правової підготовки [7].

Низька якість українського законодавства також відзначається багатьма науковцями і тими, хто намагається застосовувати норми законів. З дня прийняття Конституції України 1996 року до 2010 року (за 14 років) парламентом було прийнято 2184 закони, з них первинних законів – 593 (27,2%), а законів про внесення змін до чинних законів 1591 (72,8%) [8, с. 172]. Український науковець О. Ющик, аналізуючи законодавчий процес в Україні, відзначає низку питань, від яких залежить вдосконалення і систематизація цього процесу. Зокрема, на його думку, в Конституції України суперечливо, непослідовно й нечітко зафіксований предмет законодавчого регулювання, відтак «парламент приймає закони фактично з будь-яких питань», що ускладнює розмежування правотворчих повноважень парламенту, Президента України й уряду. Також науковець вважає, що неправомірно обмежено коло суб'єктів законодавчої ініціативи. Крім Президента України, народних депутатів та Кабінету Міністрів України, він пропонує таке право надати Верховному Суду України, Генеральній прокуратурі й Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини. О. Ющик постійно наголошує на необхідності прийняття спеціальних законів про закони й законодавчу діяльність і про підзаконні нормативно-правові акти, які б сприяли підвищенню якості законів і зменшили б рівень політичної боротьби за владу [9]. Питання щодо посилення значення закону в системі нормативно-правових актів, упорядкування і підвищення якості й стабільності законів та законодавчої діяльності давно обговорюється юристами, політологами і політиками. Експерти Центру політико-правових реформ відзначають, що такі закони необхідні, оскільки в Україні наявна внутрішня суперечність законодавства [10]. Починаючи з середини 90-х років у Верховній Раді України було зареєстровано 8 законопроектів, зокрема «Про нормативні правові акти в Україні» (№0923 від 05.01.1995 р., автор подання (а.п.) В. Стретович), «Про закони і законодавчу діяльність» (№0894 від 06.11.1997 р., а. п.: В. Стретович, О. Задорожній), «Про закони і законодавчу діяльність» (№2763 від 18.12.2006 р., а. п.: С. Ківалов, О. Шустік, Д. Притика), «Про нормативно-правові акти» (№ 2577 від 20.11.2006, а. п. І. Зварич), «Про нормативно-правові акти» (№ 1343 від 14 січня 2008 року, а. п. Р. Зварич; № 1343-1 від 21 січня 2008 р., а.п. О. Лавринович), «Про нормативно-правові акти» (№ 7409 від 01.12.2010 р., а. п. Ю. Мірошниченко; № 7409-1 від 15.12.2010 р., а. п. К. Ляпіна). Проект № 7409 від 01.12.2010 р. прийнято за основу і сьогодні він знаходиться на доопрацюванні в Комітеті з питань правової політики Верховної Ради України. Залишається сподіватися, що народні депутати України впорядкують свою діяльність і закони стануть якіснішими. Однак необхідно пам'ятати, що крім організаційно-правових основ прийняття законів, в українському суспільстві не вирішеним залишається питання щодо відображення в законодавстві потреб та інтересів суспільства, а не окремих політичних сил [11]. Однак це

питання неможливо вирішити за допомогою окремого закону. Тут мова йде про особисті якості суб'єктів, які приймають нормативно-правові акти. Зокрема, їх правову і політичну культуру, відповідальність перед народом, розуміння ними права і його ролі в суспільстві. Крім того, для становлення «доброго права» важливою є правова культура людей, які застосовують законодавство. Зокрема, український науковець О. Костенко закликає позбавлятися ілюзії, що ефективність законодавства залежить лише від нього самого. Закон, на його думку, – це не більше, ніж інструмент (хороший або поганий) у руках тих людей, що його застосовують (або повинні застосовувати) [12, с. 267].

Польські експерти Аналітичного центру Республіканської фундації Станіслав Тишка і Пшемислав Віплер виокремлюють основні причини гіперінфляції права. Перша – перебільшення значення права. За допомогою права політики хочуть регулювати щораз більшу частину стосунків між громадянами, правом хочуть замінити інші системи регулювання, які раніше були ефективними, зокрема це звичаєві норми, норми моралі, традиції, домовленості. Друга причина – це використання права як інструменту для збереження привілейованого стану групи осіб, що знаходяться при владі. На гіперінфляцію права в Польщі, на думку експертів, вплинули наступні чинники. Відсутність наукових досліджень щодо плавного переходу від комуністичного до демократичного режиму спричинило регулювання нових відносин за допомогою норм права, які рекомендував Європейський Союз. При створенні законів не завжди враховувалася специфіка постсоціалістичних суспільств. Іншим чинником є низька активність громадян щодо впливу на публічну політику. В такий спосіб у законодавстві відображаються інтереси тих, хто активніше про це піклується, зокрема це інтереси великого бізнесу [4].

Надмірне регулювання суспільних відносин правом тепер викликає іншу зворотну тенденцію – дерегуляцію. Про реформи в регулюванні суспільних відносин на Заході ведуть мову з 70-х років ХХ століття. У 2006 році Європейська комісія надрукувала брошуру “Better regulation – simply explained”, в якій містяться рекомендації європейським країнам щодо покращення якості законодавства. Наголошується, що діяльність органів державного управління в країнах сучасної Європи повинна бути ефективною, гнучкою і цілеспрямованою. Щоб сприяти добробуту і безпеці європейців, Комісія визначила стандарти, які сприяють формуванню правильної політики і створенню необхідних законів. Дискусії відбуваються навколо спрощення правових приписів і вдосконалення процесів створення публічної політики [13].

Відтак для того, щоб право справді створювало кращі умови для життя і розвитку особистості, її професійних якостей, влада повинна бути відкритою до потреб і бажань суспільства. Серед трьох типів створення права [1, с. 38-47]: репресивного (легалізація політичного порядку, право підпорядковане політиці), автономного (легітимізація влади, право автономне від політики) і відкритого (право відкрите до потреб і бажань суспільства), останній найбільше необхідний державі, яка не має якісної еліти і не має незалежної судової системи.

У постсоціалістичних державах тип створення права прямо залежить від існуючого політичного режиму. За умов тоталітаризму право є інструментом здійснення політичної влади в суспільстві, служить інституціям, які створюють право і політичним групам, які їх контролюють, для реалізації намічених ними цілей. Права і свободи громадян підлягають охороні настільки, наскільки це не суперечить політичним цілям влади. Законодавчі ініціативи формуються в середовищі політичної влади, а суспільство позбавлене або значною мірою обмежене в можливостях впливати на зміст і форму права. Науковці називають такий тип створення права волонтаристським.

За умов авторитарного режиму право перестає бути лише інструментом, який слугує для інтересів влади у державі. За його допомогою забезпечуються деякі конституційні права і свободи, формуються інституційні форми впливу суспільства на зміст права. Цей тип називають легалістичним. І третій тип – суспільний – можливий лише в умовах демократичного режиму чи в державах, де політики справді розпочали демократизацію. Процес створення права характеризується домінуванням форми переговорів. Домовленості,

угоди є джерелами права в нормотворчому процесі. Примус замінюється самоорганізаційними зобов'язаннями, право створюється на основі домовленостей, які виникають у процесі переговорів між органами державної влади і позадержавними організаціями.

У державах, де відбувається трансформація політичної і правової систем, найбільше значення при формуванні моделі взаємодії політики і права мають особисті якості людей, які визначають державну політику і намагаються її реалізувати за допомогою права. Важливими чинниками, які впливають на рівень професіоналізму політиків, є спосіб їх обрання до влади, тривалість перебування при владі, а також здатність чітко визначити стратегію розвитку держави. Відтак проаналізуємо зазначені чинники у Польщі та Україні.

1. Тривалість перебування політичних сил при владі. Протягом майже 20 років парламентську більшість і уряд у Польщі в одній каденції формували представники правих сил, а в наступній – лівих. Ситуація т. зв. «політичного маятника» сприяла: по-перше, формуванню політики на основі компромісів і, по-друге, зростанню політичної відповідальності, оскільки політичні команди розуміли, що їхня діяльність детально аналізується політичними опонентами, які готуються до чергових виборів. Недостатня ротація влади на початку незалежності України зумовила формування політики і права представниками командно-адміністративної системи, метою яких було максимально зберегти централізоване державне управління. Для видимості демократизації приймалися формальні закони, які на практиці неможливо було реалізувати. Політики тривалий час перебували на посадах в органах державної влади, незалежно від того, чи зробили вони щось корисне для суспільства.

2. Спосіб обрання політичних сил до влади. Вибори до Сейму Республіки Польща відбуваються за пропорційною системою виборів з преференційним голосуванням. Виборці, крім голосування за список певної політичної сили, мають право відмітити окремого кандидата, який у разі подолання партією виборчого бар'єра, отримує першочергове право на мандат. Такий метод дозволяє громадянам обирати кращих кандидатів із пропонуваного списку. Відповідно це посилює індивідуальну відповідальність політиків за їх діяльність. Авторитарний режим в Україні за різних типів виборчих систем (мажоритарної, змішаної та пропорційної із закритими списками) дозволяв до органів державної влади потрапляти особам, яких суспільство не знає. Відповідальність за свою діяльність вони несли перед лідерами партій, а не перед громадянами. Відповідно закони часто створювалися не з метою забезпечення потреб й інтересів громадян, а для виконання політичних цілей окремої політичної сили, яка в таких умовах мала можливість власні групові інтереси ставити вище загальносуспільних й державних.

3. Визначення стратегії розвитку держави. Розпочавши демократичні зміни в державі після угод за «круглим столом», влада Республіки Польща однозначно визначила стратегію розвитку держави – вступ до Європейського Союзу. Відповідно, її політика, а також право формувалися з урахуванням європейських принципів. Натомість нечіткість стратегії розвитку України зумовила специфіку формування політики і створення права на основі різних, неузгоджених між собою принципів і правил, з одного боку, структур СНД, з іншого – Європейського Союзу.

У двох державах величезний вплив на створення права має геополітичний чинник. Вступ Польщі до Європейського Союзу спричинив зростання кількості нових законів і збільшення змін до нормативно-правових актів, що було необхідно для гармонізації законодавства Республіки Польща і Європейського Союзу. Перспектива підписання Україною Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом також збільшила кількість прийнятих нормативно-правових актів. Багато законів були поспішно прийняті парламентом лише тому, що так рекомендував Європейський Союз. Хоча європейські стандарти і вимоги відомі давно і над законами можна було працювати систематично: узгодити правові норми, створити механізм їх реалізації, забезпечити функціонування демократичних інститутів відповідно до потреб суспільства.

Отже, геополітичний чинник, зокрема бажання постсоціалістичних держав приєднатися до Європейського Союзу, зумовлює «інфляцію права». Крім того, як зазначалося вище,

специфікою українського права є змішування різних принципів. Наприклад, розглянемо політику в сфері освіти і науки в Україні. Для захисту дисертацій необхідно опублікувати значну кількість статей у вітчизняних та зарубіжних журналах, що не є поширеною практикою у європейських державах, де науковці мають можливість зосередитися на монографії. Крім того, література в Україні оформляється згідно стандартів, які були розроблені в Росії. Величезну кількість правил необхідно знати науковцям для того, щоб зробити бібліографічний опис списку використаних у дисертації джерел, що займає багато часу. Замість написання прізвища автора двічі, розставлення квадратних дужок та інших формальностей науковці могли б зосереджуватись на предметі дослідження. Оформлення літератури за простою схемою: автор, назва, видавництво, рік, сторінки є абсолютно достатнім. Сучасний український науковець повинен знати іноземні мови, їздити за кордон, брати участь у міжнародних конференціях, а не приділяти половину свого часу технічному оформленню літератури.

Державна політика у певній сфері формує правову основу для регулювання суспільних відносин. Створення моделі функціонування певного інституту однозначно має включати специфіку певного суспільства. Еліта може привносити нові кращі зразки взаємовідносин у суспільстві, але для цього недостатньо прийняти відповідний закон, необхідно створити умови для його функціонування і підготувати суспільство. Тобто, в будь-якому випадку особи, які формують нормативно-правову базу життєдіяльності суспільства, повинні знати потреби, інтереси, ментальність суспільства, щоб або застосувати відповідні механізми, або розпочати політику, спрямовану на зміни у суспільній свідомості, а лише потім закріпити ці моделі в законодавстві.

Необхідність швидкого реагування на суспільні потреби та геополітичну ситуацію вимагає підвищення професіоналізму депутатів парламенту, що є актуальним і для України, і Польщі. Депутат повинен постійно аналізувати політичні процеси у своїй державі та світі, вміти створити модель розвитку певного політичного інституту або вдосконалити вже існуючу, знати законодавчу техніку, вміти визначити пріоритети щодо потреб та інтересів громадян, суспільства і держави.

1. *Kustra E.* Polityczne problemy tworzenia prawa / E. Kustra. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994. – 164 s.

2. *Winczorek P.* Prawo i polityka w czasach przemian / P. Winczorek. – Wydawnictwo Sejmowe, 1995. – 154 s.

3. *Claus H. Goetz.* Stanowienie prawa w Polsce. Reguły legislacyjne a jakość ustawodawstwa [Електронний ресурс] / Claus H. Goetz, Radosław Zubek, Sprawne Państwo / Program Ernst&Young, Warszawa, 2005. – Режим доступу :

[http://webapp01.ey.com.pl/EYP/WEB/eycom_download.nsf/resources/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf/\\$FILE/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf](http://webapp01.ey.com.pl/EYP/WEB/eycom_download.nsf/resources/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf/$FILE/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf)

4. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* [Електронний ресурс] / [opracowanie red. Dr. Stanisław Tyszka. – Publikacja wydana Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej we współpracy z Fundacją Konrada Adenauera w Polsce. – Warszawa, 2012, maj. – Режим доступу :

<http://cafr.pl/wp-content/blogs.dir/4/files/filebase/Raport/2012.05%20Deregulacja%20-%20publikacja%20FR.pdf>

5. *Оніщенко Н. М.* Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток [Електронний ресурс] / Н. М. Оніщенко // Віче. – 2007. – № 12. – Режим доступу :

<http://www.viche.info/journal/607/>

6. *Najwyższa Izba Kontroli.* Sprawozdanie z działalności Najwyższej Izby Kontroli w 2010 roku [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.nik.gov.pl/plik/id,2821.pdf>

7. *Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej*. Informacja o działalności Sądu Najwyższego w roku 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.sn.pl/_layouts/SPZWebParts/download.aspx?id=71&ListName=Dzialalnosc_SN.
8. *Теплюк М. О.* Введення в дію законів України: питання теорії та практики : [монографія] / М. О. Теплюк, О. І. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 200 с.
9. *Ющик О.* Конституційне регулювання законодавчого процесу: актуальні проблеми вдосконалення [Електронний ресурс] / О. Ющик // Віче. – 2008. – № 23. – Режим доступу :
<http://www.viche.info/journal/1245/>.
10. *Коліушко І.* Правове регулювання нормотворчої діяльності в Україні – проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / І. Коліушко, Н. Александрова, О. Банчук. – Режим доступу :
<http://www.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/parliamentarism/925-legal-regulation-of-legislative-activity-in-ukraine-problems-and-prospects-ua.html>.
11. *Кукуруз О. В.* Роль держави в забезпеченні потреб та інтересів людини в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Кукуруз // Віче. – 2013. – № 22. – Режим доступу :
<http://www.viche.info/journal/3948/>.
12. *Костенко О. М.* Концепція кримінальної юстиції і перспективи її розвитку в Україні / О. М. Костенко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали Наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України, 21 червня 2011 р., Київ / за ред. Ю. С. Шемшученка ; упоряд.: В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – С. 266–274.
13. *European Commission Better Regulation – simply explained* [Електронний ресурс]. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 16 p. – Режим доступу :
http://ec.europa.eu/smart-regulation/better_regulation/documents/brochure/brochure_en.pdf.

ДЕІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАКТИКОЮ

Makukh Oksana. Deinstitutionalization of political sphere in Ukraine: the theory is confirmed by the practice.

The relevance of theorizing about problems of deinstitutionalization in politics is dictated by the lack of system researches in Ukrainian scientific literature and regulations concerning the display mode of correlative relations of the individual and institution in political power; searching for «the break points» at the intersection of civil and institutional dimensions of politics. The theoretical aspect of the paper is due to the necessity of forming the scientific basis of searching the peculiarities of the communication factor in dynamics of the institution of political power. Communication appears as a determinant of the characteristics of this process and determines the functional degradation of the institute of political power. It «blurs» deinstitutionalization through its boundaries, meanwhile identifying a new design.

The practical value of the paper is to prove by the feasibility of deinstitutionalization in politics through the introduction of a person in the process of forming of communicative and civil unions in institutional dimension and laying of the foundations of the institute of political power with modified «antropodimention» of functional parameters.

The task of research is seen in: a need to create a system of principles of communication as a fundamental requirement, compliance with which will ensure the quality deinstitutionalization processes, outlining the principles, mechanisms and consequences of deinstitutionalization politics, determining the level of readiness of Ukrainian society to be representative of the carrier and epochal changes in the socio-political sphere.

Key words: the institution of political power, deinstitutionalization, humanization, boundary area communication.

Актуальність теоретизування навколо проблеми деінституціалізації в політиці продиктована відсутністю у науковій вітчизняній літературі системних досліджень та положень стосовно відображення взаємообумовленого способу відносин індивіда й інституту політичної влади, пошуку «точок розриву» на перетині громадянського та інституційного вимірів політики. Теоретичний аспект статті обумовлений необхідністю формування наукових основ розгляду особливостей впливу комунікативного чинника на динаміку розвитку інституту політичної влади. Практична цінність статті полягає у доведенні доцільності деінституціалізації в політиці через введення особи у процес формування комунікативно-громадянських зв'язків у інституційному вимірі й закладання основ інституту політичної влади зі зміненими «антроповимірними» функціональними параметрами. Мета статті передбачає формування системи принципів комунікації як засадничих вимог, дотримання котрих забезпечить якість деінституціалізаційних процесів; окреслення принципів, механізмів та наслідків деінституціалізації у політиці; визначення рівня готовності українського суспільства бути репрезентантом та носієм змін у політичній сфері.

Політична наука в Україні, будучи продуктом скерованим лише на розв'язання окремих актуальних проблем політичної практики, зіткнулася з рядом складних невірешностей, пов'язаних із особливістю усвідомлення специфіки об'єкта політичної дійсності, коли сфера політики поглинає все суспільство. Причин такого стану речей багато: відсутність власної внутрішньої органічної єдності політичної сфери, наявність фрагментарної відокремленої системи політичних дій, пізнання та нерозуміння саме політичного, посилення нігілістичного ставлення до наукового знання через домінування політичної форми свідомості над іншими, врешті, розчинення самої людини у політичній сфері, втрата її сутності в архітектоніці інститутів, нівелювання особи як головного суб'єкта діяльності в політиці.

Дослідження функціональних основ інституту політичної влади крізь призму залученості до його трансформації індивіда постає обґрунтовано актуальним. На часі є формування концептуальної моделі, яка оптимально відображала б специфіку, тенденції, механізми й наслідки якісної зміни станів інституту політичної влади через вплив комунікативно-

мережових чинників у політиці, що спричиняють взаємозаміщення громадських та інституційних ініціатив. Іншими словами, вітчизняні інститути політичної влади повинні отримати якісно новий принцип формування та функціонування: мережовий характер через політичну мобільність громадянського фактору, що допомагає реформувати діючу систему інститутів політичної влади згідно принципу децентралізованого управління.

Сьогодні у вітчизняній практиці сфера політичного все ще посилює свої позиції стосовно бажання бути основним організаційним джерелом розвитку, незважаючи на те, що існує об'єктивна вимога послаблення її потенційних впливів у формі управлінської та адміністративної сили, повного ангажування суспільства. «Найнебезпечнішими для громадянського суспільства виявилися суперечності по лінії «система-життєвий світ», коли розширений анонімний простір влади упродовж тривалого історичного часу намагався контролювати символічні коди інтимного (О. М. – приватного) життя» [1, с. 183].

Коріння «правильного» розуміння інституту політичної влади виявляємо у політичній філософії теоретиків Нового часу, котрі чітко визначили комунікаційну детермінанту, принципи й засади інституціалізації владних відносин. На жаль, питання комунікаційного начала у формуванні основ функціонування інституту політичної влади у пізній період новоєвропейської доби знівелювалося, акцентуючи не на особі як висхідному елементі, «відповідальному конструкторі», а на інституції як домінуючому началу в бутті кожного.

Наші висновки ґрунтуються на доробку Ю. Габермаса – концепції комунікативної раціональності, «життєвого світу», теорії занепаду інститутів. Основні постулати останньої засвідчують: чому саме «занепад» політичного інституту передують деінституціалізації. У своїх розвідках Ю. Габермас чітко окреслив межі приватного та публічного, приділяв увагу проблемі їхнього співвідношення. Одне із чільних місць у даній статті належить поглядам відомого німецького філософа О. Гьофе з його ідеєю субсидіарності – принципу, за основу якого взято людину як носія початкового та завершального рефлексу, межі соціального та політичного; правило низхідного розподілу повноважень у приватній та політичній сферах, що передбачає формування і розвиток потужних комунікативно-мережових структур; вибір на засадах плюральності, відповідальності та принципу «рівнозначної свободи». Теоретичну спадщину О. Гьофе використовуємо, аналізуючи злободенні питання можливості вибору, свободи, справедливості, легітимації, відкритості, поступу в межах вітчизняної соціально-політичної системи [2].

Актуальною залишається проблематика, розроблена А. Венгеровим: розуміння інституту політичної влади як багаторівневої структури, джерело інституціалізації практик якої перебуває на рівні позаполітичного. Розуміння багаторівневості допомагає виявити ті точки у «фокальній площині», котрі відповідають за атрактивні зміни у межах системи. Поруч з іншими, в А. Венгерова простежуємо цінну думку про вплив суб'єктивного чинника як «малої форми» на формування зв'язків, становлення політичних відносин.

У працях вітчизняних науковців, зокрема В. Кузьменко, сформована низка принципово важливих критеріїв динаміки соціально-політичної системи: структурна диференціація; зростаюча адаптивність і гнучкість реагування системи; підвищення її здатності до ефективного реагування на зовнішні подразники; тенденція «рівності» – залучення громадян до процесу вироблення та прийняття політичних рішень, що часто виливається у політичну нестабільність, основною причиною якої є невідповідність процесу інституціалізації політичних інтересів і темпів зростання політичної мобілізації.

Важливий методологічний прийом, до якого вдається автор у статті, – це визнання взаємовизначальності, а не протиставлення громадянського й інституційного начал у політиці. Підтвердженням цьому є не лише політична думка, презентована теоріями Нового часу, а й поняття «самоорганізації», «соціального партнерства» та «модульної людини» (Е. Гелнер). Саме термін «соціального партнерства» відображає можливість налагодження ефективного конструктивного діалогу між громадянською та політичною сферами. В основі поняття «модульна людина» знаходиться теза про мобільність, адаптивність сучасної людини, вміння нею формувати ефективні комунікативні зв'язки, віднаходити спільні

точки дотику. Поява «модульної людини», яка за своєю природою є одночасно індивідом та особистістю (за Ф. Степуном – це проєкція на поняття соборності та колективізму), здатна розв'язати ряд наболілих питань, зокрема таких як здатність до самоорганізації, протистояння, відстоювання, аргументації. Базовим принципом самоорганізації індивідів, їхнього мобілізаційного потенціалу очевидно постає принцип мережових відносин, втілення якого ускладнюється специфікою організаційної структури інституту політичної влади.

Специфіка динаміки розвитку інституту політичної влади як комунікаційної системи проявляється у зміні стану функціональних меж інституту політичної влади через взаємозаміщення громадських ініціатив та функцій владного інституту із використанням таких особливих типів комунікативного зв'язку, як довіра, контроль. Наслідком цього є вичерпність ідеї інституційності в політиці, надмірної ангажованості та поява мережових взаємодій, а також зменшення ролі інституту політичної влади у суспільстві до рівня традиційного й розширення меж приватного (громадянського суспільства) як антропологічного виміру політичного.

Велике значення ми надаємо аналізу феномену довіри у політичній сфері. Опираємося на доробок Л. Боса (досліджує можливість побудови нової дійсності, де довіра постає детермінуючим чинником), Дж. Коулмена (вплив довіри на розвиток громадянських структур), Б. Ротштейна (проблема низького рівня системної довіри), П. Штомпки (вивчає роль політичної довіри у демократичних суспільствах), С. Погорелого (аналізує довіру громадян до інститутів політичної влади), В. Сукачова (зосереджує увагу на питанні політичної довіри як визначального чинника у самоорганізаційних процесах у межах політичної сфери). Як висновок, довіра постає рушієм самоорганізації суспільства, однією із передумов створення мереж та стосунків усебічного характеру, котрі, вимагаючи звітності, зворотності й віддачі, породжують комунікацію в новій якості – контроль, що стає передумовою деінституціалізації в політиці. Як зазначає П. Штомпка, «синдром недовіри» спонукає особу до мислення через іншу призму. Так формується «проміжна фаза» всього циклу розвитку інституту політичної влади як комунікаційної системи. Довіра виступає інтегруючим чинником у процесі перетворення території меж і лімітів (межова територія) на сферу співробітництва, паритетності та консенсусу й домінування. Проте відсутність єдиноприйнятої ціннісно-орієнтаційної системи правил перебування у політичній системі координат не надає комунікативних можливостей «спілкування на одному рівні».

Феномен довіри детермінує реалізацію принципу транспарентності, що на практиці покликаний змінізувати ризики, пов'язані з прийняттям політичних рішень, уможливити точне прогнозування наслідків, а, отже, і перспективи підготовки громадськості до очікуваних ситуацій. Більше того, транспарентність закликаємо оформити у дещо більше – ідеологію, яка стане реальною практикою розгортання вітчизняного політичного процесу: інформування громадян про діяльність офіційної влади, вивчення громадської думки, налагодження комунікації між населенням та владними інституціями.

Проблемі політичного контролю в політичній науці приділено багато уваги, але розумінню його як специфічного зв'язку, комунікативного акту, що визначає динамізм розвитку згаданої структури, присвячено мало праць. Оскільки на перешкоді стають непоінформованість громадян та їхнє апатичне ставлення до політичних питань у суспільстві, то можливість контролю як налагодження зворотного зв'язку, діалогічного типу відносин з інститутом політичної влади має загрозливий характер. Проблема політичного контролю насправді є проблемою здатності всієї політичної системи адекватно реагувати на запити й потреби індивідів на рівні функціональної спроможності органів місцевого самоврядування і центральних інститутів політичної влади. Це питання вирішується насамперед у сфері політичних традицій суспільства, у площині практичного втілення адміністративної реформи, змістом якої є децентралізація влади, її просторова дисперсність, роззосередження.

При всій увазі, що надається вивченню окресленої проблематики, більшість її граней та параметрів є недостатньо відрефлексованими. Деякі автори (П. Пірсон) справедливо зауважують: вплив інституційної складової на політичну систему очевидний, однак

чинники, котрі виступають детермінантами сучасних інституційних перетворень є загалом невідомими. Атрибутивно-субстанціальні підходи (зокрема інструментально-силова концепція влади Т. Гоббса) не виправдовують себе, вказуючи на функціональну несамодостатність інституту політичної влади. Відтак трансформаційні процеси у сфері науки нині характеризуються критикою та переосмисленням класичної парадигми із формуванням принципів неklasичного бачення. Український вчений М. Буник застосовує інструментарій синергетичного підходу в поєднанні із теоріями інтерактивної поведінки та символічної взаємодії, ввівши «поняття дискурсивної системи на позначення ідеальної моделі раціональної комунікації» для пояснення трансформаційних процесів у соціально-політичній системі [3, с. 403–404]. Також дані процеси потрапляють під приціл мережевого й комунікативного підходів, де виокремлено індивіда як структурну одиницю, суб'єкта відносин, наділеного повноцінним ресурсом для формування сталих зв'язків і здійснення обмінів. До прикладу, Ю. Павленко ґрунтовно аналізує, співвідносить і порівнює природу ієрархічної та мережевої інституційних структур політики, котрі репрезентують, відповідно, публічний і приватний виміри політичного. Дослідник стверджує, що мережевий принцип побудови відносин у межах інституту політичної влади є «інваріантом розвитку» (лат. *invariants* – незмінний) залежно від об'єктивних ситуативних чинників.

Власне дослідницьке бачення через концепцію комунікаційного інституціоналізму презентує С. Шилов. У його основу покладене розуміння самоуправляючої демократії на засадах міцних комунікативних зв'язків [4]. На думку дослідника, така форма взаємодії громадянського й інституційного у політиці приведе до формування ефективного простору мережевих відносин. Дослідник О. Молодцов аналізує застосування мережевого принципу в політиці з позиції моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів територіального розвитку і вважає його «найадекватнішим для пошуку нових методологічних основ моделювання владних відносин в умовах децентралізованої держави й інформаційного суспільства» [5].

Політичну мережу розуміємо як систему суб'єктів, котрі взаємодіють між собою на основі обмінних процесів. Політичній мережі притаманні інституційна та неінституційна регулятивні форми, а протиріччя між ними становить основу їхньої легітимації. Вводячи у коло своїх проблем широкий спектр невирішеностей, вони відкривають політичну владу суспільству, дають змогу доступу до легітимізованого прийняття політичних рішень багатьма суб'єктами політики. Парадоксально, але політична мережа в просторі інституційних лімітів постає не лише засобом досягнення цілі (як нестандартний формат взаємодії) та способом мобілізації потенційного ресурсу, а й обмежуючо-стримувальним чинником.

З позиції мережевого інституціоналізму можемо проаналізувати питання політичної мобільності та впливу, котрі спричинюють контроль, а, отже, закладають основи комунікації в інституційній системі координат [6, с. 312]. У зв'язку з цим, визнаємо, що поняття політичної мережі відображає обмінний та інструментальний виміри динаміки розвитку інституту політичної влади як комунікаційної системи і надає можливість розв'язати одну з актуальних політологічних проблем: первинності індивідуалізованого чи інституційного (системного) фактора в залежності від контекстного розуміння політичної реальності. Очевидно, необхідно звернути увагу і на факт інституціоналізації комунікації, домінування в рамках мережі кооперативного, а не особистого інтересу, інституційної вигоди, а не індивідуальної переваги. Така ситуація провокує об'єднання комунікативного потенціалу індивідів, підкорення логіці політичного цілепокладання.

Деінституціоналізація як один з етапів у еволюціонуванні інституту політичної влади виявляється у функціональному «розмиванні» граничних меж інституційного, що засвідчує структурну й статусну зміну позицій, стосунків у сфері розгортання політичного й позаполітичного, розширенні кордонів сфери громадянських відносин.

Дослідження процесу деінституціоналізації політичного – це новий напрям у вітчизняній політичній науці. Окремі аспекти цієї проблеми доступні завдяки працям Є. Головахи та Н. Паніної (підтримують позицію стосовно деінституціоналізації як чинника руйнування традиційного устрою), М. Кастельса (використовує термін «деінституціоналізація» для

пояснення змін у суспільно-політичній сфері), Ю. Габермаса (розглядає теорію занепаду інституту), А. Соловійова (аналізує деінституціалізацію політичного ринку через категорію «електоральної ідентифікації» та «електорального дефолту» [7, с. 12]), А. Трухіна (вивчає інституційну неспроможність політичних партій як інститутів політичної влади на деінституціалізацію політичної системи), Л. Бунецького (характеризуючи вітчизняні реалії, показує трансформаційний вплив неформальних практик на інститути політичної влади).

Отже, деінституціалізацію визначаємо силою впливу індивіда на інститут політичної влади, що «руйнується» у змістовій наповненості. Деінституціалізація політичного спровокована змінами регресивного характеру, хоча передбачає якісні зміни, еволюцію. Через деінституціалізацію відбувається «передавання» інститутами влади власних привілеїв представникам громадянського сектору, внаслідок чого відбувається «переродження еліти». Ці процеси супроводжуються критичними для системи моментами самоорганізації через чинник випадкового у формі громадянського, що зумовлює структурну перебудову й функціональне навантаження через порушення системної цілісності.

Фактор «випадкового», котре накопичується у вузлових конструкціях у вигляді недотримання головних прав та свобод індивіда, юридичних колізій, невикористаного громадянського потенціалу, функціональної невідповідності, становить ресурс для можливих змін у межах інституту політичної влади як комунікаційної системи. Особливо такий стан відчутний під час очікування виборчих процедур, адже саме в цей період загострюється увага на основних проблемах (і, як не парадоксально, – відводиться) у відносинах «індивід-інститут політичної влади». На думку І. Добронравової, «випадковість є доповненням необхідності» [8, с. 35] й забезпечує вибір між «рівно-ймовірними варіантами». Серед таких – «уявний випадок» (І. Пригожин) як випадковість із разовим характером. Деінституціалізацію як наслідок інституційних трансформацій пояснюємо саме через поняття «уявного випадку». На думку дослідників, про такі випадки важко судити до того моменту, коли вони відбулися (супротив українського суспільства у 2013-2014 рр.). Парадоксально, але вони можуть мати позаполітичне коріння: громадянська комунікація, досягнення в науковій сфері, юридичний дискурс. Така результативність «постає неодмінним параметром розвитку системи», оскільки втілюється принцип нелінійності й відкритості, що забезпечує ресурсний обмін із зовнішнім середовищем для привнесення нової якості.

Логічним кроком у статті є формування системи принципів комунікації як засадничих вимог, ідей та орієнтирів, реалізація котрих забезпечує досягнення визначеної мети – вияву специфіки динаміки розвитку інституту політичної влади як комунікаційної системи у деінституціалізованій формі. Серед основних принципів виокремлюємо: творення комунікативності через переосмислення власного «Я» та співвіднесення себе з «іншим», розширення можливостей, меж свободи, самовдосконалення, можливості продовження «себе в іншому». Проблема «іншого» набуває у дослідженні нових ознак у світлі сучасних динамічних змін в політиці, оскільки кореляційно співвідноситься із проблемою суб'єктності у процесі розгортання політичної практики. Сьогодні існує потреба потужного комунікування не елементів уподібнювання, а навпаки – контрастних форм відносин, тому із появою нових форм «інакостей» порушується і лінійність розгортання політичного процесу, оскільки це вже не чітко визначений згідно з позицією детермінізму рух, а можливість творення на основі плюральності варіантів. Готовність сприймати «іншого» у форматі позитивності, добровільності, персоналізації, конфіденційності, чуйності до різноманітностей – цілком продуктивний принцип політики, вважає С. Буртак. А це – якісно новий інституційний рівень ефективності й результативності політичної практики у світлі сучасних вітчизняних трансформацій, можливість формування простору мережових відносин, ефективних комунікативних схем, зрештою, комунікативного рівня політики. Принцип альтернативності виступає запорукою втілення свободи індивіда, інформативності – способом залучення його до «спів-управління» в межах інституту політичної влади як комунікаційної системи, а ідентифікація постає запорукою саморозвитку особи в політиці. Принцип діалогізму застосовуємо через дослідження нелінійного спрямування розгортання інституційної

практики з поляризацією інтересів та існуванням бінарного мислення. Принцип діалогізму яскраво проявляється при виконанні правила представництва при інститутах політичної влади. Саме тоді можливий комунікативний обмін і формування широкої платформи для оптимізації та покращення взаємоіснування суб'єктивного у політичному.

Вся трагедія нашого суспільства полягає в тому, що ми забсолютизували для себе єдину модель устрою (одноваріантну), відмовляючись від діалогу з носіями інших типів світогляду, не кажучи вже про відсутність відповідальності (як модусу буття, принципу санкціонованої властивості на рівні внутрішньої потреби), правової деліктоздатності або діяльності з приводу подолання ганебного бездіяння. Ще одним принципом комунікації постає прояв «солідарної свободи» (О. Гьофе), тобто формування сфери громадських відносин між особами, здатними до обміну; добровільності, яка є органічною умовою розгортання солідарності й постає цінністю громадянських (позаполітичних) відносин; вибору як запоруки реалізації комунікативної дії в політиці й індикатора якості відносин «індивід-інститут політичної влади»; результативності як характерної властивості й критерія якості комунікації. Результат як передбачуваний стан системи може призвести до її зміни через взаємодію елементів та функцій. Тобто, результат постає у формі коректора, а майбутнє як розвиток – це неминуча необхідність. Вирішальним фактором, – зауважує П. Анохін, – є результат, який, будучи недостатнім, активно впливає на відбір саме тих ступенів свободи із компонентів системи, за яких під час їхньої інтеграції визначають подальше отримання результату.

Використовуючи трифазну модель соціально-політичної трансформації (лібералізація, демократизація, демократична консолідація), яку пропонує М. Буник, доповнимо, що у першій фазі сфера розгортання приватного інтересу постає єдиною системою дискурсивних чинників у протистоянні зі старим політичним устроєм. У другій фазі воно представлене відсутністю цілісної системи. Далі – становить складну сукупність різних за величиною й інтересами організацій та норм з неоднозначним впливом на інститути політичної влади: установлення відповідних норм співіснування та співпраці громадянського й інституційного.

З'ясовуючи принципи, механізми та наслідки деінституціалізації в політичній сфері, доцільно, на нашу думку, визначити насамперед фактори, які обумовлюють інституційні зміни. Серед таких – чинники ендогенного (стан громадянськості, політична стратифікація, активність індивідів, суб'єктність, сприйняття інновацій, активи і ресурси лідерів, легальна та легітимна процедура зміни інститутів політичної влади, роль неформальних інституцій, відповідність інституту політичної влади соціальним і культурним очікуванням, рівень зацікавленості в інституційних змінах) та екзогенного походження (стан відтворення політичних практик, динаміка політичного процесу, специфіка політичної системи, механізми виникнення й упровадження інституційних новацій), мотиваційні характеристики суб'єктів інституційних змін (аксіологічна основа нового політичного інституту, співвідношення витрат та вигод у розрізі стратегічного аналізу, легітимізація нового утворення), інформованість про альтернативні інституційні структури (доступність інформації, рівні конфліктності у процесі втілення на практиці механізмів функціонування нового інституту, здатність адаптації нового утворення до норм та правил існуючого ладу).

Отже, принципами деінституціалізації в політиці на основі вивчення форм вияву взаємозалежності комунікаційної та інституційної сфер політики є наступні принципи. Принциплегалності – засвідчує юридичну відповідність організації основам державотворення, правомірне функціонування згідно з юридичною догматикою, яка не заперечує різноманіття інтересів у політиці, відображає принцип політичного плюралізму. Принцип первинності суб'єкта, який актуалізує питання місця «людського в системному», встановлює межі поглинання особистої участі й ініціативи, що є характерним і актуальним для політичної сфери постмодерного суспільства. Сучасний державний менеджеризм (Х. Хачатурян) повинен не номінально чи декларативно, а реально стимулювати переорієнтацію системи управління у межах інституту політичної влади на задоволення потреб та інтересів особи. Цей процес характеризується втіленням на практиці правил людиновимірності політики, субсидіарності, інформаційної відкритості й ресурсодоступності, а також впровадженням

механізмів децентралізації повноважень, перерозподілом владно-інституційних та появою нових функцій, посиленням ролі місцевого самоврядування. Такі перетрубації не вказують на «управлінську ентропію», а навпаки, презентують нову якість взаємоіснування комунікативного та інституційного рівнів політики через де інституалізацією.

Принцип «межевої території» вказує на сферу вияву «я можу» особи. Трансформаційними змінами у функціональному прояві інституційного постає саме «межева територія» (І. Воронов, О. Шатілов, П. Ді Маджіо, У. Павелл), яка окреслюється «спільними» інтересами громадянського й інституційного для оптимізації та поліпшення взаємоіснування суб'єктивного в межах політичного. Принцип недовіри як особливий тип комунікативного зв'язку обумовлює політичний контроль та вимогу звітності до інституту політичної влади. А. Етціоні для пояснення цієї проблеми запропонував концепцію «респонсивності», маючи на увазі організовану здатність системи реагувати на конкретні запити, якість інституційного устрою [9, с. 28]. Протилежним полюсом респонсивності влади є мобільність суспільних одиниць як форми «активної» реакції, що передбачає зміни у структурі «мереж контролю» та виникнення «нового типу суб'єктності». Саме «нова суб'єктність» означає комунікативне перетворення середовища, передбачає суверенність та ресурсність особи, можливість установлення «правил гри» у значимій сфері інтересу. Взаємопов'язанне із проблемою респонсивності явище політичної деривації, як моменту незадоволення конкретних політичних потреб чи інтересів, безпосередньо пов'язане з безпорадністю та неповноцінністю інституту політичної влади, котрі продиктовані обмеженням свободи індивіда інституційним чинником та уявним, яке К. Касторіадіс вважає джерелом усяких модифікацій і трансформацій, та конститується через опозиції «присутності» й «відсутності» свободи як вияву позаполітичного.

Дію механізму деінституціалізації простежуємо у процесі інкорпорації представників «позаполітичних» структур у «чисту» політику. Будучи «генетично» чужими по відношенню до політики, вони ефективно контролюють ситуацію, розколюючи єдиний політичний фронт, нейтралізують небажану політичну ініціативу. В праці «Процес керівництва. Вивчення громадських рухів», досліджуючи вплив індивідів на інститути політичної влади, А. Бентлі дійшов висновку, що він набуває завершеної форми через «зацікавлені об'єднання», на чію діяльність інституції реагують адекватно.

Представники концепції «легалізації» неформальних інституцій пропонують механізм «імпорту» дієвих практик у політичне середовище. У першому епізоді припускається гармонійне співжиття формальних та неформальних інституцій, але, зважаючи на специфіку інституту політичної влади як фокального середовища (репрезентатор державних інтересів, центр прийняття рішень, розподілу ресурсів), саме воно і створює передумови, пов'язані з інституційними змінами. Існує також проблема неефективності тих чи інших неформальних практик, адже у процесі «легалізації» повинен змінитися «атрибут» неформальної інституції, а це означає, що формалізована норма не є точною копією свого прототипу, тому конфлікт все-таки можливий.

Ще один механізм трансформації інституту політичної влади – інституційний імпорт – передбачає свідоме прагнення змін чи доповнення за рахунок чужого досвіду чи іншого контексту навіть з-поза меж політичного. Суб'єкти, котрі володіють політичною волею в цьому випадку, встановлюють формальні приписи, що різняться від неформальних, оскільки є перевіреними досвідом інших практик [10]. Серед інших механізмів назовемо також дотримання принципу «терплячого» обміну через «відшкодування особливих ризиків».

Дехто з авторів (П. Штомпка, Є. Головаха, Н. Паніна) аналізують негативні дисфункціональні наслідки можливих соціально-політичних змін, у тому числі інституційних [11]. Щоб така зміна станів не стала «травматичною», необхідно, аби відповідальність лежала на всіх учасниках політичного процесу, адже «травматичність» привносить певний трансформаційний дискомфорт, хоча веде не лише до оновлення, а й до зміни системного бачення та сприйняття. Безсумнівно, пошук сенсу життя людей у суспільстві постане «вирішальною проблемою особи в майбутньому» (В. Іноземцев).

Зауважимо, що деінституціалізація політичної сфери власною означуваністю спричиняє активізацію комунікативного потенціалу суб'єктів політичних відносин, формування зразків взаємодії щодо чіткої структуризації політичної дійсності, апробацію комунікативних технік впливу індивіда на інститут політичної влади, творення комунікативної сфери політики.

Наслідками процесу деінституціалізації як запоруки творення комунікативного рівня політики через розширення функціональних меж структур громадянської сфери постають розширення кордонів сфери громадянських відносин шляхом «передавання» інституційних повноважень громадянському суспільству, формування комунікативного рівня політики, творення інституту політичної влади нового типу із функцією «охоронця» у межах політичної системи. Роль держави, згідно з принципом субсидіарності, – бути відповідальною. З огляду на ситуацію, для ефективної взаємодії необхідне існування «проміжних форм» та зв'язків, які практично і доказово підтверджують неможливість індивіда бути об'єктом.

Важливим наслідком деінституціалізації постає гуманізація політичної сфери. Реальний стан гуманізаційних процесів через призму української політичної практики відображають роботи Г. Дашутіна (формує гуманістичну концепцію людини та її можливостей у політичній системі координат, аналізує сутність українського гуманізаційного експерименту, виокремлює низку тенденцій у процесі модернізації політичного процесу в Україні), В. Купрійчука (зосереджує увагу на інноваційних змінах у руслі гуманізації інститутів державної влади, ролі принципу гуманізму в формуванні механізму діяльності державного менеджменту), М. Семененко (досліджує процеси гуманізації політики через призму концепції ненасильства, обґрунтовує переваги еволюційно-реформаторського шляху соціально-політичного розвитку й недопустимості політичного насильства, яке спричиняє дегуманізацію суспільних відносин). В. Кувакін виголошує тезу про гуманність як єдиний критерій якості інституту політичної влади, а В. Ярошенко обмірковує ідею гуманізму у політичній свідомості, зокрема формування гуманітарних цінностей, причому, досліджуючи вплив інститутів політичної влади на перебіг такого процесу. Отож, з активністю суб'єкта, котрий здатен установити межі прийняття рішень, зароджуються основи гуманізації політики.

Деінституціалізацію політичної сфери розуміємо як концепцію деформалізації існуючих правил, що пояснює «перепис» інституційних принципів та норм. Деінституціалізація відбувається, якщо за вимогами часу й обставин інститут влади не в змозі функціонально реагувати на потреби та запити громадян. У цьому і полягає позитивність процесу – певний діалектичний перехід до нової якості через заперечення попереднього досвіду. Однак заперечення не у формі перекреслення минулого, а опротестовування через формування «комунікаційної природи» інституту політичної влади. Саме комунікація постає умовою та наслідком трансформації інституту політичної влади як комунікаційної системи; крім того – вона визначає якість, специфіку, інтенсифікацію та легітимацію таких змін.

Надзвичайно актуальним для української політики має стати втілення політичної практики «малих чисел» – акцентування на окремій людині у межах політичної системи, задоволенні її потреб та інтересів, зокрема громадянського змісту. Людиновимірність політичних відносин є перспективою і можливістю з огляду на те, що нині ця тематика набуває ознак потужного дискурсу у вітчизняному інтелектуальному просторі.

На жаль, вітчизняні політичні реалії засвідчують про сповідування політикою власних принципів відтворення, посилаючись на самодостатність та необмеженість власних ресурсів, і волюючи ігнорувати об'єктивні тенденції розвитку, які підтверджують, що політична сфера сьогодні менше визначається ідеологічними системами, проте переважно обумовлюється зовнішніми чинниками неполітичного змісту: комунікацією у вигляді розгалужених відносин мережевого характеру. За словами професора О. Сичивиці, одним із найнеобхідніших кроків повинне стати втілення концепції нового розподілу влад між державою та громадянами [12, с. 5]. Сутність її полягає в тому, що владу державно-управлінської еліти повинна обмежувати рівновелика за потужністю і можливостями противага у вигляді всебічно розвинутої системи контролю народу, а її структурні компоненти (різноманітні державні організації й установи)

мають бути наділені в законодавчому порядку правом доступу до відомостей, які стосуються діяльності всіх державних органів. Це стане вагомим здобутком громадянського суспільства, його владним реваншем [12, с. 5–6].

Чи можемо ми говорити про готовність українського суспільства бути репрезентантом та носієм епохальних змін сьогодні? Український дослідник В. Горбатенко підкреслює: якщо особа стає самоцінністю, «вмикає» рацію, розвиває комунікативний потенціал та відкритість до діалогу, вміє віднайти компроміс, інтенсифікує формування громадянської позиції, перейде від уявної до реальної творчості – однозначно «так» [13, с. 117].

Ще однією особливістю, на яку необхідно зважати, є, на думку Д. Белла, панування науки й наукових знань. Вчений розглядає її статус і розвиток як передумову формування якісно нової політичної організації й структури суспільства загалом. Сміємо припустити, що представники політичної еліти візьмуть на озброєння висновки сучасних політологічних досліджень, що дасть змогу втілити на практиці теоретичні задуми і висновки.

1. *Воронов І. О.* Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства / Воронов І. О. – К. : Генеза, 2007. – 398 с.

2. *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації / Отфрід Гьофе. – К. : ППС–2–2, 2007. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

3. *Буник М.* Моделювання громадянського суспільства в період соціальних змін / М. Буник // Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки». – 2001. – Вип. 3. – С. 400–409.

4. *Шилов С. Е.* Електронно-комунікаційний інституціоналізм – фундамент стратегічної конкурентоспособності самоуправляемой демократії / С. Е. Шилов // Медиакультура Новой Росії: методологія, технологія, практики / [под ред. Н. Б. Кирилловой і др.]. – Катеренбург; М., 2007. – С. 90–100.

5. *Головаха Е.* Постсоветская деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському обществі / Е. Головаха, Н. Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

6. *Ansell C.* The Networked Polity: Regional Development in Western Europe / C. Ansell // Governance: An International Journal of Policy and Administration. – 2000. – Vol. 13, № 3. – P. 303–333.

7. *Соловійов А. І.* Електоральний дефолт і деінституціалізація політичного ринку / А. І. Соловійов // ПОЛІС. – 2004. – № 1. – С. 12–14.

8. *Добронравова І. С.* Методологічні основи міждисциплінарних досліджень постнекласических практик / І. С. Добронравова // Постнекласическі практики: визначення предметних областей : матеріали Міжнарод. міждисциплінарного семінара / под общ. ред. О. Н. Астафьевой – М. : Макс–Пресс, 2008. – С. 31–36.

9. *Etzioni A.* Moral Dialogues in Public Debates [Електронний ресурс] / A. Etzioni // The Public Perspective. – 2000. – Vol. 11, № 2 (March/April 2000), P. 27–30. – Режим доступу :

<http://www.gwu.edu/~ccps/etzioni/A271.html>.

10. *Бунецький Л. Л.* Трансформація інституційних процесів в Україні: пострадянська деінституціалізація та особливості становлення політичних інститутів [Електронний ресурс] / Л. Л. Бунецький. – Режим доступу :

nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Apdu/2008_2/doc/1/03.pdf.

11. *Штомка П.* Соціальне змінення як травма / П. Штомка // Соціологічні дослідження. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

12. *Сичивиця О.* Новий розподіл влад / О. Сичивиця // Універсум. – 1998. – № 5–6. – С. 4–7.

13. *Горбатенко В. П.* Демократія, управління, бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. П. Горбатенко, В. В. Цветков. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

МІМІКРІЯ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Alla Bobruk. Mimicry as a destructive factor of the ukrainian society political culture.

The article deals with important issues related with the sustainable existence of the Ukrainian society such negative phenomena as social and political mimicry. It considers that political mimicry is generally destructive, and facilitates the adaptation of political actors and their manipulation under citizens consciousness.

It is shown that the nature of political mimicry is associated with the necessity of the struggle for power conservation status by political elite. The author defines political mimicry as a means of self-protection in crisis situations. This paper investigates the reasons for political mimicry existence in Ukrainian society, among them the author names „post soviet union „ attributes which are present in Ukrainian politics mental attitudes and behaviors at the level of elites. The author thinks that the main factors, both important components of Ukrainian society political culture which would provide immunity from political mimicry should be considered : the formation and development of public protest activities which demonstrate the appropriate level of political consciousness and culture and the activity of politically critical thinking citizens, specifically reflecting their political consciousness. Nowadays it should be an important feature of Ukrainian society political culture, especially in the context of mimicry politicians activity recognition. Besides it is important to establish real institution of political responsibility in Ukrainian society.

Key words: political mimicry, imitation, political culture, political consciousness.

Актуальність дослідження політичної мімікрії обумовлюється передусім суспільною потребою з'ясування не лише глибинної її сутності, детермінант, форм проявів, а й наслідків маскувальної (імітаційної) поведінки громадян і політиків, що здійснюється ними в процесі їх пристосування до змін, трансформацій та кризового стану. Сьогодні в Україні політичною або ідеологічною зрадою здивувати неможливо. Депутати змінюють фракції, партії змінюють кольори, політики сповідають гасла, діаметрально протилежні тим, що вони висували вчора (достатньо навести, як приклад, позицію экс-президента України В. Януковича стосовно підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС). Сьогодні завдяки подіям навколо Євромайдану ми маємо змогу спостерігати швидко зміну політичної орієнтації десятків прихильників колишньої влади, пошук ними нового політичного іміджу.

Пристосуванство стало епідемією, стилем, певною моделлю поведінки, яка тривалий час не обговорювалась і фактично не засуджувалась. Більше того, соціальна реальність, яка репрезентує будь-яку державу як систему, впродовж останніх десятиліть може бути інтерпретована крізь призму саме мімікрійних сценаріїв, і у такий спосіб можна здійснити новий і дещо нетрадиційний погляд на історію, культуру, соціум загалом, на світову та українську реальність.

Не менш важливою є також наукова необхідність теоретичного обґрунтування і методологічного забезпечення теорії політичної мімікрії як адаптивного способу життєдіяльності людей, оскільки в контексті політичної науки це явище поки що залишається практично не дослідженим. У суспільному житті існує суперечність: з одного боку, політична свідомість громадян України та демократизація суспільства сприяють відкритості стосунків між людьми в процесі їх пристосування до соціально-політичного простору, який постійно змінюється, з іншого – спричиняють поширення мімікрійних політичних технологій, що призводить до залежності окремих особистостей та соціальних груп. Наукове пояснення сутності та механізмів цих маскувальних практик не вкладається у рамки існуючих теоретичних уявлень про чесність, моральність та рівень політичної свідомості українських громадян.

Теоретичним підґрунтям дослідження мімікрійних форм є праці М. Гайдегера, Ж. Бодріяра, П. Бурдьє, Р. Мертон, Р. Козера, Р. Дарендорфа, Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Парсонса, І. Валлерстайна, Е. Фромма, Д. Белла, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, Ю. Габермаса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін.

Проблеми, пов'язані із механізмами утримання влади політиками шляхом пристосування, розглядаються в працях багатьох науковців, як політологів, так і філософів, соціологів, біологів та ін. Це такі вчені, як О. Гарань, Л. Герасіна, О. Єрмановська, О. Карп'як, А. Лобанова, Д. Ольшанський, М. Панов, О. Фоменков, В. Шульга, Ю. Яковенко та ін. Окремі аспекти вивчення цього феномену містять роботи С. Аверінцева, М. Грачова, Ю. Давидова, В. Дергачова, Е. Дмитрієва, Е. Лукіна, В. Афанасьєва, С. Барсукова, Л. Бляхера, В. Гельмана, І. Пригожина, Л. Сморгунова та ін. У запропонованих ученими дослідженнях соціальна мімікрія розглядається як така, що виконує адаптивно-захисну функцію. На думку більшості вчених, політична мімікрія є негативним явищем, яке існує для політичної гри, маскуванню брехні та досягнення власної вигоди. З одного боку, політична мімікрія є політичною грою, з іншого, – механізмом самозахисту. Проте проведений аналіз теоретичних робіт, вимоги практики приводять нас до необхідності здійснення комплексного дослідження феномена політичної мімікрії, з чого витікає завдання теоретичного і експериментального опрацювання в рамках політичної науки цього терміну. Виходячи з цього, за мету даної наукової розвідки автор ставить дослідити явище мімікрії як деструктивного чинника політичної культури українського суспільства.

Сам термін «мімікрія» (mimicry) – «захисне пристосування деяких видів тварин і рослин, що визначається їх схожістю з іншими тваринами і рослинами, а також з предметами навколишнього середовища» – спочатку з'явився в зоології [1]. Мімікрійна діяльність живої природи характеризується чіткими параметричними характеристиками, і будь-яка форма надлишковості не має місця, оскільки є безглуздою. Дійсно, хамелеон не буде зеленішим за листок, білий ведмідь – білішим за сніг, деякі риби коралових рифів більш схожими на корали чи колір дна, ніж самі корали чи підводний рельєф і т. п. Зовсім іншу картину нам пропонує людське суспільство. Межа розумного та доцільного, яка є характерною для живої природи, у соціальному середовищі безслідно втрачається і розвивається до абсурдних, збочених та викривлених форм.

При більш детальному розгляді феномену мімікрії у суспільній системі виявляється, що вона охопила всі сфери людського життя, в тому числі і політичну. Попри словникові визначення цього поняття, найбільш повним видається формулювання російського науковця Д. Ольшанського, який визначає його у такий спосіб: «Політична мімікрія – наслідування; складний комплекс захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дозволяють вижити і зберегтися тим соціальним групам, силам і прошаркам, для яких у суспільстві виникли нестерпні умови життя і діяльності; вимушений засіб самозахисту в кризових ситуаціях» [2, с. 456-457].

Подібними засобами була змушена користуватися інтелігенція в радянському суспільстві після перемоги Жовтневої революції 1917 р. Тому слід зауважити, наскільки стійке й історично повторюване це явище. До політичної мімікрії певним чином вдавалися, наприклад, за часів Й. Сталіна. Можливо, саме тоді, особливо з часів репресій, політична мімікрія стала способом життя певної частини радянських людей, допомагаючи одним вижити, а іншим утриматися при владі. Принагідно наведемо показовий уривок з бесіди Сталіна з Л. Фейхтвангером від 8 січня 1937 р. про культ особистості:

«Фейхтвангер: Я говорю не про почуття любові та поваги з боку робітничих і селянських мас, а про інші випадки. Виставляються в різних місцях ваші бюсти – непривабливі, погано зроблені. На виставці планування Москви, де все одно насамперед думаєш про Вас, – до чого там поганий бюст? На виставці Рембрандта, розгорнутої з великим смаком, до чого там поганий бюст?

Сталін: <...> вони (бюрократи) бояться, якщо не буде погруддя Сталіна, то їх або газета, або начальник вилає, або відвідувач здивується. Це область кар'єризму, своєрідна форма «самозахисту» бюрократів: щоб не чіпали, треба погруддя Сталіна виставити. До всякої партії, яка перемагає, примажуються чужі елементи, кар'єристи. Вони намагаються захистити себе за принципом мімікрії – бюсти виставляють, гасла пишуть, в які самі не вірять <...>

Я бачив, наприклад, у першотравневій демонстрації портрети мої й моїх товаришів: схожі на всіх чортів. Несуть люди із захопленням і не розуміють, що портрети не годяться. Не можна видати наказ, щоб виставляли хороші бюсти, – ну їх до біса!» [3].

Можна пригадати загальнонаціональне «шоу» виборів народних депутатів, Пленумів ЦК КПРС, сесій Верховної Ради СРСР, результати яких були, як водиться, заздалегідь відомі, а їх діячі мали лише виконувати визначені ролі, імітувати демократію й свободу думок. Сьогодні результатом такого стану речей стала підміна понять та реалій людського буття мімікрією, закладеною в природі людини, яка набула гіпертрофованих форм (від публічної демонстрації своєї діяльності до штучного приписування окремих суспільних заслуг чи соціальних функцій, суспільної ваги чи значущості, надзвичайної обдарованості, харизматичності та ін.) і стала невід'ємним елементом багатьох соціальних інститутів, політичних партій, народних обранців, благодійників, науковців, журналістів, працівників медійної індустрії та ін.

Однак розпад Радянського Союзу хоча і знищив, перш за все, у людей страх бути покараними, але не дав на заміну громадянам усвідомлення жити по-справедливості. Невіддільною характеристикою культури українського суспільства стала, так звана «пострадянськість», що передбачалася як тимчасовий стан, але затягнулася на довгі роки. Саме вона, на погляд автора, є живильним середовищем для розповсюдження політичної мімікрії. Пострадянськість – це неприродний симбіоз декларованої на словах відданості демократичним інститутам і здійснюваної недемократичної практики [4]. Атрибути пострадянськості присутні в українському політикумі як на рівні ментальних установок, так і на рівні моделей поведінки еліт. До перших слід віднести:

Всеохопний контроль як необхідність. У пострадянських країнах влада постійно намагалася встановити всеохопний контроль і карати суворо навіть за незначні проступки. В пострадянській реальності, на відміну від радянської, системи контролю і покарання неефективні, пародійні і вкрай корумповані, що лише девальвує саму пострадянську державу.

Абсолютизація ієрархії. Пострадянському політикуму особливо притаманно, коли заслуги людини визначаються не рівнем її освіти, знаннями, досвідом та професіоналізмом, а місцем в ієрархії. Як тільки людина опиняється на керівній посаді, вона не сприймає як рівних та не дослухається до думки людей, які знаходяться хоча б дещо нижче в ієрархії.

Нетолерантність. Пострадянські політики можуть відверто вдаватися до риторики та дискримінаційних заяв у своїх промовах, що розпалюють ворожнечу. Будь-які санкції за нетолерантність – моральні, електоральні, юридичні – відсутні.

До моделей поведінки слід віднести:

Домінування непотизму, блату, кумівства, фаворитизму. Зв'язки з криміналітетом, з одного боку, та правоохоронними органами з іншого, телефонне право, кумівство та непотизм – основні інструменти лобювання та прийняття рішень, вигідних для представників влади або осіб, наближених до неї. Закони при цьому мають лише декоративне значення. Персональні контакти повністю або частково підміняють формальні правила.

Бізнес на державних функціях (влада як бізнес-проект). Система надання послуг громадянам державою націлена не на їх обслуговування, а на заробляння на них грошей. Якість пострадянських послуг зазвичай є дуже низькою, а регуляторні підходи спеціально заплутані, що створює благодатний ґрунт для корупції.

Попередження і викорінення неконтрольованої конкуренції. Політичні лідери зазвичай підбирають у свої команди людей, які не можуть з ними конкурувати і кинути їм виклик. Відсутні передумови та умови для істинної меритократії. Політичних опонентів можуть вилучити з політичного життя чи навіть кинути за ґрати з допомогою вибіркового правосуддя.

Перевага персоналізації над інституалізацією. У пострадянській системі лідер, політична персона значно важливіша за будь-яку інституцію. Останні можуть бути легко видозмінені чи підігнані під інтереси будь-якого політика.

Відсутність санкцій за публічну брехню, плагіат. Характерна риса пострадянських політиків – вони можуть постійно публічно говорити неправду і не несуть за це жодної

відповідальності. На відміну від, скажімо, європейських країн, моральні та формальні санкції за публічну брехню у політиці практично відсутні. Розкрита брехня так само може жодним чином не відобразитись на електоральній підтримці політика. Багато пострадянських політиків активно використовують плагіат у різних формах, знову ж таки без жодних санкцій.

Статусні привілеї політиків. Типові пострадянські політики намагались отримати максимум особистої вигоди від своєї посади і державних ресурсів, доступ до яких вона гарантує. Лише нещодавно «Рада народної довіри» відмінила деякі статусні привілеї депутатському корпусу [5]. Показна розкіш і поклоніння підлеглих для пострадянських політиків вкрай необхідні для самоствердження. Існують спеціальні котеджні містечка, оточені високими парканами, спеціальні лікарні та санаторії (чого варті лише маєтки колишнього президента В. Януковича та генпрокурора Пшонки). Подвійні кордони безпеки встановлюються перед входом у будівлі, де відбуваються заходи, в яких беруть участь високопоставлені особи. Так звану українську еліту переважно складають люди, які змогли на початку дев'яностих або легалізувати тіньовий капітал, або конвертувати владу і зв'язки в такий капітал, або взяти участь у відмиванні так званих сірих або чорних грошей. Сьогодні великий вплив на формування політичного істеблішменту справляє олігархія, яка фактично стала джерелом влади на загальнонаціональному та регіональному рівнях.

Більше того, світогляд і система цінностей абсолютної більшості сучасних українських політиків формувалися в навчальних закладах СРСР – «кузнях соціалістичних кадрів». Такий радянський освітній бекграунд тільки зміцнює пострадянські установки політичних лідерів в Україні, звужуючи їхній кругозір і обмежуючи готовність сприймати і впроваджувати в життя реформи європейського зразка. Для порівняння: зовсім інакшою виглядала ситуація в Грузії, коли при владі перебував уряд, що провів резонансні, як для пострадянського простору, реформи. Більшість міністрів тогочасного Кабміну мали західну освіту.

Перехідний період від радянської системи до становлення українських інститутів перетворився на всезагальну імітацію, як прояв соціально-політичної мімікрії. Державні підприємства вдавали, що платять робітникам, а ті, в свою чергу, вдавали, що працюють, розтягуючи по домівках усе, що вдавалося вкрасти на роботі. Було проведено ваучерну приватизацію, яка в реальності виявилася її великою імітацією. Радянські інституції почали імітувати українські національні інститути: КДБ став виконувати роль Служби безпеки України, міліція продовжила боротьбу з «економічними злочинами», хоча вже мав би запанувати вільний ринок, радянські судді почали імітувати нове справедливе і незалежне судочинство, а парламент удавав наполегливу законотворчу роботу [6]. Суспільство, де жодна інституція не функціонує адекватно, а тільки імітує діяльність, є несправжнім і хворим. Симулювання і вдавання, можливо, і є доброю захисною реакцією на певний час, але не як постійно діючий і перманентний стан. Українські державні, політичні та соціальні інститути фактично є симулякрами, а українська держава – сукупністю симулякрів.

Наприклад, сьогодні вже не є таємницею, що насправді українська армія не боєздатна, а від цілковитої поразки її рятувала тільки відсутність збройних зазіхань на наш територіальний суверенітет. Але ситуація навколо анексії Росією Кримської Автономної республіки у березні 2014 р. наочно підтвердила цей факт. Зброя, яку ще виготовляє і продає Україна, в кращому випадку зразка двадцятирічної давнини, та навіть вона не йде на переоснащення українських збройних сил, бо занадто дорога [7].

Можна навести основні ознаки імітації, як способу реалізації політичної мімікрії в українському суспільстві.

1. Імітація історичної правди. Насамперед, це сакралізація історичного простору, насичення його фальшивими ідеалами, які «в силу вдалої імітації стають дуже схожими на реальність, що перетворює реальний вимір на ілюзію з особливим акцентом на неповторності, харизматичності окремого лідера чи партії». За словами Л. Радзиховського, «імітація історії, поєднавшись із сучасним віртуально-модерністським стилем (який сам по собі і є імітацією), отримала своє вираження в «дикій суміші» – віртуальній імітації феодальних, узалежнених відносин» [8].

Власне йдеться про те, що імітація починала сприйматись та утверджуватись як пластичне явище, якому не притаманна певна фіксація, «застигання», вона піддається постійній видозміні та корекції, новітнім інтерпретаціям, які полярно різняться своїми концептуальними позиціями та висвітленнями. На жаль, слід погодитися із Я. Мельник та Н. Криворучко в тому, що наслідком імітації певних подій в історії є те, що країна (зокрема, Україна), в якій відбувається така підміна фактів, історичних оцінок, має минуле, але не має історії. Історія України, яку ми вивчаємо в школах та вузах, яку ми знаємо, – суцільний історичний постмодернізм з періодичним впаданням у надмірно суб'єктивні, емоційні крайнощі, при цьому без відчуття міри, смаку та хорошого стилю [9].

2. Імітація політичної культури владною елітою. Партійно-комуністична верхівка, створивши у пострадянський період родинно-кланові та партійно-кримінальні угруповання, надійно отаборилася в приміщеннях, з яких здійснюється управління оточуючим простором. Оскільки радянська людина формувалася в епоху тоталітаризму, геноциду та безпрецедентного вірнопідданства комуністичним ідеалам, то свідомість більшості представників цієї генерації зазнала значної деформації, зорієнтованої на комуністичну ідеологію та модель світу. Безперечним є те, що керівна політична верхівка перестала зважати на мислячих людей в межах українського суспільно-правового простору, періодично вставляючи їх у певні рамки та перешкоджаючи їх діяльності. На тлі безперервних розмов про духовне відродження владна еліта не зацікавлена в тому, щоб було більше думаючих людей, тому що вона привласнила собі якості не тільки політичної, а й ділової та інтелектуальної еліти [10].

Конфлікти в парламенті – наслідок невиконання законодавчих приписів, встановлених законодавством України. Народними депутатами не виконуються норми Конституції, зокрема, щодо обов'язковості особистої присутності на пленарних засіданнях, особистого голосування, норми Закону України «Про статус народного депутата України», Регламенту. Ігнорування, викривлення положень закону часто призводить до непорозумінь. Як тільки резонансний законопроект опиняється на розгляді в парламенті: щодо мовного питання або щодо виборчого законодавства тощо, – народні обранці щиро демонструють «високий» рівень своєї культури, виваженості та толерантності. Згадати лише конфлікт, що виник під час розгляду законопроектів «Про засади державної мовної політики». Лунають взаємні обвинувачення, трапляються бійки, втім, здається, і постраждалих, і нападників це влаштовує.

Характерні ознаки політичної культури нашої еліти яскраво ілюструє її діяльність у внутрішніх справах країни: постійні приватизаційні та реприватизаційні процеси, які дестабілізують поживлення економічного розвитку держави, неконкурентоспроможний бізнес, корумпованість, до безглуздя надмірна бюрократизація, неприховане належним чином зазіхання на стратегічно важливі сфери впливу без відповідного професійного підґрунтя, використання не зовсім «чистих» і, до речі, застарілих PR-технологій, які дедалі частіше всерйоз не сприймаються, лукавий артистизм про патріотичність, безкомпромісність, яка дестабілізує роботу владних структур і характеризує низький рівень дипломатичної гнучкості, розбіжність передвиборчих обіцянок та «реальних дій» в їхній «реалізації», матеріальне всебічне стимулювання позитивного ставлення до певної ситуації (лобіювання), яке йде в розріз із власними переконаннями та ін. Усій українській еліті зараз передусім бракує державницької відповідальності за свої практичні дії і політичної культури.

3. Імітаційна демократія. Це така форма устрою політичної системи, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборних процедур, фактична участь громадянського суспільства в управлінні державою та вплив суспільства на владу (зворотний зв'язок) є мінімальними. Якщо ж говорити про політичну владу загалом та кожен з гілок зокрема, то їх невід'ємною рисою стала тенденція до принципового порушення функцій. Так, законодавча влада покликана створювати законодавчі ініціативи та ухвалювати їх з урахуванням інтересів суспільних груп. Натомість ця її функція стала виключно імітативною. Діяльність вищих законодавчих органів зводиться до лобіювання своїх вузькопартійних інтересів, які зазвичай мають чітко виражене матеріальне підґрунтя.

Суд (як і інші силові структури) як окрема незалежна гілка влади, теоретично описана ще Монтеск'є та Руссо, став керованим та узалежненим механізмом у руках двох інших гілок влади. Замість правоохоронної системи, що має слугувати захисту прав людини та законності, сформувався черговий каральний інструмент, який стоїть на захисті влади від «злочинних нападів з боку народу» [9]. Тобто охорона громадянських цінностей стає охороною від громадянського суспільства.

Є підстави стверджувати, що практично усі форми державної влади в Україні, інтегруючи попередній історичний досвід, перетворились на імітацію, симулякр, муляж. Політики, державні службовці, силові структури, ЗМІ та ін. імітують «правильну політичну лінію», але ніхто не займається державотворчою політикою насправді. Наслідком цих явищ та процесів є цілковита недовіра народу до влади, президента, силових структур, депутатського корпусу. Як слушно зауважив М. Шульга, Україна «поки що належить до псевдоправових країн і до країн з «імітаційними демократіями» [11, с. 477].

Створюється ілюзія вільних і чесних виборів, у результаті чого не відбувається ротація правлячої верхівки, а навпаки, спрацьовує гальмівний механізм та невинувата мімікрія політичних систем не лише країн пострадянського простору, а й інших країн з недостатньо розвиненими інститутами демократії [12].

4. Імітація суспільно-політичного діалогу. Це насамперед стосунки між громадянами країни, політичними партіями та владою. За умов, коли звинувачувальний монолог став ледь не єдиною формою політичного спілкування, витіснивши діалог на узбіччя, Україна перетворюється на дезінформоване суспільство. Імітації партійними програмами того, що на практиці не буде реалізовано, імітація турботи про народ тощо, є невід'ємними елементами сценаріїв політичної діяльності. Особливо актуальною така імітативність стає у передвиборчі періоди, коли всі партії та їх очільники згадують про ветеранів та пенсіонерів. Політичні партії намагаються запропонувати власну програму дій, однак зазвичай це обмежується знаходженням лише оригінального гасла, нетрадиційного формулювання, «вбивчо»-переконливої реклами (наприклад, «почую кожного», «жінки за майбутнє», «Україна для українців» та ін.), щоб виділитись серед широкого загалу своєю неподібністю, але за усіма дешевими інсценізаціями маскується абсолютна індиферентність до виборців і лобіюються виключно свої вузькопартійні та приватні інтереси. Аналіз сучасного соціально-політичного діалогу в Україні дає можливість стверджувати, що безліч мімікрійних пропагандистських конструкцій у модифікованому вигляді збереглися в риториці нинішніх політиків.

Важливою проблемою соціально-політичного діалогу є девальвація багатьох термінів і загалом вимивання суті слів, що викликає несприйняття їх суспільством. Сьогодні українці, як політики, так і звичайні громадяни, не схильні серйозно і вдумливо ставитися до таких слів та понять як «демократія», «свобода», «права людини». Їх часте вживання, не підкріплене практичними діями, фактично знецінило ці терміни, що негативно позначається на політичному дискурсі в цілому.

Через відсутність чіткої та виваженої ідеології як стратегічного вектора партії виникає необхідність пошуку її імітативних форм. Звідси впливає низький рівень ідентифікації громадян з тією чи іншою політичною силою. Ідеологічні постулати не представляють для політичних сил в Україні жодної цінності. Одним із пояснень є незацікавленість українців у розвитку ідеологічних політичних проектів і неприйнятті ідеології як такої [13].

Практично усі партійні програми мають імітативну природу. За більш ніж два десятки років існування незалежної української держави в країні так і не склалися класичні політичні партії. Є політичні проекти з усіма необхідними партійними атрибутами, але створені під певних політиків: партія «Батьківщина» (Юлія Тимошенко), Партія регіонів (Віктор Янукович), «Фронт змін» (Арсеній Яценюк), «УДАР» (Віталій Кличко), «Свобода» (Олег Тягнибок) та інші. Відповідно, немає і боротьби між політичними партіями: є запекле протистояння їх лідерів. Жорстка орієнтація на лідерів призводить до того, що у партії немає зв'язку із суспільством, немає можливості мобілізувати своїх прихильників. Це було продемонстровано під час судового процесу над экс-прем'єром Юлією Тимошенко: під

стінами суду зібралось лише кілька тисяч чоловік. А оголошення вироку викликало мляву опозицію в країні, в якій на останніх президентських виборах 2010 року за Ю. Тимошенко проголосувало 11,5 млн осіб.

5. Імітація політичної опозиційності. Сьогодні українські опозиційні політичні сили не займаються опозиційною діяльністю, а тільки її імітують. Партії йдуть на вибори, не маючи серйозних пропозицій. Імітація опозиційності замінює відсутність серйозних ідеологічних концептів. На думку О. Масловської, «має місце неузгодженість між стандартним як для демократії, зафіксованим на законодавчому рівні інструментом впливу парламентської опозиції та змістом, формами впливу і ефективністю її діяльності, що є фактором, який дестабілізує політичний процес. Неправові практики, які характерні для парламентської опозиції, пояснюються наявністю прогалин у нормах права, на які накладається нерозвинена політична культура» [14, с. 12].

«В Україні бути опозиціонером одночасно і вигідно і не вигідно», – зазначає політолог П. Олещук [15] – очевидно, що існує «ліцензування» владою опозиції, що дозволяє через видачу «права на критику» влади контролювати політичний процес. Коли ми бачимо численні коментарі «опозиціонерів» у державних ЗМІ, прямі трансляції їх партійних з'їздів, спеціальні програми, присвячені критиці уряду, діалогу з громадськістю тощо, невже хтось повірить, що олігархічний режим допустить можливість пропагувати свої ідеї засобами підконтрольного телебачення тих, хто може олігархічному режиму бодай чимось зашкодити? Отже, у цьому випадку ми маємо справу із «ліцензованою опозицією», що має ліцензію на критику через центральні державні та олігархічні канали телебачення.

6. Імітація реформ. Реформи є явищем складним та характерним для перехідних етапів державотворення кожної держави. Однак їх соціальна роль і призначення в тому, щоб змінювати, переформатовувати ту чи іншу сферу суспільних відносин задля забезпечення виживання та функціонування всієї державної системи. Однак, коли система обмежується голими деклараціями та зорієнтована виключно на політичний імідж та суспільну думку, а також відволікання уваги від актуальних та злободенних проблем, тоді такі явища швидше можемо називати «псевдореформами», імітацією реформування державної системи. Відомий український політик А. Кінах визначає це таким чином: «Спроби удосконалення системи влади і підвищення рівня її прозорості та демократичності не повинні перетворюватися на примітивну торгівлю посадами і перманентний перерозподіл економічного і політичного простору. Однак цих висновків зроблено не було. І такий не відновлюваний історичний і політичний ресурс, як час, було використано не на вирішення тих завдань, що стоять перед країною, а на імітацію. Імітацію політичної реформи, імітацію удосконалення системи влади. І провал конституційної реформи значною мірою підтверджує цей факт» [16].

Реформи, про які говорить кожна нова українська влада, насправді не відбуваються. Мають існувати соціальні сили, які будуть їх втілювати в життя. Більшість же зацікавлена в тому, аби зберегти свої позиції, аби їх не зачіпали. В пострадянській системі довести будь-яку реформу до якоїсь логічної точки складно: вона ніби завжди приречена на половинчастість будь-яких змін. Наприклад в 2012-му в Україні між столицею та містами-господарями Євро-2012 закурсували корейські швидкісні потяги “Hyundai”, які розвивають швидкість 160 км/год. Для українських залізничних швидкість більша, ніж 120 км/год може бути зовеликою. Відповідно, неминуче потрібно змінювати колії по всій країні, щоб гарантувати безпеку руху. Цього не відбувалося, потяги “Hyundai” запустили, і дехто з пасажирів побоюється ними їздити. Люди не бачать такого інституційного й економічного середовища, в якому будь-яка реформа була б справді поступом. Таким чином, імітація створює своєрідне задзеркалля, де вся система настільки зжилася з цим віртуальним та символічним світом, що часом не розрізняє реальне та імітаційне.

Таким чином, можна зробити наступні висновки.

1. Підміна понять, маніпуляція свідомістю, мімікрійна діяльність, видання приватного бізнесу та капіталу за державні і громадські інтереси, нав'язування соціальних псевдостандартів і догм упродовж десятиліть незалежності стали звичним та укоріненим явищем соціально-

політичного життя українського суспільства. Складний шлях українського державотворення, пов'язаний з постійною соціальною нестабільністю, конфліктними та кризовими явищами в усій державній системі, неузгодженням управлінської діяльності та нерівномірним розподілом сфер впливу між соціальними та партійними групами і т. п., ставлять на часі необхідність ревізії та перегляду адекватності і змістової відповідності як органів державної влади, так і тих суспільних інститутів, що репрезентують громадянське суспільство.

2. Необхідність вдаватися до прийомів політичної мімікрії й їх ефективність у боротьбі за владу пов'язані з рівнями розвитку громадянського суспільства, правової і політичної культури і політичної свідомості громадян України. Цілком очевидно, що при їх достатньому розвитку в демократичному правовому суспільстві з усталеною багатопартійною плюралістичною політичною системою, з масовими навичками розуміння людьми власних інтересів і терпимістю до інтересів інших, необхідність в мімікрії як засобі виживання і самозахисту різко знижується. Однак сьогодні в українському суспільстві, у політиці особливо, ми не спостерігаємо цієї позитивної динаміки.

Унаслідок тоталізації імітативності в Україні сформувалась картина подвійної моралі (ситуація дещо скидається на Радянський Союз: «одні слова для кухонь, інші – для вулиць») – суспільне життя змушує проявляти певну активність, вливатись у потоки вулиць, заповнювати офіси тощо, а з іншого боку – тотальна недовіра один до одного та до всього, що є реальною дійсністю. Це наслідки надмірної концентрації мімікрії в соціально-культурному та політичному просторі.

3. Політична мімікрійна поведінка породжується саме відповідною політичною системою та політичною культурою суспільства. Політична культура українських громадян – це та загальна основа, яка дозволяє аналізувати діяльність політичних лідерів і партій й одночасно оцінювати їх поведінку (в тому числі й мімікрійну). Отже, слід припустити, що прояви політичної мімікрії, до якої вдаються політичні діячі, знаходяться у безпосередній залежності від стану політичної культури громадян.

4. Основними чинниками, й одночасно важливими компонентами політичної культури українського суспільства, які б сприяли унеможливленню політичної мімікрії, слід вважати: формування та розвиток протестної діяльності громадян, яка відображує ціннісні їх установки й одночасно демонструє відповідний рівень політичної свідомості і культури; формування політичного критичного мислення громадян, що конкретно відображає їхню політичну свідомість і сьогодні повинно стати важливою характеристикою політичної культури українського суспільства, насамперед в контексті розпізнавання мімікрійної діяльності політиків; формування реально діючого інституту політичної відповідальності в українському суспільстві.

1. *Мимикрия* [Електронний ресурс] // Викисловарь. – Режим доступа :

<http://ru.wiktionary.org/wiki/>. – Название с экрана.

2. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии / Ольшанский Д. В. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.

3. *Беседа Сталина с Фейхтвангером о культе личности от 08 января 1937 г.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.liveinternet.ru/tags/page2.html>. – Название с экрана.

4. *Як позбутися пострадянськості?* [Електронний ресурс] / Проект Інституту світової політики за підтримки Чорноморського фонду регіональної співпраці. – К., 2012. – 150 с. – Режим доступу :

http://iwp.org.ua/img/postsov_all_ukr.pdf. – Назва з екрану.

5. *Рада скасувала деякі депутатські пільги* // Українська правда. – 2014. – 28 лютого.

6. *Перепада О.* Корупція в судах: а що за нею? / О. Перепада // Українська правда. – 2011. – 06 квітня.

7. *Украина* за год продала вооружения почти на миллиард долларов: в основном «советского» и в Африку [Электронный ресурс] // Политическая кухня Украины. – 2011. – 18 июля. – Режим доступа :
<http://www.polit-sovet.com/articles/issledovaniya/ukraina-prodala-vooruzheniya-na-krugluyu-summu-v-afriku-74.html>. – Название с экрана.
8. *Радзиховский Л.* Имитация истории [Электронный ресурс] / Л. Радзиховский // Эхо Москвы. – Режим доступа :
<http://echo.msk.ru/blog/radzhovskiy/823041-echo/>. – Название с экрана.
9. *Мельник Я.* Імітація в контексті формування політичного дискурсу: східноєвропейський контекст [Электронный ресурс] / Я. Мельник, Н. Криворучко. – Режим доступа :
<http://www.mesoeurasia.org/archives/7941>. – Назва з екрану.
10. *Дергачев В.* «Чтобы сойти с ума – надо его иметь»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения [Электронный ресурс] / В. Дергачев. – Режим доступа :
<http://dergachev.ru/analit/3.html>. – Название с экрана.
11. *Шульга М.* Деструкція влади (замість післямови) / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 463–483.
12. *Waclaw R.* Imitacja demokracji / R. Waclaw // Gazeta wyborcza. – Mode of access :
http://wyborcza.pl/1,86117,10337528,Imitacja_demokracji.html. – Title from the screen.
13. *Самброс А.* Смерть идеологий? / А. Самброс // Українська правда. – 2010. – 17 вересня. – С. 4.
14. *Масловська О. М.* Політико-культурологічні детермінанти функціонування політичної опозиції: світова та українська практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Олена Миколаївна Масловська. – К., 2013. – 20 с.
15. *Олещук П.* Ліцензована опозиційність [Электронный ресурс] / П. Олещук // Кореспондент. net. – 2012. – 13 серпня. – Режим доступа :
<http://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/oleshchuk3/a73275> . – Назва з екрану.
16. *Кинах А.* Методом удара кулака по столу вопрос о едином кандидате не решается [Электронный ресурс] / А. Кинах // Зеркало недели. – 2004. – № 18–19. – Режим доступа :
http://gazeta.zn.ua/POLITICS/anatoliy_kinah_metodom_udara_kulakom_po_stolu_vopros_o_edinom_kandidate_ne_reshaetsya.html. – Название с экрана.

ПОЛІТИЧНИЙ ДІАЛОГ ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Akselerod Roman. Political dialogue as a mechanism of the ukrainian political elite professional competency.

The article is devoted to the rational political dialogue as a part of the value of political activity management of Ukrainian society elite in the context of competent political decisions. The author defines various aspects of value rules for the administrative elite. It is shown that mastering the art of dialogue becomes an important indicator of competent approach primarily to problems in the political sphere. It is determined that political dialogue has exceptional importance in public administration, where it serves as one of the key, as it helps strengthen the unity of the political elite and civil society with diverse social interests and ultimately increase political, social and economic stability.

It is emphasized that the process of dialogue is the basis for the transformation of the political system of Ukraine. It concerns the problem of relations between different branches of government. The lack of proper interaction between them - especially between the legislative and executive bodies of state power which causes conflict in the Ukrainian society. The attention is focused on political dialogue as essential for the maintenance of confidence in the public authorities, competent decision-making, program support activities of state and government.

Key words: political elites, values, political competence, political dialogue.

Проблема побудови взаємодії між людьми в термінах політичної компетентності в суспільстві усвідомлюється давно. Спочатку у формі проблем ефективності керівництва, розумної регламентації поведінки в громадських інститутах і в стандартних життєвих ситуаціях, відповідності взаємодії поставленої спільної мети й життєвих обставин, в останні десятиліття – як проблема соціально-політичної складової професійної діяльності там, де успіх залежить від уміння будувати взаємодію з кожним партнером, у кожній конкретній ситуації. Але цілком очевидно, що руйнівні процеси, які опановують нинішні народи і держави, є результатом обмеженості владної та політичної компетентності, бо якщо б компетентність могла бути повною, вона вочевидь призвела б до гармонізації відносин як між людиною і суспільством, так і між людьми.

Для України проблема політичної компетентності є особливо гострою. Сьогодні проявляється серйозне невдоволення існуючими методами та результатами державного управління, що вимагає розвитку насамперед культури політичної еліти як чинника прийняття компетентних політичних рішень через використання таких важливих засобів як компроміс, порозуміння тощо.

У політологічному дискурсі феномен компетентності знайшов відображення у наукових працях В. Андрушенка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Горбатенка, Є. Головахи, М. Головатого, І. Воронова, О. Демидова, Ю. Єрмака, Г. Зеленько, Т. Каменчук, П. Кузьміна, Г. Латфулліна, Н. Лепської, М. Новічкової, В. Журавського, В. Кременя, І. Кресіної, О. Кучеренка, М. Михальченка, Н. Паніної, М. Розумного, Ф. Рудича, О. Шестопаля та інших українських науковців. Однак зазначені наукові розробки не повністю розкрили роль діалогу у розвитку професійної компетентності української політичної еліти.

Власне тому, дану наукову розвідку присвячено значенню політичного діалогу як механізму розвитку професійної компетентності української політичної еліти на сучасному доволі складному етапі політичного життя України.

Насамперед висунемо гіпотезу, якої і будемо дотримуватися, що компетентність і здатність адаптації держави до мінливих сучасних умов можливі тільки в процесі постійного діалогу політичної еліти із громадянами, які усвідомлюють свої права і обов'язки.

Сьогодні, як ніколи, очевидно, що основою влади не може служити один лише примус. Але коли владні практики не визначаються примусом, вони, на думку Г. Лассвелла й А. Каплана, виступають «результатом переговорів» [1, с. 100]. Свого часу класик європейського Просвітництва А. Фергюсон тонко підмітив, що у деспотичної влади «відсутня потреба в мовному спілкуванні: для виконання наказів правителів достатньо і тих знаків, якими користуються німі» [2, с. 385]. Аналогічні ідеї розвиває у своїй книзі «Демократія як переговорний процес» російський дослідник В. Сергеев, показуючи, що по-справжньому ефективна демократія – це не лише чесні вибори, що забезпечують панування більшості, а й система інститутів, що забезпечують безперервний переговорний процес у суспільстві [3]. Стара парадигма владних відносин, побудована на грі з нульовою сумою, виявляється в сучасних умовах все менш ефективною. Діалог в найрізноманітніших його формах і проявах виявляється вже не якоюсь ексклюзивною практикою, а повсякденною реальністю. Відповідно, оволодіння мистецтвом діалогу перестає бути абстрактним моральним закликком і стає «виробничою необхідністю», показником компетентного підходу насамперед до розв'язання нагальних проблем у політичній сфері.

З іншого боку, на жаль, саме некомпетентний підхід часто демонструють представники політичної еліти, які не розуміють навіть власних інтересів, не кажучи вже про чужі, а тому перебувають ніби на стадії «протополітичного розвитку». Це виражається, крім іншого, в нездатності політичної еліти вести нормальний політичний діалог, бо такі суб'єкти просто не розуміють необхідності застосування компромісів, угод, поступок, узгодження різних інтересів.

На думку багатьох вітчизняних політологів, формування громадянського суспільства в Україні здійснюється «зверху», коли легітимація самої його ідеї реалізується через мобілізацію громадськості. Проте делегітимуючим чинником при цьому виступає та обставина, що політична еліта, як представник державної влади, що ініціює мобілізацію громадськості на діалог з владою, ігнорує таку установку масової свідомості, як необхідність контролю держави з боку суспільства. Тим часом, про необхідність громадянського діалогу як засобу єднання суспільства сьогодні говорять і представники вищого політичного керівництва, і конструктивна опозиція. Українські політологи практично одностайні в думці, що розгортання діалогу влади із суспільством є єдиною альтернативою негативним сценаріям розвитку подій в Україні на початку 2014 р.

Власне й міжнародний досвід та історична практика також свідчать, що одним із ефективних напрямів реформування системи державного управління на демократичних засадах є застосування системного діалогу між політичною елітою і громадянами як визначального організаційного принципу державного управління і як ціннісного показника ступеню його демократичності та ефективності [4]. Причому потрібна не просто «нова ідеологія щодо діалогу», але, як справедливо зауважив російський вчений А. Ахієзер, – «теорія, яка могла б якимось чином «намацати» місце діалогу в суспільстві, виявити зв'язок численних специфічних форм діалогу з перспективами їхнього розвитку» [5, с. 39].

Принцип політичного діалогу відіграє важливе значення в системі державного управління, де він виступає як один з визначальних, оскільки сприяє зміцненню єдності політичної еліти та інститутів громадянського суспільства, узгодженню різнопланових суспільних інтересів і, зрештою, зростанню політичної і соціально-економічної стабільності. Важливість ціннісного критерію політичного діалогу у відносинах між політичною елітою і громадянами спричиняє підвищену увагу в контексті тих подій, які відбувалися в Києві й в обласних центрах на початку 2014 р., що були пов'язані зі зривом підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а потім і системними виступами громадян й політичної опозиції проти влади в цілому. Саме через політичну компетентність представників вищого ешелону політичної еліти, через застосування принципу політичного діалогу можна було б розв'язати нагальні проблеми соціально-політичної кризи в Україні [6]. Якщо ж існуюча політична влада запізнюється із формуванням механізму зворотного зв'язку та модернізацією політичних інститутів,

політична опозиція здатна активізуватись, а її діяльність може викликати непередбачувані наслідки [7]. Власне, таку ситуацію ми і спостерігали на початку 2014 року в Україні. Тільки політичне взаєморозуміння здатне було вивести з цього глухого кута, адже люди на Майдані збиралися різні – менш радикальні, більш радикальні, і природно, єдиний рецепт, про який можна було говорити – це політичний діалог [8].

До вищезазначеного слід додати, що процес діалогу є основою трансформації політичної системи України, що, як і будь-яка система, базується на тому, що дії одного соціального суб'єкта орієнтовані на дії іншого соціального суб'єкта. Це означає, що в процесі успішного діалогу між суб'єктами починають формуватися взаємні очікування з приводу подальших кроків кожної зі сторін діалогу. Виконання цих очікувань приводить до позитивної реакції, невиконання – до негативної, що не може не позначатися на конкретних процесах взаємодії. Доводиться констатувати, що сьогодні в українському суспільстві поки що не сформована ефективна нормативно-правова база та процедурні правила, які визначають формування механізму політичного діалогу як у рамках системи державно-управлінських відносин, так і в рамках її стосунків з інститутами громадянського суспільства. Насамперед це стосується проблеми взаємовідносин між різними гілками влади, оскільки відсутність належної взаємодії між ними – особливо між законодавчою й виконавчою структурами державної влади – до останнього часу породжувала наявність джерел конфліктності в українському суспільстві.

Характеризуючи проблему політичного діалогу як основу ціннісного виміру діяльності політичної еліти й компетентного прийняття нею політичних рішень, не можна залишити поза увагою такий її важливий аспект, як взаємодія органів виконавчої влади з місцевим самоврядуванням. Ця проблема є однією з найбільш гострих і актуальних у вирішенні питань подальшої долі розвитку українського суспільства. Це важливо підкреслити, оскільки сьогодні, як слушно зауважує В. Мартиненко, державне управління в Україні й місцеве самоврядування діють у протилежних напрямках: органи державної влади покликані захищати відокремлені від конкретних громадян загальнодержавні інтереси та акумулюють для цього необхідні ресурси в центрі; органи місцевого самоврядування покликані захищати більш близькі для конкретних громадян інтереси територіальної громади і регіони та акумулюють необхідні ресурси на місцях [9].

Не слід забувати, що процеси здійснення місцевого самоврядування регулюються здебільшого нормами, які є результатом діяльності держави в особі її органів, а не територіальних громад та створюваних ними органів. Отже, воно є проявом не стільки внутрішнього саморегулювання, скільки зовнішнього регулювання, механізми якого перебувають поза межами відповідних територіальних громад, що саме і дає підставу характеризувати місцеве самоврядування як процес управління. У такий спосіб на управління, що здійснюється в системі місцевого самоврядування, поширюється в цілому правовий режим, характерний для сфери державного управління, яке в широкому розумінні пов'язується з діяльністю всіх органів державної влади.

Основними проблемами політичного діалогу місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в Україні слід вважати:

- суттєве обмеження самоврядування в Україні як права та можливості територіальної громади, за винятком міст обласного та республіканського значення: на рівні районів та областей через відсутність закріплення належного правового статусу громади та власних виконавчих органів, і, відповідно, власних ресурсів; на базовому рівні – через відсутність достатніх матеріальних ресурсів та обмеження бюджетної самостійності;
- подвійний статус місцевих державних адміністрацій як складників вертикалі державної виконавчої влади та одночасно виконавчих органів місцевих рад. Відповідальність місцевих ОДА перед органами виконавчої влади вищого рівня та перед представницькими органами областей та районів створює передумови для виникнення конфліктів між ними та місцевими радами, особливо в період вертикальної коабітації;

- неоднозначний ефект від надання сільським, селищним та міським радам великої кількості повноважень, зокрема із надання соціальних послуг. З одного боку, це відповідає вимогам, встановленим для України ратифікованими міжнародними документами. З іншого боку, такий перелік повноважень зумовлює великі витрати із місцевих бюджетів, що призводить до зменшення фінансової спроможності територіальних громад;

- недосконалість системи контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування. Місцеві державні адміністрації мають право контролювати лише виконання делегованих повноважень, Рахункова палата України – діяльність центральних органів державної влади, а нагляд з боку Прокуратури України викликає зауваження з боку міжнародних організацій, членом яких є Україна.

- компенсація недосконалості правових механізмів контролю за дотриманням органами місцевого самоврядування Конституції України та інших нормативно-правових актів за допомогою неформального впливу державних адміністрацій через фінансову (бюджетну) залежність органів самоврядування від місцевих адміністрацій, що є також потенційним джерелом конфліктів [10, с. 39].

Враховуючи, що політичний діалог становить собою процес взаємовпливу елементів і є універсальною формою розвитку, слід зазначити, що спрямованість на розбудову вільного, демократичного суспільства, в центрі якого перебуває людина з її потребами та інтересами, повинно передбачати особливу увагу до розвитку цього процесу у взаємовідносинах між політичною елітою і громадянським суспільством, оскільки тільки громадянське суспільство може виступати як справжнє і актуальне джерело формування цілей державного управління.

Це і проявилось у подіях на Майдані на початку 2014 р., коли головна проблема полягала у відсутності довіри між учасниками переговорного процесу в країні. У тому, що відбувалося – відсутність «перезавантаження», вимоги зняти будь-кого, аби зняти – безумовно винною є еліта, яка не розуміє, як змінювати країну і для чого це робити. Раніше були гасла – «реформувати все». Але ніхто не розумів, що потрібно реформувати, це було просто популярно. Зараз популярні гасла – «перезавантаження влади», «конституційні зміни». Але насправді дуже часто відбувається профанація, в першу чергу через те, що люди один одному не довіряють. У них немає чіткого розуміння ситуації: опозиція розуміє по-своєму, влада – по-своєму, а Майдан (суспільство взагалі) – розуміють по-іншому.

Таким чином, політичний діалог є необхідною умовою підтримки довіри до державних органів. Він відкриває шлях не просто до легітимізації, а до компетентного прийняття рішень, підтримки програм діяльності органів державної влади й управління, мобілізації громадськості на бажані дії. Зрозуміло, що стосунки особи і держави мають будуватися на ціннісних засадах партнерства, принципах довіри і взаємної відповідальності. Громадянин має переконатися, що держава несе відповідальність за стан справ у країні і дійсно піклується про захист і реалізацію його інтересів. Визнання влади демократичною, розуміння того, що демократичні уряди зобов'язані звітувати перед громадськістю, а реалізація політики не буде успішною без розуміння та підтримки її населенням, вимагає налагодження інформаційної взаємодії державних органів та громадськості.

У свою чергу, відкритість державної інформації, адекватна поінформованість населення сприяє свідомій участі громадян у державному управлінні в цілому, надає можливості для обґрунтованої участі в прийнятті рішень та раціонального впливу громадськості на них. Йдеться, таким чином, про налагодження постійного діалогу між державною владою та громадянським суспільством, діалогу, який здійснюється на паритетних началах, який певною мірою стимулює критичне мислення і створює умови спільної відповідальності. Усе це сприяє реалізації досить популярних на Заході ідеалів «демократії співучасті», які передбачають не тільки проведення кампаній з інформування, розробки та впровадження рішень відповідно до потреб населення, але й широке залучення громадськості до безперервного діалогу щодо того, які питання слід порушувати, чи компетентно визначені проблеми та пріоритети державної політики, які існують інтереси та ризики, чи враховані всі альтернативи, як посилити здатність розв'язувати подібні проблеми в майбутньому тощо.

Водночас політолог А. Єрмолаєв підкреслює, що формат розмови влади і суспільства повинен змінюватися. «Ми будемо сподіватися, що найближчим часом пройде «вулично-майданна» епоха і настане час професійних державних менеджерів, які вирішать те, що не вирішувалось роками, – переконує Єрмолаєв. – Майданний рух і є проявом зрілого громадянського суспільства» [11]. На часі впровадження ціннісних принципів відкритості й прозорості, визначення механізмів співпраці, залучення громадськості до процесів прийняття рішень, активізація інформування населення на всіх етапах формування та впровадження урядової політики.

Відкритість означає відносно необмежений доступ до всіх видів інформації, документів, діяльності й мотивів. Принцип відкритості в державному управлінні можна визначити як обов'язок політичної еліти забезпечити можливість для громадян безпосередньо і опосередковано брати участь у державному управлінні шляхом прийняття або впливу на прийняття управлінських рішень. Що стосується принципу прозорості, то В. Мельниченко розуміє під ним «...спроможність адміністративних процедур забезпечити високий рівень обізнаності громадян та їх колективів щодо матеріальної і процесуальної сторони державно-управлінської діяльності, зрозумілість широкій громадськості детермінованості, змісту і сенсу цієї діяльності» [12]. Прозорість можна визначити і як ціннісний принцип поряд із можливістю громадян спостерігати за діяльністю елементів державно-управлінської системи, спроможність одержання реальної інформації про змістовне навантаження державного управління та впливу управлінської діяльності на суспільство і окремі його складові. Також принцип прозорості державного управління передбачає обов'язок системи державної влади гарантувати і забезпечувати цей процес. Зокрема, забезпечення принципу прозорості полягає в нормативному врегулюванні процедур діяльності органів влади та реалізації цих процедур у повсякденній діяльності.

Отже, як висновок до статті, пропонується акцентувати увагу на таких важливих моментах:

1. Політичний діалог сприяє реалізації природної потреби людей у знаннях про політику, політичну практику для прийняття правильних рішень і вжиття правильних дій, виробленню спільних поглядів, досягненню згоди. Особливо велике значення мають діалогічні форми спілкування в обстановці реконструкції всіх сторін нашого життя, в умовах зростання демократії, гласності, розкріпачення суджень, багатоманітності думок щодо корінних питань буття. Це насамперед зумовлює потребу підвищення культури політичного діалогу.

2. Політичний діалог як організаційний принцип та ціннісний критерій державного управління передбачає розуміння державної влади не як сталого стану, а як системи, що весь час самоорганізовується. Це передбачає постійний процес узгодження різнопланових інтересів суспільства з державою за умов збереження єдності та стабільності країни.

3. Застосування ціннісних принципів відкритості і прозорості сприяє налагодженню інформаційної взаємодії та політичного діалогу між державними органами та громадськістю, що відкриває шлях до легітимізації рішень, підтримки програм діяльності та власне посадових осіб, мобілізації громадськості на певні дії, створює ситуацію взаємопорозуміння. Усе це веде до підвищення ефективності та компетентності управління, оскільки спрямовано на досягнення адекватної діяльності, критерієм успіху якої є саме порозуміння.

4. Політичний діалог – це механізм, що існує не лише заради власної вигоди однієї із сторін. Основна і обов'язкова умова його існування – це сильна й стійка політична воля всіх сторін-учасниць. Вона повинна ґрунтуватися на компетентному знанні потенціалу й інтересів учасників політичного діалогу, здатних реально впливати на хід соціально-політичного розвитку. Йдеться про адекватність, відповідність публічних рішень потребам та очікуванням громадськості, суспільним реаліям, чітко ідентифікованим соціальним проблемам та оптимальним шляхам їхнього розв'язання.

5. Слід враховувати додаткові умови, необхідні для компетентного ведення політичного діалогу. Серед основних з них є, зокрема:

- рівень розвитку законодавчої бази, особливо законів про працю, що дозволяють соціальним партнерам узгоджувати умови зайнятості, додаткового соціального страхування чи пенсійного забезпечення;

- рівень розвитку ринкової економіки, що може дозволяти основним учасникам діалогу робити той чи інший вибір у прийнятті рішень;
- наявність вільних, незалежних і достатньо репрезентативних представників профспілок і роботодавців;
- соціальний статус, загальноосвітній рівень і власне компетентність учасників діалогу.

1. *Lasswell H. D., Kaplan A. Power and Society. A Framework for Political Inquiry.* – London : Routledge&Kegan Paul, 1950. – 295 p.

2. *Фергюсон А.* Опыт истории и гражданского общества : [монография] / А. Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.

3. *Сергеев В. М.* Демократия как переговорный процесс : [монография] / Сергеев В. М. – М. : МОНФ, 1999. – 146 с.

4. *Нижник Н.* Соціальне партнерство як виклик сьогодення / Н. Нижник, С. Дубенко, Л. Пашко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 46–53.

5. *Ахиезер А. С.* Возможен ли диалог цивилизаций? / А. С. Ахиезер // Цивилизации / [отв. ред. А. О. Чубарьян]. – М., 2006. – Вып. 7: Диалог культур и цивилизаций. – С. 39–40.

6. *Якщо* влада не почне політичний діалог, можуть бути жертви [Електронний ресурс] // *Gazeta.ua.* – 2014. – 19 січня. – Режим доступу :

http://gazeta.ua/articles/politics/_akscho-vlada-ne-pochne-politichnij-dialog-mozhut-butizhertvi/537070. – Назва з екрану.

7. *Побочий І.* Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення в Україні [Електронний ресурс] / І. Побочий. – Режим доступу :

<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/33.pdf>. – Назва з екрану.

8. *Слободзян М.* Єдиний рецепт, про який можна говорити – це політичний діалог [Електронний ресурс] / М. Слободзян. – Режим доступу :

<http://www.ogo.ua/articles/view/2014-01-20/46617.html>. – Назва з екрану.

9. *Мартиненко В.* Державне управління: шлях до нової Парадигми (теорія та методологія) : [монографія] / В. Мартиненко. – Харків : ХарПІДУ НАДУ, 2003. – 278 с.

10. *Макаров Г. В.* Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні : аналітична доповідь / Макаров Г. В., Держалюк О. М., Каплан Ю. Б. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011. – 54 с.

11. *Ради* чого принесли в жертву Азарова? Мнение политолога [Електронний ресурс] // *The Kiev Times.* – 2014. – 30 січня. – Режим доступу :

<http://thekievtimes.ua/authority/313339-radi-chego-prinesli-v-zhertvu-azarova-mnenie-politologa.html>. – Назва з екрану.

12. *Мельниченко В. І.* Прозорість і відкритість державного управління як чинники його стабілізації / В. І. Мельниченко // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2003. – № 4. – С. 48–55.

Tadeusz Czekański

Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

POLITYCZNY ODCIEŃ SIWIZNY. BAŁKAŃSKIE PARTIE EMERYTÓW NA TLE EUROPEJSKIM

Czekański Tadeusz. *The Political Shade of Grayness. Balkan Pensioners' Parties Against a European Background.*

The study of political activity among the elderly has prompted some American researchers to take up research on "political gerontology" in the late 1970s. One of the effects of the increasing political activity of seniors, but also the growing number of 65+ voters was the emergence a new type of party that uniquely identified with senior citizens and in the wider sense – the elderly, focusing both on demands typical for this electorate. The first party of its kind in Europe was the Italian Pensioners' Party, founded in October 1987. The Balkan pensioners' parties in the majority of cases were among the typical post-communist "demanding parties", expressing the frustration of people, who lost social prestige and financial stability during the economic transformation. Some of them noted significant success by entering into the ruling coalitions (Serbia, Slovenia). Their successes generated the creation of new pensioners' parties in Kosovo and Macedonia. The programs of Balkan pensioners' parties are directed to the entire society, expressing sensitivity to the interests of excluding groups but it is hard to find visible references to elderly problems understood as a social and demographic challenge. The political activity of the Balkan "grey parties" does not seem as a form of elders' emancipation but only as a defense of the pensions and social privileges inherited from the communist times.

Key words: Balkan political scene, pensioners' parties, elders, political gerontology, social benefits.

Jean Pierre Bois, pisząc o starości w kulturze europejskiej, zwracał uwagę na istotną zmianę, która dokonała się u schyłku XIX w. w Europie Zachodniej. Dotychczas marginalizowani i dyskredytowani przez społeczeństwo ludzie w podeszłym wieku zostali dostrzeżeni przez państwo, które zaczęło promować tworzenie funduszy emerytalnych, ale także przyznało im prawo do otrzymania pomocy. Francuska ustawa o opiece społecznej z lipca 1905 r. przyznawała uprawnienia do pomocy ze strony państwa każdej osobie w wieku powyżej siedemdziesięciu lat, która nie była zdolna utrzymać się z własnej pracy¹. Analizując pozycję ludzi starych w społeczeństwie XIX-wiecznym, trzeba jednak mieć na uwadze ówczesną strukturę demograficzną, określoną przez średnią długość życia nieprzekraczającą 40 lat i przez niewielki udział w ówczesnej strukturze wiekowej społeczeństwa osób powyżej 70 roku życia. Zmiany cywilizacyjne dokonujące się w XX w. spowodowały, że znacznie wydłużyła się średnia długość życia, a zarazem nastąpił widoczny spadek liczby narodzin. Proces zahamowania naturalnej reprodukcji społeczeństwa w sposób szczególny dotknął Europę, która stała się „siwiejącym kontynentem”². Jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. do kategorii wiekowej 65+ należało w Europie niespełna 10% populacji. W 1991 r. ta kategoria wiekowa obejmowała od 10% (Liechtenstein) do 15,6% ludności (Dania), zaś dziesięć lat później w większości krajów europejskich seniorzy stanowili ponad 15% społeczeństwa, w niektórych krajach tworząc grupę przekraczającą nawet 20% (Niemcy, Włochy)³.

Naturalną konsekwencją zmian demograficznych stają się rosnące koszty starzenia się społeczeństwa, a zwłaszcza trudności finansowania przez budżet państwa wypłat emerytalnych i rentowych. Dotyczy to szczególnie systemów redystrybucyjnych wypłaty świadczeń (PAYG). w których składki pracownika trafiają do wspólnej puli i z niej są wypłacane na bieżące świadczenia osobom, którym w danym momencie przysługują. System redystrybucyjny realizuje, co prawda, idee solidarności społecznej, ale zarazem okazuje się wyjątkowo wrażliwy na zachwiania koniunktury gospodarczej i na zmiany demograficzne⁴.

¹ J. P. Bois, *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1996, s. 306.

² A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa 2011, s. 18.

³ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Population_structure_and_ageing (dostęp: 16 III 2014). Prognozy na rok 2050 zakładają, że w krajach Europy Zachodniej kategoria 65+ będzie stanowiła blisko 28% populacji – K. McMorrow, W. Roeger, *The Economic Consequences of Ageing Population. A Comparison of the EU, US and Japan*, Łódź 2001, s. 15.

⁴ Alternatywny dla redystrybucyjnego tzw. system kapitałowy (fully funded option) zakłada gromadzenie przez pracownika kapitału na oprocentowanym koncie w czasie wykonywania pracy. Zob. K. McMorrow, W. Roeger, *The Economic Consequences...*, s. 52.

Problem niskich świadczeń emerytalnych i postępującej pauperyzacji jest tylko jednym z wielu czynników wpływających negatywnie na funkcjonowanie psychospołeczne osób kończących aktywność zawodową. W sytuacji kryzysu na rynku pracy nowoczesne społeczeństwo coraz częściej faworyzuje ludzi młodych, przyznając im pierwszeństwo w zdobywaniu zatrudnienia. Takie postawy pogłębiają u emerytów poczucie alienacji i odrzucenia, mogą też wpływać na ograniczenie kontaktów interpersonalnych⁵. Brak miejsc na rynku pracy dla seniorów może jednak prowadzić do podjęcia przez nich innych form aktywności społecznej lub politycznej, na które pozwala im zwiększony budżet czasu wolnego, a zarazem doświadczenie i wiedza. Aktywność społeczna emerytów może być uwarunkowana biograficznie i nawiązywać do działalności społecznej w poprzednich fazach życia, może także wynikać z uwarunkowań społecznych i potrzeby zaangażowania w nowym środowisku, skupiającym osoby o podobnych zainteresowaniach. Wśród form aktywności, które są wybierane przez osoby w wieku emerytalnym, coraz większą rolę odgrywa działalność polityczna. Joanna Wawrzyniak zwraca uwagę na zróżnicowane motywacje, skłaniające seniorów do podjęcia takiej decyzji. Aktywność społeczna emeryta może wynikać z przeświadczenia o wyjątkowo trudnej sytuacji życiowej, co skłania do postaw roszczeniowych i traktowania polityki, jako walki o własne prawa; bywa także konsekwencją frustracji u osób, które w toku pracy zawodowej zajmowały eksponowane (prestżowe) stanowisko i w nowej sytuacji życiowej doświadczają obniżenia statusu społecznego⁶. Nie można też zapominać o aktywności politycznej uwarunkowanej wrażliwością na potrzeby środowiska emeryckiego, często także wynikające z podobnych doświadczeń społecznego zaangażowania w okresie aktywności zawodowej.

Badanie aktywności politycznej osób w podeszłym wieku skłoniło część amerykańskich badaczy do podjęcia pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. badań nad „gerontologią polityczną”⁷. Neil Cutler, który jako pierwszy użył pojęcia „political gerontology”, zwracał uwagę na konieczność weryfikacji poglądu o niewielkiej aktywności politycznej kategorii wiekowej 65+, podkreślając zarazem, że elektorat seniorów jest coraz lepiej wykształcony i zdyscyplinowany, tak iż góruje nad młodszymi grupami wyborców wiedzą z zakresu polityki⁸. Prowadzone współcześnie badania nad aktywnością wyborczą różnych grup wiekowych wskazują na wysoki poziom partycypacji wyborczej elektoratu 65+. Zjawisko to jest zauważalne szczególnie w Wielkiej Brytanii i Szwajcarii, ale także w krajach postkomunistycznych (Bułgaria, Czechy, Słowenia, Polska), w których frekwencja wyborcza seniorów jest ok. 10% wyższa niż wyborców w wieku produkcyjnym⁹. Sanderson i Scherbov w swoich badaniach zwracają uwagę na systematyczny wzrost odsetka osób należących do kategorii wiekowej 65+ w gronie tych, którzy biorą aktywny udział w wyborach¹⁰.

Jednym z efektów rosnącej aktywności politycznej seniorów, ale także świadomości rosnącej liczebności elektoratu 65+, stało się pojawienie w latach osiemdziesiątych XX w. nowego typu partii, które jednoznacznie identyfikowały się ze środowiskiem emerytów i osób w podeszłym wieku i – co za tym idzie – wysuwały postulaty wyrażające potrzeby tego środowiska. Pierwszą partią tego typu na kontynencie europejskim była włoska Partia Emerytów (Partito dei Pensionati), założona w październiku 1987 r. przez Carla Fatuzza¹¹. Wkrótce potem podobne partie powstały w Holandii (Algemeen Ouderen Verbond – Powszechny Sojusz Osób Starszych), Republice Federalnej Niemiec (Die Grauen Panther – Szare Pantery), Szwecji (Sveriges Pensionarers Intresseparti – Szwedzka Partia Interesów Emerytów) i w Wielkiej Brytanii (Senior Citizens Party)¹². W latach dziewięćdziesiątych

⁵J. Wawrzyniak, *Wcielenia współczesnego emeryta. Symbolika pełnionych ról*, w: *Jakość życia seniorów w XXI wieku. Ku aktywności*, red. D. Kałuża, P. Szukalski, Łódź 2010, s. 15.

⁶Ibidem, s. 17.

⁷N. Cutler, *Demographic, Social-Psychological, and Political Factors in the Politics of Ageing: A Foundation for Research in 'Political Gerontology'*, „*American Political Science Review*” 71:1977, s.1011–1025; C.Estes, *Political Gerontology*, „*Society*” 15: 1978, s. 43–49.

⁸N. Cutler, *Demographic, Social-Psychological...*, s. 1015.

⁹K. Komp, *Political Gerontology: Population Ageing and the State of the State*, w: *Old Age In Europe: A Textbook of Gerontology*, ed. K. Komp, M. Aartsen, Springer 2013, s. 59–79.

¹⁰W. Sanderson, S. Scherbov, *A Near Electoral Majority of Pensioners: Prospects and Policies*, „*Population and Development Review*” Vol.33, No. 3 (Sep. 2007), s. 544–545.

¹¹Carlo Fatuzzo (ur. w 1944 r. w Genui), pod koniec lat siedemdziesiątych był związany z Chrześcijańską Partią Akcji Społecznej (Partito Cristiano d'Azione Sociale). Po kolejnym niepowodzeniu w wyborach parlamentarnych 1987 r. powołał do życia w Mediolanie Partię Emerytów. Debiutem partii były wybory do Parlamentu Europejskiego w czerwcu 1989 r., w których poparło ją 162 tys. Włochów (0,47% oddanych głosów).

¹²S. Hanley, *Explaining the success of pensioners' parties. A qualitative comparative analysis of 31 polities*, w: *Ageing Populations in Post-Industrial Democracies: Comparative Studies of Policies and Politics*, ed. P.Vanhuyse, A. Goerres, London 2013, s. 24.

podobne ugrupowania pojawiły się w większości państw Europy Zachodniej¹³. Pierwszą partią emerytów powstałą na Półwyspie Bałkańskim była Partia Greckich Emerytów (Κομμα ελλήνων συνταξιούχων), założona w Atenach, z inicjatywy Konstantinosa Giakitsiego¹⁴. W większości przypadków „siwe partie” działające w Europie Zachodniej stanowiły margines sceny politycznej, nie przekraczając progu wyborczego. Wyjątkowy charakter miały sukcesy polityczne, które stały się udziałem ugrupowań seniorów w Luksemburgu i Holandii.

Polityczną reprezentacją luksemburskich emerytów była działająca od 1987 r. Reformistyczna Partia Alternatywy Demokratycznej (ADR). Choć nazwa partii nie odwoływała się jednoznacznie do środowiska seniorów, jej powstanie miało ścisły związek ze sporem dotyczącym zasad wyliczania świadczeń emerytalnych. Startująca pod hasłem ujednoczenia emerytur urzędników państwowych i pozostałych zatrudnionych partia zdobyła w wyborach parlamentarnych 1989 r. aż cztery mandaty¹⁵. Porównywalny sukces odniosły partie emerytów w 1994 r., w wyborach do parlamentu holenderskiego. Sojusz Generalny Seniorów i Związek 55+ zdobyły łącznie siedem mandatów¹⁶.

W okresie transformacji ustrojowej, w latach dziewięćdziesiątych, partie reprezentujące interesy seniorów pojawiły się powszechnie w krajach postkomunistycznych. Emeryci – podobnie jak inne grupy społeczne o niskich dochodach – stanowili zazwyczaj elektorat partii lewicowych (postkomunistycznych i socjaldemokratycznych)¹⁷. Odrębne ugrupowania reprezentujące interesy emerytów stanowiły z reguły ugrupowania satelickie wobec partii postkomunistycznych, choć mogły także skupiać elektorat rozczarowany marginalizacją potrzeb emerytów w okresie transformacji ekonomicznej. Założona w 1997 r. rosyjska Partia Emerytów stała się jednym z najliczniejszych ugrupowań tego typu w Europie Wschodniej, choć na sukcesy ugrupowanie kierowane przez Siergieja Atroszenkę i Walerija Zotowa musiało czekać do 2005 r.¹⁸ W czerwcu 1994 r. z połączenia czterech największych partii skupiających emerytów i rencistów powstała Krajowa Partia Emerytów i Rencistów (KPEiR), kierowana przez Zenona Rumińskiego¹⁹. Obszarem szczególnej aktywności ugrupowań reprezentujących emerytów i rencistów pozostają kraje bałkańskie. Tworzenie tego typu ugrupowań wynika nie tylko z uniwersalnych uwarunkowań demograficznych, poczucia zagrożenia kolejnymi reformami emerytalnymi, ale stanowi także formę ucieczki od partii politycznych, w których osoby starsze czują się zmarginalizowane, a ich postulaty są ignorowane. „Siwe partie” pojawiły się we wszystkich postkomunistycznych państwach Europy Południowo-Wschodniej (poza Albanią i Czarnogórą). Przynajmniej w trzech przypadkach (Chorwacja, Serbia i Słowenia) partie emerytów mogą poszczycić się znaczącymi sukcesami – stałą obecnością w parlamencie, a nawet współtworzeniem koalicji rządzących.

Od 1991 r. działa Demokratyczna Partia Emerytów Słowenii (Demokratična Stranka Upokojencev Slovenije), znana pod akronimem DeSUS. W wyborach parlamentarnych 1996 r. Zielononiebiescy zdobyli 46 152 głosy i pięć mandatów, stając się jednym z siedmiu ugrupowań politycznych, którym udało się przekroczyć próg wyborczy. W wyborach parlamentarnych 2008 r. partia zdobyła 7,4% głosów, otrzymując siedem mandatów w parlamencie. Wraz z Partią Socjaldemokratyczną, partią Zares i Liberalno-Demokratyczną Partią Słowenii współtworzyła rząd kierowany przez Boruta Pahora. Nieco mniejszy sukces przyniosły partii wybory w grudniu 2011 r. Tym razem DeSUS zdobyła 76 853 głosy (6,97% ogólnej liczby głosujących), co przyniosło partii sześć mandatów w parlamencie. W 2013 r. partia ponownie współtworzyła rząd, kierowany przez

¹³ Partie emeryckie nie pojawiły się na scenie politycznej Francji i Islandii. Zob. Ageing Populations in Post-Industrial Democracies..., s. 24.

¹⁴ Zawarty w programie partii postulat ochrony „zdanego na łaskę państwa” środowiska greckich emerytów w niewielkim stopniu mógł być realizowany z uwagi na niewielkie poparcie społeczne dla jej działań. Partia wyraźnie ożywiła się w roku 2009, wspierając antymacedońską politykę Aten. Zob. strona internetowa partii: www.kesi.gr (dostęp: 16 III 2014).

¹⁵ W kolejnej dekadzie ADR utrzymała swój stan posiadania, osiągając największy sukces w wyborach 1999 r. (siedem mandatów) i zachowując pozycję jednej z pięciu najbardziej wpływowych partii na luksemburskiej scenie politycznej.

¹⁶ W tym przypadku był to sukces jednorazowy. W wyborach 1998 r. obie partie nie przekroczyły progu wyborczego i wkrótce potem zakończyły swoją działalność.

¹⁷ R. Bohrer II, A. Patek, B. Radcliff, Electoral Participation, Ideology and Party Politics in Post-Communist Europe, „The Journal of Politics” vol.62, No. 4 (Nov. 2000), s. 1163.

¹⁸ W 2005 r. w wyborach lokalnych partia zdobyła ponad 20% głosów w okręgach magadańskim i tomskim.

¹⁹ Ugrupowaniem alternatywnym wobec lewicowej KPEiR było założone w 1997 r. Krajowe Porozumienie Emerytów i Rencistów Rzeczypospolitej Polskiej o orientacji prawicowej. Zob. K. Paszkiewicz, Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej, Wrocław 2000, s. 38, 54.

Alenkę Bratušek. Przywódca DeSUS, Karl Erjavec²⁰, objął resort spraw zagranicznych, a Tomaž Gantar resort zdrowia. Program partii, przyjęty w 2011 r., podejmuje przede wszystkim problemy ogólnospołeczne, w tym „budowanie podstaw państwa demokratycznego” i „działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju gospodarczego”. Interesy emerytów uwzględniają przede wszystkim zapisy o „pakcie międzypokoleniowym” i trosce partii o ubezpieczenie emerytalne, a także o wspieranie państwowej służby zdrowia. Najbardziej aktywną politycznie część partii stanowią osoby w przedziale wiekowym 50–60, większość z nich dość późno rozpoczęła karierę polityczną. W gronie parlamentarzystów DeSUS połowę stanowią kobiety²¹.

Chorwacka Partia Emerytów (Hrvatska stranka umirovljenika, HSU) powstała 26 kwietnia 1996 r. w Zagrzebiu. W przeciwieństwie do innych tego typu ugrupowań działających na Bałkanach HSU prezentuje orientację prawicową, a jej powstanie postrzegano, jako próbę odciążenia starszego elektoratu od rosnącej w siłę Socjaldemokratycznej Partii Chorwacji przez prawicową Chorwacką Wspólnotę Demokratyczną (HDZ)²². Zmiany w systemie wyliczania świadczeń emerytalnych, które rozpoczęły się w latach 1998–1999, pogłębiły proces pauperyzacji seniorów i wywołały w tym środowisku powszechne poczucie krzywdy. O ile w czasach SFRJ pojęcie „socjalistycznej emerytury” kojarzono ze względnie dostatnim życiem, o tyle dane z 2004 r. wskazywały, że aż 32% chorwackich emerytów żyje poniżej granicy ubóstwa²³. Frustracja chorwackich emerytów przyczyniła się do wydobycia HSU z politycznego niebytu. W wyborach parlamentarnych 2003 r. partia uzyskała 4% głosów i trzy mandaty. Po wyborach partia chorwackich emerytów wspierała prawicowy rząd Ivo Sanadera, choć w wyborach prezydenckich 2005 r. poparła Stipe Mesicia, przeciwko kandydatce HDZ – Jadranke Kosor. Oportunizm HSU uwidoczniły jeszcze bardziej wybory lokalne w maju 2005 r., kiedy część jej członków zostało wybranych z list centrolewicowych, zaś inni w tym samym czasie wspierali w parlamencie prawicowy rząd I. Sanadera. Zmiany w ordynacji wyborczej pozwoliły HSU w 2007 r. na zdobycie zaledwie jednego mandatu w parlamencie (Silvano Hrelja), mimo podobnego wyniku jak w poprzednich wyborach. Wprowadzenie przez ministerstwo finansów nowej formuły świadczeń emerytalnych (określanych w mediach jako „formuła szwedzka”) spowodowało pogłębianie się przepaści między nowymi emeryturami a tymi ze „starego portfela”, czego nie mogła zaakceptować partia reprezentująca środowisko emerytów. Kryzys ekonomiczny w 2009 r. sprawił, że nowy rząd kierowany przez Jadrankę Kosor rozpoczął rozmowy z sojusznikami politycznymi dotyczące dodatkowego opodatkowania na czas kryzysu. Rozmowy zakończyły się niepowodzeniem, a HSU wycofała ostatecznie swoje poparcie dla rządu. W kolejnych wyborach, w grudniu 2011 r., partia współtworzyła centrolewicową Koalicję Kukuriku, która odniosła zwycięstwo, a Silvano Hrelja po raz kolejny uzyskał mandat deputowanego. Przyjęty w 2010 r. statut HSU koncentruje się na zagadnieniach budowy społeczeństwa demokratycznego i wieloetnicznego, poszanowania praw człowieka i ochrony środowiska naturalnego. Hasła programowe uzupełniają dość enigmatycznie postulaty wsparcia działań na rzecz poprawy sytuacji obecnych i przyszłych emerytów oraz budowania więzi międzypokoleniowej na rzecz poprawy ubezpieczenia zdrowotnego i emerytalnego²⁴.

Znacznie krótszą historią niż wymienione wcześniej partie może poszczycić się Partia Zjednoczonych Emerytów Serbii (Partija ujedinjenih penzionera Srbije, PUPS), założona 10 maja 2005 r., od 2006 r. kierowana przez Jovana Krkobabicia²⁵. Po raz pierwszy PUPS wystartowała w wyborach parlamentarnych 2007 r. w koalicji z Partią Socjaldemokratyczną Nebojsy Covicia. Koalicja

²⁰ Urodzony w Belgii, w rodzinie słoweńskich emigrantów Karl Erjavec działał w Partii Liberalno-Demokratycznej, zanim w 2004 r. wstąpił do DeSUS, a w maju 2005 r. został wybrany jej przywódcą. Zob. A. Sedlar, Karl Erjavec ostaja predsednik DeSUS-a, http://www.siol.net/novice/slovenija/2013/03/desus_volitve_vodstva.aspx (dostęp: 20 III 2014).

²¹ Strona internetowa partii: www.desus.si (dostęp: 16 III 2014).

²² Badania Duski Sekulicia i Željki Šporer nad transformacją Chorwacji w latach dziewięćdziesiątych XX w. wskazują na zjawisko starzenia się chorwackiej elity politycznej, co stanowi wyjątek wśród krajów postkomunistycznych, w których lata dziewięćdziesiąte przyniosły widoczną ucieczkę od komunistycznej „gerontokracji” i odmłodzenie elit politycznych. Zob. D. Sekulić, Ž. Šporer, Political Transformation and Elite Formation in Croatia, „European Sociological Review” 18, No. 1 (Mar 2002), s. 94.

²³ H. Grandits, Kinship and the welfarestate in twentieth-century Croatian transitions, w: Household and the Family in the Balkans. Two Decades of Historical Family Research at University of Graz, ed. K. Kaser, Münster 2012, s.471–472.

²⁴ Strona internetowa partii: www.hsu.hr (dostęp: 16 III 2014).

²⁵ Urodzony w 1930 r. w dalmackim Koljane Jovan Krkobabić przez osiemnaście lat pracował w Instytucie Nauk Jądrowych w Vinča k. Belgradu. Karierę polityczną rozpoczął dopiero na emeryturze. Od 1996 r. kierował Związkiem Emerytów Serbi (Savez penzionera Srbije). Zob. Profesionalni predsednik u penziji, „Vreme” 21 III 2012, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1059083>(dostęp: 16 III 2014).

uzyskała 125 342 głosy (3,11%) i nie przekroczyła progu wyborczego. W kolejnych wyborach, które odbyły się w 2008 r., partia utworzyła koalicję z Socjalistyczną Partią Serbii i Zjednoczoną Serbią, zdobywając pięć miejsc w Skupstininie. W nowym rządzie, kierowanym przez Mirka Cvetkovicia, Jovan Krkobabić objął urząd wicepremiera. Jeszcze większym sukcesem dla PUPS zakończyły się wybory parlamentarne w 2012 r., w których partia zdobyła dwanaście mandatów i ponownie współtworzyła rząd. W 2012 r. PUPS liczyła 150 tys. członków. W swoim programie partia podkreśla troskę o rozwój demokracji w Serbii, zachowanie jej tożsamości i kultury, a także o zrównoważony rozwój gospodarczy państwa. Obszerna część programu poświęcona została zabezpieczeniu interesów emerytów i inwalidów wojennych, wraz z deklaracją starań o dostosowanie ustawodawstwa socjalnego do potrzeb obu tych grup społecznych²⁶. W czasie kampanii przed wyborami w 2012 r. J. Krkobabić przekonywał Serbów, że tylko jego partia będzie w stanie zagwarantować stały wzrost świadczeń, podczas gdy niektóre partie startujące w wyborach planują likwidację wydatków na emerytury z budżetu państwa²⁷. Status PUPS jako partii współrządzącej w Serbii nie jest jedynym świadectwem jej oryginalności wśród podobnych ugrupowań. Schodzący ze sceny politycznej – z uwagi na podeszły wiek – Jovan Krkobabić ustąpił miejsca „młodszemu pokoleniu emerytów”, czyli swojemu synowi Milanowi, przejmującemu kontrolę nad partią²⁸. W strukturach partii działa także 24-letni wnuk Jovana, Stefan, co skłania do definiowania PUPS jako „dynastii Krkobabiciów”. Hasło więzi międzypokoleniowej, typowe dla programów partii bałkańskich, w przypadku partii serbskiej uzyskało realny wymiar. Od 2009 r. działa młodzieżówka PUPS (ПУПС омладина), szczególnie aktywna w Nowym Belgradzie, Niszu i Kraljevie²⁹. Niewątpliwym sukcesem partii, przynajmniej w okręgu belgradzkim, stało się wprowadzenie bogatego pakietu zniżek i przywilejów socjalnych dla osób powyżej 65. roku życia, a także utworzenie sieci klubów dla emerytów, sprzyjających aktywizacji społecznej osób w podeszłym wieku. Przedmiotem krytyki Krkobabicia, także w szeregach jego własnej partii, okazał się niezrealizowany postulat z kampanii wyborczej 2008 r. podwyższenia emerytur do poziomu 70% przeciętnego wynagrodzenia w Serbii³⁰.

Sukces „siwych partii” w Słowenii, Chorwacji i Serbii przyczynił się do powstania kolejnych ugrupowań tego typu: w Macedonii i w Kosowie. Partia Zjednoczonych Emerytów i Obywateli Macedonii (Партија на обединети пензионери и граѓани на Македонија, POPGM) rozpoczęła działalność 12 marca 2013 r. i już w pierwszej odezwie programowej odwołała się do przykładu serbskiej PUPS, uznając jej dokonania za przykład skuteczności w obronie praw socjalnych emerytów. Podobnie jak partia serbska, POPGM deklaruje się jako partia otwarta dla wszystkich osób pełnoletnich z zamiarem „łączenia doświadczenia z młodą twórczą energią”. Na czele partii stanął Ilja Nikołowski – emerytowany generał JNA i armii macedońskiej. Kierownictwo partii odzwierciedla, zgodnie z programem, multietniczność Republiki Macedonii; jednym z wiceprzewodniczących partii jest Albańczyk – Enver Hyseni. POPGM uznaje się za jedyne i autentyczne przedstawicielstwo macedońskich emerytów, których status materialny jest znacznie gorszy niż w innych krajach postjugosłowiańskich. Podwyżkę emerytur o 5%, którą wprowadzono w pierwszym roku działalności partii, uznano za manipulację rządu Nikoły Gruewskiego, zmierzającą do zniechęcenia emerytów, by ci nie głosowali na reprezentującą ich interesy partię³¹.

Założoną 5 stycznia 2010 r. Partią Emerytów Kosowa (Partia e Pensionisteve te Kosovës, PPK) kieruje Sahit Dragaj. Program partii kosowskiej koncentruje się na ochronie kombatanatów i ofiar wojny 1999 r., uznając te dwie grupy za budowniczych niepodległego państwa³². Jednym z najważniejszych postulatów PPK jest podwyższenie świadczeń emerytalnych do poziomu 60%

²⁶ Strona internetowa partii: <http://www.pups.org.rs/images/vesti/program.pdf> (dostęp: 16 III 2014).

²⁷ Zob. przypis 25.

²⁸ W przedterminowych wyborach parlamentarnych (16 III 2014 r.) przywódca PUPS Jovan Krkobabić zdobył po raz kolejny mandat deputowanego, ale pogarszający się gwałtownie stan zdrowia uniemożliwił mu kontynuowanie kariery politycznej. Zmarł 22 kwietnia tr., a kierowana przez niego partia znalazła się w opozycji wobec nowego rządu, utworzonego przez Aleksandra Vučića, przywódcy Serbskiej Partii Postępowej.

²⁹ Omladina uz penzionere – Vecernyje novosti, 19 VIII 2009, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:248664-Omladina-uz-penzionere> (dostęp: 16 III 2014).

³⁰ W czerwcu 2012 r. przeciętna emerytura w Serbii nie przekraczała 56% przeciętnego wynagrodzenia. Zob. Profesionalni predsednik u penziji.

³¹ Strona internetowa partii: www.obedinetipenzioneri.mk (dostęp: 16 III 2014).

³² Kërkojnë rritjen e pensioneve, „Bota Sot” 8 IV 2011, <http://www.botasot.info/kosova/113437/hB25CHR> (dostęp: 16 III 2014).

przeciętnej pensji w Kosowie (obecnie emerytury nie przekraczają wskaźnika 20–25% przeciętnego wynagrodzenia). W listopadzie 2013 r. przywódca partii S. Dragaj groził „użyciem innych środków”, w tym strajków głodowych, jeśli postulaty emerytów nie zostaną spełnione i rząd nie wprowadzi do budżetu stałej waloryzacji emerytur³³. Wyrazem desperacji kosowskich emerytów zdaje się także postulat zgłoszony we wrześniu 2013 r., aby skierować skargę na Serbię do Międzynarodowego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Celem miało być doprowadzenie do tego, by władze w Belgradzie partycypowały w wypłacie świadczeń dla emerytów, którzy swoje składki płacili w przeszłości na rzecz państwa jugosłowiańskiego³⁴.

Na tle bałkańskim stosunkowo niewielką rolę odegrały „siwe partie” działające w Bośni i Hercegowinie oraz Bułgarii. Jednorazowy wzrost zainteresowania ofertą polityczną bośniackich partii emeryckich przełożył się na ich sukces wyborczy w 2002 r., kiedy obydwie ugrupowania wprowadziły do parlamentów kilku reprezentantów działających w entitetach, a także jednego do Izby Reprezentantów. W kolejnych wyborach 2006 r. obie partie nie przekroczyły progu wyborczego³⁵. Jeszcze mniejszymi sukcesami mogły poszczycić się partie bułgarskich emerytów, które wystartowały w wyborach 1994 r. i 2007 r., zdobywając poparcie nieprzekraczające 0,4% oddanych głosów³⁶.

Wspomniany już Jean Pierre Bois, pisząc o Europie XIX w., zwracał uwagę na szczególne zaufanie, jakim darzono w krajach europejskich polityków w podeszłym wieku. Niezależnie od zmian w ordynacjach wyborczych, które zmierzały do odmłodzenia elity politycznej, starość polityka nie stanowiła elementu go dyskredytującego, częściej identyfikowano ją z wiedzą i społecznym prestiżem. Przykłady Benjamina Disraelego, Williama E. Gladstone’a czy Louisa A. Thiersa, którzy odnosili sukcesy polityczne w ósmej dekadzie życia, zdają się potwierdzać pogląd, że brak politycznej stabilizacji w XIX w. zrodził zapotrzebowanie na „dziadków-patronów”, jak określał ich francuski historyk³⁷. Na dziewiętnastowiecznej bałkańskiej scenie politycznej grupa nestorów była stosunkowo nieliczna; politycy siedemdziesięcioletni pojawiali się głównie w gronie premierów Grecji (Dimitrios Vulgaris, Konstantinos Kanaris). Tradycja powierzania funkcji przywódczych osobom sędziwym, zauważalna w bałkańskim prawie zwyczajowym, nie oznaczała powierzania im kluczowych stanowisk w państwie. Fenomenowi tworzenia i wyjątkowej popularności „partii emeryckich” nie należałoby się więc doszukiwać w gerontokratycznej tradycji politycznej. Uznając za prawdopodobne zachodnioeuropejskie inspiracje do tworzenia „siwych partii” na Bałkanach, warto dostrzec ich zasadniczą odmienną. Sean Henley dokonuje rozróżnienia pomiędzy partiami emerytów w Europie Zachodniej, które stają się istotnym czynnikiem mobilizacji społecznej osób sędziwych, a wyrażającymi roszczeniowy oportunizm partiami bałkańskimi³⁸. Trudno odnaleźć w programach partii emeryckich działających w Europie Południowo-Wschodniej odniesienia do starości rozumianej jako wyzwanie społeczne, a także do aktywizacji ludzi starych, stanowiących coraz liczniejszą grupę społeczną. Przesłanie programowe bałkańskich „siwych partii” skierowane jest do całego społeczeństwa, wrażliwego na krzywdę grupy wykluczonych przez państwo postkomunistyczne. Działalność polityczna nie wydaje się w tym przypadku formą emancypacji grupy, ale raczej obrony przed wykluczeniem społecznym. Spadek zaufania do państwa jako gwaranta wypłaty świadczeń w naturalny sposób zwiększa atrakcyjność oferty partii roszczeniowych, które odwołują się do wzorca polityki społecznej państwa socjalistycznego.

³³ Në projekt buxhetin e vitit të ardhshëm nuk parashihet rritje pensionesh, „Kosova Info” 19 XI 2013, <http://www.kosova.info/ekonomi/ne-projektbuxhetin-e-vitit-te-ardhshem-nuk-parashihet-rritje-pensionesh/> (dostęp: 16 III 2014).

³⁴ S’ka pensione nga Serbia?, „Koha” 5 IX 2013, www.koha.net/arkiva/?page=1,13,157835 (dostęp: 22 III 2014).

³⁵ W Bośni i Hercegowinie działają: wieloetniczna Partia Emerytów Bośni i Hercegowiny (Stranka Penzionera Umirovljenika BiH) oraz monoetniczna Partia Emerytów Republiki Srpskiej (Penzionerska Stranka Republike Srpske). Zob. S. Hanley, The emergence of pensioners’ parties in contemporary Europe, w: A Young Generation Under Pressure? The Financial Situation and the “Rush Hour” of the Cohorts 1970–1985 in a Generational Comparison, ed. J. Ch. Tremmel, Berlin 2010, s. 230.

³⁶ Większość tego typu ugrupowań nie koncentrowała się wyłącznie na problemach emerytów, ale także występowała w imieniu bezrobotnych i upośledzonych społecznie (социално слабите). Kontynuatorem tego typu tradycji w Bułgarii jest Ruch „Solidarność Społeczna” (Движение „Социална солидарност”), założony w maju 2007 r. na fali protestów wobec zamrożenia emerytur przez rząd Sergeja Staniszeva. Założycielami Ruchu byli Saszo Radew i Trajco Stojkow. Zob. ibidem.

³⁷ J. P. Bois, Historia starości..., s. 290.

³⁸ S. Hanley, The emergence of pensioners’ parties..., s. 238.

JEDNOŚĆ CZY RÓŻNORODNOŚĆ? BUŁGARSKIE PARTIE LEWICOWE W LATACH DZIEWIĘCDZIESIĄTYCH XX WIEKU

Woźnica Rafał. *Homogeneity or diversity? Bulgarian leftist parties in the 1990's.*

The Bulgarian Socialist Party (BSP), a successor of the Bulgarian Communist Party, retained a dominant position among left-wing political groups in the country. This position of the post-communist party made it increasingly difficult for other leftist groups to emerge on the Bulgarian political scene. The most successful attempt to break this monopoly was made by the Bulgarian Euroleft (BEL), established in February 1997. Changes in the BSP's management and the election failure of 1997 made it possible to begin cooperation with other leftist parties, aiming at establishing the New Left coalition. The political treaty signed on 7 January 2001 ended the 100 years of competition between left-wing and centre-left parties and strengthened the position of the BSP as a leader among Bulgarian left-wing parties.

Key words: Bulgarian political scene, Bulgarian Communist Party, Bulgarian Socialist Party, Bulgarian Euroleft, New Left coalition, election.

Obalenie Todora Žiwkova zapoczątkowało proces, w którym monopol partyjny Bułgarskiej Partii Komunistycznej (Българска комунистическа партия, БКР) ulegał bardzo szybkiej erozji. Wejście Bułgarii na drogę demokratycznych przemian w 1989 r. przyniosło bowiem bujny rozkwit różnego typu ugrupowań politycznych, aspirujących do odegrania istotnej roli w procesie budowania nowego systemu. Na pierwszym etapie transformacji główną linią podziałów politycznych był stosunek do komunizmu oraz BKP. Antykomunizm stał się swoistą formą identyfikacji – jako „antylewicowy” i „prawicowy”. Sytuacja taka dodatkowo podsycala bardzo ostrą konfrontację pomiędzy głównymi partiami, prawicowym Związkiem Sił Demokratycznych (Съюз на демократичните сили, SDS) oraz lewicową BSP. Co więcej, w tych okolicznościach pozostałe partie polityczne również samoidentyfikowały się wzdłuż osi podziału „lewica – prawica”¹. W tej sytuacji główne wartości typowe dla podziału „lewica”, „centrum”, „prawica” miały w pierwszych latach przemian w Bułgarii drugorzędne znaczenie.

Zdominowanie rywalizacji politycznej poprzez wykorzystanie podziału komunizm – antykomunizm nie oznaczało jednak, że wśród tworzonych partii politycznych brakowało ugrupowań, które w swych programach odwoływały się do wartości reprezentujących tradycję socjalistyczną czy socjaldemokratyczną. Partie te jednak, w wyniku braku społecznego poparcia, były marginalizowane lub zmuszone do wejścia w skład koalicji zawiązywanych pod egidą większych i bardziej wpływowych ugrupowań.

Największą spośród tych partii była współtworząca SDS – Bułgarska Partia Socjaldemokratyczna (Българската социалдемократическа партия, BSDP)², kierowana przez Petyra Dertliewa. Przyjęta 31 marca 1990 r. deklaracja programowa odwoływała się do wartości socjaldemokratycznych – wolności, sprawiedliwości i solidarności. BSDP zapowiadała walkę o sprawiedliwe reformy ekonomiczno-społeczne, uwzględniające zabezpieczenie socjalne dla każdego Bułgara, wewnętrzny ład, spokój i bezpieczeństwo³.

Bułgarska Partia Socjaldemokratyczna nie ukrywała swych ambicji odgrywania znaczącej roli w bułgarskim życiu politycznym. Wiele przesłanek wskazywało na to, że tak się może stać. BSDP od samego początku zaangażowała się w tworzenie SDS. Była jej współzałożycielką, a w latach 1990–1991 najliczniejszą i najsilniejszą partią wchodzącą w skład sojuszu. Petyr Dertliew był kandydatem SDS na prezydenta w wyborach w 1990 r. W maju tego roku kierownictwo

¹ Г. Карасимеонов, *Партийната система в България*, София 2006, s. 226–235.

² Ugrupowanie to zostało założone 26 XI 1989 r. pod nazwą Bułgarska Robotnicza Partia Socjaldemokratyczna (zjednoczona), BSDP należała do grupy partii rozwiązanych w latach czterdziestych i wznowiających w 1989 r. swoją działalność polityczną zob. J. Jackowicz, *Bulgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988–1991*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992, s. 14–15.

³ Програма основополагащите принципи в дейността на БСДП приети 31 март 1990 г., София 1990.

Międzynarodówki Socjalistycznej przywróciło Bułgarskiej Partii Socjaldemokratycznej pełnię praw członkowskich w tej ponadnarodowej organizacji skupiającej partię lewicową.

W przeprowadzonych w czerwcu 1990 r. wyborach parlamentarnych BSDP, startująca z list wyborczych SDS, wprowadziła 28 swoich przedstawicieli do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego. 24 czerwca 1990 r. do BSDP przyłączył się jeden z odłamów Nowej Partii Socjaldemokratycznej (Новага социалдемократическа партия, NSDP) wraz z jej liderem Petyrem Markowem.

Pomimo tych początkowych sukcesów BSDP nie odegrała jednak samodzielnej roli w życiu politycznym Bułgarii, a po roku 1991 jej znaczenie wyraźnie spadło. Socjaldemokraci stali się „ofiara” wspomnianej ostrej i bezkompromisowej walki SDS z BSP. Kierowani przez Petyra Dertliewa deputowani BSDP poparli projekt nowej konstytucji, odcinając się od protestu zorganizowanego przez 39 parlamentarzystów SDS. Doprowadziło to do zerwania współpracy pomiędzy SDS i BSDP, a także do rozłamu w samej BSDP, od której odłączyła się grupa działaczy na czele z Iwanem Kurtewem. Założona przez nich Partia Socjaldemokratyczna (Социалдемократическата партия, SDP) ponownie związała się z głównym nurtem SDS⁴.

W wyniku konfliktu latem 1991 r. liderzy BSDP zdecydowali o utworzeniu SDS-Centrum. Nowa organizacja przeciwstawiała się ekstremizmowi politycznemu prezentowanemu przez SDS-Ruch⁵, nawołując do kompromisu oraz umiarkowanej postawy. Zagrożenie marginalizacji BSDP w przypadku rozbitcia SDS dostrzegał pierwszy lider socjaldemokratów i współtwórca partii Atanas Moskow. W liście do Dertliewa pisał on: „[...] prawdziwa socjaldemokracja nie narodzi się w BSDP, nie narodzi się również w pseudosocjaldemokratycznych partiach wchodzących w skład SDS. Prawdziwa socjaldemokracja urodzi się w BSP. Kolego Dertliew, Wy jesteście najważniejszą siłą polityczną w SDS, w Was jest nadzieja. Musicie zachować koalicję, bowiem samodzielny start w wyborach doprowadzi do marginalizacji BSDP i będzie szkodą dla socjaldemokratów”⁶. Słowa Moskowa okazały się prorocze, w wyborach parlamentarnych w październiku 1991 r. koalicja SDS-Centrum, której główną siłą była BSDP, uzyskała 3,20% głosów i nie wprowadziła swoich przedstawicieli do parlamentu⁷.

W obliczu dwubiegunowości i polaryzacji bułgarskiej sceny politycznej marginalizacja BSDP nie dawała nadziei na powstanie nowej siły politycznej, mającej szansę na przełamanie „lewicowego monopolu” partii postkomunistycznej.

Rozbudowana i dobrze zorganizowana struktura organizacyjna Bułgarskiej Partii Komunistycznej pozwoliła jej na wchodzenie w życie polityczne demokratycznej Bułgarii z dużo korzystniejszej pozycji niż liczne i rozproszone formacje lewicowe. Jednak rozwój wydarzeń w Bułgarii wymusił na BKP konieczność zmian oraz adaptacji do nowych warunków. Kierownictwo w partii objęło skrzydło reformatorów, którzy zdawali sobie sprawę z nieuchronności przemian. Pierwsze miesiące 1990 r. były niezwykle trudne dla BKP/BSP⁸. Podczas obrad „okrągłego stołu” widać było, że jej rola słabnie, zaś sukcesy osiągnięte przez opozycję stawały się coraz wyraźniejsze. Dodatkowo, agresywna retoryka antykomunistyczna stosowana przez SDS wzbudzała ostre sprzeciw wśród wielu członków BKP/BSP, uniemożliwiające kierownictwu przeprowadzenie głębokich reform. Zapoczątkowało to procesy erozji w łonie partii, w wyniku czego część działaczy opuściła jej szeregi, tworząc Alternatywną Partię Socjalistyczną (Алтернативна социалистическа партия, ASP)⁹.

Jednocześnie Bułgarska Partia Socjalistyczna w pierwszych demokratycznych wyborach parlamentarnych osiągnęła wynik pozwalający jej na uzyskanie większości bezwzględnej w Wielkim Zgromadzeniu Narodowym. BSP potrafiła zachować znaczną część swojego elektoratu, a także potencjału kadrowego. W odróżnieniu od pierwszych demokratycznych wyborów w innych

⁴ М. Спасов, Създаването на СДС 1988-1991 г., София 2001, с. 275–310, 317–318.

⁵ W wyniku konfliktów w SDS wiosną 1991 r. doszło do rozbitcia SDS, z którego wyłoniły się SDS – Ruch (СДС-движение), SDS Centrum (СДС-център) oraz SDS Liberalowie (СДС-либерали), J. Jackowicz, Bułgaria od rządów komunistycznych..., s. 61.

⁶ П. Дертлиев, Това съм аз, София 2003, s. 146–147.

⁷ Бюлетин за резултатите от изборите за народни представители, проведени на 13 октомври 1991 г., София 1991, s. 29.

⁸ W marcu 1990 r. przeprowadzono referendum w sprawie zmiany nazwy partii. Spośród 983 899 zarejestrowanych członków głosowało 726 tys. osób. Spośród tej liczby 86,71% głosowało za zmianą nazwy partii z Bułgarskiej Partii Komunistycznej na Bułgarską Partię Socjalistyczną (Българската социалистическа партия, BSP). Decyzja została przypieczętowana przez kierownictwo partii 3 IV 1990 r.

⁹ Partia została utworzona 11 II 1990 r. Samodzielny start w wyborach do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego zakończył się klęską; ASP uzyskała 0,36% głosów.

krajach Europy Środkowo-Wschodniej bułgarska partia postkomunistyczna zachowała pozycję dominującą w systemie politycznym.

Pomimo zwycięstwa wyborczego w partii toczyła się szeroka dyskusja na temat jej przyszłości. Dla większości członków nie ulegała wątpliwości konieczność diametralnej zmiany zasad funkcjonowania partii, rozliczeń z przeszłością oraz charakteru BSP. W kolejnych miesiącach pogłębiały się więc różnice pomiędzy dwoma głównymi skrzydłami, które wykształciły się w partii. Reformatorskie centrum, skupione wokół przewodniczącego partii Aleksandra Liłowa oraz byłego prezydenta Petyra Mladenowa, proponowało formułę „nowoczesnej partii lewicowej głoszącej hasła demokratycznego socjalizmu”¹⁰. Z kolei skupiony wokół Aleksandra Tomowa oraz Aleksandra Łukanowa i Georgiego Pirińskiego ruch określał siebie jako „niekomunistyczny ruch polityczny z zasadami socjaldemokratycznymi”, dążący do „radykałnych zmian w BSP pozbawionych ekstremizmu oraz rewanżyzmu”¹¹. Grupa ta, zwana popularnie reformatorskimi socjaldemokratami, utworzyła działający w strukturach partii Związek na rzecz Socjaldemokracji (Обединение за социална демокрация, OSD). Działacze tego ruchu stworzyli koncepcję tworzenia szerokiej koalicji rządzącej, gdzie współpraca z nowymi siłami politycznymi ostatecznie legitymizowałaby BSP jako partię demokratyczną.

Pomimo porażki wyborczej jesienią 1991 r. oraz zdecydowanych działań rządu Filipa Dimitrowa uderzających w BSP partia nie pozostawała monolitem¹². Jedynym sukcesem BSP jesienią 1991 r. było utworzenie wraz z Bułgarską Partią Liberalną (Българска либерална партия), Narodową Partią Pracy, Ludowo-Liberalną Partią „Stefan Stambolow” (Народно-либерална партия „Стефан Стамболов”) oraz Chrześcijańskim Ruchem Kobietkoalicji przedwyborczej¹³. Jej celem było pokazanie wyborcom, że izolacja BSP na scenie politycznej jest przewyciężona.

Istnienie dwóch wzajemnie zwalczających się frakcji wewnątrzpartyjnych było widoczne podczas czterdziestego Kongresu BSP (14 grudnia 1991). Sytuacja patowa oraz brak kompromisu podczas zjazdu doprowadziły do wstrzymania reform wewnątrzpartyjnych. W związku z tą sytuacją postanowiono, że debata nad nowym programem partii odbędzie się podczas kolejnego zjazdu. Rywalizacja pomiędzy Liłowem oraz Pirińskim o przywództwo w partii doprowadziła w konsekwencji do wyboru na przewodniczącego Żana Widenowa, działacza partyjnego z prowincji, bez doświadczenia politycznego i ze znikomym stażem partyjnym¹⁴.

Nowy przewodniczący, pragnąc zwiększyć swoje wpływy w partii, bardzo szybko zaczął tworzyć własną grupę, skupioną wokół stowarzyszenia „Orion”. Jednocześnie Widenow zaprzestał jakichkolwiek reform wewnątrz partii, gromadząc wokół siebie zwolenników „twardej polityki” wobec SDS¹⁵.

W efekcie wiosną 1993 r. piętnastoosobowa grupa parlamentarzystów Związku na rzecz Socjaldemokracji niezadowolonych z braku reform podejmowanych w łonie partii opuściło szeregi BSP, tworząc nową grupę parlamentarną Obywatelski Związek na rzecz Republiki (Гражданско обединение за републиката, GOR). Członkowie GOR, na czele którego stanął Aleksandyr Tomow, zapowiedzieli również utworzenie własnej partii¹⁶.

Podczas konferencji założycielskiej GOR, zorganizowanej w dniach 23–24 października 1993 r., przyjęto podstawowe dokumenty określające profil ideologiczny, a także priorytety partii. Według tych dokumentów GOR miał być dynamicznie rozwijającym się ruchem politycznym, otwartym na

¹⁰ И. Баева, Десетгодишният път на една социалистическа партия, „Ново време”, 1–2/2000, s. 24.

¹¹ Идеи и проблеми в Обединението за социална демокрация в БСП-доклад изнесен, Александър Томов 6 юни 1992, София 1992, s. 2.

¹² Premierem rządu został Filip Dimitrow, a okres jego rządów (XI 1991 – XII 1992) był najtrudniejszym czasem dla BSP. Na początku 1992 r. premier Dimitrow zapowiedział walkę z władzą ekonomiczną komunistów oraz czystki w aparacie administracji państwowej. Rząd rozpoczął prace nad ustawami o deagenturyzacji i dekomunizacji, zob. М. Спасов, Правителството на Филип Димитров, София 2002, s. 56–64.

¹³ W skład sojuszu wyborczego weszły również Związek Młodzieży Socjalistycznej (Социалистически младежки съюз), Federacja Młodych Socjalistów (Федерация на социалистическата младеж) oraz Chrześcijański Ruch Kobiet (Християнското женско движение), zob. С. Тодорова, Кой какъв е в изборите '91: Лидери, партии, коалиции, съюзи, София 1991, s. 90–101.

¹⁴ Podczas zjazdu doszło do nieformalnego porozumienia Liłowa z Widenowem. W zamian za poparcie Widenow w kierownictwie partii umieścił protegowanych Liłowa.

¹⁵ Н. Петев, Отвъд политическия театър през погледа на Жан Виденов, София 1998, s. 30–36.

¹⁶ И. Баева, Отношението на БСП към властта в годините на прехода, „Ново време” 12/2000, s. 43–44.

współpracę ze wszystkimi siłami wyznającymi wartości socjaldemokratyczne. Do celów partii zaliczono: przeprowadzenie reform gospodarczych opartych na konsensusie narodowym, ochrona biznesu narodowego, zwrot majątków ziemskich prawowitym właścicielom, a także integrację z NATO i UE¹⁷.

W celu osiągnięcia wyniku pozwalającego na przekroczenie 4% progu wyborczego A. Tomow podjął najistotniejszą od 1989 r. próbę połączenia sił lewicowych i socjaldemokratycznych. Załączkiem przyszłej koalicji wyborczej było porozumienie o współpracy politycznej podpisane w sierpniu 1994 r. przez dwie grupy parlamentarne: Obywatelski Związek na rzecz Republiki oraz Nowy Związek dla Demokracji¹⁸. Kilka tygodni później, 26 września, działania Tomowa zaowocowały utworzeniem koalicji wyborczej pod nazwą Demokratyczna Alternatywa na rzecz Republiki (Демократична алтернатива за република, DAR)¹⁹. Porozumienie podpisały GOR, BSDP, Zielona partia (Зелена партия) oraz Alternatywna Partia Socjalliberalna (Алтернативната социаллиберална партия, ASP). DAR próbowała przedstawiać się wyborcom jako alternatywa wobec „czerwonych” z BSP i „niebieskich” z SDS. Hasło wyborcze partii brzmiało: „Dla Bułgarii – porozumienie zamiast konfrontacji, realizm zamiast demagogii”²⁰. Osiągnięty w grudniowych wyborach wynik był jednak daleki od oczekiwanego. Zaledwie 3,79% wyborców oddało swój głos na DAR, co sprawiło że koalicji nie udało się przekroczyć 4% progu wyborczego²¹. Zawiedzeni koalicjanci nie kontynuowali współpracy po przegranych wyborach, wobec czego pierwsza poważniejsza inicjatywa stworzenia alternatywy dla BSP nie powiodła się.

Wybory parlamentarne 1994 r. potwierdziły dominującą pozycję BSP na bułgarskiej scenie politycznej. Rozczarowane procesami przemian społeczeństwo bułgarskie wyrażało chęć powrotu do socjalizmu państwowego, który był obecny przez lata. Do wyborów przystąpiono z hasłem „Powstrzymajmy burzenie, odbudujmy Bułgarię”²², w kampanii wyborczej przedstawiając jasno trzy cele: odbudowę przemysłu, sprawiedliwość społeczną, spokój i bezpieczeństwo w silnym państwie.

Takie nostalgiczne wspomnienia doskonale wpisały się w tzw. falę powrotu lewicy, zauważalną w tym okresie w niemal wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej znajdujących się na drodze przemian²³. W tej sytuacji zdecydowane zwycięstwo odniosła BSP, zdobywając 43% głosów. Uzyskany wynik dał postkomunistom 125 miejsc w parlamencie i pozwolił na sprawowanie samodzielnych rządów bez konieczności poszukiwania koalicjanta.

Na czele gabinetu stanął Żan Widenow, który w trakcie sprawowania rządów coraz bardziej izolował się od środowiska partyjnego oraz najbardziej wpływowych osób w partii, tj. Liłowa oraz Łukanowa. Równocześnie na premiera oraz na partię zaczęły naciskać środowiska zewnętrzne, tzn. ekonomiczne grupy interesu (m.in. konsorcjum Multigroup – mające niejasne powiązania ze światem przestępczym – którego premier stał się zakładnikiem).

Wobec wyszczególnionych czynników w 1996 r. z nową siłą wybuchły konflikty wewnątrzpartyjne. Według publicystki Welisławy Dyrewej (członkini Rady Najwyższej BSP) „partia składała się już z trzech partii niewspółpracujących ze sobą: partii nostalgicznej, partii reformatorów oraz partii interesów”²⁴. Niespełna miesiąc później Liłow stwierdził, że „BSP wraca do późnego stalinizmu”²⁵.

Problemy rządu oraz słabnące poparcie społeczne dla BSP sprawiły, że mające odbyć się jesienią 1996 r. wybory prezydenckie były niezwykle istotne dla premiera Widenowa, jak i dla samej partii²⁶. Na swego kandydata BSP nominowało niezwykle popularnego w kraju Ministra spraw

¹⁷ Практическа програма на Гражданското обединение за републиката, 23 октомври 1993 г., София 1993, s. 2–3.

¹⁸ Grupa 23 posłów, krytyków premiera Dimitrowa, została usunięta z szeregów SDS, tworząc nową grupę parlamentarną – Nowy Związek dla Demokracji (Нов съюз за демокрация, NSD), zob. Г. Карасимеонов, Партиятната..., s. 137.

¹⁹ М. Куманов, Т. Николова, Политически партии, организации и движения в България и техните лидери 1879–1999, София 1999, s. 131.

²⁰ Ibidem.

²¹ Б. Ангелов, Кратък обзор на политическите коалиции в изборите за Народно събрание след 1991 г., „Ново време”, 2/2008, s. 48–49.

²² Предизборна платформа на Българската Социалистическа Партия. Да спрем разрухата. Да обновим България. Промяна, справедливост, сигурност, София 1999.

²³ Jesienią 1993 r. wyniki wyborów pozwoliły powrócić do władzy postkomunistom w Polsce, którzy wówczas stworzyli Sojusz Lewicy Demokratycznej, a w 1994 r. analogicznie postąpili węgierscy socjaliści, zob. И. Баева, Е. Калинова, Българските преходи 1939–2005, София 2007, s. 300–308.

²⁴ В. Дървева, Вътрешната борба на двата от един и същи елит, „Дума”, 21 IX 1996, s. 11.

²⁵ А. Лилов, БСП – по кой път?, „Дума”, 18 X 1996, s. 9.

²⁶ Już w czerwcu 1996 r. Aleksander Liłow, były przewodniczący BSP uważany za najbardziej wpływowego człowieka w partii, zapowiedział, że „istnieje silna potrzeba zmiany rządu, z Widenowem lub bez”, dając tym samym premierowi do zrozumienia, iż od wyników wyborów prezydenckich w znacznym stopniu zależy jego przyszłość.

zagranicznych – Georgiego Pirińskiego. Kandydatura ta nie została zarejestrowana przez Centralną Komisję Wyborczą, a następnie odrzucona przez Sąd Najwyższy²⁷. W tej sytuacji kandydatem BSP na prezydenta został mało znany Iwan Marazow (Иван Маразов), mający znikome szanse na zwycięstwo²⁸.

Porażka w wyborach prezydenckich doprowadziła do kryzysu wewnątrz BSP. 5 listopada 1996 r. dziesięciu członków kierownictwa BSP, reprezentujących wszystkie wewnątrzpartyjne frakcje, wezwało do stworzenia nowego rządu, a także obrania nowego kursu rządzenia. Dostrzegając ogromny kryzys, w jakim znalazła się partia, kierownictwo BSP zdecydowało o zwołaniu 42. (nadzwyczajnego) Kongresu BSP.

W trakcie pierwszego dnia obrad zjazdu, 21 grudnia, Widenow niespodziewanie zrezygnował z funkcji premiera oraz przewodniczącego BSP. Swoją dymisję motywował „znikomym poparciem społecznym oraz niewielkim zaufaniem partii”. Po ostrych debatach i sporach nowym liderem partii został dotychczasowy zastępca Widenowa, Georgi Pyrwanow (Георги Първанов). Zwycięzca, uważany za polityka umiarkowanego i niekonfliktowego, zdobył ogromną przewagę nad pozostałymi kandydatami, w pokonanym polu pozostawiając m.in. Georgiego Pirińskiego. Pomimo iż wielu postrzegало nowego lidera jako kontynuatora linii Widenowa, Pyrwanow już podczas pierwszego przemówienia podkreślił, że jego głównym celem będzie „przewyciężenie kryzysu BSP poprzez budowanie kompromisu pomiędzy przeciwstawnymi frakcjami znajdującymi się w partii”²⁹.

Pomimo katastrofalnej sytuacji w kraju oraz znikomego poparcia społecznego dla rządów BSP³⁰, zmienione kierownictwo partii podjęło próbę utworzenia nowego gabinetu. Społeczeństwo oceniło to posunięcie jednoznacznie – BSP za wszelką cenę będzie starało się utrzymać władzę w swych rękach³¹. Ostatecznie jednak pod wpływem demonstracji ulicznych i rozszerzających się zamieszek BSP zgodziła się na rozwiązanie parlamentu i przedterminowe wybory³².

Bułgarska Partia Socjalistyczna na początku 1997 r. znajdowała się w niezwykle głębokim kryzysie ideowo-politycznym. W ciągu niespełna ośmiu miesięcy poparcie społeczne dla tej partii spadło z 39% do 14%³³, konflikt wewnętrzny nie został zażegnany, a dodatkowo partii nie udało się zachować jedności.

Część członków BSP wspólnie z politykami z GOR postanowiła powołać nową formację lewicową. 22 lutego 1997 r. na bułgarskiej scenie politycznej pojawiła się nowa partia – Bułgarska Eurolewica (Българска евролевица, BEL)³⁴. Jej założyciele twierdzili, że w związku z ogromnym kryzysem zaufania do BSP konieczne jest stworzenie alternatywy dla lewicowych wyborców. W sytuacji ogromnego kryzysu zaufania do BSP część wyborców skierowała swe sympatie w kierunku BEL, dzięki czemu ugrupowanie to uzyskało 5,50% głosów i wprowadziło do parlamentu czternastu przedstawicieli. Liderzy BEL liczyli jednak na zdecydowanie lepszy wynik wyborczy. Nowy podmiot polityczny przyciągnął głównie ludzi młodych o umiarkowanych poglądach lewicowych.

Mimo iż Bułgarska Eurolewica nie była członkiem koalicji rządzącej, parlamentarzysty tej partii wspierali gabinet Ivana Kostowa w wielu kwestiach związanych z jego programem reformatorskim. Wywołało to ostrą reakcję niektórych działaczy BSP, oskarżających polityków BEL o sprzyjanie rządowi Kostowa w nadziei na osiągnięcie własnych korzyści³⁵.

Bułgarska Partia Socjalistyczna, uznana winną za wywołanie kryzysu gospodarczego i społecznego w 1996 r., ponownie była izolowana na scenie politycznej. Jednak objęcie przewodnictwa w BSP

²⁷ Przyczyną niedopuszczenia Pirińskiego było pochodzenie kandydata. Zgodnie z decyzją Sądu Konstytucyjnego Republiki Bułgarii art. 93, p. 2 Konstytucji wymaga, by kandydat na prezydenta był „osobą posiadającą obywatelstwo bułgarskie od urodzenia”. Piriński, jako syn bułgarskiego emigranta urodzony w Stanach Zjednoczonych, nie spełniał tego wymogu.

²⁸ J. Jackowicz, Bułgaria, „Europa Środkowo-Wschodnia” R. 6, 1996, s. 58–59.

²⁹ Г. Първанов, Диалогът е основна предпоставка за реформите, реч на 42-ия (извънреден) конгрес на БСП, в: Г. Първанов, Преди и след десети, София 2001, s. 128.

³⁰ Na przełomie roku 1996/1997 zaufanie społeczne do rządu spadło do poziomu 3,5%, А. Райчев, К. Стойчев, Какво се случи?, София 2004, s. 88.

³¹ Е. Дайнов, Преходът 1989–1999, София 1999, s. 165–167.

³² И. Баева, БСП пред предизвикателствата на управлението, „Ново време”, 12/2005, s. 23–26.

³³ А. Райчев, К. Стойчев, Какво се случи?, s. 193.

³⁴ М. Куманов, Т. Николова, Политически партии..., s. 117–118.

³⁵ Н. Камов, Евролевицата не предлага партизанщина, „Капитал”, 28 II 1998, <http://www.capital.bg/show.php?storyid=243283> (dostęp: 8 III 2014).

przez Georgiego Pyrwanowa zapoczątkowało proces rzeczywistych zmian w partii. Nowy lider rozpoczął również działania zmierzające do podjęcia współpracy z innymi partiami lewicowymi.

Z inicjatywy Pyrwanowa w listopadzie 1997 r. w Lesidren wspólnie z liderami BSDP, Bułgarskiej Eurolewicy oraz nowo powstałego Zjednoczonego Bloku Pracy (Обединен блок на труда, ОБТ) zadecydowano o podjęciu starań mających na celu uformowanie koalicji Nowa Lewica (Новалевица). Idea spotkała się z pozytywną opinią Partii Europejskich Socjalistów, która jest ugrupowaniem skupiającym partie socjalistyczne i socjaldemokratyczne krajów UE.

Działania integracyjne podejmowane w bułgarskiej lewicy przez BSP doprowadziły do rozłamu w Bułgarskiej Eurolewicy. Część działaczy tej partii uważała bowiem, że BSP dąży do hegemonii w Nowej Lewicy, starając się izolować pozostałe ugrupowania. W wyniku ostrego sporu dotyczącego formy dalszej współpracy partii lewicowych część działaczy opuściła szeregi BEL, tworząc Ruch „Socjaldemokracji” (Движение „Социалдемократи”), opowiadający się za ścisłą współpracą z BSP w ramach tworzonej Nowej Lewicy³⁶. Rozłam spowodował drastyczny spadek poparcia dla Bułgarskiej Eurolewicy oraz marginalizację tej partii politycznej.

Sytuacja ta pozwoliła BSP przejąć pełną kontrolę nad dalszym procesem jednoczenia lewicy. Podczas 44. Kongresu BSP w maju 2000 r. Pyrwanow potwierdził konieczność budowy wspólnej platformy politycznej opierającej swe działania na wartościach lewicowych. Jednocześnie zaprosił do współpracy pozostałe organizacje i ruchy, którym bliskie są wartości lewicowe³⁷.

Działania Pyrwanowa zostały zwieńczone podpisaniem 7 stycznia 2001 r. memorandum, w którym BSP, BSDP, ОБТ oraz Ruch „Socjaldemokracji” utworzyły sojusz polityczny Nowa Lewica, będący jednolitym organizmem politycznym. Każda z partii wchodzących w skład koalicji zachowywała swoją samodzielność organizacyjną oraz ideową tożsamość, będąc zarazem równoprawnym uczestnikiem sojuszu. Wśród celów tworzonego sojuszu wymieniono: „chęć utworzenia długookresowego porozumienia politycznego niezależnego od kolejnych wyborów”³⁸. Pomimo to podkreślono, że: „bezpośrednim celem Nowej Lewicy jest zwycięstwo w nadchodzących wyborach parlamentarnych, utworzenie szerokiej koalicji rządowej opartej na programie społeczno-liberalnym oraz zwycięstwo w wyborach prezydenckich”³⁹.

Nowa Lewica stała się podstawą podpisanego 28 stycznia porozumienia wyborczego Koalicja dla Bułgarii (Коалиция за България, КВ). Oprócz partii tworzących Nową Lewicę przystąpiło do niego dziesięć ugrupowań i ruchów politycznych⁴⁰. Koalicja obowiązywać miała zarówno w wyborach parlamentarnych, jak też w mających się odbyć w listopadzie 2001 r. wyborach prezydenckich. W przemówieniu uświetniającym to wydarzenie G. Pyrwanow podkreślił, że jest to niezwykle ważny dzień dla bułgarskiej lewicy, kończący okres sto lat walki pomiędzy socjalistami i socjaldemokratami, a podpisana koalicja jest największą w nowej historii Bułgarii⁴¹. Lider BSP zaprezentował również priorytety programu politycznego koalicji. Krytykując bilans czteroletnich rządów Iwana Kostowa, lider Nowej Lewicy podkreślił, że rząd tworzony pod egidą ugrupowań lewicowych będzie „rządem wszystkich grup społecznych, a nie tylko uprzywilejowanych warstw”⁴².

W przeprowadzonych w czerwcu 2001 r. wyborach parlamentarnych „Koalicja dla Bułgarii” uzyskała 17,15%, co pozwoliło na wprowadzenie do parlamentu 48 deputowanych. Koalicja lewicowa tradycyjnie największe poparcie uzyskała na wsi oraz wśród najstarszej grupy wiekowej. Uzyskany w 2001 r. wynik wyborczy był, co prawda najgorszym od 1990 r., lecz jednoznacznie potwierdził

³⁶ Р. Петков, Новият век и предизвикателствата пред БСП и левицата в България, „Ново време”, 1/2001, s. 45–52.

³⁷ „Информационен бюлетин на БСП”, 6/2000, s. 4.

³⁸ М. Манджуков, Левите коалиции са почти готови, „Капитал”, 13 I 2001, [http://www.capital.bg/show.php?storyid=206528\(dostep: 8 III2014\)](http://www.capital.bg/show.php?storyid=206528(dostep: 8 III2014)).

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Do koalicji oprócz ugrupowań Nowej Lewicy przystąpiły: BZNS „Aleksandyr Stambolijski 1899”, ASP, Komunistyczna Partia Bułgarii, Związek Ojczyźniany (Отечествен съюз), Ruch „Napred Bułgarija” (Движение „Напред България”), Demokratyczny Związek Kobiet (Демократичен съюз на жените), Bułgarski Związek Antyfaszystowski (Българският антифашистки съюз), Ruch Obywatelski „Roma” (Гражданско обединение „Рома”), Konfederacja Romów w Bułgarii (Конфедерация на ромите в България) i Klub Polityczny „Trakija” (КП „Тракия”).

⁴¹ Г. Първанов, Обединени усилия за по-добро бъдеще на България – слово при официалното представяне на Коалиция за България на 28 януари 2001 г., w: idem, Преди и след десети, s. 358.

⁴² Ibidem, s. 359.

hegemonię ugrupowania po lewej stronie sceny politycznej. Bułgarska Eurolewica, mająca być lewicową alternatywą dla BSP, poniosła druzgocącą klęskę. Na partię Aleksandra Tomowa swe głosy oddało niespełna 1% wyborców. Lider Eurolewicy, podając się do dymisji, ocenił wynik, jako „całkowity nokaut”⁴³.

Funkcjonowanie bułgarskiego systemu partyjnego w latach dziewięćdziesiątych XX wieku pozwala na wskazanie występujących w nim trwałych tendencji. Bez wątplenia należy do nich niezachwiana, dominująca pozycja Bułgarskiej Partii Socjalistycznej, jako głównej siły lewicowej. Rozbudowana i dobrze funkcjonująca struktura organizacyjna, odziedziczona po bułgarskiej Partii Komunistycznej, pozwoliły temu ugrupowaniu na wchodzenie w życie polityczne demokratycznej Bułgarii z dużo korzystniejszej pozycji niż liczne i rozproszone formacje lewicowe. Uzyskanie przez BSP dominującej pozycji w systemie partyjnym w znacznej mierze utrudniało pozostałym inicjatywom lewicowym zaistnienie na bułgarskiej scenie politycznej. Próby przełamania „lewicowego monopolu” BSP podejmowane przez Bułgarską Partię Socjaldemokratyczną, Demokratyczną Alternatywę na rzecz Republiki oraz inne mniej znaczące struktury polityczne kończyły się fiaskiem.

Z drugiej strony kierownictwo BSP oraz większość jej członków doskonale wiedziało o konieczności diametralnej zmiany zasad funkcjonowania partii, jej charakteru oraz rozliczeń z przeszłością. Zakres niezbędnych zmian oraz kierunek, w którym miały one podążać, wzmacniały sprzeczności i konflikty pomiędzy poszczególnymi frakcjami partyjnymi. W efekcie nie udało się zachować jedności partii. Opuszczający Bułgarską Partię Socjalistyczną działacze stanowili trzon Alternatywnej Partii Socjalistycznej, Związku na rzecz Socjaldemokracji czy Obywatelskiego Związku na rzecz Republiki. Najskuteczniejszą próbą przełamania hegemonii BSP było utworzenie Bułgarskiej Eurolewicy, mającej być alternatywą dla lewicowych wyborców. Ugrupowanie to w 1997 r. wprowadziło do parlamentu czternastu swoich przedstawicieli.

Zmiany w kierownictwie BSP, będące wynikiem kryzysu, w jakim znalazła się główna siła lewicowa, spowodowały zmianę jej polityki wobec formacji lewicowych. Działania integracyjne podjęte przez liderów BSP zostały zwieńczone utworzeniem sojuszu politycznego Nowa Lewica. Pomimo iż każda z partii wchodzących w skład koalicji zachowywała swoją samodzielność organizacyjną oraz ideową tożsamość, inicjatywa pomogła umocnić Bułgarskiej Partii Socjalistycznej swoją pozycję hegemonia na lewej stronie sceny politycznej.

---

⁴³ Томов подаде оставка като евролидер, „Новинар”, 19 VI 2001, <http://www.novinar.net/?act=news&act1=det&stat=center&mater=MjcwOzE2> (dostęp: 8 III 2014).

WYBORY PREZYDENCKIE W REPUBLICIE GRUZJI W 2013 ROKU – KONIEC ERY MICHEILA SAAKASZWILEGO

Wojtasiewicz Wojciech. Presidential Elections in the Republic of Georgia in 2013 – the end of Micheil Saakaszwili's Era.

The aim of the article is to show issues connected with presidential elections of 27 October 2013 in the Republic of Georgia, when Giorgi Margvelaszvili was chosen President.

The introduction presents the political situation of Georgia after the presidential elections of 2012, which saw the victory of the Georgian Dream coalition of Bidzina Iwaniszvili, and ended the nine year rule of the United National Movement of Mikheil Saakaszwili.

The article later elaborates on the issue of by-elections for the Georgian parliament of December 2013, pre-election polls, profiles of presidential candidates and the election campaign.

In conclusion, the results of the presidential elections are presented, as well as the oath-taking ceremony, first actions of the newly-elected president and the end of Mikheil Saakaszwili's second and last term in office. The political positions of new leaders of Georgia - President Giorgi Margvelaszvili and Prime Minister Irakli Garibaszvili have also been analysed.

Key words: Mikheil Saakaszwili, Bidzina Iwaniszvili, Giorgi Margvelaszvili, Dawid Barkarze, Nino Burdjanadze, Irakli Garibaszvili, United National Movement, Georgian Dream, 2013 presidential elections in Georgia, 2012 parliamentary elections in Georgia.

Odbyte 27 października 2013 r. wybory prezydenckie w Republice Gruzji zakończyły drugą i ostatnią kadencję prezydenta Micheila Saakaszwilego i tym samym stały się symboliczną datą zamykającą rządy tzw. ekipy reformatorów, sprawującej władzę od „rewolucji róż”, do której doszło w listopadzie 2003 r.¹ Do utraty części władzy przez Zjednoczony Ruch Narodowy (ZRN) przyczyniły się wybory parlamentarne z października 2012 r., w wyniku których do władzy doszła koalicja Gruzińskie Marzenie.

Wybory 2013 roku doprowadziły do przejęcia całkowitej kontroli nad państwem przez ekipę skupioną wokół najbogatszego Gruzina, Bidziny Iwaniszwilego, i tym samym zakończyła proces koabitacji². Wybory prezydenckie w Gruzji w 2013 r., wbrew stanowisku wielu ekspertów i komentatorów, miały spore znaczenie dla politycznej przyszłości tego kraju.

Wyniki wyborów parlamentarnych – październik 2012

Wybory parlamentarne w październiku 2012 r. w Gruzji zakończyły się niespodziewanym zwycięstwem koalicji Gruzińskie Marzenie³. Głosowało na nią 54,97% wyborców (85 na 150 mandatów), natomiast na ugrupowanie prezydenta Micheila Saakaszwilego, ZRN – 40,34% (65 mandatów)⁴. Pozostałe partie polityczne nie przekroczyły pięcioprocentowego progu wyborczego (Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny – 2,05%, Partia Pracy – 1,24% oraz Nowa Prawica – 0,43%)⁵.

Zwycięska koalicja powołała rząd, na którego czele stanął jej lider, Bidzina Iwaniszwili⁶. Kolejne miesiące przynosiły systematyczny wzrost poparcia dla Gruzińskiego Marzenia, natomiast pokonany ZRN zajmował coraz słabszą pozycję w sondażach politycznego zaufania. Ekipa rządząca

¹ J. Wheatley, *Georgia from National Awakening to Rose Revolution. Delayed Transition in the Former Soviet Union*, Berlin 2005, s. 181; R. Grodzki, *Wojna gruzińsko-rosyjska 2008. Przyczyny–przebieg–skutki*, Zakrzewo 2009, s. 48.

² M. Olejnik, *Dylematy współczesnej Gruzji. Wywiady z przedstawicielami gruzińskich elit społecznych i politycznych przeprowadzone w latach 2010–2011*, Toruń 2012, s. 301–302.

³ K. Strachota, *Opozycja wygrywa wybory w Gruzji*, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 32 (233), 3 X 2012, (kopia w zbiorach autora).

⁴ J. Nichol, *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests*, „Congressional Research Service. Report for Congress”, 24 I 2013, <http://fpc.state.gov/documents/organization/203729.pdf>, s. 36, (dostęp: 11 V 2014).

⁵ J. Nichol, *Georgia's October 2012 Legislative Election: Outcome and Implications*, „Report for Congress. Congressional Research Service”, 15 X 2012, <http://www.fas.org/spp/crs/row/R42777.pdf>, s. 3, (dostęp: 11 V 2014).

⁶ M. Matusiak, *Gruzja: Bidzina Iwaniszwili przedstawia rząd*, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 33 (234), 10 X 2012, (kopia w zbiorach autora); W. Wojtasiewicz, *Rząd Iwaniszwilego skompletowany*, Portal Nowej Europy Wschodniej, 19 X 2012, http://www.new.org.pl/2012-10-19,rzad_iwaniszwilego_skompletowany.html, (dostęp: 11 V 2014).

zainicjowała ponadto proces rozliczania polityków i funkcjonariuszy obozu politycznego prezydenta Micheila Saakaszwilego z błędów i zaniechań, które popełnili w trakcie dziesięcioletnich rządów. W ramach tych działań m.in. aresztowano i postawiono zarzuty byłemu premierowi Wanowi Merabiszwilemu, byłemu ministrowi obrony i spraw wewnętrznych Baczo Achalaji, byłemu ministrowi zdrowia Zurabowi Cziaberaszwilemu oraz byłemu szefowi sztabu gruzińskiej armii generałowi Giorgiemu Kalanadzemu. Wszystko to spowodowało osłabienie odsuniętego od władzy ugrupowania⁷. Rządzący Gruzją po raz pierwszy w najnowszej historii kraju zmuszeni byli funkcjonować w nieznanej dla siebie konfiguracji politycznej, czyli koabitacji nowego rządu ze starym prezydentem, którego kadencja miała trwać jeszcze rok. Stan ten wywoływał szereg napięć i konfliktów. Obydwa obozy polityczne ze wzrastającym niepokojem wyczekiwały wyborów prezydenckich jesienią 2013 r. Miały one stać się dla Gruzji potwierdzeniem dominacji na gruzińskiej scenie politycznej i ostatnim akordem przejęcia pełni władzy państwa. Dla ZRN stanowiły natomiast szansę na odrobienie politycznych strat i utrzymanie stanowiska głowy państwa. Przeprowadzane i publikowane sondaże poparcia politycznego wskazywały mniej więcej do lata 2013 r., że kandydat rządzącej koalicji bez większego trudu zostanie wybrany nowym prezydentem Gruzji, zwyciężając najpewniej już w pierwszej turze.

Sytuacja ta zmieniła się, gdy ujawniono nazwisko nominata Gruzjińskiego Marzenia. Okazało się, że jednak nie może on liczyć na tak duże poparcie gruzińskiego społeczeństwa, jak wskazywały na to wcześniejsze badania opinii.

Prerogatywy prezydenta

Prezydent Gruzji, który został wybrany jesienią 2013 r., ma znacznie ograniczone prerogatywy w stosunku do prerogatyw, które posiadał Micheil Saakaszwili. Związane jest to ze zmianą systemu prezydenckiego na parlamentarno-gabinetowy, którą przyniosła nowelizacja gruzińskiej ustawy zasadniczej uchwalona 15 października 2010 r. Nowelizacja ta weszła w życie dopiero po wyborach prezydenckich w 2013 r.⁸

W jej wyniku prezydent, dotychczas odgrywający centralną rolę w gruzińskim systemie politycznym, wprawdzie nadal jest głową państwa, ale pozbawiony został znacznej części kompetencji, które przejął rząd⁹. Prezydent stracił m.in. prawo inicjatywy ustawodawczej, a realizując politykę zagraniczną, potrzebuje zgody rządu na prowadzenie rozmów i podpisywanie umów międzynarodowych.

Po wprowadzonych zmianach rząd stał się zwierzchnim organem władzy wykonawczej zarówno w dziedzinie polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Premier powoływany jest przez większość parlamentarną (a nie, tak jak do tej pory, mianowany przez prezydenta), a dopiero potem, wraz z ministrami, zatwierdzany przez legislaturę. Oprócz tego szef rządu ma wyłączny wpływ na skład gabinetu (dotąd ministrów obrony i spraw wewnętrznych mianował prezydent), a także na obsadę gubernatorów. Zostało mu również przekazane prawo kontrasygnaty dekretów prezydenckich (z wyjątkiem czasu wojny), nominacji na stanowiska dowódcze w armii i powoływania ambasadorów¹⁰. W perspektywie długoterminowej reforma ma wzmocnić rolę parlamentu oraz ułatwić odrzucanie wet prezydenta¹¹.

Projekt nowelizacji konstytucji był opiniowany przez Komisję Wenecką, ciało doradcze Rady Europy, która uznała go za krok w dobrym kierunku, wytykając jednak brak równowagi sił w nowym systemie politycznym spowodowany dominacją premiera¹². Wydaje się, że rzeczywistym celem

⁷ J. Brodowski, W politycznym klinchu, „Nowa Europa Wschodnia”, nr 2 (28), 3 IV 2013, s. 70; I. Natsvilishvili, Former interior minister and chief of staff arrested, nr 638, 9–15 XI 2012, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=10591, (dostęp: 11 V 2014).

⁸ M. Matusiak, Reforma konstytucyjna w Gruzji: zmieniać, aby zachować?, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 35 (153), 20 X 2010, (kopia w zbiorach autora).

⁹ B. Chedia, Constitutional reform in Georgia as a result of its political instability, „Central Asia and the Caucasus. Journal of Social and Political Studies”, vol. 12, Issue 2, II 2011, s. 1, (kopia w zbiorach autora).

¹⁰ J. Nichol, Georgia: Recent Developments and U.S. Interests, „Report for Congress. Congressional Research Service”, 15 VI 2011, s. 2, (kopia w zbiorach autora).

¹¹ W. Wojtasiewicz, Reforma konstytucyjna w Republice Gruzji (2010 rok) i jej wpływ na kształt sceny politycznej po wyborach parlamentarnych (2012 rok) i prezydenckich (2013 rok), w: Gruzja – między wschodem a zachodem, red. M. Marcinko, K. Masiuk, Kraków–Warszawa 2012, s. 46.

¹² A. Konopelko, Kierunki modernizacji ustrojowej krajów regionu Kaukazu Południowego, w: Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata. Wspólnota Niepodległych Państw, red. M. Smoleń, M. Lubina, Kraków 2011, s. 239.

reformy było to, aby po zakończeniu drugiej kadencji prezydenta Saakaszwilego dotychczasowy układ sił i kurs polityczny nie zmieniły się. Utrzymanie dominacji ZRN na gruzińskiej scenie politycznej umożliwiłoby bowiem Micheilowi Saakaszwilemu pozostanie u władzy bez konieczności – niezgodnej z konstytucją – walki o trzecią kadencję prezydencką. Obejmując stanowisko premiera, miałby bowiem prerogatywy porównywalne do prezydenckich¹³. Realizację tej koncepcji zablokowały jednak porażka wyborcza ZRN i przejście władzy przez koalicję Gruzjińskie Marzenie.

Po zwycięstwie wyborczym Bidzina Iwaniszwili początkowo wezwał Micheila Saakaszwilego do podania się do dymisji, następnie się z tego apelu wycofał¹⁴. W Gruzji odbywały się demonstracje antyprezydenckie oraz zbierano podpisy pod petycją o zorganizowanie referendum odwołującego Micheila Saakaszwilego z zajmowanej pozycji. Koalicja rządząca wystąpiła ponadto z projektem ograniczającym prerogatywy wciąż urzędującego prezydenta, obawiając się, że będzie on chciał przedterminowo rozwiązać parlament (taka możliwość istniała według zapisów ówczesnej gruzińskiej konstytucji w okolicach kwietnia 2013 r., czyli sześć miesięcy po wyborach parlamentarnych i sześć miesięcy przed końcem kadencji prezydenta). Propozycja Gruzjińskiego Marzenia wywołała ostry polityczny konflikt z opozycyjnym ZRN. Spór ten zakończył się jednak kompromisem i przegłosowaniem w marcu 2013 r. poprawek do konstytucji¹⁵. W myśl tych ostatnich prezydent Micheil Saakaszwili – gdyby doszło do wcześniejszej dymisji gabinetu Bidziny Iwaniszwilego – straciłby prawo do samodzielnego powołania nowego rządu bez zatwierdzenia go przez parlament¹⁶. Nowela ta miała obowiązywać do czasu wejścia całościowej zmiany ustawy zasadniczej po wyborach prezydenckich¹⁷.

Znacznie ograniczone prerogatywy nowego prezydenta Gruzji przełożyły się na to, że wybory głowy państwa jesienią 2013 r. nie miały tak fundamentalnego znaczenia jak poprzednie w 2008 i 2004 r., kiedy de facto wybierano gospodarza państwa. Kwestia rzeczywistego kierownictwa kraju została rozstrzygnięta w wyborach parlamentarnych w 2012 r. i po wejściu nowelizacji konstytucji premier stał się zarówno formalnym, jak i rzeczywistym zarządcą Gruzji.

Sondaże

Według sondażu przeprowadzonego przez Narodowy Instytut Demokratyczny w listopadzie 2012 r., czyli niecałe dwa miesiące po wyborach parlamentarnych, na Gruzjińskie Marzenie swój głos chciało oddać 63% ankietowanych, na ZRN zaledwie 10%, a na Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny 3%¹⁸. 8% ankietowanych nie wiedziało, na kogo będzie głosować, 10% odmówiło odpowiedzi, a 5% nie znalazło dla siebie odpowiedniej siły politycznej¹⁹.

Następne badanie opinii przeprowadzone w marcu 2013 r. wykazało, że w najbliższych wyborach prezydenckich, 58% ankietowanych chciało głosować na kandydata Gruzjińskiego Marzenia, a 8% na przedstawiciela ZRN (w obydwu przypadkach nie były jeszcze znane ich nazwiska). 3% respondentów wskazało lidera Ruchu Chrześcijańsko-Demokratycznego, Giorgiego Targamadzego, a 2% lidera Partii Pracy, Szalwę Natelaszwilego. 17% ankietowanych nie wiedziało wtedy, na kogo odda swój głos, 6% odmówiło odpowiedzi, 4% nie znalazło dla siebie odpowiedniego kandydata, a 2% wskazało inne osoby²⁰.

¹³ S. Neil MacFarlane, *Post-Revolutionary Georgia on the Edge?*, "Briefing Paper Chatman House", London, III 2011, <http://www.policypointers.org/Page/View/12506>, s. 12, (dostęp: 11 V 2014).

¹⁴ W. Wojtasiewicz, Saakaszwili uznaje porażkę, Iwaniszwili idzie na całość, Portal Nowej Europy Wschodniej, 3 X 2012, http://www.new.org.pl/2012-1003,saakaszwili_uznaje_porazke_iwaniszwili_idzie_na_calosc.html, (dostęp: 14 V 2014).

¹⁵ A. Jarosiewicz, Gruzja: poprawki do konstytucji tłem walki politycznej Gruzjińskiego Marzenia i ZRN, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 12 (255), 27 III 2013, (kopia w zbiorach autora).

¹⁶ W. Wojtasiewicz, „Wojna” na linii Tbilisi–Bruksela, Portal Nowej Europy Wschodniej, 22 III 2013, http://www.new.org.pl/2013-03-22,wojna_na_linii_tbilisi_bruksela.html, (dostęp: 14 V 2014).

¹⁷ N. Edilashvili, Parliament passes constitutional amendment unanimously, "Georgia Today", nr 656, 22–28 III 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=10948, (dostęp: 14 V 2014).

¹⁸ W. Wojtasiewicz, Iwaniszwili coraz silniejszy, Portal Nowej Europy Wschodniej, 24 XII 2012, http://www.new.org.pl/2012-12-24,iwaniszwili_coraz_silniejszy.html, (dostęp: 14 maja 2014); N. Edilashvili, Public support for Ivanishvili hits 80%, for Saakashvili drops to 29%, "Georgia Today", nr 644, 21–27 XII 2012, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=10712, (dostęp: 14 V 2014).

¹⁹ NDI poll shows strong public support for Georgian Dream, Portal Civil Georgia, 17 XII 2012, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25553>, (dostęp: 15 V 2014).

²⁰ NDI – Commissioned Public Opinion Survey, Portal Civil Georgia, 15 IV 2013, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25951>, (dostęp: 15 V 2014).

Wyniki następnego sondażu, przeprowadzonego w czerwcu tego samego roku przez Narodowy Instytut Demokratyczny, wykazały niewielki spadek poparcia dla koalicji rządzącej oraz umiarkowany entuzjazm dla Giorgiego Margwelaszwilego – kandydata na prezydenta z ramienia Gruzińskiego Marzenia. Na koalicję Bidziny Iwaniszwilego swój głos chciało oddać 54% ankietowanych (spadek o osiem punktów), na partię prezydenta Micheila Saakaszwilego 10% (bez zmian), natomiast na Partię Pracy i Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny po 3% respondentów. 19% ankietowanych nie wiedziało, na kogo oddać głos, 7% odmówiło odpowiedzi, a 3% nie popierało żadnej partii politycznej²¹.

Tylko 29% Gruzinów chciało oddać swój głos na kandydata obozu władzy Giorgiego Margwelaszwilego, 10% na nominata ZRN (wtedy jeszcze nie wiadomo było, że będzie nim Dawid Bakradze), 5% na liderkę Ruchu Demokratycznego Zjednoczonej Gruzji Nino Burdżanadze, 4% na Giorgiego Targamadze (Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny), a 3% na Szalwę Natelaszwilego (Partia Pracy)²². Aż 26% ankietowanych było niezdecydowanych, na kogo zgłasza, 7% nie znalazło odpowiedniego dla siebie kandydata, a 5% odmówiło odpowiedzi²³. Sondaż ten w klarowny sposób pokazywał, że mało znany, pozbawiony politycznego doświadczenia kandydat koalicji rządzącej nie cieszy się tak wysokim poparciem jak Gruzińskie Marzenie i będzie mu trudno wygrać wybory w pierwszej turze.

Wraz z kolejnymi miesiącami poparcie dla kandydata obozu władzy zaczęło rosnąć. Według sondażu przeprowadzonego przez Narodowy Instytut Demokratyczny we wrześniu 2013 r. na Giorgiego Margwelaszwilego chciało głosować 39% ankietowanych, na Dawida Bakradzego 18%, a na Nino Burdżanadze 7%²⁴. Kolejne miejsca w rankingu poparcia zajęli Szalwa Natelaszwili i Giorgi Targamadze, uzyskując po 3% poparcia²⁵.

Według innego sondażu, przeprowadzonego we wrześniu 2013 r. przez centrum doradcze Psychoproject, Giorgi Margwelaszwili mógł liczyć na 56,1% poparcia. Wyniki pozostałych kandydatów przedstawiały się następująco: Dawid Bakradze – 11,9%, Nino Burdżanadze – 9,5% oraz Szalwa Natelaszwili – 3%²⁶. Ta sama pracownia w sondażu przeprowadzonym miesiąc później pokazała, że poparcie dla Giorgiego Margwelaszwilego wzrosło aż do 67%, natomiast dla Dawida Bakradzego i Nino Burdżanadze spadło do poziomu odpowiednio 7% i 5%. Kolejny sondaż, przeprowadzony również w październiku 2013 r., tym razem przez amerykańską firmę badawczą Greenberg Quinlan Rosner Research, również pokazywał wzrost poparcia dla Giorgiego Margwelaszwilego (43%), jednak nie na tyle duży, by ten mógł mieć pewność zwycięstwa już w pierwszej turze głosowania. Na Dawida Bakradzego chciało głosować 23% Gruzinów, a na Nino Burdżanadze 6%²⁷.

Wybory uzupełniające – kwiecień 2013

27 kwietnia 2013 r. miały miejsce wybory uzupełniające do parlamentu, które stały się pierwszym testem rzeczywistego poparcia dla poszczególnych sił politycznych po elekcji do legislatury z października 2012 r.²⁸ Musiały się odbyć z powodu złożenia mandatów przez deputowanych koalicji rządzącej powołanych na stanowiska we władzy wykonawczej. W Gruzji nie można łączyć mandatu parlamentarnego z wykonywaniem obowiązków w obrębie egzekutywy. Wspomniane mandaty

²¹ NDI – Commissioned Public Opinion Survey, Portal Civil Georgia, 12 VII 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26266>, (dostęp: 15 V 2014).

²² W. Wojtasiewicz, Niespełnione marzenia, Portal Nowej Europy Wschodniej, 23 VII 2013, http://www.new.org.pl/2013-07-23,niespelnione_marzenia.html, (dostęp: 16 V 2014).

²³ Ibidem, (dostęp: 16 V 2014).

²⁴ M. Matusiak, Wybory prezydenckie w Gruzji – znaki zapytania pomimo wyraźnego faworyta, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich”, 23 X 2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-23/wybory-prezydenckie-w-gruzji-znaki-zapytania-pomimo-wyraznego-faworyta>, (dostęp: 16 V 2014).

²⁵ N. Edilashvili, Margvelashvili maintains lead in latest NDI poll, „Georgia Today”, nr 683, 27 IX – 3 X 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11495, (dostęp: 17 V 2014); Poll: GD's Margvelashvili leads, followed by UNM's Bakradze, Portal Civil Georgia, 26 IX 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26493>, (dostęp: 17 V 2014).

²⁶ Giorgi Margvelashvili leading with 56,1% Psychoproject survey, Portal Interpressnews, 01 X 2013, <http://www.interpressnews.ge/en/politics/50725-giorgi-margvelashvili-leading-with-561-psychoproject-survey.html?ar=A>, (dostęp: 17 V 2014).

²⁷ W. Wojtasiewicz, Soczi – bojkotować czy nie?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 15 X 2013, http://www.new.org.pl/2013-10-15,soczi_bojkotowac_czy_nie_.html, (dostęp: 17 V 2014).

²⁸ Idem, Wybory za pasem, Portal Nowej Europy Wschodniej, 04 IV 2013, http://www.new.org.pl/2013-04-04,wybory_za_pasemm.html, (dostęp: 17 V 2014).

w trzech okręgach (Nadzaladewi w Tbilisi oraz Bagdati i Samtredi w regionie Imereti) zwolnili: Irakli Alasania, który został ministrem obrony, Maja Pandzykidze, która objęła tekę szefowej gruzińskiej dyplomacji, oraz Archil Kbilaszwili, który został powołany na stanowisko prokuratora generalnego²⁹.

Wybory wygrali kandydaci Gruzjińskiego Marzenia, którzy otrzymali odpowiednio 40%, 61% oraz 80% głosów. Reprezentanci ZRN uzyskali 15%, 21% oraz 18% głosów (jedynie w Tbilisi drugie miejsce zajął lider partii Wolna Gruzja Kacha Kukawa)³⁰. Taki rezultat potwierdził, że koalicja rządząca wciąż cieszy się dużym poparciem gruzińskiego społeczeństwa, a ZRN pozostaje w politycznej defensywie. Jednak – co warto odnotować – gdy o mandat deputowanego ubiegało się kilku kandydatów opozycyjnych (a nie tylko reprezentant ZRN, tak jak to miało miejsce w Tbilisi), wynik nominata Gruzjińskiego Marzenia był relatywnie skromniejszy.

Dyskusja o sposobie wyboru prezydenta

W lutym 2013 r. rozpoczęła się dyskusja na temat sposobu wyboru nowego prezydenta Gruzji. Ówczesny premier Bidzina Iwaniszwili zaproponował przemyślenie zmiany formuły wyboru prezydenta z bezpośredniego (wybory powszechne) na pośredni (wybory przez parlament)³¹. Spekulowano, że przy takim sposobie obierania nowej głowy państwa kandydatem Gruzjińskiego Marzenia mógłby być Wachtang Kmaladze. Jednak propozycja szefa gruzińskiego gabinetu nie spotkała się z poparciem – odrzuciła ją zarówno opozycja, jak i spora część koalicji rządzącej. Według sondażu Narodowego Instytutu Demokratycznego z marca 2013 r. 88% Gruzynów opowiedziało się za wyborem prezydenta przez całe społeczeństwo, a zaledwie 8% przez parlament. Tym samym propozycja premiera Bidziny Iwaniszwilego została odrzucona³².

Motywe, który mógł stać za koncepcją szefa gruzińskiego rządu, była obawa o szanse kandydata Gruzjińskiego Marzenia w jesiennych wyborach. Mimo że zimą 2013 r. zarówno notowania koalicji, jak i poparcie dla przyszłego nominata większości rządzącej były wysokie, w ciągu kilku kolejnych miesięcy sytuacja mogła zmienić się diametralnie. Istniało prawdopodobieństwo uwidocznienia się niezadowolonia gruzińskiego społeczeństwa, spowodowanego niezrealizowaniem obietnic wyborczych (szczególnie tych o charakterze socjalnym). Nastroje te mogły przełożyć się na mniejsze poparcie dla kandydata koalicji w elekcji prezydenckiej. Ponadto nie wykluczano, że ZRN wystawi reprezentanta doświadczonego politycznie, z obyciem międzynarodowym, który wbrew wszystkiemu nie będzie pozbawiony szans na zwycięstwo albo przynajmniej na bardzo dobry wynik konsolidujący i wzmacniający środowisko polityczne, z którego się wywodzi. Obawiano się natomiast, że Bidzina Iwaniszwili, decydując się na wskazanie nowego prezydenta na drodze głosowania parlamentarnego, będzie miał nad nim pełną kontrolę. Mandat nowej głowy państwa byłby więc słaby, gdyż nie pochodziłby z powszechnego wyboru, lecz z nominacji pryncypała, w rękach którego nowy prezydent pełniłby funkcję politycznej marionetki niezagrażającej pozycji rzeczywistego politycznego przywódcy kraju. Sugerowano także, że premier Gruzji, proponując zmianę formuły wyboru prezydenta, może chcieć wyeliminować ewentualność powstania wewnątrz Gruzjińskiego Marzenia tarć związanych ze wskazaniem nazwiska przyszłego kandydata (swoich ambicji prezydenckich nie ukrywał lider partii Nasza Gruzja–Wolni Demokracy, wchodzącej w skład koalicji rządzącej, wicepremier i minister obrony Irakli Alasania, który nie otrzymawszy nominacji koalicji mógłby zdecydować się na opuszczenie jej i samodzielny udział w wyścigu prezydenckim).

Kandydaci

Jedną z pierwszych osób, która zadeklarowała chęć udziału w wyborach prezydenckich jesienią 2013 r., była przewodnicząca partii Ruch Demokratyczny–Zjednoczona Gruzja Nino Burdżanadze.

²⁹ Z. Jgharkava, The contours of two-party politics, "Georgia Today", nr 662, 3–9 V 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11081, (dostęp: 18 V 2014).

³⁰ W. Wojtasiewicz, Sondaże, wybory i wiec opozycji, Portal Nowej Europy Wschodniej, 6 V 2013, http://www.new.org.pl/2013-05-06,sondaze_wybory_i_wiec_opozycji.html, (dostęp: 18 V 2014).

³¹ Z. Jgharkava, Georgia in 2013: Will the president be elected by the parliament?, "Georgia Today", nr 646, 11–17 I 2013, http://www.georgiatoday.ge/article_details.php?id=10743, (dostęp: 18 V 2014).

³² NDI poll: GD maintains strong support, Portal Civil Georgia, 22 IV 2013, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25978>, (dostęp: 18 V 2014).

Swoją karierę polityczną zaczynała w ugrupowaniu prezydenta Eduarda Szewardnadzego Gruziński Związek Obywatelski w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Następnie na początku pierwszej dekady XXI wieku przeszła do opozycji, zakładając partię Burdżanadze–Demokracy. Była jedną z liderów „rewolucji róż”, czyli pokojowego odsunięcia od władzy prezydenta Eduarda Szewardnadzego i objęcia najwyższego urzędu w państwie przez Micheila Saakaszwilego³³. Przez wiele lat współpracowała z nowym prezydentem. W latach 2001–2008 była przewodniczącą parlamentu oraz dwukrotnie pełniła obowiązki głowy państwa.

Wiosną 2008 r. odeszła z rządzącego ZRN oraz z czynnej polityki. Jednak po wojnie sierpniowej pomiędzy Gruzją a Federacją Rosyjską wróciła na scenę polityczną i w piątą rocznicę „rewolucji róż”, 23 listopada 2008 r., założyła swoją partię – Ruch Demokratyczny–Zjednoczoną Gruzję, stając się jedną z najzagorzalszych przeciwniczek prezydenta Micheila Saakaszwilego, domagającą się jego dymisji³⁴. Wiosną 2011 r. zorganizowała protesty w Tbilisi, licząc na nową rewolucję³⁵. Realizacja tego pomysłu zakończyła się jednak niepowodzeniem – demonstracje zostały rozpedzone przez służby porządkowe³⁶. Nino Burdżanadze od pewnego czasu postuluje potrzebę porozumienia z Moskwą. Także w tym celu spotkała się z rosyjskim prezydentem Władimirem Putinem na Kremlu.

Jej partia nie wzięła udziału w wyborach parlamentarnych w październiku 2012 r., udzieliła jednak poparcia koalicji Gruzińskie Marzenie. Nieoficjalnie mówiono, że w zamian za wycofanie się z elekcji Bidzina Iwaniszwili miał obiecać Nino Burdżanadze wystawienie jej kandydatury w wyborach prezydenckich w 2013 r. Ostatecznie tak się nie stało, a Nino Burdżanadze wiosną 2013 r. zapowiedziała powrót do czynnej polityki. W tym samym czasie pojawiły się spekulacje na temat powołania przez nią – w porozumieniu z liderem niewielkiej partii Wolna Gruzja Kachą Kukawą i z byłym ministrem do spraw bezpieczeństwa z okresu rządów Eduarda Szewardnadzego Walerim Kaburdżanią – nowej prorosyjskiej siły politycznej³⁷.

Kolejną osobą, która w okresie przedwyborczym pojawiała się na giełdzie nazwisk ewentualnych kandydatów do najwyższego urzędu w państwie, była gruzińska polityk i francuska dyplomatką Salome Zurabiszwili. W latach 2003–2004 pełniła ona funkcję ambasadora Francji w Tbilisi, natomiast w latach 2004–2005 w ekipie prezydenta Micheila Saakaszwilego ministra spraw zagranicznych. W tym czasie podpisała umowę z Rosją o likwidacji jej baz wojskowych na terytorium Gruzji, w Batumi i w Achalkalaki³⁸. Następnie przeszła do opozycji, zakładając Ruch Salome Zurabiszwili, a potem partię polityczną Droga Gruzji.

W 2006 r. bezskutecznie ubiegała się o fotel burmistrza Tbilisi. Jej kandydatura, podobnie jak kandydatura Nino Burdżanadze, była rozważana przez Gruzińskie Marzenie, jednak ostatecznie koalicja Bidziny Iwaniszwilego jej nie poparła. Pomimo to Salome Zurabiszwili nie wykluczyła udziału w wyborach³⁹. Na przeszkodzie stanęło jednak jej podwójne obywatelstwo (gruzińskie i francuskie), co – zgodnie z przepisami prawa – uniemożliwiło ubieganie się o fotel prezydenta. Zmiany legislacyjne znoszące to obostrzenie zapowiedział przewodniczący gruzińskiego parlamentu Dawid Usupaszwili, jednak nie zostały one uchwalone.

W odniesieniu do obozu rządzącego pojawiło się kilka nazwisk ewentualnych kandydatów w elekcji prezydenckiej w 2013 r. Oprócz wspomnianych wcześniej Nino Burdżanadze i Salome

³³ Z. Karumidze, James V. Wertsch, „Enough!”. The Rose Revolution in the Republic of Georgia 2003, New York 2005, s. 43.

³⁴ W. Bartuzi, Gruzja: Nino Burdżanadze rozpoczyna walkę o władzę, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 35 (69), 30 X 2008, (kopia w zbiorach autora); idem, Gruzja: Nino Burdżanadze zakłada nową partię polityczną, ibidem, nr 38 (72), 26 XI 2008, (kopia w zbiorach autora).

³⁵ W. Wojtasiewicz, Gruzińska scena polityczna: czy najbogatszy Gruzin Bidzina Iwaniszwili zostanie następcą prezydenta Micheila Saakaszwilego?, „Magazyn ARENA Sprawy Międzynarodowe”, nr 6 (8), listopad 2011, s. 27.

³⁶ M. Matusiak, Gruzja: Policja rozpedziła protest mający uniemożliwić defiladę z okazji Dnia Niepodległości, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 19 (179), 1 VI 2011, (kopia w zbiorach autora); P. Nieczuja-Ostrowski, Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku, w: Kaukaz – kultura, społeczeństwo, polityka, red. T. Stępniewski, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, R. 10 (2012), z. 2, s. 135.

³⁷ W. Wojtasiewicz, Nino Burdżanadze prezydentem Gruzji?, 24 II 2013, http://www.new.org.pl/2013-02-24,nino_burdzanadze_prezydentem_gruzji.html, (dostęp: 19 V 2014).

³⁸ Idem, Stosunki rosyjsko-gruzińskie po „rewolucji róż”, w: Konflikt kaukaski w 2008 roku, red. R. Potocki, M. Domagała, P. Sieradzan, Warszawa 2012, s. 31–32.

³⁹ Idem, Premier Saakaszwilego aresztowany, Portal Nowej Europy Wschodniej, 22 V 2013, http://www.new.org.pl/2013-05-22,premier_saakaszwilego_aresztowany.html, (dostęp: 19 V 2014).

Zurabiszwili, rozważana była również osoba deputowanego Gruzińskiego Marzenia z ramienia Partii Republikańskiej, Wachtanga Kmaladzego. Polityk ten z wykształcenia jest prawnikiem i w parlamencie przewodzi komisji prawa. Pojawił się na giełdzie nazwisk zimą 2013 r., kiedy premier Bidzina Iwaniszwili zasugerował, że przyszłego prezydenta mógłby wybrać parlament⁴⁰.

Kolejnym pretendentem do najwyższego urzędu w państwie był Irakli Alasania⁴¹. Od października 2012 r. pełnił funkcję ministra obrony, najpierw w rządzie Bidziny Iwaniszwilego, a następnie Irakiego Garibaszwilego. Do lutego 2013 r. był również wicepremierem. Jest liderem jednej z koalicyjnych partii Nasza Gruzja–Wolni Demokraci. W przeszłości był doradcą prezydenta Micheila Saakaszwilego do spraw gruzińsko-abchaskich rozmów pokojowych. W latach 2006–2008 był stałym przedstawicielem Gruzji przy ONZ. Następnie przeszedł do opozycji w stosunku do Micheila Saakaszwilego⁴². Irakli Alasania nie ukrywał swoich prezydenckich ambicji, za co został odwołany ze stanowiska wicepremiera i ostatecznie nie otrzymał nominacji prezydenckiej od koalicji Gruzińskie Marzenie⁴³.

Koniec końców, kandydatem na prezydenta koalicji Bidziny Iwaniszwilego został bezpartyjny doktor filozofii, Giorgi Margwelaszwili⁴⁴. W latach 2000–2006 i 2010–2012 był rektorem Gruzińskiego Instytutu Spraw Publicznych. Od października 2012 r. pełnił funkcję ministra edukacji w rządzie Bidziny Iwaniszwilego, natomiast od lutego 2013 r. – wicepremiera, zastępując odwołanego Irakiego Alasanię⁴⁵. Pod koniec lipca 2013 r., wraz z rozpoczęciem kampanii wyborczej, zrezygnował ze stanowisk rządowych, aby uniknąć jakichkolwiek podejrzeń o to, że do prowadzenia kampanii wyborczej wykorzystuje administrację publiczną. W sondażu Narodowego Instytutu Demokratycznego z marca 2013 r. cieszył się zaledwie 29-procentowym poparciem społecznym. Nie znalazł się także wśród najlepiej ocenianych ministrów⁴⁶.

Natomiast ZRN, największa opozycyjna partia polityczna, swojego kandydata na urząd prezydenta postanowiła wyłonić na drodze prawyborów. Decyzję tę ogłoszono na wiecu partyjnym, który odbył się na alei Rustawelego w centrum Tbilisi 19 kwietnia 2013 r. (początkowo oczekiwano, że już wtedy zostanie zaprezentowany kandydat i będzie nim były premier, a obecny sekretarz generalny ZRN – Wano Merabiszwili)⁴⁷. Nominat wyłoniony przez wewnątrzpartyjne głosowanie miał zostać przedstawiony opinii publicznej pod koniec czerwca 2013 r., jednak w związku z aresztowaniem Wano Merabiszwilego pierwotnie odstąpiono od prawyborów, a następnie do nich wrócono, lecz zakończyły się później niż planowano, gdyż 28 lipca 2013 r.

Wśród ewentualnych kandydatów ZRN do najwyższego urzędu w państwie wskazywani byli Gigi Ugulawa, Wano Merabiszwili, Dawid Bakardze oraz Giorgi Baramidze.

Pierwszy z nich od 2005 r. do grudnia 2013 r. był burmistrzem stołecznego Tbilisi, ponownie wybranym na stanowisko w pierwszych wyborach powszechnych w maju 2010 r.⁴⁸ W przeszłości pełnił funkcję wiceministra sprawiedliwości, ministra bezpieczeństwa, gubernatora regionu Megrelia i Górna Swanetia oraz szefa administracji prezydenta Gruzji. Przez wszystkie lata pozostawał jednym z najbliższych współpracowników Micheila Saakaszwilego. Jednak Ugulawa

⁴⁰ Debate on presidential election system looms, Portal Civil Georgia, 21 I 2013, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25665>, (dostęp: 19 V 2014).

⁴¹ Z. Jgharkava, A penalty card for Alasania, „Georgia Today”, nr 650, 8–14 II 2013, http://www.georgiatoday.ge/article_details.php?id=10822, (dostęp: 19 V 2014).

⁴² W. Bartuzi, Gruzja: Rośnie liczba przeciwników Saakaszwilego, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 1 (76), 6 I 2009, (kopia w zbiorach autora).

⁴³ W. Wojtasiewicz, Ciepło, coraz cieplej, Portal Nowej Europy Wschodniej, 4 II 2013, http://www.new.org.pl/2013-02-04,ciemlo_coraz_cieplej.html, (dostęp: 20 V 2014); Z. Jgharkava, Who will be the fourth?, „Georgia Today”, nr 663, 10–16 V 2013, http://www.georgiatoday.ge/article_details.php?id=11105, (dostęp: 20 V 2014).

⁴⁴ M. Matusiak, Gruzińskie Marzenie wskazuje kandydata na prezydenta, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 17 (260), 15 V 2013, (kopia w zbiorach autora).

⁴⁵ W. Wojtasiewicz, Kandydat jak marzenie?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 13 V 2013, http://www.new.org.pl/2013-05-13,kandydat_jak_marzenie.html, (dostęp: 21 V 2014).

⁴⁶ Z. Jgharkava, Margvelashvili's „card game”, „Georgia Today”, nr 664, 17–23 V 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11125, (dostęp: 21 VI 2014).

⁴⁷ M. Matusiak, Gruzja: Pierwszy wiec opozycji, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 15 (258), 24 IV 2013, (kopia w zbiorach autora).

⁴⁸ J. Dziuba, M. Matusiak, Gruzja: Zdecydowane zwycięstwo obozu rządzącego w wyborach samorządowych, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 20 (138), 9 VI 2010, (kopia w zbiorach autora).

sam wykluczył możliwość ubiegania się o fotel prezydenta Gruzji, uzasadniając to tym, że chce dokończyć kadencję burmistrza Tbilisi (w grudniu 2013 r. został zawieszony w pełnieniu swojej funkcji przez tbiliski sąd)⁴⁹. Według sondażu Narodowego Instytutu Demokratycznego z marca 2013 r. Ugulawa cieszył się zaledwie 25-procentowym poparciem społecznym⁵⁰.

Drugim kandydatem, który jednak został wykluczony z procesu wyborczego wskutek aresztowania i przedstawienia licznych zarzutów (w lutym 2014 r. został dwukrotnie skazany na karę więzienia)⁵¹, był Wano Merabiszwili, który w latach 2004–2012 pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych, a następnie – od czerwca do października 2012 r. – premiera Gruzji⁵². Wcześniej krótko był doradcą prezydenta do spraw bezpieczeństwa narodowego oraz sekretarzem Rady Bezpieczeństwa Narodowego. Cały czas pozostawał jednym z najbliższych współpracowników prezydenta Micheila Saakaszwiliego, a funkcję sekretarza generalnego ZRN pełni nadal. Jest politykiem kontrowersyjnym, który według sondażu Narodowego Instytutu Demokratycznego z marca 2013 r. cieszył się zaledwie 26-procentowym poparciem społecznym⁵³.

Trzecim pretendentem, który pojawiał się na liście nazwisk, był lider klubu parlamentarnego ZRN Dawid Bakradze. Z wykształcenia dyplomata, w przeszłości pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych, ministra do spraw rozwiązania konfliktów w Abchazji i Osetii Południowej oraz w latach 2008–2012 przewodniczącego parlamentu. Według tego samego sondażu cieszył się największym zaufaniem społecznym wśród opozycyjnych polityków (48%, wzrost o sześć punktów w porównaniu z badaniem z grudnia 2012 r.)⁵⁴.

Ostatnią osobą, którą wskazywano jako kandydata ZRN w wyborach prezydenckich, był deputowany Giorgi Baramidze, w przeszłości minister spraw wewnętrznych i obrony oraz w latach 2004–2012 minister do spraw integracji europejskiej i euroatlantyckiej. Jako jedyny oficjalnie zgłosił chęć udziału w wewnątrzpartyjnych prawyborach⁵⁵.

Koniec końców, prawyborzy miały miejsce w lipcu 2013 r. Wzięło w nich udział czterech kandydatów. Oprócz wspomnianych Dawida Bakradzego oraz Giorgiego Baramidzego zgłosiło się dwóch mniej znanych polityków: Zurab Dżaparidze i Szota Malaszhia. Wszystkie lokalne konwencje, podczas których nominaci uczestniczyli w debatach, wygrał Dawid Bakradze. 28 lipca 2013 r. w Tbilisi został on oficjalnie ogłoszony kandydatem ZRN w wyborach prezydenckich jesienią 2013 r.⁵⁶

Również inne opozycyjne partie polityczne zgłosiły swoich kandydatów. W tej grupie znaleźli się lider Ruchu Chrześcijańsko-Demokratycznego, były dziennikarz Giorgi Targamadze (w kadencji 2008–2012 jego partia była główną parlamentarną siłą opozycyjną), szef jednego z najstarszych gruzińskich ugrupowań politycznych Partii Pracy Szalwa Natelaszwili oraz była członkini tej partii Nestan Kirtadze⁵⁷.

Pojawiły się także kandydatury osób bezpartyjnych, które nieoficjalnie miała wspierać Gruzijńska Cerkiew Prawosławna. Pierwszą z nich miał być gruziński biznesman, aktywny w czasie kontrademonstracji przeciwko mniejszościom seksualnym, która odbyła się 17 maja 2013 r.

⁴⁹ W. Wojtasiewicz, Sąd nad Ugulawą, Portal Nowej Europy Wschodniej, 9 I 2014, <http://new.org.pl/1555.post.html>, (dostęp: 22 V 2014).

⁵⁰ NDI – Commissioned Public Opinion Survey, Portal Civil Georgia, 15 IV 2013, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25951>, (dostęp: 22 V 2014).

⁵¹ K. Zasztowt, Gruzja poaresztowaniu Merabiszwiliego: scenariusz ukraiński?, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, nr 61 (1037), 5 VI 2013, http://www.pism.pl/files/?id_plik=13808, s. 1, (dostęp: 22 V 2014); M. Matusiak, Gruzja: Wyrok dla byłego premiera, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich”, 19 II 2014, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacjeanalizy/2014-02-19/gruzja-wyrok-dla-bylego-premiera>, (dostęp: 24 V 2014).

⁵² W. Wojtasiewicz, Merabiszwili na prezydenta?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 18 IV 2013, http://www.new.org.pl/2013-04-18.merabiszwili_na_prezydenta.html, (dostęp: 24 V 2014); M. Matusiak, Nowy rząd w Gruzji, „Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 24 (225), 11 VII 2012, (kopia w zbiorach autora).

⁵³ NDI – Commissioned Public Opinion Survey, Portal Civil Georgia, 15 IV 2013, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25951>, (dostęp: 22 V 2014).

⁵⁴ NDI poll shows strong public support for Georgian Dream, Portal Civil Georgia, 17 XII 2012, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=25553>, (dostęp: 15 V 2014).

⁵⁵ Candidates for UNM presidential primaries named, Portal Civil Georgia, 29 VI 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26224>, (dostęp: 24 V 2014).

⁵⁶ W. Wojtasiewicz, Powrót Stalina?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 2 VIII 2013, http://www.new.org.pl/2013-08-02.powrot_stalina.html, (dostęp: 24 V 2014).

⁵⁷ Idem, Transformacja Republiki Gruzji pod rządami prezydenta Micheila Saakaszwiliego (2003–2011) – reformy gospodarcze i ewolucja systemu politycznego, „Spojrzenie na Wschód. Wydanie Specjalne. 20 lat po rozpadzie ZSRR”, nr 1 (4), 4 VI 2012, http://iw.amu.edu.pl/_data/assets/file/0008/98648/kwartalnik-kwiecien-czerwiec-2012.pdf, s. 30, (dostęp: 24 V 2014).

w Tbilisi. Rząd poparł prawo aktywistów LGBT do zorganizowania manifestacji i skrytykował postawę Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej⁵⁸. W związku z tym zaczęto spekulować na temat wystawienia i poparcia kandydatury Lewana Waszadzego przez gruziński Kościół, zawiedziony stanowiskiem Bidziny Iwaniszwilego⁵⁹. Drugą osobą, o której zaczęto mówić jako o ewentualnym kandydacie na prezydenta, był śpiewak operowy Paata Burczaladze⁶⁰. Ostatecznie żaden z nich nie zdecydował się na udział w wyborach prezydenckich.

Przebieg kampanii wyborczej

Niemale zamieszanie u progu kampanii wyborczej wywołało wyznaczenie przez ustępującą głowę państwa daty wyborów prezydenckich. Rzeczniczka prezydenta poinformowała, że decyzją Micheila Saakaszwilego głosowanie będzie miało miejsce w niedzielę 27 października, po czym kilka godzin później szef kancelarii prezydenckiej Andro Barnowi oświadczył, że wybory odbędą się jednak 31 października, w czwartek⁶¹.

Druga data została skrytykowana zarówno przez premiera Bidzinę Iwaniszwilego, jak i przez przewodniczącego parlamentu Dawida Usupaszwilego. Sceptycznie do propozycji Saakaszwilego odniósł się również przewodniczący gruzińskiej Centralnej Komisji Wyborczej Zurab Karatiszwili oraz organizacje pozarządowe, podkreślając, że głosowanie w dzień powszedni negatywnie wpłynie na frekwencję wyborczą. Koniec końców, po konsultacjach z kierownictwem Centralnej Komisji Wyborczej i przedstawicielami społeczeństwa obywatelskiego, prezydent wyznaczył datę wyborów na 27 października.

W wyborach prezydenckich w 2013 r. udział wzięła rekordowa liczba 23 kandydatów (największa w historii elekcji prezydenckich w Gruzji od 1991 r.)⁶². Większość osób ubiegających się o najwyższy urząd państwowy nie była znana społeczeństwu. Kandydatury do gruzińskiej Centralnej Komisji Wyborczej zgłosiły aż 54 osoby, jednak część została odrzucona ze względów formalnych, a część ze względu na brak wystarczającej liczby podpisów potrzebnych do ich zarejestrowania⁶³. Pomimo tak dużej liczby pretendentów do najwyższego urzędu w państwie liczyło się tylko trzech kandydatów: Giorgi Margwelaszwili, Dawid Bakradze i Nino Burdżanadze.

Ówczesny premier w specjalnym wystąpieniu telewizyjnym oraz przy okazji spotkań z politykami z Zachodu zapewniał, że jesienne wybory prezydenckie będą wzorcowe, najbardziej demokratyczne z dotychczasowych, pozbawione jakichkolwiek aktów naruszenia prawa. Podkreślał, że administracja państwowa nie zaangażuje się w nie w najmniejszym stopniu. Ponadto Bidzina Iwaniszwili oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych zaprosili obserwatorów międzynarodowych, aby monitorowali przebieg kampanii wyborczej i nadzorowali samo głosowanie⁶⁴. Lider Gruzińskiego Marzenia zaapelował do prokuratury i organów ścigania o zaprzestanie na czas kampanii wyborczej – jeśli to będzie możliwe i nie naruszy porządku w kraju – aresztowań i stawiania zarzutów członkom i funkcjonariuszom poprzedniej ekipy rządzącej. Chodziło o to, żeby uniknąć jakichkolwiek podejrzeń o próbę wpływania przez organy państwowe na wynik wyborów.

Po zakończonych prawyborach w ZRN (niepozbawionych pewnych napięć – członkowie i sympatycy partii, wchodząc do wynajętych sal, gdzie miały odbyć się konwencje wyborcze w Zugdidi i Batumi, zostali zaatakowani – obrzuceni kamieniami, jajami i butelkami z wodą przez

⁵⁸ Idem, Krwawe zamieszki w Tbilisi, Portal Nowej Europy Wschodniej, 18 V 2013, http://www.new.org.pl/2013-05-18,krwawe_zamieszki_w_tbilisi.html, (dostęp: 24 V 2014).

⁵⁹ Idem, Kandydat cerkwi prezydentem Gruzji?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 8 VI 2013, http://www.new.org.pl/2013-06-08,kandydat_cerkwi_prezydentem_gruzji.html, (dostęp: 24 V 2014).

⁶⁰ B. Chedia, Kto zostanie solistą gruzińskiej polityki – filozof czy prawdziwy solista operowy?, Portal EastBook.eu, 22 VII 2013, <http://eastbook.eu/2013/07/country/georgia/kto-zostanie-solist%C4%85-gruzi%C5%84skiej-polityki-%E2%80%93-filozof-czy-prawdziwy-solista-operowy/>, (dostęp: 24 V 2014).

⁶¹ W. Wojtasiewicz, Gruzja bez Bidziny i Miszy?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 10 VII 2013, http://www.new.org.pl/2013-07-10,gruzja_bez_bidziny_i_miszy.html, (dostęp: 25 V 2014).

⁶² Idem, Przewodnik wyborczy: Gruzja wybiera prezydenta, Portal Nowej Europy Wschodniej, 26 X 2013, <http://new.org.pl/1473.post.html>, (dostęp: 25 V 2014).

⁶³ Z. Jgharkava, What will happen on October 27?, "Georgia Today", nr 681, 13–19 IX 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11452, (dostęp: 25 V 2014).

⁶⁴ Eadem, Georgia invites international election observers, "Georgia Today", nr 672, 12–18 VII 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11304, (dostęp: 25 V 2014).

rozwścieczony tłum, składający się w głównej mierze ze zwolenników i członków Gruzińskiego Marzenia) wyłoniony kandydat Dawid Bakradze zaapelował do swojego głównego rywala Giorgiego Margwelaszwilego, by ten wziął udział w telewizyjnej debacie jeden na jeden. Kandydat koalicji rządzącej odmówił, podkreślając, że jest gotowy do rozmowy ze wszystkimi pretendencjami do najwyższego urzędu w państwie. Ponadto Micheil Saakaszwili zaapelował do członków i sympatyków swojej partii o zjednoczenie się na czas kampanii wyborczej wokół Dawida Bakradzego. Podkreślił, że jest on bardzo doświadczonym politykiem i ma wystarczające kompetencje, aby dobrze wypełniać obowiązki prezydenta⁶⁵. Odchodzący prezydent na ogół nie uczestniczył jednak bezpośrednio w spotkaniach wyborczych Dawida Bakradzego.

Dokładnie odwrotną taktykę przyjął premier Bidzina Iwaniszwili, który udzielał permanentnego wsparcia Giorgiemu Margwelaszwilemu na wiecach wyborczych. Świadczyło to o poważnej obawie lidera Gruzińskiego Marzenia o szanse wyborcze Margwelaszwilego (w oficjalnych wypowiedziach Iwaniszwili mówi, że jest przekonany o zdecydowanym zwycięstwie kandydata koalicji już w pierwszej turze) i stawiało pod znakiem zapytania samodzielność i znaczenie polityczne kandydata większości rządzącej, dając licznym komentatorom oraz przeciwnikom politycznym możliwość zarzucania mu, że jest marionetką Bidziny Iwaniszwilego. Generalnie, kampania wyborcza przed elekcją prezydencką w 2013 r., która rozpoczęła się oficjalnie 4 lipca, była znacznie spokojniejsza niż kampania przed wyborami parlamentarnymi w 2012 r. ze względu na mniejszą wagę polityczną wyboru nowej głowy państwa (wraz z wejściem w życie nowelizacji konstytucji gruzińskiej premier stawał się włodarzem kraju). Skutkowało to mniejszą polaryzacją mediów, mniejszą aktywnością polityków oraz mniejszym zainteresowaniem opinii publicznej (świadczyła o tym frekwencja wyborcza). Nie oznaczało to jednak, że okres wyborczy pozbawiony był istotnych wydarzeń, przyspieszających tempo życia politycznego.

Niezwykle intensywną kampanię wyborczą prowadziła zajmująca trzecie miejsce w sondażach liderka Ruchu Demokratycznego–Zjednoczonej Gruzji Nino Burdżanadze, która spotykała się z wyborcami w niemal każdym regionie i mieście Gruzji. Deklarowała, że odniesie zwycięstwo wyborcze, jeśli tylko wybory zostaną przeprowadzone w sposób demokratyczny i uczciwy⁶⁶. Jej wypowiedzi były najostrzejsze i najbardziej kontrowersyjne, atakowały w równym stopniu obydwu głównych kontrkandydatów – Giorgiego Margwelaszwilego i Dawid Bakradzego.

Na niecałe dwa miesiące przed wyborami swoją kandydaturę do najwyższego urzędu w państwie zgłosił przewodniczący gruzińskiej Centralnej Komisji Wyborczej Zurab Karatiszwili⁶⁷. Uzyskał poparcie niewielkich ugrupowań opozycji pozaparlamentarnej – Nową Prawicę oraz Partię Narodowo-Demokratyczną. Decyzja Karatiszwilego wywołała pewne zamieszanie i obawę o prawidłowe funkcjonowanie Centralnej Komisji Wyborczej. Ostatecznie jej nową przewodniczącą została Tamar Żwania, w przeszłości związana z organizacją International Society for Fair Elections and Democracy, której była dyrektorką wykonawczą⁶⁸.

Istotnym wydarzeniem toczącej się kampanii wyborczej była zapowiedź o odejściu z polityki premiera Bidziny Iwaniszwilego po zwycięskich dla jego obozu wyborach prezydenckich (wrzesień 2013 r.)⁶⁹. Iwaniszwili dodał, że musi mieć stuprocentową pewność, iż poprzednia ekipa nie będzie miała dłużej wpływu na sytuację w państwie⁷⁰. Deklaracje o wycofaniu się z życia politycznego Bidzina Iwaniszwili czynił wielokrotnie, praktycznie od samego początku swojego zaangażowania w działalność publiczną, zmieniając jedynie daty swojego ewentualnego odejścia (raz twierdził, że będzie to w połowie kadencji parlamentu, kiedy indziej, że przed następnymi wyborami do gruzińskiej legislatury) i tłumacząc, że jego celem było w głównej mierze odsunięcie od władzy

⁶⁵ Saakashvili tells UNM to „rally around” Bakradze for presidency, Portal Civil Georgia, 1 VIII 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26328>, (dostęp: 29 V 2014).

⁶⁶ A. Kozłowski, Wybory prezydenckie w Gruzji, Portal Geopolityka.org, 27 X 2013, <http://www.geopolityka.org/wybory/68-wybory/2504-wybory-prezydenckie-w-gruzji>, (dostęp: 29 V 2014).

⁶⁷ Ex-head of CEC joins presidential race, Portal Civil Georgia, 31 VIII 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26405>, (dostęp: 29 V 2014).

⁶⁸ New chairperson of CEC appointed, Portal Civil Georgia, 11 IX 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26443>, (dostęp: 29 V 2014).

⁶⁹ N. Edilashvili, Ivanishvili says he has decided on the future PM already, „Georgia Today”, nr 683, 27 IX – 3 X 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11496, (dostęp: 29 V 2014).

⁷⁰ J. Nichol, Georgia’s October 2013 Presidential Election: Outcome and Implications, „Congressional Research Service Report”, 4 XI 2013, <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R43299.pdf>, (dostęp: 29 V 2014).

ekipy Micheila Saakaszwilego. Iwaniszwili poinformował, że po zakończeniu pełnienia funkcji premiera będzie chciał się zaangażować w budowę społeczeństwa obywatelskiego w Gruzji.

Na kilka tygodni przed pierwszą turą głosowania w Pałacu Sportu w Tbilisi odbył się kongres opozycyjnego ZRN. Na przewodniczącego ugrupowania po raz kolejny został wybrany Micheil Saakaszwili, sekretarzem generalnym został ponownie, przebywający w areszcie, były premier Wano Merabiszwili, natomiast kandydat partii w wyborach prezydenckich Dawid Bakradze został szefem rady politycznej ZRN.

W ostatnich dniach kampanii lider koalicji rządzącej wyraził przekonanie, że Giorgi Margwelaszwili nie powinien brać udziału w drugiej turze głosowania, jeśli nie uda mu się zwyciężyć w pierwszej. Dodał, że nie chce wywierać nacisku na kandydata Gruzińskiego Marzenia, ale na jego miejscu tak by postąpił⁷¹. Jego dalszy udział w wyborach oznaczałoby, że gruzińskie społeczeństwo nie docenia tego, czego dokonał jego rząd od czasu, jaki minął od wyborów parlamentarnych i cała misja polityczna Gruzińskiego Marzenia nie ma sensu. Giorgi Margwelaszwili przychylił się do opinii Bidziny Iwaniszwilego. Zapowiedź ta wywołała konsternację wśród gruzińskiej klasy politycznej. Po głosowaniu okazało się, że deklaracja Iwaniszwilego i Margwelaszwilego była klasycznym przedwyborczym blefem obliczonym na mobilizację własnego elektoratu, do czego przyznali się sami zainteresowani.

Co istotne, sama kampania obfitowała raczej w suche slogany, a nie konkretne programy wyborcze⁷². Świadczyła o tym chociażby zorganizowana przez publiczną gruzińską telewizję debata przedwyborcza, która odbyła się 17 października 2013 r. Kandydaci skupiali się na kwestiach ekonomicznych i społecznych, takich jak wzrost pensji, zmniejszenie bezrobocia oraz polepszenie jakości usług medycznych (nowy prezydent i tak nie miałby prerogatyw w tym zakresie; kwestie te leżą w kompetencjach premiera i rządu). Ich wypowiedzi miały raczej charakter obietnic wyborczych o charakterze socjalnym, typowych dla okresu kampanii wyborczej. Debata uwidoczniała również fakt, że dwaj główni kandydaci – Giorgi Margwelaszwili i Dawid Bakradze – mają bardzo podobne poglądy w odniesieniu do polityki zagranicznej (integracja Gruzji z UE i Sojuszem Północnoatlantyckim, strategiczne partnerstwo z Waszyngtonem, polityka nieuznawania niepodległości Abchazji i Osetii Południowej), z jednym wszakże wyjątkiem dotyczącym stosunku do Federacji Rosyjskiej (Margwelaszwili opowiadał się za kontynuowaniem polityki normalizacji relacji z Moskwą, natomiast Bakradze zarzucał swojemu konkurentowi i jego obozowi nazbyt łagodne działania wobec Rosjan).

Ponadto głównym sloganem Giorgiego Margwelaszwilego był postulat zakończenia okresu ciężkiej i burzliwej koabitacji, natomiast Dawid Bakradze walczył o prezydenturę pod hasłem „Kontrolujemy rząd razem z ludźmi”. Natomiast Nino Burdżanadze głosiła w głównej mierze hasła prosocjalne i koncentrowała się na konieczności porozumienia z Moskwą.

Wyniki głosowania

Wybory prezydenckie, pomimo pewnych wątpliwości dotyczących wyniku, odzwierciedlanych przez różne sondaże przedwyborcze, zostały rozstrzygnięte już w pierwszej turze głosowania na korzyść kandydata koalicji rządzącej Giorgiego Margwelaszwilego. Głosowało na niego aż 62,12% biorących udział w wyborach Gruzinów (frekwencja wyniosła 46,9% i była najniższa w stosunku do wszystkich dotychczasowych elekcji prezydenckich)⁷³. Drugie miejsce zajął, z całkiem przyzwoitym wynikiem, kandydat głównej partii opozycyjnej, ZRN, Dawid Bakradze, na którego oddało głos 21,72% wyborców. Trzeci wynik uzyskała liderka Ruchu Demokratycznego–Zjednoczonej Gruzji Nino Burdżanadze z wynikiem 10,19% głosów⁷⁴.

⁷¹ N. Edilashvili, PM Ivanishvili has high hopes in run-up to election, „Georgia Today”, nr 686, 18–24 X 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11573, (dostęp: 30 V 2014).

⁷² Z. Jgharkava, Presidential candidates: many slogans, little substance, „Georgia Today”, nr 687, 25–31 X 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11592, (dostęp: 30 V 2014).

⁷³ M. Matusiak, Gruzja: Wybory prezydenckie spokojne i demokratyczne, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich”, 30 X 2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-30/gruzja-wybory-prezydenckie-spokojne-i-demokratyczne>, (dostęp: 30 V 2014).

⁷⁴ W. Wojtasiewicz, Giorgi i Irakli – nowi gospodarze Gruzji?, Portal Nowej Europy Wschodniej, 4 XI 2013, <http://new.org.pl/1489.post.html>, (dostęp: 30 V 2014).

Kolejne miejsca zajęli lider Partii Pracy Szalwa Natelaszwili (2,88%), potem przewodniczący Ruchu Chrześcijańsko-Demokratycznego Giorgi Tarmagadze (1,06%) i dalej kandydat Partii Ludowej Koba Dawitaszwili (0,6%)⁷⁵. Pozostali kandydaci uzyskali śladowe poparcie. Dawid Bakradze uznał zwycięstwo Giorgiego Margwelaszwilego i pogratulował mu wygranej. Zadeklarował, że jako lider opozycji gotów jest współpracować z rządem i nowym prezydentem. Nino Burdżanadze po początkowych próbach zakwestionowania wyniku wyborów pogodziła się z przegraną.

Wyniki wyborów zostały uznane przez społeczność międzynarodową, a prezydent-elekt otrzymał gratulacje od czołowych przywódców świata zachodniego (wśród nich od prezydenta USA Baracka Obamy oraz kanclerz Niemiec Angeli Merkel). Obserwatorzy międzynarodowi – m.in. z ramienia Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, Parlamentu Europejskiego oraz Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – uznali elekcję za uczciwą, transparentną oraz efektywnie administrowaną⁷⁶. Natomiast przedstawiciele International Society for Fair Elections and Democracy oraz Transparency International zgłosili pewne zastrzeżenia dotyczące technicznych niedoskonałości procesu głosowania, które jednak nie wpłynęły na końcowy wynik wyborów.

Mimo wszystko tak wysokie zwycięstwo kandydata Gruzjińskiego Marzenia już w pierwszej turze głosowania zaskoczyło obserwatorów i komentatorów gruzińskiej sceny politycznej, jak i pewnie samych liderów koalicji rządzącej. Nie było ono jednak odzwierciedleniem wysokiego poparcia dla samego Giorgiego Margwelaszwilego, lecz raczej silnego zaufania społecznego dla Gruzjińskiego Marzenia i jego lidera Bidziny Iwaniszwilego⁷⁷. Wynik, jaki uzyskał Dawid Bakradze okazał się całkiem przyzwoity i potwierdził to, że ZRN nadal pozostaje główną siłą opozycyjną. Warto odnotować fakt, że po raz pierwszy w najnowszej historii Gruzji partia rządząca, która została odsunięta od władzy, nie zniknęła ze sceny politycznej (tak stało się z koalicją Okrągły Stół – Wolna Gruzja Zwiada Gamsachurdii i Gruzjińskim Związkiem Obywatelskim Eduarda Szewardnadzego), lecz przeszła do opozycji i ma swoją pokaźną reprezentację w parlamencie.

Zaprzysiężenie Giorgiego Margwelaszwilego na urząd prezydenta Gruzji

Uroczystość zaprzysiężenia prezydenta-elekt Giorgiego Margwelaszwilego miała miejsce 17 listopada 2013 r. na dziedzińcu starego gruzińskiego parlamentu w Tbilisi⁷⁸. Oprócz premiera Bidziny Iwaniszwilego, ministrów, przewodniczącego parlamentu Dawida Usupaszwilego oraz liderów Gruzjińskiego Marzenia w uroczystości wziął udział przywódca duchowy Gruzjińskiej Cerkwii Prawosławnej katolikos Elias II. Najwyższym rangą gościem z zagranicy była prezydent Litwy Dalia Grybauskaitė. W ceremonii zaprzysiężenia nie wziął udziału ustępujący prezydent ani żaden z polityków ZRN. Micheil Saakaszwili i jego współpracownicy postawili warunek, że przybędą na uroczystości tylko wówczas, gdy nowe kierownictwo państwa odstąpi od prześladowania opozycji politycznej (zaprzestanie aresztowania i stawiania zarzutów członkom ZRN) oraz zmieni decyzję o przekształceniu pałacu prezydenckiego (zbudowanego w okresie prezydentury Micheila Saakaszwilego) w siedzibę planowanego amerykańsko-gruzińskiego uniwersytetu jako przejawu niszczenia instytucji państwowych⁷⁹.

Giorgi Margwelaszwili złożył uroczystą przysięgę na konstytucję, a następnie wygłosił przemowę inauguracyjną. Stwierdził, że najgorsze lata Gruzja ma za sobą, a demokratyczne przekazanie władzy ekipie Gruzjińskiego Marzenia kończy okres postsowiecki w historii kraju. Dodał, że nowe kierownictwo państwa dołoży wszelkich starań, aby rozwijać nowoczesny, europejski model demokracji. W dalszej części wystąpienia zaapelował do Abchazów i Osetyjczyków o wspólne budowanie demokratycznej

⁷⁵ W. Baluk, Wybory prezydenckie w Gruzji 27 X 2013, „Komentarze aktualnych wydarzeń w Europie Wschodniej. Centrum Europy Wschodniej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej”, XI 2013, Lublin, s. 2.

⁷⁶ Georgia. Presidential election 27 October 2013, „OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warsaw, 14 I 2014, <http://www.osce.org/odihr/elections/107509?download=true>, s. 1, (dostęp: 1 VI 2014).

⁷⁷ K. Zasztowt, Gruzja po wyborach prezydenckich: jesień patriarchów, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, nr 111 (1087), 25 X 2013, http://www.pism.pl/files/?id_plik=15102, s.1, (dostęp: 1 VI 2014).

⁷⁸ K. Strachota, Nowy prezydent Gruzji, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich”, 20 XI 2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-11-20/nowy-prezydent-gruzji>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁷⁹ W. Wojtasiewicz, Koniec ery Saakaszwilego, Portal Nowa Europa Wschodnia, 19 XI 2013, http://www.new.org.pl/2013-11-19,koniec_ery_Saakaszwilego.html, (dostęp: 1 VI 2014).

i nowoczesnej Gruzji oraz deklarował, że deokupacja kraju oraz powrót uchodźców do swoich domów będzie jednym z priorytetów jego prezydentury. Odnosząc się do polityki zagranicznej, Margwelaszwili zapowiedział kontynuację kursu integracji z UE i NATO, wzmacnianie strategicznych stosunków z Waszyngtonem, dalszą normalizację relacji z Federacją Rosyjską (zaznaczył jednak, że przy poszanowaniu uznanych międzynarodowo granic Gruzji, jej suwerenności i integralności terytorialnej) oraz uczynienie Gruzji pomostem pomiędzy Europą a Azją⁸⁰.

Wraz z objęciem obowiązków prezydenckich przez Giorgiego Margwelaszwilego na gruzińskich szczytach władzy doszło do jeszcze jednej niezmiernie istotnej zmiany. Lider koalicji Gruzji Marzenie Bidzina Iwaniszwili, zgodnie z wcześniejszymi deklaracjami, 24 listopada 2013 r. zrezygnował z funkcji premiera i stanowisk partyjnych, tym samym wycofując się z życia politycznego Gruzji. Nowym szefem rządu został dotychczasowy, zaledwie 31-letni minister spraw wewnętrznych Irakli Garibaszwili, który całą swoją dotychczasową karierę zawodową zawdzięcza gruzińskiemu multimiliarderowi. Garibaszwili – absolwent prawa i stosunków międzynarodowych na uniwersytetach w Tbilisi i w Paryżu – zanim zaangażował się w życie polityczne Gruzji, był szefem fundacji charytatywnej Bidziny Iwaniszwilego Cartu⁸¹.

Nowy prezydent już w pierwszych dniach swojego urzędowania udał się w oficjalną podróż zagraniczną⁸². 28–29 listopada 2013 r. uczestniczył w trzecim szczycie Partnerstwa Wschodniego w Wilnie, podczas którego sygnowana została umowa stowarzyszeniowa Gruzji z UE⁸³. Ponadto w pierwszych miesiącach sprawowania urzędu Giorgi Margwelaszwili gościł jeszcze w Turcji, Azerbejdżanie i w Armenii⁸⁴.

Natomiast oddający władzę Micheil Saakaszwili jeszcze na kilka dni przed upływem drugiej kadencji opuścił Gruzję, udając się najpierw w podróż pożegnalną do Brukseli, a następnie do Stanów Zjednoczonych. W styczniu 2014 r. były prezydent Gruzji rozpoczął pracę jako wykładowca w Fletcher School of Law and Diplomacy przy Boston Tufts University⁸⁵. Ponadto w ciągu kilku miesięcy, które upłynęły od oddania władzy, zaangażował się we wsparcie dla ukraińskiej opozycji protestującej od listopada 2013 do lutego 2014 r. na kijowskim Majdanie⁸⁶. Od jesieni 2013 roku Micheil Saakaszwili nie pojawił się w Gruzji, najpewniej obawiając się wszczęcia przeciwko niemu procesów przez nowe kierownictwo państwa, takich samych jak wobec jego najbliższych współpracowników – m.in. wspomnianych wcześniej Wano Merabiszwilego czy Baczo Achalaji.

Nowi gospodarze Gruzji

Wybory prezydenckie w 2013 r. zakończyły proces zmiany władzy w Gruzji. Po raz pierwszy w najnowszej historii kraju przekazanie kierownictwa państwa dokonane zostało w wyniku wolnych i demokratycznych wyborów, a nie w wyniku zamachu stanu czy też rewolucji. Był to ewenement w skali regionu Kaukazu Południowego i nie tak częste zjawisko na obszarze postradzieckim⁸⁷.

Jednocześnie z czynnej polityki wycofało się dwóch dotychczasowych liderów Gruzji – Micheil Saakaszwili (zakończenie drugiej i ostatniej kadencji prezydenckiej) oraz Bidzina Iwaniszwili (dobrowolna rezygnacja z aktywności politycznej na rzecz deklarowanej chęci budowy społeczeństwa obywatelskiego w Gruzji). Sytuacja ta zrodziła pewne nadzieje, jak również obawy. Z jednej strony

⁸⁰ President Margvelashvili's inauguration speech, Portal Civil Georgia, 17 XI 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26693>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸¹ Z. Jgharkava, As Ivanishvili handpicks his successor, what are Irakli Gharibashvili's credentials?, "Georgia Today", nr 689, 8–14 XI 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11639, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸² N. Edilashvili, Bad news from Kiev, good news from Vilnius, "Georgia Today", nr 692, 29 XI–5 XII 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11701, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸³ W. Wojtasiewicz, EuroGruzja, Portal Nowej Europy Wschodniej, 5 XII 2013, <http://www.new.org.pl/2013-12-05,euroGruzja.html>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸⁴ Georgian President to visit Turkey, Portal Civil Georgia, 9 I 2014, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26849>, (dostęp: 1 VI 2014); President Margvelashvili to visit Azerbaijan, Portal Civil Georgia, 11 II 2014, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26934>, (dostęp: 1 VI 2014); Georgian President to visit Armenia, Portal Civil Georgia, 26 II 2014, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26979>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸⁵ Saakashvili to lecture at Tufts' Fletcher School, Portal Civil Georgia, 21 XII 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26807>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸⁶ Saakashvili addresses protesters in Kiev, Portal Civil Georgia, 7 XII 2013, <http://civil.ge/eng/article.php?id=26767>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸⁷ Z. Jgharkava, PM's dream comes true, "Georgia Today", nr 688, 1–7 X 2013, http://georgiatoday.ge/article_details.php?id=11618, (dostęp: 1 VI 2014).

po raz pierwszy w ostatnich dwudziestu kilku latach polityczni przywódcy kraju potrafili w sposób nieprzymuszony oddać władzę, z drugiej zaś nowi liderzy nie mieli wystarczająco dużo czasu do wyrobienia sobie samodzielnych i silnych politycznie pozycji. Zarówno Giorgi Margwelaszwili, jak i Irakli Garibaszwili nie posiadają dużego doświadczenia politycznego (pełnili funkcje rządowe – ministra edukacji i ministra spraw wewnętrznych – zaledwie około roku), a stanowiska, które objęli, nie zawdzięczają własnej sile politycznej (wynikającej z budowy odpowiednio silnego zaplecza politycznego), lecz namaszczeniu patrona Bidziny Iwaniszwilego.

Fakt ten nie przekreśla jednak szans na zbudowanie przez nowych przywódców politycznych Gruzji silnych pozycji politycznych, choć oczywiście bez dążenia do skupienia całej władzy w swoich rękach (casusy poprzednich prezydentów Zwiada Gamsachurdii, Eduarda Szewardnadzego i Michela Saakaszwilego). Szansą na taki obrót spraw jest chociażby zrównoważony skład parlamentu, w którym większość ma koalicja Gruzińskie Marzenie (przy odnotowaniu, że opozycyjny ZRN jest licznie reprezentowany). Ponadto premier Irakli Garibaszwili dysponuje koalicyjnym zapleczem politycznym, składającym się z sześciu ugrupowań (Gruzińskie Marzenie-Demokratyczna Gruzja, Nasza Gruzja-Wolni Demokracy, Partia Republikańska, Partia Konserwatywna, Rada Narodowa, Przemysł Uratuje Gruzję), a nie zwartym klubem parlamentarnym (tak jak to miało miejsce w okresie rządów Gruzińskiego Związku Obywatelskiego Eduarda Szewardnadzego czy ZRN Micheila Saakaszwilego). To będzie zmuszało go do zawierania kompromisów, a nie do narzucania partnerom swojej woli⁸⁸. Wydaje się, że Gruzja na obecnym etapie wzmocnienia swojej państwowości i budowy demokracji nie potrzebuje kolejnych politycznych mesjaszy, lecz raczej sprawnych zarządców i liderów z jasno sprecyzowanym planem działania.

Kwestią otwartą jest również to, czy Bidzina Iwaniszwili zechce rzeczywiście w pełni wycofać się z życia politycznego, dając nowemu premierowi i prezydentowi możliwość rzeczywistego wpływu na przebieg wypadków w Gruzji, czy też może zdecyduje się na ingerowanie w kierowanie państwem w sposób zakulisowy⁸⁹. Kilka miesięcy, które upłynęły od przekazania władzy przez Micheila Saakaszwilego i Bidzinę Iwaniszwilego, świadczą raczej o realizacji pierwszego z wariantów.

Z pewnością w Gruzji rozpoczął się kolejny niezwykle istotny i ciekawy okres transformacji politycznej. Jej kolejnym sprawdzianem będą wybory samorządowe zaplanowane na 15 czerwca 2014 r.⁹⁰

---

⁸⁸ C. Deloy, The candidate in office, Giorgi Margvelashvili, favourite in the presidential election in Georgia, "Political Analysis of Foundation Robert Schuman", 27 X 2013, <http://www.robert-schuman.eu/en/doc/oee/oee-1463-en.pdf>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁸⁹ W. Wojtasiewicz, Giorgi and Irakli in place of Misha and Bidzina, Portal New Eastern Europe, 19 XII 2013, <http://www.neweasterneurope.eu/node/1078>, (dostęp: 1 VI 2014).

⁹⁰ Idem, Minister skazany, Portal Nowej Europy Wschodniej, 2 III 2014, <http://new.org.pl/1691.post.html>, (dostęp: 1 VI 2014).

III. Historia polityczna III. Політична історія

Юлія Голубнича

Київський університет ім. Б. Грінченка

«В БОРОТЬБІ ВИРОСТАЄ СИЛА...¹» КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЯКІВ ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР В ПОЛЬЩІ ЯК ЧИННИК БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1921-1924 РР.)

Golubnicha Yuliya. "The power grows in struggle..." Cultural and educational activities of the interned soldiers of the UPR Army in Poland as a factor in the struggle for Ukrainian statehood (1921-1924 years).

On 21 November, 1920 UPR Army in continuous battles had to go to the Zbruch. Weapons and military equipment have been transferred to the Polish authorities. Army personnel were interned in line with international standards.

Extremely difficult conditions for troops interned in Poland demanded immediate action to improve the moral and morale of the soldiers.

The primary means of overcoming the feeling of despair and inner spiritual crisis were a cultural and educational activities. In 1921 was established cultural and educational council of the General Staff of the Ukrainian Army under orders of the UPR troops General command. National, social, cultural, aesthetic, moral and physical education of Ukrainian troops were priority activities of cultural and educational councils. Council was focused on the need for the promotion of the idea of the Ukrainian statehood restoration and military power of Ukraine.

Almost all educational activities in camps and units conducted cultural and educational departments of UPR Army divisions that have been established in all Ukrainian troops camps. Council departments were in the camps: Łańcut, Kalisz, Szczypiorno, Strzałkowo, Aleksandrów Kujawski, Wadowice and other.

The activity of cultural and educational institutions and groups that were in the camps has contributed to raising the level of education of the UPR Army soldiers to prevent demoralization of prisoners and promoted national and patriotic education. Educational work that began in the camps have laid a solid foundation for further learning Ukrainian troops overseas.

Key words: internees, camp, officers, education, culture, national-patriotic education.

Події останнього часу, що відбуваються в Україні, ще раз засвідчують, що лише свідомий та патріотично вихований громадянин-військовий може до кінця витримати всі випробування, не піддатись відчаєві і деградації та стати гідною опорою для своєї Батьківщини. Тому актуальним є звернення до досвіду діяльності інтернованих вояків Армії УНР у таборах Польщі, керівництво яких намагалося закласти підвалини свідомого розуміння державницьких потреб та відстоювання національних інтересів, подолати внутрішню духовну кризу особистості через культурно-освітню діяльність.

Першим науковим зверненням до цієї теми стала книга С. Наріжного «Українська еміграція», без якої сьогодні не може обійтися жоден дослідник табірної тематики й споріднених з нею проблем [1]. Проте її автор лише побіжно проаналізував культурно-просвітницьку діяльність українського вояцтва, інтернованого у таборах Польщі, бо обсяг цієї монографії та різноплановість реконструйованих ним сюжетів, нарешті, сам чималий обсяг «дослідницького поля» не дозволив С. Наріжному цілісно відтворити все розмаїття культурно-освітньої роботи в таборах інтернованих військ УНР в Польщі.

Серед праць сучасних істориків найвагомим внеском у наукову розробку окресленої проблематики стала монографія В. Трощинського, автор якої торкнувся багатьох аспектів

¹ Петлюра С. Ідейна боротьба з українством // «Слово». – К., 1908. – Ч. 16. (авт.)

функціонування українських громадсько-політичних та культурно-просвітницьких осередків за кордоном [2]. Чималий внесок у наукову розробку даної наукової проблеми вніс І. Срібняк, який у 1996 р. опублікував спочатку дві статті, а наступного року об'єднав ці сюжети в рамках одного з розділів своєї монографії та окремої брошури [3]. Але в його монографії містився лише загальний огляд досягнень у царині культурно-просвітницької роботи в таборах.

У 1998 – 1999 рр. до активного дослідження окремих аспектів перебування полонених та інтернованих українців у таборах Польщі, Чехословаччини і Румунії у 1919 – 1924 рр. вдався М. Павленко. Він також торкнувся деяких аспектів культурно-просвітницької роботи в таборах інтернованої Армії УНР в Польщі [4].

У польській історіографії досліджувана проблема ретельно розроблялася З. Карпусем, який проаналізував окремі аспекти перебування і діяльності полонених та інтернованих українців у Польщі в 1919 – 1924 рр. Найвагомішим внеском у справу наукового опрацювання даної проблеми стала низка публікацій (у тому числі й монографічного характеру) О. Вішки, присвячені аналізу багатьох аспектів табірної життя полонених та інтернованих вояків-українців у Польщі.

Історія української військової еміграції в Польщі була в центрі уваги польського дослідника О. Колянчука. Найбільший науковий інтерес становить його розвідка „Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939”, в якій дослідник дав узагальнюючий нарис культурно-освітньої та видавничої діяльності української військової еміграції у Каліші, стисло охарактеризував роботу більшості освітніх осередків українського вояцтва у цьому таборі як під час інтернування (1921–1924 рр.), так і після створення тут Української станиці, де мешкала невелика кількість колишніх інтернованих [5].

На зламі ХХ–ХХІ ст. інтерес до вивчення даної проблеми серед істориків частково згас, але ця тема не втратила своєї актуальності з огляду тяглості державотворчих національних традицій. Відтак існує потреба продовжити вивчення культурно-освітньої діяльності, яка проводилась у таборах інтернованої Армії УНР з метою цілісної реконструкції життєдіяльності української політичної еміграції міжвоєнної доби. Проблема культурно-освітньої діяльності та національно-патріотичного виховання полонених та інтернованих українців у таборах Польщі у зазначений період ще не була предметом спеціального комплексного дослідження в українській та зарубіжній історіографії. Тому автор ставить за мету аналіз та відтворення перебігу культурно-освітньої роботи, аналіз функціонування культурно-освітніх закладів, курсів, гуртків та об'єднань українського вояцтва на території польських таборів, всебічне висвітлення всіх проявів культурно-просвітницького життя інтернованих та національно-патріотичного виховання.

Після інтернування Армії УНР одним з найголовніших завдань для її командування стала організація культурних та освітніх осередків, а також самого дозвілля інтернованих. Саме налагодження навчання та створення сприятливих умов для реалізації духовних потреб мало забезпечити відтворення рис повнофункціональної особистості, яка зазнала тяжкої деформації через кардинальні зміни звичайних умов людського існування. Адже, як зазначав австрійський психіатр В.Франк, якщо людина існує лише фізіологічно, її духовність занепадає, а за деякий час духовна деградація поставить під сумнів і її фізіологічне існування.

Тому культурно-освітня робота у цих замкнених умовах перебування мала стати джерелом морального розвитку, яке б надавало інтернованим ту психологічну витривалість, якої вони так потребували. Тому 30 червня 1921 р. за наказом № 39 Головної Команди Військ УНР була створена Культурно-освітня управа Генерального штабу Української Армії, завданням якої було систематизувати та активізувати роботу серед вояцтва у царині освіти і культури. Вона складалася з чотирьох відділів: адміністративно-організаційного, шкільного, бібліотечно-видавничого та мистецтва й спорту. Деяко пізніше було створено відділ з військової підготовки населення.

Пріоритетними напрямками діяльності культурно-освітньої управи були національно-громадське, культурно-естетичне, моральне і фізичне виховання українського війська;

його загальний інтелектуальний розвиток та повна ліквідація неписьменності у лавах армії. На Управу було також покладене завдання організації видавництва і розповсюдження українських підручників і книжок, журналів і часописів; заснування спортивних гуртків і товариств, театрів і інших культурних осередків. Особливо Управа акцентувала свою увагу на поширення ідеї необхідності відновлення української державності та військової могутності України. Як зазначав у своїй доповіді до прем'єр-міністра Уряду УНР військовий міністр уряду на той час генштабу генерал-хорунжий А. Вовк, випробування під час боїв та подальшого інтернування в таборі «вояк охоче перенесе тоді, коли в його світогляді ідея суверенної України й необхідності захисту її оружно займе перше і найголовніше місце» [6, арк. 19].

Після заснування Культурно-освітньої управи існуючі початкові школи були переформовані за єдиним положенням, виробленим міністерством народної освіти УНР, що дало змогу отримувати козакам правні свідоцтва про закінчення курсу навчання. Згідно з цим положенням та реорганізацією, школи грамоти набували статусу I-го ступеня (класу) Єдиної Державної Школи, нижчі початкові школи – II-го ступеня і вищі початкові – III-го. Подальша освіта вояків здійснювалася на вищих ступенях (від IV до IX) Єдиної Школи, які відкривалися у дивізіях у випадку дійсної потреби. Закінчення останнього класу давало можливість здобути середню освіту. Також середню освіту інтерновані отримували у табірних гімназіях Ланцута-Стржалкова, Каліша та в Реальній школі Щипіорно. Остання була заснована завдяки матеріальній допомозі Асоціація молодих християн (Yong Men Christian Association, YMCA).

Як навчальний заклад функціонувала спортивна гімназія, відкрита за підтримки YMCA в 1921 р. у Стржалково за взірцем американських спортивних гімназій. У ній навчалось близько 400 таборитів, які опановували такі види спорту як легка і важка атлетика, боротьба, бокс, фехтування, теніс, футбол та ін. Крім цього, у всіх таборах діяли спортивні гуртки [7, арк. 94].

Наступним пріоритетним напрямком діяльності Культурно-освітньої управи було поширення національної свідомості серед інтернованих українських військ. Це завдання включало в себе заснування курсів українознавства, бібліотек, театрів, хорів, розвиток видавничої справи. Від початку інтернування лекції були майже єдиним засобом впливу на моральний стан вояцтва. Спеціально призначені старшини йшли у бараки (тоді не було інших приміщень) і в живій розмові спілкувалися з козаками. Влітку 1921 р. рівень викладання було підвищено. Лекції почали викладатися справжніми фахівцями, які готувалися Студентськими (на загальні теми) або Старшинськими (на військові теми) громадами. Набуло поширення також і запрошення для викладів лекцій українських професорів або викладачів університетів.

Значно ускладнював розвиток та підтримку патріотичних почуттів той факт, що у лавах Української Армії чималий відсоток становило російськомовне старшинство (особливо – булавне). Тому з початком інтернування наказом Головної Команди Військ УНР при кожній окремій частині дивізій і у всіх початкових школах були засновані курси українознавства для старшин і козаків. Підсумки їхньої діяльності до літа 1921 р. свідчили, що курси не принесли очікуваних результатів. Як йшлося у доповіді начальника Культурно-освітньої управи: «... причин тому багато – одна з найголовніших – це страшний моральний упадок нашого старшинства. Загальне спостереження таке, що у той час як козацтво рветься до світу, до науки й коли йому надаються хоч трохи відповідні умови, воно не дивиться ні на спеку, ні на труднощі, ні на нестачу всіляких засобів, а йде в школу і жадібно ловить далекі від ідеалу лекції; старшинство ж наше, де не введена залізна дисципліна, здеморалізоване остаточно й проводить 24 години за сном або за грою у карти. Цим, і тільки цим пояснюється сумний стан, що не дивлячись на 3-4 літню боротьбу й службу в Українській Армії, воно й досі не вивчилося українській мові і для нього потрібні курси українознавства» [8, арк. 17].

Майже всю просвітницьку роботу в таборах і частинах здійснювали культурно-освітні відділи дивізій Армії УНР, які були засновані у всіх таборах українських військ (подекуди ці функції виконували об'єднані табірні культурно-освітні відділи). Відділи мали свої осередки

майже у всіх бригадах, полках й куренях дивізій. До їх складу зазвичай входили такі секції: загальна, видавнича, історична, мистецька, наукова, бібліотечна, фізичного виховання та ін.

Найскладнішим було проведення культурно-освітньої роботи у таборі Пикуличі впродовж трьох зимових місяців 1920-1921 рр. Головними причинами, що унеможлилювали активну діяльність просвітницьких закладів, були тяжкі умови перебування інтернованого вояцтва. Проте, навіть у цих умовах українське вояцтво спромоглося зорганізуватися та розпочати роботу щодо налагодження культурно-освітньої справи. Незважаючи на повну відсутність паперу, приладів для навчання, лекторів та самих приміщень для проведення занять, культурно-освітній відділ при штабі Запорізької дивізії, що складався з 5-ти секцій (науково-шкільної, театральної, редакційної, спортивної і господарчої) розшукав можливість провести реєстрацію і поділ козаків на неписьменних і малописьменних, з котрих були організовані спеціальні групи на чолі з призначеними сотенними інструкторами. У відділах дивізії самоорганізувалося кілька хорів; виникла театральна аматорська трупа, яка підготувала кілька вистав. Також була створена бібліотека (236 книжок) з читальнею на 50-60 чол., з грудня відбувалися лекції по історії та географії України, які готувалися спеціально призначеними для цього старшинами. Почав видаватися тижневик «Запорожець», у старшинському бараці поширювався сатиричний рукописний журнал «Жало». Заходами культурно-освітнього відділу Кулеметної дивізії були засновані школи-грамоти, курси іноземних мов і українознавства, організована бібліотека з читальнею.

Після ліквідації табору в Пикуличах у кінці лютого 1921 р. групу інтернованих українських військ було переведено до Вадовиць. У таборі було зорганізовано об'єднаний культурно-освітній відділ у складі наукової, історичної й художньої секцій. Заходами наукової секції відділу була ліквідована неписьменність (після переведення з Пикуличів до Вадовиць серед українського вояцтва нараховувалося 300 чол. неписьменних козаків). З малописьменними проводилися регулярні шкільні заняття, діяли курси українознавства та іноземних мов. Вадовицький табір мав свій хор, театр, бібліотеку (близько 1000 томів). Тривалий час у таборі гостювала театральна трупа Ю. Гасвського, яка влаштувала для інтернованого українського вояцтва 102 безкоштовні вистави. Значного піднесення у Вадовицькій групі військ набув кооперативний рух, зокрема у березні 1921 р. було організовано табірний кооператив «Запорожець», прибутки якого йшли виключно на благодійні цілі [9, арк. 28].

У таборі Вадовиці видавалося кілька журналів: гумористично-сатиричний тижневик «Грімаса» і «Комарь», сатиричний журнал «Жало», ілюстрований літературний часопис «Запорожець», політичний журнал «Аванс», тижневик «Запорізька думка».

У 1921 р. у таборі Петроків функціонував окремий культурно-просвітній гурток інтернованих, який мав чотири секції: навчальну, викладацьку, театральну та читальну. Заходами гуртка в таборі були утворені школи для неписьменних та малописьменних. Табірна студентська громада влаштувала для старшин курси німецької і французької мов, історії українського письменства. Хор інтернованих у Петрокові у складі 30 чол. виступав не тільки перед українським вояками, але й у сусідніх польських містах. У таборі друкувалися літературні журнали «Тернистий Шлях» і «На хвилях життя», а також гумористичний часопис «Листок Об'яв».

Значного обсягу набула культурно-освітня робота у таборі Ланцут. Тут у червні 1921 р. було засновано Український Народний університет, гімназію та цілу низку різних просвітницьких закладів, розвинуто видавництво журналів й газет, зокрема в таборі періодично друкувалися журнали «Промінь» і «Будяк».

Народний університет у Ланцуті був призначений для всього українського вояцтва у Польщі, проте через запроваджений поляками загальний режим інтернування українських військ відвідувати його мали можливість лише військовики з Ланцута. Спочатку до складу студентів Університету було зараховано 523 чол. (266 – на економічний, 139 – на історико-філологічний і 118 – на математично-природничий факультет) з різним ступенем освіти. Згодом було також відкрито Військовий факультет [9, арк. 37-39].

У перші місяці функціонування Університету в Ланцуті викладались такі дисципліни: історія України (проф. В. Біднов), економічна географія (проф. І. Фещенко-Чопівський), вища математика (д-р М. Чайківський), фінансове право (Х. Лебідь-Юрчик), аналітична механіка, кристалографія, хімія, зоологія та ін. Проте з передислокацією ланцутської групи інтернованих до Стржалкова, через значну віддаленість від м. Тарнова, приїзд до табору для більшості викладачів став неможливим. Тому в Стржалкові навчання в Університеті провадилося нерегулярно, хоча студентів на чотирьох факультетах нараховувалося 758 чол. (старшин – 561, козаків – 194).

У таборі було добре налагоджено культурне життя. Ще у лютому 1921 р. у Ланцуті було створено Раду культурно-освітньої комісії, до якої увійшли представники від усіх частин і установ, що перебували на той час у таборі. Рада була покликана скоординувати дії культурно-освітніх відділів дивізій, для чого було засновано шість загальнотабірних секцій: педагогічна, редакційна, музично-хорова, економічна, художня і театральна.

Педагогічна секція влаштовувала читання курсів по рахівництву і бухгалтерії для козаків і старшин, бажуючі студіювали курси іноземних мов. Редакційна секція продовжувала видання літературно-військового журналу «Наша Зоря», кошти для цього були надані Міністерством преси і пропаганди Уряду УНР і командуванням групи інтернованих українських військ у Ланцуті. Музично-хорова секція підтримувала діяльність хору, до якого входило 60 чол., і влаштувала кілька концертів. Заходами економічної секції 1 січня 1921 р. була відкрита крамниця, прибуток від якої йшов на фінансування всіх секцій. Крім того, діяльність економічної секції дала змогу придбати столи, стільці, лавки і дошки та обладнати кілька приміщень для бібліотеки, відправлення служби Божої, лекційних викладів, відкрити шведсько-кравецьку майстерню, яка обслуговувала весь табір. Художня секція виготовила портрети українських гетьманів і Т. Шевченка, театральна (у складі якої було чотири драматичних секцій) – підготувала кілька вистав та обладнала театральний зал на 119 місць. На сцені цього залу часто давав вистави табірний театр ім. Т. Шевченка і виступав хор. У таборі діяли художня і скульптурна студії, фотографічне ательє. Початково у бібліотеці нараховувалось 324 примірники книжок, сюди регулярно надходили українські часописи і пресові звіти від Української Військо-Ліквідаційної Комісії з Варшави.

У зв'язку з рішенням польської влади розв'язати табір інтернованих у Ланцуті, влітку 1921 р. почалося поступове переміщення військових частин і установ ланцутської групи військ на нове місце – до табору Стржалково. Спочатку загальні умови перебування вояків у Стржалково були значно кращі, ніж у Ланцуті: польська адміністрація ставилася до інтернованих доброзичливо, без зволікань йдучи назустріч всім проханням українського військового командування. Користуючись прихильним ставленням польської адміністрації, командуючий Стржалковською групою військ генерал-хорунжий Н. Никонів і штаби з'єднань поновили проведення військових вправ, заснували вишколи та курси фахового навчання, організували виклади лекцій з українознавства. Було створено табірну школу грамоти двох ступенів для неписьменних та малописьменних козаків. На липень 1921 р. у таборі нараховувалося 98 чол. неписьменних козаків [4, с. 118].

Для тих, хто мав повну початкову або незакінчену середню освіту, у таборі Стржалково поновила свою роботу колишня Ланцутська Гімназія ім. І. Стешенка, де у липні 1921 р. навчалось: у IV класі – 29 чол., у V – 14 чол. і у IX – 12 чол. [9, арк. 37]. Бажуючі могли відвідувати курси мовознавства та школу бухгалтерів. Існувала у таборі і школа для дітей, яка діяла з допомоги Британського благодійного комітету. Загальновідомим було видання Ради культурно-освітньої комісії табору – журнал «Наша Зоря», який друкувався в табірній типографії.

У Стржалкові продовжував діяти заснований ще у Ланцуті Народний університет, влаштовувалися окремі виклади та бесіди з козаками. Інтерновані мали свою бібліотеку, капелу, театр, художню студію та читальню. Хор з табору Стржалкова у складі 53 чол. під керівництвом диригента сотника Д. Котка навіть провів у 1921 р. концертне турне по шістьох містах Польщі, де мав великий успіх.

У зв'язку з тим, що до Стржалкова були переведені групи українських військ з Вадовиць, Ланцуту, Пикулич та Петрокова, друк майже всіх видань з цих таборів заходами дивізій було відновлено. З різною періодичністю у таборі з'являлися: «Наша Зоря», «Будяк», «Запорожська думка», «Блоха», «Промінь», «На хвилях життя», «Студентський Вісник», «Військовий Науковий Вісник», «Таборовий метелик» та ін. [1, с. 35].

Жваво розгорталася культурно-освітня робота в Олександрові-Куявському, де перебували 4-та і 6-та дивізії Армії УНР. У центрі уваги культурно-освітнього відділу 6-ї дивізії (що провадив роботу не тільки у дивізії, але й в усьому таборі) була всебічна загальна освіта інтернованого українського вояцтва. Особливий акцент було зроблено на повну ліквідацію неписьменності серед козаків (у таборі на початку 1921 р. нараховувалося 947 неписьменних й малописьменних козаків) [1, с. 35-37].

Для виконання цього завдання було засновано чотири школи (де навчалось до 150 козаків), які діяли з кінця лютого до 1 травня 1921 р. Потім навчання було продовжене у загальнодивізійній школі, що була створена по типу Єдиної школи. Тут навчались 73 чол., які були зведені в окрему команду [9, арк. 37-39]. У 4-й дивізії також було засновано вищу (63 учні) і нижчу (110 учнів) початкові школи, з яких останню скінчили всі учні, навчившись читати й писати. Козаки, які не потрапили до складу цих шкіл, проходили початкову освіту в своїх відділах. Діяльність шкіл дозволила за два місяці повністю ліквідувати неписьменність серед козаків.

У кінці серпня 1921 р. виник малярський гурток, заходами якого було влаштовано майстерню, що виконувала замовлення культурно-освітнього відділу 6-ї дивізії. Було засновано і книгозбірню (спільно з Київською дивізією), загальний фонд якої нараховував 1510 різних книжок. Окремо існувала бібліотека Громади старшин 6-ї дивізії, яка нараховувала близько 1000 томів.

Але особливого розмаху в 6-й дивізії досягла видавнича справа – дивізія мала власну друкарню. Найавторитетнішим серед цілої низки періодичних видань 6-ї Січової дивізії був часопис «Нове життя», перше число якого вийшло 15 січня 1921 р. Керувала виданням часопису редколегія на чолі з відповідальним редактором (за весь час існування «Нового життя» їх було троє: сотники Г. Гладкий, О. Костюченко і М. Битинський). Часопис видавався на гроші дивізії, разом з тим значну частку редакційних коштів становили приватні внески козаків і старшин. Спочатку часопис мав неперіодичний характер (до № 39), виготовлявся шляхом роздрукування на машинці або шапірографі дуже обмеженим тиражем (30 примірників) і розповсюджувався тільки у таборі. Застосування для випуску часопису дивізійної друкарні піднесло його на якісно новий рівень. Згуртувавши у редакції кращі журналістські сили, часопис у кінці 1921 р. друкувався вже тиражем у 200 примірників і розповсюджувався в 17 містах Польщі та за кордоном: Чехословаччині, Швейцарії, Бельгії, Єгипті, Італії, Німеччині, Австрії, Румунії, Франції, Марокко, Сербії, Туреччині й Англії. Разом з тим редакція «Нового життя» підтримувала тісні зв'язки з українськими громадами у цих країнах.

Заходами культурно-освітнього відділу Січової дивізії і Старшинської громади у типографії були надруковані підручники: «Наша Батьківщина – Україна» (на 116 сторінках) та «Порівнююча граматики української мови». Старшинами дивізії здійснювався переклад з іноземних мов фахової літератури, збиралися матеріали щодо історії Української Армії і, зокрема, 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Велику роботу проводило Братство по упорядкуванню могил українських вояків, померлих під час інтернування в Олександрові. На військовому цвинтарі, де було поховано 30 старшин і козаків Армії УНР, у вересні 1921 р. відбулося спорудження пам'ятника полеглим у вигляді великого кургану, на якому було встановлено чорний запорізький хрест з викарбованим тризубом та надписами: «Борцям за Волю України» – з одного боку; і з другого – «Pro Ukrainae libertate mortuis» і «Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy 4 i 6 dywizji ukraińskich – 1921». У центрі могили було також встановлено гранітну плиту, на якій викарбовано напис: «Хай ворог знає, що козацька сила – не вмерла під ярмом Тирана, що кожна степова могила – це вічна непомщена рана» [6, арк. 15].

У грудні 1921 заходами польської влади кількість таборів інтернованих українських військ була зменшена до трьох: Каліш, Щепіорно і Стржалково.

Влітку 1922 р. культурно-освітня управа Генерального штабу була реорганізована в Управління культурно-освітніх справ, начальником якого з 28 вересня було призначено колишнього Голову Ради народних міністрів УНР професора В. Прокоповича. З приходом В. Прокоповича культурно-освітня робота в Українській Армії отримала новий імпульс через його дуже відповідальне ставлення до своїх обов'язків. Із власної ініціативи В. Прокопович перебрався з Тарнова на постійне проживання в табір інтернованих Каліш і до кінця 1923 р. повсякчасно сприяв налагодженню культурно-освітньої роботи серед українського вояцтва.

У 1923 р., коли всі частини Армії УНР були скупчені у двох таборах, у Каліші і Щепіорно, робота табірних шкіл, курсів та гуртків стала більш систематичною і всеохоплюючою. Ще у грудні 1922 р. у Каліші була створена «Єдина Національно-Державна Школа» (пізніше – Гімназія ім. Т. Шевченка), де навчалося 43 учні. Директором гімназії було призначено начальника культурно-освітнього відділу 2-ї дивізії сотника О. Дунічевського. У таборі існували Педагогічні курси (завідуючий сотник І. Зубенко), Курси іноземних мов (начальник генштабу генерал-хорунжий О. Порохівщиків). Для підлітків були створені початкова і сокільська школи, для дітей, що постійно перебували у таборі – дитячий садок. Для задоволення релігійних потреб інтернованих виникли табірні Братство ім. Св. Кирила і Мефодія на чолі з генштабу генерал-хорунжим В. Петрівим та церковний хор, який об'єднав 27 чол. [10, с. 24]. Завдяки наявності у розпорядженні 3-ї дивізії власної друкарні, у таборі було здійснено випуск книжки «Лицарі і мученики», друкувався військовий журнал «Залізний Стрілець», що виходив з 1923 р. під редакцією генштабу генерал-хорунжого П. Шандрука.

Майже в самому початку існування Калішського табору в ньому було засноване Драматичне товариство ім. М. Садовського, яке вже 6 серпня 1922 р. святкувало ювілей з нагоди здійснення постановки 100 вистав. Драматичні вистави влаштовувала в Каліші й «Просвіта» та інші табірні організації. Ще у лютому 1921 р. у Каліші також була заснована Школа національного українського танцю (танку), яку очолив В. Авраменко. Впродовж 1921 р. Школа підготувала цілу низку виступів своїх учнів (як у таборах інтернованих, так і в різних містах Польщі), які пройшли з великим успіхом. Після від'їзду В. Авраменка з табору, у Каліші було створено «Товариство відродження українського танку», яке у 1921 р. нараховувало 123 члени [1, с. 36].

У таборі Щепіорно зусиллями культурно-освітніх відділів Київської і Січової дивізій була заснована Реальна школа (гімназія) для дорослих з бібліотекою, де навчалося 38 учнів. Її директором було призначено сотника І. Гончаренка (пізніше – сотника Дубраву). При гімназії була влаштована школа грамоти. У таборі також діяли товариство «Любителів французької мови», «Козача просвіта», школа бойскаутів і початкова школа [11, с. 43-74].

Отже, культурно-освітня діяльність була в центрі уваги керівництва табірних осередків, оскільки це давало можливість виховати громадянина-патріота, а разом з тим забезпечити менш травматичний перехід інтернованих до цивільного життя. Без сумніву, важко переоцінити значення цієї діяльності, адже вона дозволяла запобігти зневіри, деморалізації та відчаю. Участь інтернованих у роботі культурно-освітніх інституцій ставала джерелом морального розвитку, психологічної стабілізації, відкривала нову життєву перспективу.

Тяжкі умови неволі не змогли зламати духу вояків та жаги до життя. Інтерновані намагалися не лише оживити своє перебування у таборах, а й покращити свій рівень знань. Діяльність культурно-освітніх закладів та гуртків у таборах зробила значний внесок для підвищення рівня освіти військовиків Армії УНР, дозволила запобігти деморалізації полонених та сприяла національно-патріотичному вихованню. Освітня робота, започаткована у таборах, заклала міцне підґрунтя для продовження навчання українського вояцтва вже за цивільними фахами за кордоном.

1. *Наріжний С. П.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / Наріжний С. П. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
2. *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Трощинський В. П. – К. : Альтернативи, 1994. – 259 с.
3. *Срібняк І. В.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / Срібняк І. В. – Київ-Філядельфія : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
4. *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / Павленко М. І. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
5. *Kolanczuk A.* Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939 / A. Kolanczuk. – Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. – 96 s.
6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 482.
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 219.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 308.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 196.
10. *Прижмуренко І.* Видання по таборах інтернованих українських вояків Армії У.Н.Р. / І. Прижмуренко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 1. – 26 с.
11. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 246.

Оксана Докаш

*Чернівецький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету*

РАДЯНСЬКА СТРАТЕГІЯ ТА ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Dokash Oksana. Soviet strategy and practice of the political mobilization of the population of Western Ukraine in terms of military-political confrontation at the final stage of World War II.

The political regime, which was rebuilt in the Western Ukraine at the final stage of world war II and can be defined as a kind of Soviet subtype of totalitarianism – Stalinism, has been characterized. It has been revealed the essential characteristics of the political activity of the population of the Western regions of the USSR in conditions of liberation from Nazi occupation, and stands of Stalin totalitarian regime, which was aimed at prevention of any manifestations of negative political mobilization.

In the article it has been analyzed the political, legal, institutional and procedural mechanisms of the formation of structures of the Stalinist totalitarian regime in Western Ukraine, in the period after the liberation of the region from the fascist occupation, that were in the restoration and consolidation of the dominant role of the party committees and the formation of a controlled their range workers Soviet, Komsomol, economic organizations, organs of the NKVD and KGB, as an organized force to control political mobility of the local population.

The violent nature of the political mobilization of the population in the Western regions of the Ukrainian SSR in support of the new political regime in countering departments of the UPA and OUN underground has been shown. It has been revealed the communicative manipulating-raising mechanisms of the formation among the population of the Western region of positive political mobilization against the new government. The negative consequences of the spread and dominance among the population liberated from the Nazi occupation of Western Ukraine controversial type of political mobilization of the contemporary socio-political conditions and present are under the analysis.

Key words: The Second World War, Western Ukraine, Stalin's totalitarian regime, military-political confrontation, political mobilization, the party nomenclature, manipulating-raising tools of influence.

Пропонована тема видається актуальною в теоретико-методологічному та практичному аспектах, оскільки, на наше переконання, політологічна характеристика відновленого після звільнення від нацистської окупації краю радянського політичного режиму, очевидно, не повинна обмежуватись лише загальною характеристикою сталінізму як лівоекстремістського типу тоталітаризму, а також включати аналіз феномену політичної мобільності та його основних проявів. Дослідження політичної мобільності населення Західної України в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму на завершальному етапі Другої світової війни повинно заповнити не тільки прогалини в політичній історії краю, але й сприяти подоланню рецидивів минулого в процесі становлення демократичних процесів в Українській незалежній державі на сучасному етапі.

Характеризуючи стан наукової розробки окресленої проблематики, варто відзначити, що вона неодноразово привертала увагу багатьох сучасних українських істориків [1] та нечисельних політологів [2]. В той же час комплексного політологічного опрацювання потребують питання стратегії та практики політичної мобілізації населення Західної України в умовах військово-політичного протистояння на завершальному етапі Другої світової війни, яка розпочата автором в попередній роботі [3]. Тому метою статті є аналіз радянської стратегії та практики політичної мобілізації населення Західної України в умовах військово-політичного протистояння на завершальному етапі Другої світової війни.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити найголовніші дослідницькі завдання:

- охарактеризувати політичний режим, який відновлювався в Західній Україні на завершальному етапі Другої світової війни;

- розкрити сутнісні характеристики політичної діяльності населення в західних областях УРСР в нових військово-політичних умовах;
- проаналізувати політико-правові та інституційно-процедурні механізми формування структур сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні в період та після звільнення краю від нацистської окупації;
- показати характер політичної мобілізації населення західних областей УРСР на підтримку нового політичного режиму в умовах боротьби з українським збройним націоналістичним підпіллям;
- виявити маніпулятивно-пропагандистські механізми формування позитивної політичної мобілізації;
- вказати на наслідки насадження та домінування серед населення звільненої від нацистської окупації Західної України політичної мобілізації конфліктного типу.

Політичний режим як функціональний аспект політичної системи виступає основним критерієм для виділення типів (моделей) політичної мобілізації. Політичний режим, який насильно насаджувався в Західній Україні від 17 вересня 1939 р. та почав відновлюватись із вступом Червоної армії в Західну Україну в січні 1944 р., був радянським різновидом тоталітаризму із власною назвою – «сталінізм». І. Терлецька слушно зауважує, що поняття «сталінізм» є досить неоднозначним. По-перше, під сталінізмом на сьогодні розуміють, перш за все, певний тип суспільної системи (тоталітарної). По-друге, частина вчених під сталінізмом розуміє офіційну ідеологію, створену й насажену Й. Сталініним на основі власної інтерпретації марксизму та ленінізму. По-третє, сталінізм розуміють широко: і як тип політичного режиму, і як різновид політичної системи, і як різновид ідеології, яка панувала під час культу особи Сталіна, навіть як певний тип цивілізації, який включає всі сфери життєдіяльності (політичну, економічну, духовно-культурну, соціальну, приватну та ін.), і як певний тип свідомості, психології, ментальності суспільства (з домінуючою ознакою – страхом) [4, с. 29-30].

Політичну діяльність можна розглядати як специфічну форму активного ставлення людей до свого суспільного середовища, яка має на меті цілеспрямоване його регулювання та перетворення за допомогою фактору влади. При здійсненні влади важливим елементом виступають владні ресурси як сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкти влади у відповідності з цілями суб'єкта (економічні – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання землі, гроші, корисні копалини і т. д.; соціальні – здатність щодо підвищення соціального статусу або рангу, місця в соціальній структурі; силові – зброя і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди; демографічні – люди як універсальний ресурс, що створює інші ресурси; політико-правові – конституція, закони, програмні документи політичних партій; інформаційні – знання та інформація, засоби їх отримання та розповсюдження).

Досягнення ефективності політичної діяльності багато в чому залежить від адекватного умовам даної країни вибору цілей і формування завдань розвитку суспільства, вироблення політичної стратегії. В основі політичної стратегії лежить більш-менш визначений ідеальний образ майбутнього суспільного ладу, політичної системи, окремих політичних інститутів, що ґрунтується на загальноновизначених політичних цінностях та ідеях. Політична стратегія втілюється в політичному курсі, визначається політичною програмою і розрахована на тривалий період. Чільне місце в політичній стратегії та практиці політичного, особливо недемократичного, режиму займає курс на інтенсивне формування та підтримання високого потенціалу політичної мобілізації власних громадян.

Повертаючись до історичного контексту нашої розвідки, варто пригадати, що початок відновленню радянського режиму в західних областях України поклато їх звільнення від німецької та румунської окупації в ході важких та кровопролитних боїв. 27 січня 1944 р. розпочалася Рівненсько-Луцька операція військ 1-го Українського фронту з метою розгрому в районі цих міст сильного гітлерівського угруповання. 2 лютого радянські війська зайняли Рівне та Луцьк. Успішне проведення цієї операції мало велике значення для подальших

наступальних дій Червоної армії в західноукраїнському регіоні. 30 березня 1944 р. радянські війська зайняли Чернівці, а 15 квітня частини 1-го Українського фронту звільнили Тернопіль. 18 липня 1944 р. вони розпочали Львівсько-Сандомирську операцію, в результаті якої 27 липня разом з відділами польської Армії Крайової оволоділи Львовом. Цього ж дня було звільнено інший обласний центр – Станіслав. У значно складнішій обстановці розвивався наступ військ 4-го Українського фронту на Карпатському напрямі. В жовтні 1944 р. радянські війська завершили звільнення території утворених перед війною областей Радянської України та вступили в Закарпаття.

Звільнивши терени Західної України від німецьких військ та без особливих проблем викривши і роззброївши польське збройне підпілля, радянський режим зосередив усі сили для боротьби з Українською повстанською армією (УПА), зокрема через створення т. зв. винищувальних батальйонів та груп. На початок 1945 р. до радянських парамілітарних формувань було залучено до 50 тис. місцевих мешканців [5, арк. 22]. На той час близько 80 % учасників 292 винищувальних батальйонів становили поляки [6, с. 139].

Як вірно зауважила Г. Стародубець, трагізм тогочасної ситуації полягав у тому, що мешканці краю, максимально втягнуті в збройно-політичний конфлікт держави зі своїм громадянством, мали дуже обмежений вибір – або одна, або інша ворогуюча сторона. Така безвихідь до краю оголювала нерв соціальної напруги, поляризувала суспільство, розділяючи його на ворогів та союзників і, що найстрашніше, сприяла девальвації традиційних підвалин суспільної моралі. Як засвідчують радянські документи, далеко непоодинокими були випадки переходу бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння у повстанське підпілля [7, с. 174].

Цілком погоджуємось з В. Ткачуком, що процес становлення та утвердження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях суперечив місцевим традиціям громадського життя [8, с. 15]. Від себе звернемо увагу на знищення значущого економічного, соціального й політичного плюралізму, коли Комуністична партія де-юре та де-факто утверджувала свою монополію на владу.

Головними ознаками моделі держави, яка була насаджена в 1939 р. та готувалась до відновлення ще до вступу Червоної армії в Західну Україну, були: ліквідація демократії та концентрація всієї повноти влади у вузькому колі партійних олігархів у столиці СРСР і жорстко підпорядкованих їм партійних комітетах на місцях (ця влада не була визначена й обмежена законом та спиралась на насилля і репресії); тотальний контроль держави над суспільством; заборона політичної опозиції та її фізична ліквідація; цензура, відсутність свободи слова і зібрань; тенденція до агресивної зовнішньої політики; мілітаризація виробничої та соціальної сфер життя і діяльності населення; контроль держави за сферою культури та мистецтва, перешкоджання релігійному життю [9, с. 63-64].

Партійні структури в західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, брали на себе не лише партійні, але й державні функції. Саме обкоми, міськкоми та райкоми партії стали політичними центрами, в яких зосереджувалися основні важелі влади [10, с. 7]. Темпи формування партійних комітетів були вражаючими. Вже на 1 серпня 1944 р. у звільнених районах Волинської, Дрогобицької, Тернопільської, Львівської, Рівненської, Станіславської та Чернівецької областей із 220 райкомів та 19 міськкомів партії, що діяли до війни відновили свою роботу 180 райкомів і 15 міськкомів [11, с. 13].

Потужними органами влади на місцях стали обкоми партії, які втілювали в життя рішення та постанови центру і мали величезний апарат. Ядром обласного керівництва були оперативні групи партійно-радянського, комсомольського і господарського активу, сформовані в Харкові Центральним Комітетом КП(б)У ще до зайняття краю, які, просуваючись за фронтом, на зайнятій території негайно приступали до розбудови партійних, радянських і комсомольських структур на місцях [12, с. 402]. Так, на початку березня 1944 р. в селище Ланівці Тернопільської області разом з частинами радянських військ прибула оперативна група Тернопільського обкому партії на чолі з першим секретарем І. Компанцем [13, с. 66-67]. Оперативна група Львівського обкому КП(б)У теж розпочала свою роботу на Тернопільщині у м. Кременці. До її складу входило 56 осіб. У ході звільнення Львівщини від німецьких військ

оперативна група на чолі з першим секретарем обкому партії І. Грушецьким створювала міські та районні партійні комітети [14, арк. 9].

Радянські, комсомольські, профспілкові органи, перебуваючи під контролем партійного апарату, як зазначає Б. Ярош, стали продовженням партії зі специфічними функціями, сприяючи організації суспільства в інтересах партії, допомагаючи його перетворенню в єдиний добре контрольований організм [15, с. 30]. Додамо від себе, що на ці організації покладалось завдання забезпечити екстенсивну політичну мобілізацію населення регіону, який розглядався як загроза існуванню та розширенню впливу сталінізму.

Важлива роль у здійсненні «радянізації» західноукраїнського регіону надавалася комсомольським організаціям. Комсомол вважався резервом і помічником партії в справі залучення до соціалістичного будівництва молоді. Тому створенню комсомольських організацій приділялася велика увага. Крім того, радянський режим усвідомлював, що переважну більшість членів УПА та підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) складала західноукраїнська молодь, а відтак від місцевих структур постійно вимагалось розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді, створювати комсомольські організації в селах, на кожному підприємстві, в освітньому закладі. В 1944 р. в основному було сформовано організаційну структуру комсомольських організацій, яка складалася з 8 обкомів, 22 міськкомів та 234 райкомів [16, с. 39]. Тим не менше, постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» від 26 лютого 1945 р. визнавала: «ЦК ЛКСМУ незадовільно керує створенням комсомольських організацій, залученням місцевої молоді в комсомол і не забезпечує належною допомогою новостворені комсомольські організації західних областей УРСР. В результаті, за весь час після визволення західних областей України від німців, у Тернопільській області створено лише 70 сільських комсомольських організацій, в Рівненській області – 53. Таке становище й в інших областях». М. Нагірняк та Р. Лаврецький слушно наголошують, що основу комсомольських осередків складала приїжджа молодь [17], яка, як вважаємо, не могла повноцінно виконувати роль інструменту насадження тоталітарної моделі політичної мобілізації.

На 1 січня 1945 р. в західні області України було скеровано понад 31 тис. відповідальних працівників зі східних регіонів СРСР та УРСР, у тому числі майже 12,4 тис. працівників освіти, 3,3 тис. – комсомольських функціонерів, 2,3 тис. – охорони здоров'я, близько 1,6 тис. – сільського господарства, майже 1,8 тис. – міністерства заготівель, 1,4 тис. – міністерства фінансів [18, арк. 1-2]. Як писав керівник Радянської України М. Хрущов у листі на ім'я Й. Сталіна, «тільки в січні 1945 р. в західні області УРСР було скеровано 3326 керівних працівників різних структур, а всього від часу звільнення – понад 42 тис. осіб» [5, арк. 5].

На західноукраїнських землях було сформовано нову офіційну номенклатурну еліту, яка відрізнялася від попередньої своїм соціальним складом та ідеологією, та, маючи командні повноваження, отримала монополію на політику, ідеологію, економіку в регіоні [15, с. 21].

Відсутність достатньої кількості фахівців зі східних областей та необхідність привернення на бік влади місцевого населення вимагали ширшого залучення місцевих спеціалістів для роботи в адміністративному апараті. При цьому до уваги бралися не стільки компетентність, професійний рівень місцевих «висуванців», як їхнє соціальне походження та політична лояльність до радянської влади.

Станом на 20 червня 1944 р. у Волинській області за передбачених номенклатурними розписами 557 керівних працівників обл-, міськ- та райкомів партії працювало 122 особи, в тому числі 100 або 82% українців [19, арк. 3-4]. За потреби 1209 номенклатурних працівників радянських органів було підібрано та працювало 342 посадовці, в тому числі 243 або 71,1 % українців [19, арк. 15-16].

На 1 липня 1944р. українці домінували серед голів сільських та селищних рад Тернопільської області (89,7%), радянських та господарських (87,7%), партійних і комсомольських кадрів номенклатури обкому партії (80,9%) та тільки 20% керівників органів НКВС та НКДБ [20, арк. 5, 30, 31].

На середину серпня 1944 р., коли було повністю звільнено 29 із 36 районів та 2 міста Станіславської області, для комплектування апарату партійних, радянських, господарських та комсомольських працівників на постійну роботу було призначено 793 особи, з яких левову частку (66,3%) склали особи, скеровані зі східних областей країни. Найчисельнішими серед них були партійні працівники (24%) та керівники місцевих органів НКВС та НКДБ (15,4 %). З огляду на національність серед нового апарату області українці становили 65,6%, росіяни – 32%. Характеризуючи освітній рівень нової партійної номенклатури варто вказати, що менше 14% з них мали вищу освіту [21, арк. 9].

На час звільнення Дрогобицької області від нацистів (1 жовтня 1944 р.) апарат обкому партії був укомплектований на 67%, керівних радянських працівників було 61,5% [22, арк. 57]. З 449 керівних партійних та комсомольських працівників відповідних обласного, районних та міських комітетів Дрогобицької області тільки 28% працювали там до початку німецько-радянської війни [23, арк. 90]. З 70 керівних кадрів обкому партії 57 осіб було висунуто на керівну роботу вперше [22, арк. 56].

Усвідомлюючи, що без залучення до органів НКВС та міліції вихідців із місцевого населення не вдасться здійснити складні правоохоронні завдання, ЦК КП(б)У вперше ухвалив 10 липня 1945 р. спеціальну постанову «Про підбір і висування кадрів з місцевого населення для західних областей», в якій вимагалось від органів влади та силових структур посилити роботу, спрямовану на залучення в органи міліції «кращих представників із місцевого населення», як правило, на низові посади [24, с. 18].

Наслідки такої практики ілюструють деякі статистичні дані. Так, на 1 січня 1945 р. серед особового складу УНКВС Тернопільщини українці становили 41,1% [25, арк. 20]. За період від грудня 1944 р. до 25 квітня 1945 р. у семи західних областях в органи міліції було прийнято тільки 1735 осіб, з яких переважна більшість (понад 85%) стали рядовими міліціонерами [26, арк. 5]. Однак, не заважаючи на постанови та наради, комплектування начальницько-оперативного та частково рядового складу в західних областях і надалі продовжувалося за рахунок працівників, спрямованих із інших регіонів УРСР та СРСР. Зокрема, впродовж 1945 р. відділом кадрів НКВС УРСР було направлено в західні області 1950 працівників [24, с. 18].

Стратегія залякування місцевого населення реалізовувалась зокрема через публічні страти звинувачених у діяльності ОУН-УПА. Так, від грудня 1944 р., коли в регіоні розпочала свою роботу виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду УРСР до 20 січня 1945 р. було розглянуто 22 справи т. зв. «українсько-німецьких націоналістів», з яких 25 осіб були засуджені до смертної кари через повішання. Для присутності на публічних стратах в примусовому порядку в Станіславі було зібрано 5 тис. місцевих мешканців, Дрогобичі – близько 15 тис. осіб [5, арк. 22].

Масоване використання репресивно-каральних структур у процесі відновлення органів влади та управління західних областей України супроводжувалось потужною пропагандистською кампанією, яка мала змінити ідейно-політичні установки місцевого населення, забезпечити встановлення тотального ідеологічного контролю над духовним життям мешканців краю.

Широкомасштабна ідеологічна робота, що враховувала особливості військово-політичної ситуації, розпочалася ще з початку 1944 р. Уже в Зверненні «До населення тимчасово окупованих районів України» від 12 січня 1944 р., підписаному першим секретарем Центрального комітету КП(б)У М. Хрущовим, йшлося: «Ваш ворог – не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всякі ці бандери, мельники, бульбівці, що, продавшись Гітлерові, допомагають йому поневолювати наш народ, нашу Україну» [17]. Отже, цитовані зведення ілюструють вектор формування конфліктної моделі політичної мобілізації.

Як слушно зауважив Б. Ярош, радянська влада не могла змиритися з широкою підтримкою Української повстанської армії (УПА) західноукраїнським населенням [15, с. 31]. Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР «До учасників так званих «УПА»

та «УНРА»» від 14 лютого 1944 р. за підписами М. Гречухи та М. Хрущова було видано тиражем 300 тис. примірників [27, с. 80-85].

У травні 1944 р. із наближенням Червоної армії до Львівщини було масово поширене звернення Львівського обкому КП(б)У із гарантією «прощення всім учасникам «УПА» і «УНРА», які чесно і цілковито порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями – оунівцями» [28, арк. 1].

Упродовж серпня-жовтня 1944 р. силами обласного партійного активу, пропагандистів ЦК ВКП(б) і лекторів Дрогобицького обкому партії було прочитано 436 лекцій та 3036 доповідей для 313,6 тис. осіб [29, арк. 2]. На 1 листопада 1944 р. тільки в одній Дрогобицькій області працювало 579 агітколективів, які налічували 4950 агітаторів [29, арк. 3].

В умовах, коли все більших масштабів набував антирадянський збройний рух, особливим механізмом мобілізації місцевого населення на підтримку сталінського тоталітарного режиму стали кампанії з написання листів, звернень, телеграм вищому керівництву СРСР та УРСР. Так, у вересні 1944 р. в Дрогобицькій області відбувався «один із найважливіших політичних заходів – підписання листа товаришеві Сталіну від українського народу», коли було зібрано підписи майже 210,2 тис. або 70% дорослого населення визволених районів області [23, арк. 75]. У такий спосіб реалізувалась модель позитивної політичної мобілізації через більш-менш регулярні акції на підтримку влади, організовані самою ж владою.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову, яка визначала пріоритети агітаційно-пропагандистської роботи в західних областях УРСР [30, с. 1]. Слідом за рішенням республіканського партторгану збори партійного активу Дрогобицької області 11 жовтня 1944 р. визнали, що «недостатньо розгорнули роботу з викриття фашистської ідеології та ворожої народові діяльності агентів німецьких загарбників українсько-німецьких націоналістів... як найлютіших ворогів українського народу» [31, арк. 91].

Звернувшись наприкінці 1944 р. до мешканців Західної України, керівництво Радянської України не приховувало загрози, що йшла від оунівського підпілля, реалізації сталінської національної політики [32, с. 3]. Керівники Радянської України в своєму зверненні від 27 листопада 1944 р. визнавали, що абсолютна більшість учасників націоналістичних формувань різної політичної орієнтації «хотіла боротися з німецькими загарбниками за свою землю і свободу і тому пішла в ці організації, думаючи, що вони борються з німцями...» [33, с. 23-24], але виявилися обдуреними своїми керівниками.

Звичними кліше радянської пропаганди стали: «Не вдалося українсько-німецьким фашистам занапастити наш народ», «Смерть німецьким загарбникам та їх агентам – українсько-німецьким націоналістам!» [34, с. 3], «Знищимо бандитів бандерівців!» [35, с. 3], «Смерть зрадникам батьківщини», «Знищимо останніх німецьких прихвостнів» [36, с. 3] «Вічна ганьба німецьким запродавцям!» [37, с. 3].

В межах інтенсивної реалізації курсу на засудження місцевим цивільним населенням учасників збройного опору новій владі та максимальної демонстрації її підтримки на місцях здійснювалася потужна пропагандистсько-маніпулятивна робота. Так, тільки впродовж жовтня-грудня 1944 р. силами рай- та міськкомів партії Тернопільської області було прочитано майже 5,9 тис. доповідей на такі теми як «Українсько-німецькі націоналісти прямі пособники Гітлера», «Про злодіянства німецько-фашистських загарбників та їх пособників» [38, арк. 1].

Лише в листопаді-грудні 1944 р. на Тернопільщині було проведено 5223 мітингів та зборів селян, в яких узяли участь майже 361,3 тис. місцевих селян [38, арк. 3]. На 1 січня 1945 р. місцевими партійними структурами Тернопільщини було утворено 381 агітаційний колектив чисельністю трохи більше 4 тис. осіб, з яких українці становили 80,3% [38, арк. 2].

На грудень 1944 р., після прийняття 27 вересня ЦК ВКП(б) постанови про серйозні недоліки в агітаційно-пропагандистській роботі в західних областях УРСР, почали виходити 12 районних газет (усього налічувалось 20 із загальним накладом близько 30 тис. примірників) [39, с. 1]. Відновлення виходу газети «Вільна Україна» відбулося в червні 1944 р. в м. Крем'янці на Тернопільщині – там було надруковано 25 номерів невеликого формату, які містили зведення Радянського інформбюро й накази Й. Сталіна. Після звільнення Львова від

німецьких військ редакція «Вільної України» почала працювати у місті уже 27 липня 1944 р., а перший номер у Львові вийшов 29 липня 1944 р. [40, с. 70].

Виступаючи на нараді керівництва західних областей УРСР у Львові 10 січня 1945 р., М. Хрущов наголосив: «Нас просто не будуть поважати, якщо ми не вживатимемо заходів; усіх, хоч найменших, учасників слід заарештовувати, кого треба – судити, можливо, повісити, решту вислати, ось тоді ми будемо знати, що буде порядок і населення знатиме, що за одного візьмемо сотню» [41, с. 263-264].

Після прийняття 10 січня 1945 р. ЦК КП(б)У постанови «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» до участі в інтенсивній агітаційно-пропагандистській роботі безпосередньо в краї було залучено відомих українських радянських письменників та поетів М. Рильського, В. Сосюру, О. Вишню та ін. Про масштаби розгорнутої ідеологічної кампанії свідчить хоча б те, що чергове радянське звернення до населення західних областей УРСР із закликом до «рішучої боротьби з націоналістичним бандитизмом» від 19 травня 1945 р. було віддруковане в газетах у вигляді плакатів та листівок накладом 500 тис. примірників [42, с. 91-92].

15 травня 1945 р., виступаючи у Львові перед співробітниками репресивно-каральних органів, М. Хрущов наголосив: «Якщо в селі був бандитський прояв, необхідно поїхати туди та дослідити цей факт. Треба довідатись про найбільш неблагонадійних елементів, які проживають у цьому селі, викликати, арештувати та вислати їх із сім'ями, а селянам оголосити, що це пособники, які допомагають банді» [43, с. 147]. Як бачимо, домінувала практика формування політичної підтримки сталінського тоталітарного режиму репресивно-каральними інструментами, мобілізація покаранням чи страхом покарання.

Отже, в теоретико-методологічному плані процес політичної мобілізації можна розглядати як акт переконання, коли суб'єкт мобілізації за допомогою агента мобілізації формує повідомлення, яке містить певну інформацію та несе емоційне забарвлення. Повідомлення через канал комунікації, який виступає інструментом мобілізації, розповсюджується серед об'єктів мобілізації, провокуючи певну зміну їхньої політичної активності. В конкретному історико-політологічному контексті політико-правові та інституційно-процедурні механізми формування структур сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні в період та після звільнення краю від нацистської окупації були спрямовані на відновлення та зміцнення домінуючої ролі партійних комітетів та формування підконтрольної їм номенклатури працівників радянських, комсомольських, господарських організацій, органів НКВС та НКДБ як організованої сили з контролю над політичною мобільністю місцевого населення.

Політичній мобілізації населення західних областей УРСР на підтримку нового політичного режиму в умовах боротьби з відділами УПА та підпіллям ОУН був притаманний чітко виражений насильницький характер. Чільне місце в насадженні такого типу політичної мобільності відігравали комунікативні маніпулятивно-пропагандистські механізми. Окремо необхідно вказати на негативні наслідки насадження та домінування серед населення звільненої від нацистської окупації Західної України конфліктного типу політичної мобілізації для тогочасних суспільно-політичних умов та сьогоdnішнього етапу становлення Української держави.

1. *Кондратюк К.* Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945) / К. Кондратюк. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 160 с.; *Леськів М. М.* Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Леськів. – Львів, 2008. – 18 с.; *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.; *Нагірняк М. Я.* Політична та ідеологічна боротьба органів комуністичної партії у процесі утвердження режиму у Західній Україні (1944–1945 рр.) [Електронний ресурс] /

- М. Я. Нагірняк, Р. В. Лаврецький. – Режим доступу : ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf?... [Дата звернення: 10.02.2014 р.]; Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиліття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Ткачук. – Львів, 1998. – 17 с.
2. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни : [монографія] / Гулай В. В. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 460 с.; Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-ті – 50-ті рр. ХХ ст.) : [монографія] / Ярош Б. О. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с.; Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х роках ХХ століття (історико-політологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Б. О. Ярош. – К., 1995. – 43 с.
3. Докаш О. Політика відновлення органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни / О. Докаш // Наука і сучасність: виклики глобалізації. – Ч. II (юридичні, педагогічні, політичні науки) : матеріали Міжнар. конф. (м. Київ, 25 травня 2013 р.). – К. : Центр наук. публікацій, 2013. – С. 131–135.
4. Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму : [монографія] / Терлецька І. В. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2009. – 162 с.
5. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 4: Проекты постановлений и докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя тов. Сталина о положении в западных областях УССР и ходе борьбы с украинско-немецкими националистами. Лютий-липень 1945 р., 96 арк.
6. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000 – 304 с.
7. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г. Стародубець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / [редкол.: І. Д. Пасічник (гол. ред.) та ін.]. – Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.
8. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиліття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Ткачук. – Львів, 1998. – 17 с.
9. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування : [монографія] / Фролов М. О. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.
10. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Леськів. – Львів, 2008. – 18 с.
11. Кірсанова О. Я. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму / Кірсанова О. Я. – К. : Наукова думка, 1981. – 224 с.
12. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – К. : Наукова думка, 1989. – 484 с.
13. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / [авт. кол.: Нечай С. П. (кер.) та ін.]. – Львів : Каменяр, 1980. – 288 с.
14. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 1. – Спр. 109: Отчет о работе отдела, справки работников отдела о проверке работы отделов кадров райкомов партии, об укомплектовании, подготовке и переподготовке работников партийных, советских и хозяйственных органов и др. 15.06.1945–26.12. 1945 г., 103 арк.
15. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х роках ХХ століття (історико-політологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Б. О. Ярош. – К., 1995. – 43 с.
16. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.) : [монографія] / Ярош Б. О. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с.

17. *Нагірняк М. Я.* Політична та ідеологічна боротьба органів комуністичної партії у процесі утвердження режиму у Західній Україні (1944–1945 рр.) [Електронний ресурс] / М. Я. Нагірняк, Р. В. Лаврецький. – Режим доступу : ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf?... [Дата звернення: 10.02.2014 р.].
18. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 69: Справки инструкторов ЦК КП(б)У об укомплектовании кадрами партийных, советских и хозяйственных организаций западных областей Украины. I.VII–10.IX.1946 г., 2 арк.
19. *Державний архів Волинської області.* – Ф. П-1. Волинський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2. – Спр. 9: Отчет и справки о подборе, расстановке, учебе, подготовке кадров партийно-комсомольских и советских органов. Списки коммунистов, прибывших для работы в область. 1944 р., 43 арк.
20. *Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО).* – Ф. П-1 Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 1. – Спр. 153: Справки, сведения обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б)У о количестве работников, прибывших в Тернопольскую область, укомплектовании кадрами партийных, советских, хозяйственных органов и их списки. 1 липня – 20 грудня 1944 р., 39 арк.
21. *Державний архів Івано-Франківської області.* – Ф. 1-П. Станіславський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 1. – Спр. 168: Политинформация, информации, докладная записка в ЦК КП(б)У, Совет Народов Комиссаров УССР о подборе, расстановке кадров, оказании помощи в восстановлении промышленности, сельского хозяйства, организации социалистического соревнования, подготовке школ к новому учебному году, ходе мобилизации военнообязанных, подписке на третий военный заем, отселении населения из фронтовой полосы и другим вопросам. 1944 р., 160 арк.
22. *ДАЛО.* – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 32: Отчеты о работе Дрогобычского обкома КП Украины № 80–81. VIII–XII 1944 р., 171 арк.
23. *ДАЛО.* – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 21: Политинформации секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н. С. о подтягивании партсовактива к фронту, о хозяйственно-политическом состоянии районов области; о борьбе с бандитизмом, отчет о работе обкома КП Украины за август-сентябрь месяцы 1944 года. 22 серпня – 7 вересня 1944 р., 113 арк.
24. *Василів І. В.* Організаційно-правові особливості забезпечення кадрами НКВС та міліції західних областей УРСР / І. В. Василів // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 15–20.
25. *ДАТО.* – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 161: Справки, докладные записки Управлений НКГБ и НКВД в обком партии об укомплектовании кадрами районных отделов Комитета Госбезопасности и внутренних дел. 6 грудня 1944 – 7 січня 1945 рр., 26 арк.
26. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. – Спр. 1673: Докладные записки министра внутренних дел УССР о ходе борьбы с бандами украинско-немецких националистов. 19 травня – 8 грудня 1945 р., 18 арк.
27. *Літопис УПА.* Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – Київ; Торонто, 2001. – 650 с.
28. *ЦДАГО України.* – Ф. 56. Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни. – Оп. 1.– Спр. 1167: К солдатам и офицерам так называемой дивизии СС Галиция. Травень 1944 р., 2 арк.
29. *ДАЛО.* – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 53: Отчеты отправленные в ЦК КП(б)У о политмассовой работе в отделе. 1 серпня – 30 грудня 1944 р., 44 арк.
30. *Ідейна робота – основа діяльності партійних органів // Вільна Україна.* Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 108 (26 листопада). – С. 1.
31. *ДАЛО.* – Ф. П-5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2. – Спр. 15: Стенограмма обласного партийного актива о выполнении постановления ЦК ВКП(б) и мероприятий ЦК КП(б)У «О недостатках в работе среди населения западных областей Украины». 11.X. 1944 р., 108 арк.

32. *Звернення до населення західних областей України // Вільна Україна*. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 111 (1 грудня). – С. 1–4.
33. *Звернення до населення західних областей України*. – К., 1944. – 31 с.
34. *До трудящих Львова // Радянська Україна*. Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – К., 1944. – № 146 (28 липня). – С. 3.
35. *Спасибі радянській владі і товаришеві Сталіну за наше визволення // Вільна Україна*. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 98 (12 листопада). – С. 3.
36. *Ще тісніше згуртуватися навколо радянської влади і більшовицької партії // Вільна Україна*. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 100 (14 листопада). – С. 3.
37. *Обласна нарада інтелігенції Львівської області // Вільна Україна*. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 114 (5 грудня). – С. 3.
38. *ДАТО*. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 389: Справки, информации отдела пропаганды и агитации обкома, райкомов партии в обком КП(б)У о выполнении постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У от 21.12.1944 г. по вопросам состояния пропагандистской и массово-политической работы среди населения западных областей Украины, проведении массово-политической работы в период к выборам в Верховный Совет СССР. 5 січня – 25 грудня 1945 р., 158 арк.
39. *Збори партійного активу Львівської області // Вільна Україна*. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 119 (12 грудня). – С. 1.
40. *Палюх О.* Газета «Вільна Україна» (1939–1941 рр.) як видавничий проект / О. Палюх // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. – Львів : ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства НАН України, 2010. – Вип. 2. – С. 68–84.
41. *Трофимович В.* Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни / В. Трофимович // *Україна-Польща: важкі питання : матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»*, 26–28 квітня 2005 р., Варшава / ред. І. Галагіда. – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової; ТИРСА, 2006. – Т. 10. – С. 245–268.
42. *Малярчук О. М.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села / Малярчук О. М. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.
43. *Лизанчук В. В.* Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка / Лизанчук В. В. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2008. – 258 с.

POLITYKA WŁADZ KOMUNISTYCZNYCH WOBEC SERBSKIEJ CERKWI PRAWOSŁAWNEJ W JUGOSŁAWII W LATACH 1945–1980 – ZARYS PROBLEMATYKI

Korzeniewska-Wiszniewska Mirella. The Policies of the Communist Authorities towards the Serbian Orthodox Church in Yugoslavia from 1945–1980 – an overview.

In communist regimes there was no space for institutions which promoted alternative ideologies competing with communism which influenced the spiritual sphere and people's behaviour. This was mainly true for religious institutions. After World War II, Yugoslav communist authorities had to face issues connected with three major religions: Orthodoxy, Catholicism and Islam. Serbian Orthodox Church was not only a supreme religious institution, but also a medium for identity, culture, history as well as a tradition of cooperation with lay authorities. In such a context, the process of eliminating the importance of religion proved to be a truly complex problem. In the first period after World War II until the beginning of 1950's, the elimination was treated literally, which is characteristic for the beginning of Communist power over Central and South-eastern Europe. The next stage was going to consist in fighting the Orthodox Church in an indirect manner by making the society secular. But this strategy was only partially successful, because as the Orthodox Church was pushed to the fringes of society and out of people's consciousness, it managed to uphold the respect for the institution itself, which allowed for its re-emergence during the decline of Yugoslav communism (socialism) in the 1980's.

Key words: Yugoslavia, Serbian Orthodox Church, Serbian Orthodoxy, Tito's Yugoslavia, religion in communist Yugoslavia.

Wstęp

Duchowieństwo Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SCP) w całej swojej historii zawsze usiłowało odnaleźć się w nowej rzeczywistości, starając się funkcjonować, z różnym powodzeniem, w warunkach, które umożliwiały im władza świecka – udawało się to nawet w okresie podległości państwu osmańskiemu, dopóki duchowni nie weszli na drogę zbrojnych wystąpień przeciwko władzy tureckiej. Jednak wobec nadciągającego w czasie II wojny światowej komunizmu SCP zaprezentowała stanowisko negatywne, zakładając, iż musi dojść do zderzenia ideologii komunistycznej z religią oraz że brak będzie możliwości współpracy z nowymi władzami. Ta odważna postawa z pewnością była związana z tym, że SCP miała istotną pozycję w Królestwie Serbów Chorwatów i Słoweńców Królestwie Jugosławii przed II wojną światową – posiadała w tym wieloetnicznym państwie status nieformalnego kościoła narodowego. Władze komunistyczne z Josipem Brozem-Titą na czele świadome były wagi instytucji kościelnej, której przedstawicielstwo, podobnie jak rząd rojalistyczny, znajdowało się na emigracji. Budujący nową rzeczywistość komuniści wykorzystywali wielonarodowy charakter państwa jugosłowiańskiego, różnicujący również przynależność religijną. W planach nowych władz było maksymalne osłabienie i zmarginalizowanie roli religii, w tym prawosławia, w nowych realiach politycznych, co zakładało ewoluującą, ale i konsekwentną politykę wobec instytucji religijnych przez kolejne dziesiątki lat.

Temat ten został dobrze opracowany w literaturze serbskiej, jednak na gruncie polskiej literatury jest bardzo słabo opisany (najbardziej znaną pozycją jest książka Doroty Gil¹; wśród polskich badaczy kwestię cerkiewną poruszył też Wojciech Szczepański). Spośród badaczy z obszaru byłej Jugosławii należy wymienić przede wszystkim serbską badaczkę Radmilę Radić² oraz Chorwata Vjekoslava Perića³.

Celem obecnego artykułu jest ukazanie procesów ograniczania roli SCP na obszarze państwa jugosłowiańskiego, następnie jej osłabiania aż do marginalizacji w społeczeństwie. Głównym problemem badawczym jest analiza tych procesów oraz wykazanie na ich podstawie, że polityka władz

¹ D. Gil, *Prawosławie–historia–naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.

² Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, Београд 2002.

³ V. Perica, *Balkan idols. Religion and nationalism in Yugoslav states*, Oxford 2002.

komunistycznych nie zmierzała do zniszczenia i eliminacji religii z życia mieszkańców Jugosławii (głównymi religiami w państwie był, obok prawosławia, również katolicyzm i islam) w sposób siłowy i bezpośredni. Droga, którą objęły titowskie władze, była drogą wykazania „naturalnego” odejścia od sfery religijnej społeczeństwa nowoczesnego i rozwijającego się w duchu założeń komunistycznych, a następnie socjalistycznych. Była to oczywiście dobrze przemyślana strategia, w której początkowo uciekano się do drastycznych rozwiązań, aby w efekcie osiągnąć cel i wykazać tendencje społeczne zmierzające ku ateizmowi poprzez brak zainteresowania kwestiami wiary.

Podczas II wojny światowej duchowieństwo bardzo szybko określiło swoją postawę wobec komunistów i potencjalnej współpracy z nimi, opracowując z końcem grudnia 1943 r. rezolucję, w której nazwało komunizm „największym nieprzyjacielem Cerkwi i narodu”. Według tej rezolucji część hierarchów prawosławnych jednoznacznie stwierdziła, że „nie popiera walki, którą komuniści prowadzą pod hasłem «narodowo-wyzwoleńczej»”. Swoją postawę duchowni tłumaczyli postrzeganiem komunizmu jako zjawiska „burzycielskiego, bezbożnego i krwiożerczego”, którego ideologia będzie „jarmem największego tyrańca”, ten zaś „zniszczy wiarę, państwowe instytucje i narody” przy użyciu takich środków, jak „kłamstwo i przemoc”. System ten oznaczał – według hierarchów – „chaos i anarchię”⁴. Istotny był jednak fakt, że wśród komunistycznego ruchu antyfaszystowskiego podczas II wojny światowej działali księża różnych wyznań, którzy w latach powojennych cieszyli się, jako weterani, szacunkiem władz, ale i byli wskazywani jako przykład istnienia możliwości prowadzenia dialogu międzywyznaniowego oraz zgodnej kooperacji z władzami (co było naturalnie manipulacją polityczną). Radmila Radić stwierdziła, że relacje między kształtującymi się władzami komunistycznymi a SCP były „poprawne”, na co wpływ mógł mieć fakt, iż proces konsolidacji systemu administracyjnego, podczas którego „istotne było, jak definiowało się swój stosunek do Serbskiej Cerkwi Prawosławnej”, wciąż jeszcze pozostawał w fazie początkowej⁵.

Powstająca na obszarze byłego Królestwa Jugosławii władza komunistyczna od samego początku nie ignorowała instytucji kościelnych, a zwłaszcza roli, jaką odgrywały one w społeczeństwie. Gdy po zakończeniu działań wojennych cerkiewne władze apelowały (pośrednio do władz) o powrót wypędzonych duchownych do swoich siedzib i obiecywały ponowne ukonstytuowanie władzy kościelnej, komuniści usiłowali zapobiec tym powrotom wszelkimi sposobami. Sam patriarcha Gavriło powrócił z emigracji do kraju w 1946 r., składając bezzwłocznie wizytę Josipovi Brozowi-Ticie (rewizyta miała miejsce w niecały miesiąc po spotkaniu), jednak kontakty te w żaden sposób nie wpłynęły na postępowanie władz komunistycznych wobec SCP. Kwestie instytucji religijnych zostały powierzone jeszcze w lutym 1945 r. Komisji ds. Wiary przy Przedstawicielstwie Antyfaszystowskiej Skupštinie Ludowego Wyzwolenia Serbii (Verska komisija pri Predsedništvu ASNOS) i od sierpnia 1945 r. Państwowej Komisji ds. Wiary przy Przedstawicielstwie Ministerstwa Związku DFJ (Državna verska komisija pri Predsedništvu Ministarskog Saveta DFJ)⁶.

Nowe republikańskie państwo, proklamowane 29 listopada 1945 r. jako Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii (FNRJ), wprowadziło podział administracyjny potwierdzony w konstytucji z 31 stycznia 1946 r., według której Jugosławia składała się z sześciu republik ludowych tworzących federację: Ludowej Republiki Słowenii, Ludowej Republiki Chorwacji, Ludowej Republiki Czarnogóry, Ludowej Republiki Bośni i Hercegowiny, Ludowej Republiki Macedonii i Ludowej Republiki Serbii, na obszarze której wydzielono Autonomiczną Prowincję Wojwodiny i Autonomiczny Obwód Kosowsko-Metochijski⁷. Istotnym novum było wyodrębnienie Ludowej Republiki Macedonii, czyli dotychczasowej Południowej Serbii, oraz podniesienie zamieszkujących ją Macedończyków do rangi narodu. To zapowiadało odrodzenie separatyzmu Metropolii Ochrydzkiej, która w przeszłości

⁴ Zob. Резолуција свештениства архијерејских намјесништаваникишићког, шавничкогиколашинског, w: В.В. Ђомић, Страдање Србске Црквеодкомуниста, књ. 1, Цетиње 2003, s. 348–349.

⁵ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 48; zob. też P. Радић, *Државнаверскезаједнице*, s. 82, 165.

⁶ В. Kokotović, *Crkveni raskol u Makedoniji za vreme patrijarha Gavriila (Dožića) (1941–1950)*, w: „Novi istočnik”, nr 10, red. S. Lukić, D. Pavlović, Đ. Teodorović, Foča 2009, s. 61; na temat problemów z powrotami do własnych siedzib zob. I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000*, s. 251; Упуство Светог Архијерејског Синода СПЦ избегличком парохијском свештениству шта и како има радити, кад се поврати на своја стара места службе, w: В.В. Ђомић, *Страдање Србске Цркве...*, s. 272 i nast.; P. Радић, *Држава и верске заједнице*, s. 165, 174.

⁷ M.J. Zacharias, *Komunizm–federacija–nacionalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie–przekształcenia–rozkład*, Warszawa 2004, s. 89.

miała ambicje uniezależnienia się od patriarchatu serbskiego, zaś po II wojnie światowej znalazła się w warunkach temu sprzyjających. Według serbskiego badacza Budimira Kokotovicia wpływ na odrodzenie postaw niezależnościowych miało obecne w czasie wojny na obszarach macedońskich duchowieństwo bułgarskie, które pozostało tam po zakończeniu działań zbrojnych, a także część lokalnych duchownych, którzy byli nastawieni probułgarsko i działali „według instrukcji Sofii i Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ), zgodnie z tezą o osobnym macedońskim narodzie, jeszcze w czasie wojny pracując na rzecz odłączenia od SCP”⁸. Nieco inaczej stanowisko władz centralnych Komunistycznej Partii Jugosławii przedstawia polska znawczyni historii Macedonii Irena Stawowy-Kawka, pisząc o tym, że już 4 marca 1945 r. pierwsza konferencja duchownych Macedonii, przy wsparciu rządu Ludowej Republiki Macedonii, powołała Macedońską Cerkiew Autokefaliczną. Akt ten nie został wprawdzie zaakceptowany przez centralne władze komunistyczne w Belgradzie, obawiające się animozji narodowych, które nie były pożądane, zwłaszcza na tym etapie budowania państwa wielonarodowego, jednak nie znaczyło to, że KPJ nie będzie wspierało tej koncepcji w następnych latach⁹.

Dyskusje między zwolennikami utworzenia autokefalicznej Cerkwi macedońskiej a hierarchami SCP (zarzucającej Macedończykom niekanoniczny charakter separacji) były podejmowane przez kolejne lata, przy zgodzie władz komunistycznych, jednak rozmowy nie doprowadziły do znalezienia dróg porozumienia. Serbscy duchowni usiłowali interweniować bezpośrednio w Skopiu, chcąc odzyskać kontrolę nad strukturami kościelnymi na tamtym obszarze, m.in. poprzez dążenie do powrotu duchowieństwa – w szczególności przebywającego na obszarze Serbii Metropolity Skopijskiego Józefa – usuniętego stamtąd w czasie II wojny światowej. Metropolita nie otrzymał jednak od władz komunistycznych zezwolenia na zmianę miejsca pobytu. Według KPJ, lepszym wyjściem dla SCP było wezwanie duchowieństwa z Macedonii, aby to ono przedstawiło sprawozdanie o tym, w jakiej sytuacji znajdowała się cerkiew prawosławna zarówno na obszarze biskupstwa skopijskiego, jak i w całej Macedonii¹⁰.

Metropolita Skopijski Józef wydał oświadczenie, skierowane do Świętego Synodu Biskupiego, w którym przedstawił m.in. bezprawność działania Ruchu Założycielskiego (inicjatorzy proklamacji cerkwi macedońskiej), który wziął na siebie rolę założyciela Macedońskiej Cerkwi Prawosławnej (MCP), nie opierając się na żadnych zasadach ani przepisach prawa kościelnego czy kanonicznego. Wskazał również na fakt, że w konferencji założycielskiej udział brali przedstawiciele innych wyznań: muzułmanie, żydzi i katolicy, którzy nie powinni decydować o losach instytucji prawosławnych. Działalność metropolity Józefa zaostrzyła postawę samego Ruchu Założycielskiego oraz władz komunistycznych, które zaczęły mobilizować społeczeństwo do organizowania demonstracji przeciwko biskupowi¹¹.

Warto wspomnieć, że zwolennicy niezależności Cerkwi Macedońskiej szukali również wsparcia u rosyjskich hierarchów. Minister Ludowej Republiki Macedonii Čučkov zwrócił się do Rosyjskiej Cerkwi (biskupa Siergieja) z prośbą o uznanie autokefalii oraz o pomoc w jej organizacji. Duchowieństwo rosyjskie odmówiło jednak tej prośbie. W przyszłości Rosyjska Cerkiew konsekwentnie miała już wspierać SCP w tym sporze¹².

Metropolita Skopijski Józef, wobec przywołanych tu wydarzeń, zainicjował wyprawę serbskiego duchowieństwa dla rozpoznania sytuacji w Macedonii. Trudno powiedzieć, czy obserwacje przez nich przeprowadzone były wiarygodne, czy też były obliczone na potwierdzenie racji serbskich duchownych. W każdym razie stwierdzili oni, że wpływ na kształtowanie nowej władzy cerkiewnej

⁸ B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 62.

⁹ Zob. I. Stawowy-Kawka, Historia Macedonii, s. 250–251; zob. też Z. Vučković, Relacje macedońsko-serbskie w świetle sporu między Kościołami narodowymi, w: Macedoński dyskurs niepodległościowy. Historia, kultura, literatura, język, media, red. I. Stawowy-Kawka, M. Kawka, Kraków 2011, s. 251.

¹⁰ Ruch założycielski, który według Kokotovicia powstał z inicjatywy Cerkwi Bułgarskiej, np. zakazywał używania imienia patriarchy Gavrila w cerkwiach. Popi, którzy nie stosowali się do tego nakazu, byli wydalani ze swoich parafii. B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 64, 70, 72; M.J. Zacharias, Komunizm–federacja–nacjonalizmy..., s. 72; zob. też P. Радих, Државна верска заједница, s. 173.

¹¹ B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 67.

¹² Ibidem, s. 67.

mieli „obcy”, zaś inicjowanie podziału cerkwi i utworzenie MCP rzekomo było dziełem „zagranicy”, w czym mieli uczestniczyć duchowni, którzy podczas wojny skompromitowali się współpracą z bułgarskimi władzami okupacyjnymi, a następnie przyjęli od nich pieniądze. Przekonywali również, że Ruch Założycielski nie miał poparcia w społeczeństwie oraz wśród większości duchowieństwa z obszaru Macedonii¹³.

W styczniu 1946 r. w Bitoli została zorganizowana konferencja, w której uczestniczyło 32 duchownych z obszaru Ludowej Republiki Macedonii. Przyjęli oni rezolucję, będącą prośbą do Patriarchatu w Belgradzie, aby zezwolił on na utworzenie autonomicznej cerkwi w Macedonii, która pozostawałaby w kanonicznym związku z cerkwią w Belgradzie. Tekst tej rezolucji został wraz z listem Ilije Todorovskiego¹⁴ przekazany duchowieństwu na obszarze Macedonii. W liście mowa była o chaosie organizacyjnym, który panuje w kościele na obszarze Macedonii. Skrytykowany został Ruch Założycielski za beczynność panującą od czasu wydania rezolucji. Co więcej, Todorovski przyznawał, że separacja była samowolnym naruszeniem kanonicznej jedności Cerkwi Prawosławnej w Jugosławii. Podkreślał również, że Macedończycy dążyli do autonomii, a nie do autokefalii. Duchowieństwo macedońskie, dążące do niezależności od patriarchatu serbskiego, znalazło się w trudnej sytuacji, gdyż oprócz dotychczasowego oponenta w postaci SCP miało teraz drugiego adwersarza – zwolenników związków z Belgradem¹⁵.

12 czerwca 1947 r. SCP wydała konstytucję, w której podkreślała jednolitość i niepodzielność obszaru patriarchatu (art. 1), zaś w art. 14, gdzie znalazł się spis biskupstw wchodzących w skład serbskiego patriarchatu, wymieniono również trzy biskupstwa z obszaru Macedonii (określanej wciąż mianem „Południowej Serbii”) z siedzibami w Štipie, Skopiu i Bitoli¹⁶.

Nieprzejednana postawa patriarchy Gavriło w sprawie odrębności Cerkwi macedońskiej zaostrzyła relacje między SCP a komunistycznymi władzami. Metropolita Józef po kolejnych protestach ulicznych musiał opuścić siedzibę we Vranju, nie zezwolono mu też na kontynuację rozmów z „delegatami tzw. cerkwi macedońskiej”. Ta sytuacja trwała do śmierci patriarchy, po której władze rozwiązały problem bezpardonowymi środkami – m.in. aresztowano Metropolitę Skopijskiego Józefa, który był najpoważniejszym kandydatem na przywódcę SCP, a do uczestnictwa w wyborze patriarchy dopuszczono duchownych – „separatystów” z Macedonii. Również Radmila Radić stwierdziła, że władze komunistyczne miały bez żadnych wątpliwości wpływ na wybór nowego patriarchy¹⁷.

Oceniając w tym sporze poparcie władz komunistycznych dla utworzenia nowego narodowego kościoła, przy równoczesnym szerzeniu ateizmu, postawa komunistów mogła się wydawać co najmniej sprzeczna z pierwotnymi założeniami ideologicznymi. Oczywiście są argumenty dotyczące osłabienia SCP i wzmocnienia poparcia macedońskiego dla władz centralnych, jednak dodatkowo można zwrócić uwagę na fakt, że władze planowały utworzyć w przyszłości jugosłowiańską cerkiew prawosławną, pod której jurysdykcją znajdowałyby się wszystkie mniej lub bardziej autonomiczne (lub samodzielne jak SCP) Cerkwie. Josip Broz-Tito i jego współpracownicy nie pozostawiali wątpliwości co do tego, że instytucje te nie będą samodzielnymi ośrodkami religijnymi, cieszącymi się autonomią wobec władz świeckich. W roku 1945 komunistyczne władze nowej Jugosławii zniosły wszystkie ustawy regulujące położenie kościołów i wspólnot religijnych, a kompetencje jeszcze przedwojennego Ministerstwa ds. Wyznań przejęła Państwowa Komisja ds. Wyznań, powołana 21 sierpnia, w zakresie której leżało regulowanie kwestii związanych z funkcjonowaniem kościołów i wspólnot wyznaniowych. Komuniści „byli gotowi tolerować kościoły jako instytucje”¹⁸, jednak tuż po wojnie traktowali SCP jako konkurencyjny ośrodek ideologiczny, który szerzył wśród ludzi własną propagandę poprzez wygłaszane w czasie nabożeństw kazania, podczas gdy komuniści

¹³ Ibidem, s. 68.

¹⁴ Reprezentował on duchowieństwo na obszarze Bitoli.

¹⁵ B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 69–70. Trudno jest powiedzieć, czy w organizację tej konferencji i w wybór tematu nie było zamieszane serbskie duchowieństwo lub władze komunistyczne, które miały na celu przynajmniej chwilowe osłabienie tej silnej determinacji do utworzenia autokefalicznej Cerkwi macedońskiej.

¹⁶ Устав Српске православне цркве, 1947, <http://pl.scribd.com/doc/133280249/Ustav-SPC-pdf> (dostęp: 19 I 2014).

¹⁷ B. Kokotović, Crkveniraskolu Makedoniji..., s. 74, 76; P. Радић, Држава и верске заједнице, s. 178.

¹⁸ M. J. Zacharias, Komunizam–federacija–nacionalizmy..., s. 72.

propagowali budowę szczęśliwej przyszłości w życiu doczesnym poprzez budowę socjalizmu oraz „braterstwo i jedność”, co miało doprowadzić do laicyzacji społeczeństwa¹⁹.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że SCP później musiała się borykać z jeszcze jedną próbą autokefalii cerkiewnej, do której w przyszłości dążyła cerkiew z obszaru Czarnogóry. Metropolia czarnogórska była postrzegana przez władze państwa czarnogórskiego (przed I wojną światową) jako autokefaliczna Cerkiew. Sądząc po niektórych wypowiedziach hierarchów, problem ten powracał, zwłaszcza po II wojnie światowej, gdy doszło do utworzenia odrębnych republik w ramach federacji jugosłowiańskiej. Hierarchowie obawiali się, że podobnie jak w przypadku macedońskim, komuniści mogą sprzyjać tej separacji. Do tego jednak nie doszło²⁰.

Pierwsze regulacje w ramach konstytucji z 31 stycznia 1946 r. gwarantowały obywatelom komunistycznej Jugosławii swobodę sumienia i wyznania przy równoczesnym rozdziale kościoła od państwa (art. 25). Funkcjonować mogły te „wspólnoty wyznaniowe, których powstanie nie było sprzeczne z konstytucją”, a którym konstytucja „gwarantowała” wolność działania i wykonywania obrzędów²¹.

Konstytucja pozostawiała naukę religii oraz kształcenie duchowieństwa „pod ogólnym nadzorem państwa”²², zabraniała nadużyć kościołów i wiary wobec politycznej zwierzchności²³, istniał także zakaz tworzenia organizacji politycznych w oparciu o wyznanie. Jednak państwo mogło finansowo pomagać „wspólnotom wyznaniowym” (art. 25). Legalizacja małżeństwa w świetle prawa następowała poprzez zawarcie go przed organem państwowym, dopiero po tym fakcie związek małżeński mógł być zawierany w kościołach. Państwo przejęło na wyłączność prowadzenie ewidencji ludności (urodzeń i zgonów), co przejęły odpowiednie organy państwowe (art. 26). Co więcej, wszystkie kościoły, związki wyznaniowe i religie zostały zrównane w prawach, co było dla kościołów mających długą historię i wielką tradycję, takich jak SCP, degradacją i zapowiedzią odebrania im wpływów na płaszczyźnie życia społeczno-politycznego²⁴.

Patriarcha Gavriło wraz z innymi hierarchami składali wizytę władzom komunistycznym, dążąc do nawiązania dialogu, który pozwoliłby ustalić miejsce Cerkwi w nowych realiach polityczno-społecznych. Na podstawie rozmów wypracowano dziewięciopunktowy plan rozmów, a dodatkowo władzom przesłano Rezolucję Świętego Synodu z 1946 r., z nadzieją, że jego postanowienia będą przedmiotem dalszych dyskusji. Władze jednak nie reagowały na postulaty Cerkwi, zaś powołane komisje ds. wiary nie funkcjonowały praktycznie do roku 1948, intensyfikując swoje działania dopiero po 1949 r. Dopiero wówczas uchwalono Ustawę o wspólnotach religijnych. Według niej kościoły i wspólnoty religijne miały prawo funkcjonować i sprawować swoje obrzędy, ale nie mogły tego robić w ramach życia publicznego. Przepisy były więc powtórzeniem uregulowań konstytucyjnych, legitymujących surowe procedury urzędowe, jakim były poddawane instytucje kościelne, oraz zakazy działalności społecznej i kulturalnej. Kościoły zostały zamknięte za drzwiami swoich budynków i taki

¹⁹ L. Glišić, Prednact zakona o verskim zajednicama, Pravoslavje. Новине Српске Патријаршије, <http://pravoslavje.spc.rs/broj/930/tekst/prednact-zakona-o-verskim-zajednicama/print/lat> (dostęp: 15 grudnia 2013); Устав Федеративне Народне Републике Југославије, 31 јануар 1946, Архив Југославије, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html (dostęp: 18 I 2014).

²⁰ Zob. Писмо Митрополита скопског Јосифа Блажу Јовановићу председнику владе НР Црне Горе, w: В.В. Ђомић, Страдање Србске Цркве..., s. 358.

²¹ Устав Федеративне Народне Републике Југославије.

²² Do roku 1945 szkoły średnie wyznaniowe wchodziły w skład państwowego systemu kształcenia, zaś realizacja wyznaniowego programu nauczania odbywała się pod nadzorem odpowiedniego organu państwowego. Po 1945 r. zostały one wyłączone z systemu kształcenia publicznego i mogły być realizowane tylko i wyłącznie w ramach działalności instytucji kościelnych, w których zakresie kompetencji leżała organizacja i finansowanie jednostek kształcących. W związku z pogarszaniem się w okresie komunizmu materialnego położenia kościołów i wspólnot religijnych, ubożał również fizyczny i techniczny standard jednostek kształcących (brak pieniędzy na rozwój bibliotek, wyposażenie sal zajęciowych czy dofinansowywanie internatów). To spowodowało, że kształcenie się w szkołach religijnych było najdroższe na obszarze Serbii. Zaczęło się to zmieniać po 2004 r., kiedy Ministerstwo ds. Wiary rozpoczęło dofinansowywanie internatów szkół wyznaniowych. М. Радуловић, Обнова српског државно-црквеног права, Београд 2009, s. 47.

²³ Takie sformułowanie przepisu umożliwiało komunistom postawienie zarzutów duchownym, którzy dokonali krytyki szerzenia ideologii komunistycznej, stojącej w sprzeczności z doktrynami chrześcijaństwa. Dzięki temu wskazywanie przez kler na zwalczanie religii przez władze lub zarzuty, że władze komunistyczne promują laicki styl życia mogłyby spotkać się z zarzutem wobec duchowieństwa, że właśnie nadużywają oni haseł religijnych, żeby podburzać społeczeństwo przeciwko władzom.

²⁴ Ibidem. By zarejestrować nowy kościół, związek wyznaniowy czy wspólnotę religijną, wystarczyło zgłoszenie przed lokalnym organem władzy, zaś władze centralne nie prowadziły rejestrów i żadnych innych spisów instytucji kościelnych. М. Радуловић, Обнова српског државно-црквеног права, s. 81, 109.

stan rzeczy na płaszczyźnie formalnej trwał do 1993 r., kiedy tę ustawę zniesiono (z uwzględnieniem przepisów uchwalonych w 1977 r.)²⁵.

Państwo przejęło całkowicie realizację spraw formalno-prawnych, podlegających dotychczas równolegle jurysdykcji kościelnej. Pod koniec lat czterdziestych XX w., na podstawie Ustawy o zmianach i uzupełnieniach przepisów o państwowych rejestrach, doszło do przejmowania rejestrów ziemi, które odnotowywały zmiany we własności do dnia 9 maja 1946 r. Protest władz cerkiewnych został zignorowany. Dodatkowo zakazano im również samodzielnego prowadzenia dokumentów o tym charakterze²⁶.

Prowadzona przez komunistów polityka kolektywizacji i przejmowania nieruchomości cerkiewnych (ziemi i lasów) nie była konsekwentna. Dochodziło zarówno do sytuacji samowolnego i bezprawnego zajmowania ziemi w celu np. przeznaczenia jej pod zabudowę, jak i arbitralnego zasądzenia na rzecz Cerkwi odszkodowania z tytułu użytkowania²⁷. Zdarzały się też sytuacje, w których korzystano z nieruchomości cerkiewnych w konkretnych, tymczasowych celach (np. stacjonowanie wojska). Inną metodą postępowania władz w przejmowaniu mienia cerkiewnego był „przymusdobrowolnej” darowizny lub sprzedaży. Łącznie SCP odebrano ok. 70 tys. ha ziemi i 1180 budynków – wszystko o łącznej wartości szacunkowej ok. 8 mld dinarów. SCP nie otrzymała również odszkodowań wojennych, których wysokość szacowała na 3 311 637 509 dinarów²⁸.

Otwarte prześladowania duchownych i wspólnot religijnych rozpoczęły się już w 1945 r., mimo równoległych deklaracji, a nawet prawodawstwa, które sankcjonowało działalność instytucji religijnych w życiu społecznym. Władze podejmowały różnorodne kroki w celu utrudniania życia religijnego. Zakłócano msze, dokonywano aresztowań i wypędzano duchownych, burzono lub okradano kościoły, zastraszano i prowadzono propagandę antyreligijną w mediach. Państwo częstokroć nie udzielało pozwolenia na odbudowanie zburzonych cerkwi i równocześnie nie wypłacało odszkodowania²⁹.

Na obszarze całego państwa zaczęto prowadzić politykę dyskryminacyjną wobec osób duchownych, co polegało na aresztowaniach popów uznanych za niebezpiecznych wobec reżimu lub usuwaniu ich z parafii. Ci, którym pozwolono pozostać, a których władze komunistyczne nie tolerowały, byli napadani przez „nieznanych sprawców”, obrzucano też kamieniami budynki kościelne na terenie ich parafii. Utrudniano także wykonywanie działalności duszpasterskiej, co polegało np. na wzywaniu do sądu lub na organizowaniu ćwiczeń wojskowych w terminach świąt kościelnych. Stosowano również groźby pod adresem nauczycieli szkół duchownych oraz teologów. Z kolei wyższych hierarchów usiłowano dyskredytować, przedstawiając ich jako reprezentantów „sił reakcyjnych” lub usiłując dokonać na ich niekorzyść interpretacji wydarzeń z okresu wojny, w których brali udział³⁰.

Duchowieństwo było aresztowane najczęściej pod pretekstem współpracy z faszystami w czasie II wojny światowej, rzekomych kontaktów z dysydentami oraz z „siłami imperialistycznymi”, szerzenia propagandy, wywoływania konfliktu z władzami komunistycznymi, co oznaczało wyroki śmierci lub skazanie na wieloletnie prace w obozach. Zdarzały się również, po 1948 r., zatrzymania pod zarzutem wspierania Kominformu, a po 1952 r. za prowadzenie nauki religii w szkołach. Organizowano niejednokrotnie pokazowe procesy, które przeprowadzano szybko, z małą liczbą świadków i bez adwokata dla strony oskarżonej³¹.

²⁵ P. Радић, Државнаиверскезаједнице, s. 176; L. Glišić, Prednact zakona o verskim zajednicama..., B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 72; T. Branković, Prednact zakona o verskim zajednicama u Srbiji, s. 29–30, http://ceir.co.rs/images/stories/rit_06/rit_6_prednact_zakona.pdf (dostęp: 28 I 2014).

²⁶ P. Puzović, Prilog istoriji stradanja Srpske Pravoslavne Crkve od komunista, Godišnjak. Časopis Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta „Sveti Vasilije Ostroški” u Foči, nr 4, Foča 2005, s. 199.

²⁷ Niewykluczone, że było to związane ze zróżnicowanym poziomem znajomości prawa przedstawicieli organów administracyjnych. Po wojnie w Jugosławii (i nie tylko) urzędnikami państwowymi w zakresie administracji czy nawet wymiaru sprawiedliwości zostawały osoby niewykształcone.

²⁸ P. Радић, Државнаиверске заједнице, s. 179 i nast., B. Kokotović, Crkveni raskol u Makedoniji..., s. 66; P. Поповић, Српска Црква у историји, Србиње–Београд–Ваљево–Минхен 1997, s. 69.

²⁹ A. Šoljević, Represivne mere vlasti Protiv Srpske Pravoslavne Crkve u Bosni i Hercegovini, w: Godišnjak. Časopis Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, red. V. Topalović, t. 10, Foča 2011, s. 136.

³⁰ Ibidem, s. 136, 145; P. Puzović, Prilog istoriji stradanja..., s. 193.

³¹ Napaść była najczęstszą metodą zastraszania. Jako przykład ofiar tej metody można podać: biskupa Nikanora, metropolitę skopijskiego Józefa, metropolitę zagrzebskiego Damaskina w Pakracu i biskupa Bački Ireneja, napadniętego w miejscowości Odžaci. A. Šoljević, Represivne mere vlasti..., s. 136–137, 140; P. Puzović, Prilog istoriji stradanja..., s. 194.

Patriarcha Gavriilo usiłował interweniować u Josipa Broza-Tity w sprawie prześladowań wobec duchownych oraz niszczenia cerkwi. W swoim liście z 16 marca 1949 r. podkreślał, że SCP od samego początku zaprowadzania władzy komunistycznej gotowa była do współpracy, przyjmując nowy porządek oraz rozwiązania prawne, włącznie z konstytucją, zgodnie z którymi przeprowadzono szereg reform³².

Największe prześladowania i aresztowania przypadły na drugą połowę lat czterdziestych, a po roku 1950 ich liczba sukcesywnie malała (choć niektórzy badacze, np. Popović, wskazują na rok 1952 jako apogeum prześladowań). Według opublikowanych statystyk urzędowych w pierwszych latach powojennych tylko na obszarze Bośni i Hercegowiny 51% ogółu procesów zostało przeprowadzonych w sposób nieuprawniony (w tym postępowania przeciwko duchowieństwu). Co więcej, w tym czasie 74% sędziów z obszaru Bośni i Hercegowiny nie miała wykształcenia prawniczego, zaś 65 sędziów miało zaledwie wykształcenie podstawowe³³.

Oprócz prześladowań władze komunistyczne pod pretekstem rzekomych nadużyć wprowadziły szereg zakazów ograniczających możliwość prowadzenia działalności duszpasterskiej oraz sprawowania obrzędów kościelnych. Atmosfera wszechobecnej kontroli i dyskredytacji duchownych miała również na celu zniechęcenie społeczeństwa do uczestnictwa w życiu religijnym. Jednym z takich ograniczeń był całkowity zakaz przyjmowania przez popów darów w naturze, o które nie można było również apelować podczas mszy. Zakaz ten został później złagodzony – wierni mogli przynosić dary osobiście i tylko do domu parafialnego. Umożliwiono również składanie datków z własnej inicjatywy, ale tylko na terenie cerkwi. Inną formę otrzymywania pieniędzy traktowano jako zebranie lub dążenie do finansowania działalności antypaństwowej. Początkowo modlitwy mogły odbywać się wyłącznie w cerkwiach oraz na cmentarzu, jednak w wyniku apeli duchownych dość szybko zezwolono na ich odprawianie w domach wiernych, którzy byli chorzy. W modlitwach tych nie mogła uczestniczyć większa liczba osób (na trudno dostępnych obszarach górskich, gdzie nie było cerkwi, władze lokalne karały duchownych, którzy udzielali Komunii świętej starym i chorym ludziom, przez co biskup Vasilije prosił o wprowadzenie na swoim obszarze przepisów, w myśl których niedopuszczalne byłoby samowolne karanie duchownych)³⁴. W jednym domu nie mogły być chrzczone dzieci z różnych rodzin (za to można było chrzcić dzieci z jednej rodziny). Co więcej, takie obrzędy, jak wesela czy chrzciny, które odbywały się poza cerkwią, mogły zostać uznane za nielegalne zgromadzenia. Z kolei duchowny, który przebywał poza parafią dłużej niż 24 godziny, musiał zgłosić miejsce swojego pobytu w odpowiednim urzędzie administracyjnym³⁵.

Jako przykład takich utrudnień można podać przypadek, gdy w jednej z parafii funkcjonariusz milicji żądał od duchownego specjalnego pozwolenia władz na działalność parafialną, w innej zaś przy okazji święta kościelnego zabroniono bicia w dzwony oraz rozdawania Komunii świętej z pateny pod pretekstem „groźby rozprzestrzenienia się zarazy”. Zdarzyło się również, że władze zakazały święcenia wody w całym regionie (miało to miejsce w okolicach Prijedoru). W jeszcze innym przypadku funkcjonariusze stali przed cerkwią, uniemożliwiając wiernym wejście na nabożeństwo i zmuszając ich do udania się na festyn organizowany w tym samym czasie przez władze. Doszło też do sytuacji, kiedy uczniowie dostali zakaz śpiewania w chórach kościelnych pod groźbą otrzymania złych ocen i negatywnej klasyfikacji z zachowania. Wierni byli karani za modlitwy podczas spotkań z okazji świąt (15 dni aresztu), zaś we wsi Ljuše koło Jajce jedna rodzina została ukarana grzywną za to, że prowadziła wspólną modlitwę³⁶.

Z biegiem czasu władze komunistyczne coraz szerzej korzystały z wydanego przez siebie zakazu organizowania spotkań o charakterze religijnym. Tuż po wojnie tolerowane były jeszcze procesje, które z okazji świąt organizowali duchowni, jednak szybko zaczęto ich zakazywać, zaś duchowieństwo, które łamało te zakazy, było albo aresztowane, albo napadane, albo otrzymywało nakaz opuszczenia parafii³⁷.

³² Писмо Патријарха Србског..., s. 362.

³³ A. Šoljević, Represivne mere vlasti..., s. 136–137; P. Simić, Tito: fenomen XX veka, Beograd 2011, s. 234; M. Радуловић, Обнова српског државно-црквеног права, s. 83–85.

³⁴ Niewykluczone, że ten brak konsekwencji w stosowaniu przepisów związany był również z ignorancją przedstawicieli władz państwowych.

³⁵ A. Šoljević, Represivne mere vlasti..., s. 143, 155.

³⁶ Ibidem, s. 153–154; zob. też P. Радић, Државнаинверскезједнице, s. 351.

³⁷ A. Šoljević, Represivne mere vlasti..., s. 156–157; P. Puzović, Prilog istoriji stradanja..., s. 195–196.

Duchowieństwo nie podporządkowywało się jednak całkowicie polityce władz komunistycznych i szukało dróg porozumienia, licząc na skuteczność odwołania się choćby do litery konstytucji FNRJ. Cerkiew, wobec nadużyć przedstawicieli administracji, apelowała do władz jugosłowiańskich o pomoc, niemniej większość skarg albo pozostawała bez odpowiedzi, albo też kwitowana była pismem, w którym wykazywano słuszność postępowania niższych organów władzy. Komuniści uważali, że SCP, przez tyle wieków dostosowując się do zmian systemów władzy, i tym razem powinna to uczynić³⁸.

Cerkiew wspierało również duchowieństwo przebywające na emigracji oraz zagraniczne kościoły innego wyznania, a czasem nawet i zagraniczne ośrodki polityczne. Serbskie środowiska prawosławne (głównie duchowni mieszkający w Stanach Zjednoczonych) publikowały książki opisujące dramat II wojny światowej, w których przedstawiano problem „ludobójstwa”, jakie zostało popełnione na Serbach przez faszystów, również jugosłowiańskich. Temat ten nie pojawiał się wyłącznie w latach powojennych, powracał regularnie także w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. W tym samym czasie w komunistycznej Jugosławii, po szybkim i bezwzględny rozprawieniu się z faszystami, kolaborantami i przeciwnikami komunizmu w ogóle, starano się nie nawiązywać do kwestii antagonizmów z okresu wojennego, co miało również na celu łagodzenie potencjalnych narodowych niechęci. Uważano to za klucz do sukcesu państwa opartego na „braterstwie i jedności”. Można jednak zauważyć, że komuniści wykorzystywali kontakty duchowieństwa z zagranicą jako pretekst do postawienia arbitralnie wykorzystywanych zarzutów ulegania wpływom z zewnątrz, co miało z kolei inspirować duchowieństwo do wchodzenia w konflikt z władzami³⁹.

Dodatkowo, na sytuację SCP wpływał fakt stopniowej laicyzacji społeczeństwa, spowodowanej nie tylko polityką komunistyczną, ale też doświadczeniami wojennymi, które doprowadzały niejednokrotnie do utraty wiary w Boga. Wśród ludzi, którzy z tego względu odeszli od praktyk religijnych, duchowni wciąż cieszyli się szacunkiem jako przedstawiciele kościoła, a święta kościelne łączone były przez nich z obyczajami ludowymi, pokazując niejednokrotnie niski poziom znajomości nauki prawosławia⁴⁰. Zjawisko regresu religijnego na serbskim obszarze kulturowym, pojawiające się zawsze po trudnych i dramatycznych wydarzeniach dla narodu, jest charakterystyczne dla serbskiej historii (podobna sytuacja na tych obszarach powstała np. w XVIII w., w czasach panowania osmańskiego).

Postępującą laicyzację społeczeństwa potwierdzały również badania socjologiczne, które wskazywały, że żarliwość religijna wśród serbskiej młodzieży sukcesywnie malała. Słabnące zainteresowanie problemami wiary niepokoiło Cerkiew. Wiedzano, że do tego stanu rzeczy mocno przyczyniła się w powszechna krytyka władz i ataki na SCP, ukazujące ją jako instytucję nienowoczesną, ukierunkowaną antagonistycznie wobec ideologii „braterstwa i jedności”, która przecięniwelowała podziały narodowe. Nie bez znaczenia pozostawał również fakt, że w roku 1952 wycofano ze szkół publicznych naukę religii, a z Uniwersytetu w Belgradzie usunięto Prawosławny Wydział Teologiczny (według Radomira Popovicia przyczyną było przewlekanie i odrzucenie rozpatrzenia kwestii autokefalii Cerkwi macedońskiej, jednak prawdopodobne jest również to, że była to konsekwencja planowej laicyzacji społeczeństwa jugosłowiańskiego)⁴¹.

Wykorzystując te okoliczności, władze, zależnie od potrzeb, organizowały „spontaniczne wystąpienia narodowe” przeciwko hierarchom (tak jak w przypadku Metropolity Skopijskiego

³⁸ P. Puzović, *Prilog istoriji stradanja...*, s. 194; A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 150.

³⁹ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 29; A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 137, 151.

⁴⁰ M. Радуловић, *Обновасрпскогдржавно-црквеногправа*, s. 48; A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 142; zob. też: Lj. Folić, *Predlog rešenja izgradnje pravoslavnog duhovnog centra u Prištini*, w: *Godišnjak. Časopis Pravoslavnog bogoslovnog fakulteta „Sveti Vasilije Ostroški” u Foči*, nr 4, Foča 2005, s. 83; P. Поповић, *СрпскаЦрква...*, s. 69.

⁴¹ Prawosławny Wydział Teologiczny był jednym z wydziałów, które składały się na utworzony w 1905 r. Uniwersytet w Belgradzie. Po 1952 r. ze względu na materialne położenie, wynikające z konieczności samofinansowania się w ramach działalności Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, której wydział podlegał po usunięciu z Uniwersytetu, nie kształcił on zbyt wielu studentów. Ich liczba nie zaspokajała potrzeb Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, która wykazywała brak dostatecznej liczby wykształconych teologów. Ponadto studenci wydziału teologicznego byli dyskryminowani nie tylko ideologicznie. Nie mieli, jak osoby studiujące na innych wydziałach, dostępu do standardu oraz finansowania stypendialnego, P. Радић, *Државни верске заједнице*, s. 188 i nast.; M. Радуловић, *Обнова српског државно-црквеног права*, s. 48; A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 142; zob. też: Lj. Folić, *Predlog rešenja...*, s. 83; P. Поповић, *Српска Црква...*, s. 69.

Józefa) lub piętnowały brak poparcia i wrogość wobec partyzantki komunistycznej. Starły się angażować i zarazem wykorzystywać społeczeństwo w sporze z Cerkwią, usiłując za pomocą manipulacji wykazać, że samo społeczeństwo odwraca się przeciwko duchownym⁴².

Już w trakcie wojny, od czasu budowania partyzantki titowskiej, czynnik narodowy był jednym z rozważnie wykorzystywanych elementów polityki komunistycznej. Zarówno Šoljević, jak i Puzović podkreślali w swoich badaniach fakt, że komuniści zwracali szczególną uwagę na relacje narodowe właśnie w aspekcie religijnym, np. w Bośni i Hercegowinie ze względu na zróżnicowanie narodowościowe karano szczególnie surowo za odstępstwa od linii partyjnej, a zorganizowane grupy, które napadały na duchownych (czasem było to i kilkaset osób), zazwyczaj składały się z osób tej samej narodowości co ofiara (czyli np. duchownych SCP atakowali Serbowie)⁴³.

Również w sporze serbsko-macedońskim o autokefalię Cerkwi Patriarcha Gavriło starał się uniknąć ujęcia tego problemu w kontekście sporu narodowego. Stwierdzał jednoznacznie, że Macedończycy, którym państwo przyznało status narodu, mogą posługiwać się na płaszczyźnie cerkiewnej językiem macedońskim, zaś SCP była daleka od podważania ich tożsamości narodowej. Równocześnie podkreślał, że na jedność Cerkwi oraz jej nazewnictwo na obszarze Jugosławii nie wpływały żadne decyzje polityczne czy też zmiany granic państwowych⁴⁴.

W roku 1967 MCP ogłosiła autokefalię. Komunistyczne władze jugosłowiańskie wówczas nie sprzeciwiły się tej decyzji. Fakt ten nadał nową jakość konfliktowi między obydwojma kościołami prawosławnymi, który trwa aż do dzisiaj (kwiecień 2014 r.). Separatyzm macedoński był jednym z dwóch separatyzmów, z którymi SCP musiała się zmierzyć w latach sześćdziesiątych XX w. Drugi ujawnił się jeszcze w 1962 r. w Ameryce Północnej. Tamtejszy biskup Dionisije Milivojević zarzucił serbskiemu duchowieństwu nie dość antykomunistyczną postawę, normalizację relacji z władzami, brak dostatecznie krytycznej postawy, a nawet chwalenie niektórych rozwiązań prawnych, wprowadzanych przez władze komunistyczne⁴⁵. Oba separatyzmy były dużym ciosem dla SCP, zwłaszcza dla jej autorytetu, o który w warunkach komunistycznych i tak Cerkiew musiała walczyć.

Odwilż w relacjach państwo–kościół, której pierwszymi przejawami było złagodzenie polityki władz wobec duchowieństwa oraz amnestie duchownych prawosławnych, katolickich i muzułmańskich, przeprowadzone w latach 1955 i 1962, pozwalała SCP mieć nadzieję na poprawę sytuacji i poszerzenie spektrum swojej działalności. Według Milana Radulovića⁴⁶, władze komunistyczne zmieniły strategię postępowania wobec duchowieństwa, gdy zorientowały się, że wyrugowanie religii (a może raczej przywiązania do Cerkwi) ze społeczeństwa jest bardzo trudne, o ile w ogóle nie niemożliwe. Nie oznaczało to jednak pozostawienia wolnej ręki kościołom w zakresie ich społecznej działalności, ale raczej o zmianę polityki wobec nich. Władze – według Radulovića – weszły w okres kontrolowania instytucji i duchowieństwa, wychodząc z założenia, że „skoro nie potrafiły zniszczyć religii, należało przejść nad nią kontrolę”⁴⁷. Wydaje się jednak, że dalsze postępowanie komunistów nie musiało wynikać z tak dramatycznego przeświadczenia. Stosowali oni wielokrotnie sprawdzony schemat, polegający na osłabieniu instytucjonalnym, a następnie na przejściu częściowej lub całkowitej kontroli, w zależności od stopnia zagrożenia (prawdziwego lub wymyślanego) porządku w państwie. Gdy więc już SCP była wystarczająco osłabiona zarówno prześladowaniami, jak i separatyzmami, należało przekonać jej duchownych, aby wspierali umacnianie władzy komunistycznej w społeczeństwie, proponując im tym samym niejako pojednanie z władzą, a nawet i współpracę – oczywiście na własnych warunkach. Zakładano więc

⁴² A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 145–146.

⁴³ Ibidem, s. 158; P. Puzović, *Prilog istoriji stradanja...*, s. 194.

⁴⁴ B. Kokotović, *Crkveni raskol u Makedoniji...*, s. 75.

⁴⁵ Od macierzy odłączyły się 3 diecezje, 72 parafie i 129 świątyń na obszarze Stanów Zjednoczonych i Kanady. Ten rozłam został zażegnany w 1992 r. V. Perica, *Balkan idols...*, s. 13; I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, s. 279; Z. Vučković, *Relacje macedońsko-serbskie...*, s. 253.

⁴⁶ Milan Radulović jest serbskim filologiem i literaturoznawcą. Wykładał w Kijowie na Uniwersytecie Państwowym im. Tarasa Szewczenki, a także w Instytucie Literatury i Sztuki. Od 2000 r. zatrudniony jest na stanowisku profesora na Uniwersytecie Wschodnie Sarajewo. Po roku 2001 zaangażowany w politykę, jako parlamentarzysta, w latach 2004–2007 był ministrem ds. wiary, jednym z głównych autorów kształtu Ustawy o kościołach i związkach wyznaniowych z 2006 r. Институт за књижевност и уметност, <http://www.ikum.org.rs/lat/people.php?id=28> (dostęp 25 IV 2014 r.).

⁴⁷ M. Радуловић, *Обнова српског државно-црквеног права*, s. 47; P. Радић, *Државни верске заједнице*, s. 340.

stowarzyszenia łączące duchowieństwo, kontrolowane całkowicie przez władze, nakłaniano do donoszenia na innych duchownych, a także inwigilacji własnego środowiska, która polegała np. na raportowaniu spotkań religijnych, czytaniu i analizie prasy kościelnej bądź też podejmowaniu studiów religijnych celem wniknięcia w środowisko, na wymianie informacji na konferencjach i seminariach lub też wchodzeniu w bezpośrednie kontakty. Część duchowieństwa zgodziła się na współpracę, zaś bardziej oporni byli aresztowani i osadzeni w miejscach odosobnienia. Osoby skłonne do współpracy mogły z kolei polepszyć sytuację materialną swojego kościoła, otrzymując wsparcie finansowe od władz (co później sankcjonowała konstytucja z 1974 r.). Tego typu działania rozbiły od wewnątrz wspólnotę kościoła⁴⁸.

Sytuacja ta sprawiła, że odwilż na obszarze Jugosławii nie była przez pierwsze lata powszechnie odczuwalna wśród kleru. Wobec amnestionowanych duchownych stosowano politykę nadzoru, a także podejmowano próby nakłonienia ich do podpisania oświadczenia o zgodności i lojalności wobec władz i ich polityki. Ponadto – według spostrzeżeń prawosławnego biskupa Vasilije – wprowadzie polityka władz w tamtym czasie zaczęła cechować się „większym zrozumieniem dla potrzeb cerkiewnych niż w pierwszych latach powojennych”, niemniejta „wyrozumiałość” prezentowana była przez przedstawicieli wyższych szczebli organów władzy państwowej. Na niższych szczeblach urzędnicy niejednokrotnie zachowali wrogą postawę wobec duchowieństwa oraz wiernych. Istniały miejsca w kraju, do których duchowni nie docierali, mimo prób wierzących skierowanych właśnie do niższych przedstawicieli administracji. Analogicznie, w niektórych rejonach władze lokalne, nie przywiązując wagi do położenia duchownych, nie przekazywały pomocy od Czerwonego Krzyża, przesyłanej przez Światowy Związek Kościołów⁴⁹.

Sytuacja zmieniła się zauważalnie po 1966 r., kiedy to złagodzone kurs wobec kościołów w ogóle. Było to związane ze zmianą na stanowisku szefa służb bezpieczeństwa, którym przestał być twardogłowy Aleksander Ranković (Serb), oraz z międzynarodowym nurtem ekumenicznym, zainicjowanym przez II Sobór Watykański. Z jego inspiracji powstała inicjatywa wspólnych modlitw ekumenicznych, która również znalazła realizację w Jugosławii. Na obszarze Republiki Chorwacji organizowane były wspólne modlitwy duchownych katolickich i prawosławnych. Początkowo miały one zakres lokalny, później jednak inicjatywę podjęli promineneci kościelni. Badacz chorwacki Vjekoslav Perica zauważył, że te ekumeniczne inicjatywy spotkały się z ambiwalentnym odzewem wśród ludności serbskiej w Chorwacji – nie pisał jednak o postawie Chorwatów. Duchowni prawosławni po początkowym „przełamaniu lodów” nie podjęli, mimo apeli katolickiego duchowieństwa chorwackiego, dalszej współpracy. Przeciwwstawiała się jej część wpływowych hierarchów SCP, przeciwna temu dialogowi – przede wszystkim archimandryta Justin Popović⁵⁰ oraz jego zwolennicy. Korzystając jednak z wydarzeń w świecie religijnym, „hierarchowie” wystosowali list, w którym domagali się „publicznych przeprosin od katolickich przywódców Kościoła katolickiego” za poczynania ustaszy w czasie II wojny światowej. Pozytywnie odpowiedział na to żądanie katolicki biskup Banja Luki (Republika Bośni i Hercegowiny) Alfred Pichler, równocześnie domagając się, żeby to samo uczynili duchowni prawosławni, przeprasząc za czyny serbskich czetników⁵¹.

Mimo tych postaw dialog miał jeszcze szanse powodzenia. Stwarzał je ekumeniczny klimat posoborowy, który sprawił, że SCP przystąpiła w 1968 r. do Światowej Rady Kościołów (istniejącej

⁴⁸ Ibidem, s. 83–85; V. Perica, *Balkan idols...*, s. 35; P. Радић, *Државна верске заједнице*, s. 299 i nast.

⁴⁹ A. Šoljević, *Represivne mere vlasti...*, s. 141–142, 156.

⁵⁰ Archimandryta Justin Popović – od 2010 r. święty Serbskiej Cerkwi Prawosławnej. Profesor dogmatyki w seminarium im. św. Sawy w Belgradzie. Jego nauczycielem duchowym był biskup Nikolaj Velimirović, którego ideę „świętosawia” popularyzował. Jako zwolennik narodowego charakteru prawosławia i symfonii diarchicznej między państwem a kościołem odrzucał koncepcje ekumenizmu nawet pomiędzy kościołami prawosławnymi. Wpływ na jego filozofię miała w dużej mierze fascynacja twórczością Fiodora Dostojewskiego, pod wpływem której dokonał reinterpretacji religijnej filozofii prawosławia. Przez ten pryzmat oraz koncepcję narodowego prawosławia ujmował on później będące przedmiotem publikacji relacje świata słowiańskiego z Europą Zachodnią, w których wskazywał dekadencją postawę tej drugiej, znajdującej się m.in. pod wpływem watykańskiego katolicyzmu. Jego koncepcję charakteru prawosławia będą popularyzować jego uczniowie: metropolita czarnogórsko-primorski Amfilohije Radović, biskup zahumsko-hercegowiński i primorski Atanasije Jevtić, biskup raško-prizreński Artemije Radosavljević i biskup bački Irinej Bulović, którzy główną rolę zaczęli odgrywać po renesansie Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w latach osiemdziesiątych XX w., a zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XX w.

⁵¹ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 32, 35.

od 1948 r.). Dialog wspierała część prawosławnych teologów – niebędących zwolennikami polityki archimandryty Popowicia. Uważali oni, że mógłby on mieć pozytywny wpływ na trudne – bądź co bądź – relacje serbsko-chorwackie. Według Pericy, Tito „ostrożnie” sprzyjał temu ekumenizmowi, co byłoby zasadne wobec faktu, że kluczem do dobrego funkcjonowania kraju była zgoda między narodami, która już w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. zaczynała się chwiać⁵².

Tito nie mógł otwarcie wspierać ekumenicznej idei Watykanu przy równoczesnej promocji polityki ateizmu i laicyzacji społeczeństwa jugosłowiańskiego. Koncepcja soborowa mogła jednak sprzyjać łagodzeniu nastrojów narodowych, co było kluczem w realizacji jugosłowiańskiej polityki państwowej, którym Tito potrafił się posługiwać. Ponadto raporty na temat działalności instytucji kościelnych i wyznaniowych wskazywały na ich nieszkodliwy dla systemu kulturalny i charytatywny charakter, wykluczający w zasadzie oddziaływanie na rozwój nacjonalizmu czy szowinizmu wśród społeczeństwa. Jednak równocześnie stwierdzono, że negatywna postawa wobec instytucji kościelnych mogłaby spowodować radykalizację takich postaw⁵³. Wspomniane rotacje na najwyższych stanowiskach państwowych miały wpływ na zmianę polityki wobec społeczeństwa, która dokonała się na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., pociągając za sobą nieodwracalne zmiany w relacjach między republikami a narodami jugosłowiańskimi.

Od 1968 r. na obszarze serbskiej prowincji autonomicznej Kosowo rozpoczęły się albańskie manifestacje. Ich hasła odwoływały się do poszanowania praw człowieka i mniejszości narodowych nieprzeznaczonych do tej pory przez władze. Szybko jednak przeobraziły się w wystąpienia o charakterze antyserbskim, doprowadzając do dewastacji serbskich obiektów sakralnych. Był to początek problemu kosowskiego i pogłębienia niechęci między Serbami a Albańczykami. SCP, posiadająca historyczną siedzibę w Peći, na obszarze Kosowa, stanowczo wystąpiła w obronie Serbów, m.in. pisząc list do Josipa Broza-Tity. Akt ten jednak wywołał reakcję odwrotną do pożądanej i doszło do pogorszenia relacji z władzami komunistycznymi. Ówczesnemu patriarsze Germanowi zarzucono stosowanie „patriotycznej retoryki” (tzn. proserbskiej) w ukazywaniu serbskich problemów za granicą, zaś wobec SCP wysunięto oskarżenie o tendencje nacjonalistyczne⁵⁴.

Zarzuty te wpisywały się w inny problem, jakim było „starcie się” w tym samym czasie chorwackich i serbskich koncepcji dotyczących wewnątrzpaństwowego charakteru federacji. Optujący za decentralizacją i większą autonomią poszczególnych republik Chorwacji zderzyli się z centralistyczną polityką serbskich „liberałów”, którzy w zdecydowany sposób przeciwstawili się rozluźnianiu więzów między republikami. Problem dotyczył nie tylko rozbieżnych koncepcji na szczeblu władz, ale wiązał się przede wszystkim z wystąpieniami społeczeństwa chorwackiego, domagającego się reform i większej niezależności (samorządności) republik⁵⁵.

Serbska Cerkiew Prawosławna, której zasięg patriarchatu obejmował praktycznie wszystkie były republiki jugosłowiańskie, nie mogła wspierać stanowiska optującego za autonomią republik w zakresie, w jakim domagała się tego Chorwacja i Słowenia, gdyż mogłoby to osłabić jej wewnętrzne instytucjonalne więzy, podobnie jak to miało miejsce w przeszłości, gdy obszary dalmackie czy też Metropolia Karlovačka znajdowały się pod panowaniem austriackim z dominującą religią katolicką. Kolejną kwestią były trudności – z punktu widzenia SCP – związane z położeniem i wpływami w Czarnogórze i Macedonii, które dodatkowo mogły osłabić właśnie poluzowane więzy między republikami, włącznie z całkowitą utratą obszaru, na którym Serbska Cerkiew konkurowała z MCP. Zarzucanie prawosławnym duchownym tendencji nacjonalistycznych pokrywało się z zarzutami wobec serbskich komunistów oskarżanych o tendencje „wielkoserbskie”, wyrażane w promowaniu przez nich unitarnego, a tym samym z punktu widzenia Chorwatów i Słoweńców scentralizowanego charakteru państwa⁵⁶.

⁵² Ibidem, s. 33; zob. Też World Council of Churches. Serbia, <http://www.oikoumene.org/en/member-churches/europe/serbia> (dostęp: 8 I 2014).

⁵³ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 45, 54.

⁵⁴ Ibidem, s. 36, 45 i 54; zob. również: M.J. Zacharias, *Komunizm–federacja–nacjonalizmy...*, s. 331 i nast.; R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo 2000, s. 334; B. Jović, *Posledni dani SFRJ*, Beograd 1996, s. 31; M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, Warszawa 2005, s. 247 i nast.

⁵⁵ Apogeu tych wystąpień miało miejsce wiosną 1971 r., była to chorwacka wiosna. Więcej na ten temat, zob. M.J. Zacharias, *Komunizm–federacja–nacjonalizmy...*, s. 291 i nast.

⁵⁶ Tito stłumił wystąpienia Chorwatów i Słoweńców, pozornie przychylając się do stanowiska serbskich „liberałów”, ale konstytucja

W tym samym czasie oficjalne dane państwowe wskazywały na spadek liczby osób deklarujących przynależność do danego kościoła. W przypadku prawosławia (w ogóle, więc należy tutaj brać pod uwagę obszar całej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii) odsetek ten był wyższy niż w odniesieniu do katolicyzmu i islamu, niemniej jednak spadł z 41,2% do 28,9%⁵⁷. Badania przeprowadzone w szkołach średnich wskazały, że postawa antyreligijna wynikała u 68,7% z niewiary w Boga, u 74,4% z poglądów na temat kościoła, zaś 87,5% nigdy nie odmówiło modlitwy, a 89,6% nigdy nie było w kościele. Sam patriarcha German stwierdził, że tylko „nieznaczna część populacji prawosławnej zapraszała duchownych do domu, czytała publikacje o tematyce religijnej oraz aktywnie uczestniczyła w życiu kościoła”. Spośród 53 krajów, w których ludność deklarowała ateizm, Jugosławia znalazła się na drugim miejscu. Całkowita liczba wierzących, jeśli wierzyć deklaracjom i raportom komunistycznym, spadła między rokiem 1953 a 1984 o połowę (w 1953 r. przynależność religijną miało deklarować 90% osób, zaś w 1984 r. zaledwie 45%)⁵⁸. Jest to fakt warty podkreślenia o tyle, że największy odsetek osób identyfikujących się z kościołem wystąpił w okresie największych prześladowań, podczas gdy najmniejszy w czasie, kiedy cenzura stawała się łagodniejsza i powoli zaczynały się odradzać ideologicznie ruchy narodowe oraz religijne. Jednak fakt ten mógł być związany z zupełnie innymi czynnikami. Mianowicie, okres powojenny obejmował pokolenia, dla których SCP – niezależnie od relacji z władzami państwowymi – była elementem kultury narodowej oraz autorytetem w całej historii narodu serbskiego. Młode powojenne pokolenie dorastało w laickiej Jugosławii, gdzie religia nie była elementem obowiązkowego kształcenia, zaś jej rola była w życiu jugosłowiańskim marginalizowana. Istotniejsze wydawało się podniesienie stopy życiowej i możliwość wyjazdu za granicę – „na Zachód”, co umożliwiły władze w tamtym okresie⁵⁹, aniżeli walka o prawa do kultu religijnego i poszerzenia roli kościoła w społeczeństwie, który – zgodnie z pojawiającymi się opiniami – nie znajdował się w złym położeniu (o czym mowa będzie dalej).

Nieco inną perspektywę przedstawił historyk Milan Kašanin, który stwierdził, że w tym czasie (przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w.) wśród młodzieży wzrosło zainteresowanie serbską kulturą średniowieczną, zaś przedmiotem badań uniwersyteckich była tematyka szeroko związana z historią, piśmiennictwem i postaciami z obszaru prawosławia⁶⁰.

Odwilż, będąca efektem zmian we władzach, przyniosła nowe postulaty i odważniejsze roszczenia duchowieństwa, które domagało się, aby nieobecność w miejscu pracy podczas świąt kościelnych nie wiązała się z pomniejszeniem wynagrodzenia, a także by umożliwiono duchownym pełnienie posługi Bożej w szpitalach i zakładach penitencjarnych. Ponadto od lat siedemdziesiątych XX w. na obszarze Jugosławii funkcjonowało 50 szkół teologicznych i seminariów (z czego cztery należały do SCP) oraz prężnie działały wydawnictwa kościelne. Statystyki podają, że w okresie komunistycznym (1945–1990) wybudowano ok. 200 nowych świątyń, zaś odrestaurowano blisko 1000. Budowano lub poddawano renowacjom kaplice oraz monasteria. Taka sytuacja była impulsem do odnowy roli Cerkwi w społeczeństwie. Odnowę tę podjął patriarcha German. Sprzyjały temu liczne wizyty zagraniczne, mające na celu nie tylko nawiązanie relacji z innymi kościołami prawosławnymi, ale przede wszystkim wzmocnienie więzi i rozwinięcie współpracy z metropoliami SCP rozszanymi po całym świecie⁶¹.

Tym planom sprzyjał klimat społeczny i polityczny, panujący w Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w. Przemiany, które wówczas się dokonały, ukierunkowane były już nie na „jugosłowiańskość”, ale na indywidualny rozwój republik, co zapoczątkowały wspomniane wystąpienia w Chorwacji, które zresztą – jeśli chodzi o postulaty – wspierała Słowenia.

---

z roku 1974 wprowadzała jeszcze większy zakres swobody republik oraz obu serbskich okręgów autonomicznych: Kosowa i Wojwodiny. Równocześnie w latach siedemdziesiątych XX w. polepszyło się położenie ludności albańskiej w Kosowie, gdzie wybudowano m.in. nowe szkoły, szpitale, ośrodki sportowe oraz rozwinięto placówki oświatowe, w których nauczano w języku albańskim, włącznie z Uniwersytetem w Prištinie.

⁵⁷ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 38.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 38, 50.

⁵⁹ V. Grečić, *Jugoslovenske spoljne migracije*, Beograd 1998, s. 46–47; S. Nišić, *Hrvatska oluja i srpske seobe*, Beograd 2006, s. 24.

⁶⁰ V. Perica, *Balkan idols...*, s. 51.

⁶¹ *Ibidem*, s. 38–39, 52.

„Nową jakość” w rzeczywistości społecznej i politycznej (a także na innych płaszczyznach życia państwowego) oraz w położeniu Cerkwi wniosła również konstytucja z 1974 r., w której „gwarantowano wolność myśli” (art. 166), ale zaznaczano, że „wyznanie wiary jest prywatną sprawą człowieka” (art. 174) i równie lakonicznie, jak we wcześniejszych przepisach, stwierdzano, że dla związków wyznaniowych (nazwa ogólna dla wszystkich kościołów i wspólnot wyznaniowych) istnieje „wolność działalności duszpasterskiej i wykonywania obrzędów” (art. 174). W zestawieniu z konstytucją z 1963 r. zmienił się zapis o pomocy materialnej, w którym stwierdzono, że również „organizacje państwowe” mogą pomagać „wspólnotom wyznaniowym” (co, jak wspomniano wcześniej, otwierało duże pole manewru wobec możliwości inwigilacyjnych). Co więcej, art. 174 mówił również o tym, że mogły one posiadać prawo własności nieruchomości „w ramach odpowiednich przepisów”. W zmianach instytucjonalnych na obszarze Republiki Serbii przeobrażono Komisję ds. Wyznań w Ministerstwo⁶².

Temat sytuacji finansowej instytucji religijnych w okresie titowskiej Jugosławii był trudny do ujęcia i stanowił skomplikowany przedmiot badań. Uwzględniając choćby tylko położenie duchowieństwa SCP, należy stwierdzić, że było ono wewnętrznie zróżnicowane. Wpływ na to miało wiele czynników, np. miejsce zamieszkania (bogatsze lub biedniejsze obszary) oraz posiadanie lub brak rodziny (pracującego współmałżonka). Po II wojnie światowej SPC finansowana była z budżetu państwowego, czym zarządzało Ministerstwo Finansów. Pomoc ta była niewystarczająca i już w roku 1946 Cerkiew odnotowała deficyt finansowy wysokości 25 mln dinarów, na co złożyła się polityka nacjonalizacji i kolektywizacji, brak odszkodowań wojennych, a także mniejsze kwoty wypłacane duchownym rencistom i emerytom (wynoszące tuż po wojnie ok. 40% przedwojennych rent i emerytur). Przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych przyniósł regulacje sektora socjalnego, w myśl których państwo ponosiło również częściowe koszty związane z ubezpieczeniami. Mimo iż stanowiło to problem, ponieważ Cerkiew była uzależniona od państwowych finansów, które i tak z czasem modyfikowano, to nie potrafiła znaleźć wyjścia z tej sytuacji⁶³. Faktem jest, że ta pomoc z czasem malała⁶⁴. Ponadto wpływ na Cerkiew miała kondycja gospodarcza państwa, która od połowy lat sześćdziesiątych pogorszyła się w wyniku kryzysu, zaś lata siedemdziesiąte przyniosły decentralizację, co również zmieniło położenie finansowe SCP.

Jeszcze pod koniec lat sześćdziesiątych raporty na temat położenia finansowego kościołów stwierdzały, że władze nie były w stanie określić ich statusu materialnego (poza nielicznymi wyjątkami), równocześnie donosząc, że niektóre ze „związków wyznaniowych” okazjonalnie płaciły podatki, generalnie będąc instytucjami samofinansującymi się. W myśl nowej postawy władz wobec instytucji religijnych tylko w latach siedemdziesiątych XX w. państwo udzieliło – według Vjekoslava Pericy – wsparcia finansowego 24 kościołom i wspólnotom religijnym. Ponadto z dotacji rządowych miało otrzymać wsparcie – jak stwierdził Perica – dodatkowo sześć spośród nich. Nie wymienił on wprawdzie, które konkretnie tę pomoc miały otrzymać, jednak można się domyślić, że wśród nich musiała być SCP, skoro to ona była największym beneficjentem środków państwowych. Ogólnie, w latach siedemdziesiątych kwota ze strony państwa, przeznaczona na finansowanie instytucji religijnych, miała wynieść 37,760 mld dinarów, z czego 75% miała otrzymać SCP (większość tych środków planowano rozdysponować między prorządowe fundacje kościelne). Według Pericy, faworyzowanie SCP mogło wynikać z sympatyzowania patriarchy Germana z władzami, czemu dowód miał on dać, „używając w wystąpieniach publicznych retoryki socjalizmu, braterstwa i jedności oraz oficjalnie przyjmując pomoc finansową od państwa, włącznie z pensjami dla kleru”⁶⁵.

Według danych prowadzonych przez Chorwatów, 80% finansów przeznaczanych na kościoły i związki wyznaniowe przyznawane były prawosławnym i muzułmańskim stowarzyszeniom

⁶² Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>, por. art. 46 Konstytucji SFRJ z 1963 r., Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 7 IV 1963 r., <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (dostęp: 22 I 2014).

⁶³ P. Радић, Државаиверскезаједнице, s. 204 i nast.

⁶⁴ W 1945 r. wynosiła 15 mln dinarów, w 1947 i 1948 r. 20 mln dinarów, w kolejnych dwóch latach po 10 mln dinarów, po czym znowu w 1951 i 1952 r. po ok. 20 mln dinarów rocznie, zob. ibidem, s. 217.

⁶⁵ V. Perica, Balkan idols..., s. 40.

religijnym, które opłacały z tych funduszy działalność instytucjonalną, „biuletyny, działalność bieżącą, wypłaty dla księży oraz ubezpieczenia zdrowotne”. Niewykluczone, że taka polityka wynikała z faktu braku powiązania prawosławia i islamu na obszarze Jugosławii z zewnętrznymi instytucjami, w przeciwieństwie np. do Kościoła katolickiego. Warto podkreślić, że spośród ludności Jugosławii narody wyznające prawosławie stanowiły ok. 45% populacji⁶⁶.

Po śmierci Josipa Broza-Tity w 1980 r. władze centralne starały się kontynuować politykę wewnątrzpaństwową w ten sam sposób co wcześniej, prawdopodobnie również z powodu braku alternatywnych propozycji, których wymagał narastający kryzys gospodarczy oraz coraz większe napięcia między narodami, do czego przyczyniała się w dużym stopniu także sytuacja ekonomiczna. Należy zwrócić też uwagę na fakt zmiany pokoleniowej w kierownictwie komunistycznym. Odchodziło pokolenie partyzantów i współpracowników Tity – współtwórców komunistycznej Jugosławii, a do głosu dochodzili komuniści (choć w odniesieniu do tego czasu można raczej mówić już o socjalistach niż o komunistach), dla których jugosłowiańskie hasła „braterstwa i jedności” nie były już tak świeże i przekonujące. Ta młoda kadra, która zaczęła przejmować władzę w latach osiemdziesiątych, dojrzała w duchu wydarzeń lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. oraz zdecentralizowanego charakteru państwa, który sankcjonowała, jak już zostało wspomniane, konstytucja z 1974 r. Jej przepisy skłaniały bardziej do postrzegania rzeczywistości na poziomie republiki, a nie ogólnie jugosłowiańskim co wzmocniło czynnik narodowy, rozwinięty następnie przez nowe nurty myślowe, które miały się ukształtować w latach osiemdziesiątych XX w. Koncepcje decentralizacyjne okazały się dla wielu polityków młodego pokolenia, zwłaszcza w Słowenii i Chorwacji, punktem wyjścia do dalszych reform politycznych, kładących nacisk na reprezentację republik i ich indywidualizację⁶⁷.

To „poluzowanie” jednolitości państwowej miało nie tylko wymiar polityczny, ale i społeczny. Poza tym złagodzona jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. cenzura słabła coraz bardziej, pozwalając na podejmowanie tematów, które do tej pory były przemilczane, w myśl komunistycznej polityki „braterstwa i jedności”. Zaczęto podkreślać różnice między republikami a narodami, zarówno jeśli chodzi o sytuację ekonomiczną, jak i położenie w państwie jugosłowiańskim. Co więcej, zaczęto też powracać do wydarzeń II wojny światowej, interpretując je wyłącznie w odniesieniu narodowym, co z kolei mocno oddziaływało na postawę społeczną, budząc negatywne emocje i prowadząc do radykalizacji samookreślenia narodowego. W przeciwieństwie do mało eksponowanej roli Kościoła katolickiego na obszarze Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, już w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX w. SCP znakomicie odnalazła się wśród nowych nurtów myślowych o charakterze narodowym, połączonych z serbską tradycją i historią narodową oraz wydarzeniami II wojny światowej, stając się znaczącym i pozbawionym cenzury głosem, wykorzystującym niejednokrotnie stereotypy narodowe.

Podsumowanie

Oceniając położenie i relacje kościołów, związków wyznaniowych i wspólnot religijnych z państwem w czasach titowskich na obszarze byłej Jugosławii, trudno sformułować jednoznaczne wnioski. Ujmując jednak problem całościowo, z pewnością można stwierdzić, że polityka władz komunistycznych nie miała na celu całkowitego zniszczenia SCP. Faktem jest, że po zakończeniu II wojny światowej instytucje religijne i osoby duchowne były obiektami dyskryminacji i prześladowań, zaś po złagodzeniu fali terroru władze starały się zdecydowanie osłabić i zmarginalizować ich wpływ. Okres prześladowań, który dotknął duchowieństwo, dotyczył jednak wszystkich przeciwników nowego porządku, więc nie należy traktować tego zjawiska jako czegoś wyjątkowego. Można również zwrócić uwagę na inne aspekty sytuacji, które potwierdzają to stwierdzenie, np. na fakt, że na cel funkcjonowania SCP (podobnie jak innych instytucji religijnych) przeznaczano pieniądze z budżetu państwa, a w latach późniejszych zezwolono na prowadzenie

⁶⁶ The population of Yugoslavia, World Population Year 1974, Belgrade 1974, s. 11, <http://www.cicred.org/Eng/Publications/pdf/c-c55.pdf> (dostęp: 25 stycznia 2014); V. Perica, *Balkan idols...*, s. 48.

⁶⁷ Więcej na ten temat, zob.: I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, s. 280–281; R. Dizdarević, *Od smrti Tita...*, s. 60; M.J. Zacharias, *Komunizm–federacja–nacjonalizmy...*, s. 410 i nast.; W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 245 i nast.

działalności przez duchownych czy dotowanie kościołów z innych źródeł. Ponadto na obszarze Jugosławii, wbrew potocznym stwierdzeniom, władze nie dążyły do ateizacji społeczeństwa, a przynajmniej nie w sposób konsekwentny i nie za wszelką cenę. Ich polityka – jak wskazano we wstępie – nastawiona była na laicyzację społeczeństwa i ten cel został przez komunistów osiągnięty. O realizacji postulatów ateizacji można by mówić wówczas, gdyby działalność instytucji religijnych zniesiono w ogóle – od razu lub stopniowo. Takie postępowanie nie było jednak właściwe dla titowskich władz, które dodatkowo nosiły się z zamiarem – ostatecznie niezrealizowanym – utworzenia prawosławnej cerkwi jugosłowiańskiej. Co więcej, przypadek MCP pokazał, że komuniści zgadzali się na powstawanie nowych – narodowych kościołów, jednak powodem tego była manipulacja polityczna, zmierzająca do powstawania podziałów na tle narodowym, a przez to do osłabiania wpływów SCP.

Istotny był jeszcze, wskazywany przez badaczy, fakt zróżnicowanej polityki władz wobec kościołów tradycyjnych (głównie SCP i Kościoła katolickiego), mimo jednolitych przepisów wobec duchowych wszystkich instytucji religijnych. Analizując zwłaszcza opinie i dobór informacji badaczy serbskich i chorwackich, można zauważyć, że ich punkt widzenia w przedstawieniu tematu nadal warunkowany jest przynależnością religijną i narodową, bądź też sympatiami narodowymi, co determinuje sposób widzenia innych. Np. według Milana Radulovicia, w relatywnie najlepszej sytuacji znajdował się Kościół katolicki, który posiadając odrębne państwo i służby dyplomatyczne, mógł z pozycji międzynarodowej próbować negocjować położenie swoich przedstawicieli. SCP jako kościół autokefaliczny takiej możliwości – w jego opinii – nie miał. Na przeciwległym stanowisku stał choćby Vjekoslav Perica (jego opinie były już przytaczane), który jednoznacznie pisał o faworyzowaniu SCP przez władze komunistyczne, zarówno jeśli chodzi o umożliwianie zakresu aktywności Cerkwi w polityce i społeczeństwie, jak i o finansowanie jej działalności przez państwo.

Te dwa rozbieżne stanowiska badaczy są charakterystyczne w relacjach między katolicyzmem a prawosławiem na obszarze byłej Jugosławii. Ściślej rzecz ujmując: obrazują one postawę Serbów i Chorwatów, która mimo kilkudziesięciu lat polityki „braterstwa i jedności” nie zmieniła się – nie wyciszyły się wzajemne animozje między obydwojoma narodami, wzmocnione późniejszymi wydarzeniami związanymi z rozpadem Jugosławii.

Konrad Świder

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

POLSKIE ŚRODOWISKA KONSERWATYWNE WOBEC UKRAINY W LATACH DZIEWIĘDZIESIĄTYCH XX WIEKU: KONCEPCJE, WIZJE I PERSPEKTYWY

Świder Konrad. Polish Conservative Circles in Relation to Ukraine in the 1990s: Concepts, Visions and Perspectives.

In Poland after 1989 – after regaining sovereignty and initiating the socio-political transformation – there are many concepts of Eastern policy, which was also the result of dynamic changes in the Soviet Union. The process of emancipation of the united republics accelerated in the period of perestroika and steadily progressed. Its final effect was the disintegration of the Soviet empire at the end of 1991. Therefore various groups and political trends in Poland formed different concepts and visions of the Polish Eastern policy. In discussions on its shape more and more attention was turned to Polish-Ukrainian relations. One of the trends in formulating assumptions on the Polish policy towards the post-Soviet area was conservative parties and groups. Within this ideological option, represented by many parties and groups, many – often conflicting – ideas and visions of the Polish policy towards Ukraine were formed. The objective of this article is to present an overview of these concepts – formulated in the framework of the conservative trend.

Key words: Poland, Ukraine, conservative groups, foreign policy, Polish Eastern Policy, Polish-Ukrainian relations.

Wybór lat dziewięćdziesiątych XX wieku dla obecnej analizy związany jest z istotnymi zmianami, które od tamtego właśnie czasu zaszły. Zjawiskiem charakterystycznym dla współczesności jest dezideologizacja pojęć. Takie klasyczne do niedawna pojęcia politologiczne, jak lewica, prawica, centrum, liberalizm, konserwatyzm czy demokracja, zaczęły tracić swoje pierwotne, czytelne znaczenie, stając się terminami w istocie rzeczy „hybrydowymi”. Dlatego też zdarza się dziś często, że np. programy partii uznających się za prawicowe zawierają liczne treści charakterystyczne niegdyś dla lewicy, a partie lewicowe nierzadko odwołują się do ideologii liberalnej. Jest to swoisty trend pragmatyczny, mający na celu bycie atrakcyjnym dla szerokich rzesz wyborców. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, w okresie transformacji systemowej w państwach postkomunistycznych, partie polityczne częściej wyrażały potrzebę „rzetelności ideologicznej” niż stawiały na powszechnie obecnie pragmatyzm. W ten kontekst wpisywały się także ugrupowania i środowiska konserwatywne w Polsce. Nurt konserwatywny charakteryzują następujące zasady: zasada ciągłości dziejów, zasada religijnej etyki społecznej, zasada hierarchicznej struktury społeczeństwa, zasada pragmatyzmu politycznego, zasada legalizmu, zasada nienaruszalności własności¹.

W tym okresie do grona ugrupowań i środowisk reprezentujących przedstawiony kanon konserwatywny można zaliczyć: Ruch Młodej Polski (RMP); Unię Polityki Realnej (UPR), kierowaną przez Janusza Korwina-Mikke, wywodzącą się z powstałego w 1987 r. Ruchu Polityki Realnej; Partię Konserwatywną (PK), kierowaną przez Aleksandra Halla, powołaną w 1992 r., która wraz ze Stronnictwem Ludowo-Chrześcijańskim utworzyła w 1997 r. Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe (SKL) i weszła w skład centroprawicowej koalicji Akcji Wyborczej Solidarność (AWS). Z Partii Konserwatywnej wywodziła się powstała w wyniku rozłamu w jej szeregach Koalicja Konserwatywna z Kazimierzem Michałem Ujazdowskim na czele, która w 1999 r. weszła w skład SKL. Do ugrupowań konserwatywnych bywa też zaliczany Ruch Stu, kierowany przez Czesława Bieleckiego. Ponadto w ramach nurtu konserwatywnego można było wówczas wyróżnić szereg środowisk i organizacji o charakterze klubowym: Klub Konserwatywno-Monarchistyczny, Klub Konserwatywny w Łodzi, Klub Konserwatywny im. Aleksandra Fredry we Wrocławiu, Klub Konserwatywny w Katowicach, środowisko wrocławskich konserwatystów skupione wokół kwartalnika „Stańczyk”, Klub Polityczny im. Józefa Mackiewicza w Krakowie, a także krakowskie Centrum im. Mirosława Dzielskiego. Dodatkowo, ideologia konserwatywna obecna była na łamach takich czasopism, jak:

¹ K. Wandowicz, Współczesny konserwatyzm polityczny w Polsce 1989–1998, Wrocław 2000, s. 73.

„Myśl Konserwatywna”, „Arka”, „Arkana”, „Najwyższy Czas!” (organ UPR), „Opcja”, „Res Publica”, „Frona”, „bruLion” i „Rojalista”.

Jeżeli chodzi o wpływy konserwatystów w polskiej polityce, to nie były one zbyt duże: w wyborach parlamentarnych w 1991 r. UPR wprowadziła do 460-osobowego Sejmu 3 posłów. Następna okazja dla konserwatystów pojawiła się dopiero sześć lat później, gdy w wyborach w 1997 r. zbliżone do ugrupowań liberalno-demokratycznych SKL w ramach koalicji wyborczej AWS wprowadziło do Sejmu 30 posłów. Warto wspomnieć, że w późniejszym okresie – w 2001 r. – posłowie SKL wystąpili z AWS, przyczyniając się do jej rozpadu, i wzięli udział w tworzeniu rządzącej Polską od 2007 r. Platformy Obywatelskiej, jak np. obecny prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Bronisław Komorowski.

Poglądy ugrupowań i środowisk konserwatywnych na kwestię polityki wschodniej, czyli polityki wobec państw graniczących z Polską na wschodzie – powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego, a zwłaszcza wobec Rosji i Ukrainy, były bardzo zróżnicowane. Należy podkreślić, iż do lat 1997–1998 ukraińska polityka Polski była wyznaczana przede wszystkim przez kontekst relacji Warszawy z Moskwą i Berlinem. W niniejszym opracowaniu zostaną przedstawione wizje i koncepcje stosunków polsko-ukraińskich prezentowane przez takie ugrupowania i środowiska konserwatywne, jak: UPR („Najwyższy Czas!”), RMP – PK – SKL („Myśl Konserwatywna”, „Res Publica”), konserwatystów wrocławskich (skupionych wokół czasopism „Stańczyk” i „Opcja”), konserwatystów krakowskich (z Klubu Politycznego im. Józefa Mackiewicza czy Centrum im. Mirosława Dzielskiego oraz współpracujących z periodykiem „Arcana”), a także polskich monarchistów (publikujących w czasopiśmie „Arka”).

Stosunek polskich ugrupowań i środowisk konserwatywnych do Ukrainy zostanie zaprezentowany w trzech kontekstach: poglądów na temat rozpadu bloku wschodniego oraz rozpadu Związku Radzieckiego; koncepcji polskiej polityki wobec Ukrainy; a także poglądów dotyczących wpływu wspólnego dziedzictwa historycznego na współczesne relacje polsko-ukraińskie². W polskim nurcie konserwatywnym w kwestii stosunku do rozpadu bloku wschodniego i ZSRR oraz wybijania się radzieckich republik związkowych na niepodległość dają się zauważyć dwie postawy: sceptyczna, a nawet krytyczna – wyrażana przez UPR i wrocławskie środowiska konserwatywne oraz entuzjastyczna – manifestowana przez RMP – PK – SKL i konserwatystów krakowskich; z kolei połączeniem tych dwóch postaw były poglądy polskich monarchistów.

W przekonaniu wrocławskich konserwatystów całkowity rozpad światowego systemu dwubiegunowego oznaczał odrodzenie się i eskalację wszelkich możliwych konfliktów i napięć w tradycyjnie niestabilnej Europie Środkowo-Wschodniej, co miało przypominać sytuację na Starym Kontynencie po I wojnie światowej i rozpadzie trzech imperialnych mocarstw³. Duży niepokój budziły tu zwłaszcza wydarzenia w ZSRR, gdzie ujawniały się liczne konflikty w relacjach zarówno centrum z republikami, jak i republik między sobą. Osłabienie ZSRR przy równoczesnym jednoczeniu się Niemiec stwarzało zagrożenie dla Polski ze strony zachodniego sąsiada, który mógł zgłosić wobec niej pretensje terytorialne. Polska jako typowe państwo średniej wielkości – zdaniem konserwatystów wrocławskich – absolutnie nie powinna była ingerować w sytuacje konfliktowe na obszarze ZSRR, gdyż mogłoby narazić ją na pogorszenie relacji z Kremlenem, a nawet jego wrogość. Dla Warszawy kluczową rolę miały odgrywać stosunki z Berlinem i Moskwą, ponieważ w tej konstelacji Polska grała o swoje przetrwanie. Dlatego też władze polskie nie powinny były angażować się w popieranie aspiracji niepodległościowych republik radzieckich, aby w każdej chwili móc ubiegać się o poparcie Moskwy w ewentualnym konflikcie z Niemcami. Konserwatyści wrocławscy nie wierzyli w prawo narodów do samostanowienia, uważając je za pusty slogan oraz instrument w polityce mocarstw, gdyż powołujące się na nie narody raz były popierane z racji słusznej walki o wolność, a innym razem oskarżane o separatyzm⁴. Świadczył o tym chociażby sceptyczny stosunek Stanów Zjednoczonych do ruchów niepodległościowych na obszarze ZSRR.

Poglądy te były charakterystyczne także dla UPR, która wskazywała, iż w stosunkach międzynarodowych kluczową rolę odgrywa czynnik siły, a wspomniana już bierna postawa USA

² Taki zestaw „problemów węzłowych” został też zaproponowany w: M. Sienkiewicz, *Współczesne polskie nurty polityczne wobec Ukrainy, Białorusi i Litwy w latach 1989–1999*, Wrocław 2005.

³ A. Ławniczak, *Małe państwa i narody*, „Opcja” 1990, nr 10.

⁴ A. Popiel, *Kłopoty z samostanowieniem*, „Opcja” 1990, nr 7–8.

wobec Moskwy dowodzi, iż Waszyngton cały czas uznaje ZSRR – mimo problemów tego państwa – za mocarstwo⁵. UPR w osobie swojego lidera Janusza Korwina-Mikke uznawała, że zasadniczym argumentem w staraniach o niepodległość jest posiadanie własnej armii i że suwerenność państwa bądź narodu bez sił zbrojnych jest „fikcją i obrazą Boską”⁶.

Odmienne stanowisko wobec procesów zachodzących w bloku wschodnim i w ZSRR zajęli konserwatyści z RMP. Ich przywódca Aleksander Hall twierdził, że zachodzące zmiany stwarzają dla Polski okazję wyrwania się z imperialnego uścisku i przeniesienia stosunków polsko-radzieckich z płaszczyzny ideologicznej na płaszczyznę obopólnie uzgadnianych interesów⁷. RMP wyrażał bezwzględne poparcie dla prowadzonej przez Michaiła Gorbaczowa polityki pieriestrojki i głośności. Liczono się, co prawda, z możliwością krachu tej polityki, ale w danym momencie całkowicie ją popierano, licząc na głębokie przemiany – liberalizację, pluralizację i decentralizację życia społeczno-politycznego w ZSRR oraz stosunków między centrum a narodami. Aspiracje narodów republik związkowych były postrzegane przez RMP nie jako zagrożenie dla stabilizacji w regionie, ale jako czynnik istotnie zmieniający politykę zagraniczną Kremla, znacznie osłabiający jego dążenia do ekspansji i dominacji. Nowa rzeczywistość polityczna w tej części Europy miała – zdaniem członków ugrupowania – sprzyjać rozwojowi relacji Polski z narodami sąsiadującymi z nią od wschodu: Ukraincami, Białorusinami i Litwinami. Stwierdzano, iż Warszawa powinna równolegle utrzymywać stosunki z centralnymi władzami ZSRR i z elitami republik związkowych, co wpisywało się w realizowaną wkrótce przez polski rząd „politykę dwutorowości”. W podobnym tonie zaczęli się wypowiadać publicyści periodyku „Res Publica”, wskazując jednak na konieczność troski o stosunki Polski ze wschodnimi sąsiadami z racji wspólnego dziedzictwa historycznego, do którego prawo – w tym prawo do jego własnej interpretacji – mają wszystkie narody dawnej Rzeczypospolitej⁸. Zdaniem redaktorów „Res Publiki”, Warszawa musi jednak w tej materii prowadzić racjonalną politykę, nie mogąc sobie pozwolić na antagonizowanie Moskwy.

W kwestii koncepcji, wizji i perspektyw polskiej polityki wobec Ukrainy sceptyczne stanowisko zajmowali konserwatyści wrocławscy oraz UPR. Rozpad systemu jałtańskiego, który stanowił rodzaj systemu równowagi mocarstw, stwarzał możliwości rywalizacji niemiecko-rosyjskiej o hegemonię w Europie Środkowo-Wschodniej. Jednym z czynników determinujących taki scenariusz były próżnia ideologiczna w Rosji panująca po bankructwie ideologii komunistycznej i prawdopodobieństwo zastąpienia jej przez rosyjską ideologię imperialną. Niemniej Rosja pod presją problemów wewnętrznych wycofała się z Europy Środkowej, co zechcą wykorzystać zjednoczone Niemcy. W tej optyce najpoważniejszym przeciwnikiem i zagrożeniem dla interesów niemieckich była Polska, przeciwko której – zgodnie z logiką geopolitycznej szachownicy potencjalnych sojuszy – Berlin mógłby wykorzystać Ukrainę, która z kolei poszukiwałaby przeciwwagi dla Rosji i widziałaby ją wyraźniej w Niemczech niż w Polsce, stając się w ten sposób wrogiem Polski⁹. Ten odłam nurtu konserwatywnego sytuację narodowościową w ZSRR i kwestię emancypacji narodów tam żyjących postrzegał przez pryzmat dramatycznego i krwawego rozpadu Jugosławii, dostrzegając możliwość podobnego przebiegu wydarzeń w stosunkach rosyjsko-ukraińskich na tle poważnego konfliktu o postradziecką broń atomową, flotę czarnomorską, status Krymu czy sytuację etniczną na wschodzie Ukrainy¹⁰. W opinii Janusza Korwina-Mikke Niemcy mogłyby instrumentalnie posłużyć się nowymi wschodnimi sąsiadami Polski do szachowania Rosji. W tej sytuacji Polska powinna wspierać niepodległość sąsiadujących z nią młodych państw postradzieckich, dbając o zachowanie równowagi sił między Berlinem a Moskwą, gdyż wówczas stanie się pożądanym partnerem i sojusznikiem dla Rosji, jako państwo szachujące proniemieckie Ukrainę, Litwę i Białoruś. Najbardziej niekorzystnym scenariuszem dla Warszawy byłaby ponowna konsolidacja przestrzeni postradzieckiej przez Moskwę i odrodzenie imperializmu rosyjskiego, czego konsekwencją mógłby być rozbiór Polski przez Niemcy i Rosję¹¹. Lider UPR krytykował projekty wysuwane przez emigracyjne środowisko

⁵ S. Michalkiewicz, Siła mięśni, „Najwyższy Czas!” 1990, nr 3.

⁶ J. Korwin-Mikke, Przymus i prawo, „Najwyższy Czas!” 1990, nr 3.

⁷ A. Hall, Problemy wschodnie w polskiej myśli politycznej, „Polityka Polska” 1989, nr 12.

⁸ J. Kurczewski, Gra na sojuszach, „Res Publica” 1989, nr 9.

⁹ Zob. J. Korwin-Mikke, Zasady polityki zagranicznej, „Opcja” 1992, nr 2.

¹⁰ Granice Polski czy Polska bez granic?, „Arka” 1992, nr 39–40.

¹¹ Ibidem.

paryskiej „Kultury” autorstwa Jerzego Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego, zakładające powstanie środkowoeuropejskiego bloku sojuszniczych państw: Polski, Ukrainy, Litwy i Białorusi. Zdaniem Janusza Korwina-Mikke potencjał militarny i gospodarczy tego sojuszu byłby niewystraszający dla przeciwstawienia się z pewnością wrogo nastawionej do niego Rosji. Z kolei konserwatyści wrocławscy wskazywali na realną możliwość wysunięcia przez Niemcy roszczeń terytorialnych wobec Polski, co byłoby konsekwencją powstania próżni geopolitycznej w Europie Środkowo-Wschodniej po rozpadzie ZSRR¹². Jednak nie wierzyli oni w możliwość wytworzenia i utrzymania przez Polskę równowagi między Niemcami a Rosją, nawet w formie federacji Polski, Ukrainy, Litwy i Białorusi, ponieważ próby te z pewnością natrafiłyby na przeciwdziałanie ze strony Berlina i Moskwy¹³. Opowiadali się oni zdecydowanie za opcją prorosyjską w polskiej polityce zagranicznej, gdyż jedynie Rosja była w stanie zrównoważyć niemiecki *Drang nach Osten*. Polska w zamian gwarantowałaby Rosji bezpieczeństwo jej zachodnich rubieży. Środowisko wrocławskie zbliżało się zatem do poglądów przedwojennej Narodowej Demokracji (endecji) i jej przywódcy Romana Dmowskiego. W tej optyce z punktu widzenia polskiej racji stanu istnienie suwerennej i niepodległej Ukrainy było stałym argumentem antyniemieckim w polityce rosyjskiej oraz antyrosyjskim w polityce niemieckiej. Wrocławscy konserwatyści niemiecką ofertę wystosowaną do Polski w kwestii przystąpienia do NATO i UE postrzegali jako zamiar Berlina, by uczynić z Warszawy swojego klienta, powodujący tym samym napięcia w stosunkach polsko-rosyjskich, czemu towarzyszyło zdecydowanie niewygodne dla państwa polskiego zacieśnienie stosunków niemiecko-rosyjskich. Celem polityki polskiej powinno być zatem podsycanie napięć i antagonizmów między Rosją a Niemcami, natomiast wybór Moskwy jako sojusznika wynikałby jedynie z czystej geopolitycznej kalkulacji.

Jednak w perspektywie pewnego już przystąpienia Polski do NATO w 1998 r. wrocławskie środowiska konserwatywne zmieniły swój punkt widzenia, oparty na krytyce dotychczasowej niepewnej polityki Zachodu. Uległ wobec tego gruntownej zmianie i rewizji stosunek tej części polskiego nurtu konserwatywnego do Niemiec, Rosji oraz Ukrainy. Polska dokonała strategicznego wyboru zachodniej opcji geopolitycznej, uznając przywództwo Stanów Zjednoczonych w postzimnowojennym świecie i tym samym uznając Rosję za „obiektywnego wroga”. Odtąd stosunki Polski z Niemcami i Rosją zależęć miały od stosunków USA z tymi krajami. Polska, stając się częścią Imperium Americanum, musi zacząć działania na rzecz przyciągnięcia swoich wschodnich sąsiadów do struktur euroatlantyckich i wyprowadzenia ich z rosyjskiej strefy wpływów. Oznacza to zatem konieczność wskrzeszenia „ofensywnej koncepcji jagiellońskiej”¹⁴. W tym kontekście w przekonaniu wrocławskich konserwatystów szczególnego znaczenia z uwagi na swój potencjał terytorialny, demograficzny i gospodarczy nabiera Ukraina, która powinna stać się głównym adresatem polskiej polityki wschodniej i najważniejszym partnerem Polski na Wschodzie. Polska wspierałaby niepodległość Ukrainy, widząc w niej zasadniczy czynnik powstrzymujący odbudowę rosyjskiej strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Wśród konserwatystów wrocławskich pojawił się nawet projekt ustanowienia wspólnego państwa polsko-ukraińskiego, zorganizowanego jednak wokół polskich interesów geopolitycznych; takie państwo z powodu słabości tworzących je narodów działałoby początkowo pod patronatem USA i stanowiłoby realną przeciwwagę dla dominacji Niemiec i Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁵.

Od początku prozachodnie i tym samym proukraińskie stanowisko zajmowali konserwatyści krakowscy. Za największe zagrożenie dla państwa polskiego uważali oni odradzający się ekspansjonizm rosyjski, a wobec słabości Polski za jedyną skuteczną formę przeciwstawienia mu się uznali jej integrację ze strukturami zachodnimi. Elementem tej polityki miało być także umacnianie niepodległości Ukrainy, Litwy oraz Białorusi. Konserwatyści krakowscy przewidywali nawet rozpad Federacji Rosyjskiej w wyniku występujących na jej obszarze separatyzmów. Natomiast istnienie niepodległej Ukrainy ma ogromne znaczenie dla zachowania suwerenności przez Polskę, a ponadto nie pozwala ono na odtworzenie się podziału Europy na dwa wrogie bloki polityczne¹⁶. W opinii krakowskich konserwatystów stosunki polsko-ukraińskie można było uznać za przyjazne, niemniej

¹² Zob. A. Mańnica, *Polityka Polska. Obrachunki z Przeszłością i uwagi na Przyszłość*, cz. 2, „Stańczyk” 1994, nr 4.

¹³ T. Gabiś, *Polska prawica a Niemcy*, „Stańczyk” 1991, nr 2–3.

¹⁴ A. Mańnica, *Uwagi o polityce polskiej w epoce amerykańskiej hegemonii*, „Stańczyk” 1998, nr 2.

¹⁵ A. Koniuszewski, *Szkice polityczne*, Wrocław 1999.

¹⁶ A. Zięba, *Ukraina – państwo sezonowe?*, „Arcana” 1998, nr 20.

pozostawały one powierzchowne. Konieczne stawało się zatem ich zacieśnienie poprzez intensywniejszą współpracę wojskową i gospodarczą, działania na rzecz przyspieszenia reform na Ukrainie oraz tworzenie w obu krajach silnych lobbies działających na rzecz efektywniejszej współpracy politycznej między Warszawą a Kijowem. Wielopoziomowa współpraca osłabiłaby pokutujące w Polsce i na Ukrainie negatywne stereotypy dotyczące partnera. Relacje obu państw miały być kształtowane w myśl koncepcji strategicznego partnerstwa. Jednak liczne wewnętrzne problemy Ukrainy nakazywały obawiać się zarówno o to, by Kijów wprowadził w życie ideę strategicznego partnerstwa z Warszawą, jak i o trwałość tego państwa. W tej sytuacji – twierdzili krakowscy konserwatyści – Polska musi dbać o to, by nie przyczyniać Ukrainie dodatkowych trudności, ale też powinna oczekiwać od władz ukraińskich jasnych intencji co do ich strategii i układać sobie relacje z Ukrainą w oparciu o katalog wartości powszechnie przyjętych na Zachodzie. Warszawa miała przyjąć rolę orędownika Kijowa w różnych ważnych dla niego kwestiach na europejskiej i światowej arenie politycznej.

Z kolei monarchiści za największe zagrożenie dla Polski uważali zjednoczone Niemcy, które na przestrzeni dziejów obok Rosji były państwem wykazującym ambicje imperialne, kierując swoją ekspansję na tereny Europy Środkowo-Wschodniej. Tymczasem Rosja po rozpadzie ZSRR przeżywała poważne problemy i Polska miała do wyboru kilka opcji polityki wschodniej – od prorosyjskiej do proukraińskiej. Monarchiści byli wielkimi zwolennikami restytucji imperium jagiellońskiego, integrującego państwa Międzymorza – a więc obszaru położonego między Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym¹⁷. W takim tworzonym przez Polskę imperium, stanowiącym „wspólnotę wolnych narodów” i obejmującym Polaków, Ukraińców, Białorusinów i Bałtów, obowiązującą formą ustrojową byłaby monarchia. Powszechnie przyjęte wartości monarchiczne i konserwatywne eliminowałyby wzajemne uprzedzenia, wrogość i egoizm narodowy, pozwalając zamieszkującym w „imperium środka” narodom na zachowanie tożsamości narodowo-kulturalnej.

Entuzjastyczne stanowisko wobec ukraińskiej niepodległości zajęli konserwatyści z SKL, którzy pragnęli, aby Ukraina wraz z innymi wschodnimi sąsiadami Polski tworzyła politycznie stabilny obszar nastawiony na kooperację z NATO¹⁸. W opinii jednego z liderów SKL, Bronisława Komorowskiego, obszar ten stanowił „odwieczny polski horyzont geograficzny”, a Polska miała bogate tradycje konceptualizujące go – w postaci Rzeczypospolitej Obojga Narodów, koncepcji prometejskiej Józefa Piłsudskiego, a także programu regionalnej współpracy i solidarności postulowanego przez środowisko paryskiej „Kultury”¹⁹. Umocnienie niepodległości Ukrainy, Białorusi oraz Litwy zapewniłoby stabilność powstałemu w Europie Wschodniej układowi politycznemu, przy czym należałoby przeciwstawiać się próbom restauracji rosyjskiej strefy wpływów, będącej wyrazem odradzających się tendencji imperialnych w polityce Rosji. Nowa konstrukcja geopolityczna Europy Środkowo-Wschodniej miałaby położyć kres nieszczęsnej dla Polski ekspansywnej tradycji, której symbolem były rozbiory, rok 1939 czy wprowadzenie systemu komunistycznego w 1944 r. Uznanie przez Polskę jako pierwsze państwo niepodległej Ukrainy stanowiło akt niewątpliwie słuszny i potrzebny, sprzyjający wytworzeniu się atmosfery zaufania między oboma narodami. Za niedopuszczalne uznano powtórzenie sytuacji z lat 1920–1921, kiedy to Polska porzuciła swojego ukraińskiego sojusznika. Przyjazne stosunki z Ukrainą, Litwą oraz Białorusią wzmacniały pozycję i znaczenie Warszawy w polityce europejskiej. Poglądy SKL na sprawę ukraińskiej niepodległości w pełni wpisywały się w tezę Zbigniewa Brzezińskiego, że bez Ukrainy Rosja traci możliwość bycia imperium.

Ostatnim aspektem w ramach stosunku polskich ugrupowań i środowisk konserwatywnych do Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, na który zostanie zwrócona tu uwaga, jest wpływ wspólnego dziedzictwa historycznego na współczesne relacje polsko-ukraińskie. Kwestia ta zajmowała zwłaszcza krakowskich konserwatystów, uważających, że idea szerokiej współpracy między Polską a Ukrainą pozostanie pobożnym życzeniem, jeśli nie będzie wynikała z wiary w jej potrzebę. Znormalizowana i stabilna polsko-ukraińska współpraca polityczna i wojskowa będzie niemożliwa bez współpracy na poziomie instytucji społecznych, gospodarczych, kulturalnych, naukowych i samorządowych²⁰. Zbliżeniu Polaków i Ukraińców powinno służyć wzajemne poznanie

¹⁷ J. Bartyzel, O imperium środka, „Arka” 1993, nr 39–40.

¹⁸ M. Sienkiewicz, Współczesne polskie nurty polityczne..., s. 175.

¹⁹ B. Komorowski, Wschodnie wyzwanie, „Myśl Konserwatywna” 1997, nr 1.

²⁰ A. Zięba, Ukraina – państwo sezonowe?.

historii, tradycji oraz zrozumienie współczesnych problemów. Negatywne stereotypy tkwiące w świadomości obu narodów muszą zostać zastąpione przez nowe pozytywne doświadczenia. Proces ten powinien dotyczyć jak najszerszych kręgów społecznych, zwłaszcza na obszarach przygranicznych, gdzie strach i nieufność są najsilniej zakorzenione. Istotną rolę w kreowaniu nowego spojrzenia na trudne kwestie przeszłości i teraźniejszości w relacjach polsko-ukraińskich mają do odegrania w obu krajach wpływowo media. Pozwoliłoby to zneutralizować działania niektórych środowisk w Polsce i na Ukrainie, zainteresowanych instrumentalną eksploatacją negatywnych stereotypów.

Również UPR zaczęła wyznawać pogląd, że płaszczyna historyczna stosunków polsko-ukraińskich jest bardzo ważna, szczególnie w odniesieniu do integracji Polski ze strukturami euroatlantyckimi. Partia ta zwracała uwagę, że np. media zachodnie nagłaśniają problemy związane z trudną i zawiłą historią polsko-ukraińską oraz ich współczesny wyraz w postaci incydentów z udziałem grup nacjonalistów w Polsce i na Ukrainie, a nie dostrzegają wielu pozytywnych zjawisk we współczesnych relacjach między oboma krajami. UPR wskazywała też jednak na liczne niedociągnięcia w stosunkach polsko-ukraińskich na płaszczynie historycznej, wynikające z braku skoordynowanej polityki informacyjnej oraz niezadowalającego stanu na rynku wydawniczym, gdzie brakowało zarówno fachowych i rzetelnych opracowań wyjaśniających problemy wspólnych dziejów obu narodów, jak i wspólnej podręcznikowej interpretacji historii²¹. UPR zajęła także stanowisko w kwestii Cmentarza Orląt we Lwowie, będącego obiektem nieustannych ataków ukraińskich nacjonalistów, które spotykały się z obojętnością ze strony władz Lwowa i głównych sił politycznych zachodniej Ukrainy²². Problemy wokół tej nekropolii, którym w obu krajach towarzyszyły wielkie emocje, utrudniały dialog polsko-ukraiński, ale nie mogły go w ocenie tego ugrupowania przekreślić. Jako działanie mające pomóc w ostatecznym rozwiązaniu sporów dotyczących Cmentarza Orląt UPR proponowała pilne uregulowanie kwestii grobów żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii znajdujących się na terytorium Polski.

Całkiem odmienne stanowisko w odniesieniu do wspólnego dziedzictwa historycznego Polaków i Ukraińców prezentowali wrocławscy konserwatyści. Wyznawali oni pogląd, że problem pojednania polsko-ukraińskiego w ogóle nie powinien istnieć jako kwestia polityczna²³. Wzajemne resentymy i fobie nie mogą mieć jakiegokolwiek znaczenia dla kształtu stosunków politycznych między Polską a Ukrainą (i innymi państwami regionu), gdyż zależą one od stopnia zgodności lub sprzeczności interesów politycznych obu państw. „Przemoralizowana polityka uczuć” nie powinna przysłaniać celów polityki pragmatycznej, wynikającej ze świadomej woli realizacji egoistycznych interesów oraz wspartej na realnej sile i możliwościach.

Rekapitulując rozważania podjęte w niniejszym artykule, można stwierdzić, że stosunek polskich ugrupowań i środowisk konserwatywnych do Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych nie był jednolity. Konserwatyści wrocławscy oraz UPR odnosili się krytycznie do młodego państwa ukraińskiego, ich percepcja zmieniła się jednak diametralnie pod koniec opisywanego tu okresu – w 1998 r. – w wyniku wstąpienia Polski do Paktu Północnoatlantyckiego (Polska oficjalnie została członkiem NATO 12 marca 1999 r.). Natomiast RMP – PK – SKL od początku wyrażały życzliwy stosunek do Ukrainy. Dla tych formacji powstanie niezależnego państwa ukraińskiego na bazie radzieckiej republiki związkowej (Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej), emancypującej się z ulegającego procesowi dezintegracji ZSRR, było zdecydowanie pozytywnym zjawiskiem, a dobrosąsiedzkie i partnerskie relacje z tym młodym krajem były – ich zdaniem – podyktowane polską racją stanu, manifestującą się w dążeniu Polski do pełnej integracji ze strukturami euroatlantyckimi. Optyka ta, co zostało już wspomniane, wpisywała się w doktrynę Zbigniewa Brzezińskiego, według której Rosja bez Ukrainy nie stanowi imperium. Polscy konserwatyści, zwłaszcza ci reprezentujący kręgi monarchistyczne, poważnie brali pod uwagę również koncepcję integracji Międzymorza, której Polska i Ukraina były kluczowymi elementami.

²¹ A. Mak, Przegonić stereotypy, „Najwyższy Czas!” 1998, nr 22.

²² M. A. Koprowski, Dialog przed prowokacją, „Najwyższy Czas!” 1998, nr 45–46.

²³ T. Gabiś, Polska prawica a Niemcy.

IV. Problemy polityki etnicznej i narodowościowej IV. Етнонаціональна політика

Віктор Павлюк

Національний університет «Острозька академія»

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ І СЛОВ'ЯНСЬКА ПРОБЛЕМА У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ АДАМА ЧАРТОРИЙСЬКОГО

Victor Pavliuk. Polish question and slavic problem in foreign policy plans of Adam Czartoryski.

The article deals with theoretical views and practical steps of the prominent Polish politician Adam Czartoryski on Polish question and problem of the Slavic peoples during his service in the diplomatic office of the Russian Empire. It is proved that Adam Czartoryski made comprehensive drafts of changes in international relations as opposed to the policy of Napoleon Bonaparte. The Prince was an adversary of the Napoleon's political system and political structure which had been imposed to Europe by the French Emperor. The projects of A. Czartoryski raised many questions and looked forward; they were directed at limiting and reducing the influence of France and created conditions that prevented from reorganising the Europe's political structure for the convenience of the one state. A. Czartoryski developed comprehensive plans for a Federal Europe in 1802-1805. In contrast to the Napoleonic politics, he sought to build an international policy based upon international law, rational and moral principles which would have guaranteed a lasting peace, security and justice to all the nations and peoples. Prince wanted freedom and independence for his people. Nonetheless, as the representative of the Foreign Ministry of the Russian Empire, he failed to embody the plan either in practical action, or clearly explicit in his political projects. The famous «Puławy Plan» provided for annexation of Polish lands from Prussia to Russia as part of the Empire without any possibilities of establishing an independent state.

Key words: foreign policy, diplomacy, coalition, Polish question, Slavic problem.

Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) – один із видатних європейських політиків, який жив і працював на рубежі XVIII–XIX ст. Його особистості найбільше уваги приділено і приділяється сьогодні в польській історіографії: він зробив значний внесок у формування польської національної ідеї і в справу її популяризації серед європейських націй і держав. Серед дослідників, які вивчали зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти діяльності А. Чарторийського, варто виділити М. Гандельсмана, С. Сковронька, Й. Белінського, А. Новака, М. Кукеля та ін. [1–6]. На жаль, в українській історичній науці відсутні праці, присвячені особі А. Чарторийського загалом і його діяльності як керівника зовнішньополітичного відомства Російської імперії зокрема. Метою цієї статті є аналіз теоретичних поглядів та практичних дій А. Чарторийського щодо польського питання та проблеми слов'янських народів у роки служби в дипломатичному відомстві імперії.

Російський дослідник П. Стегній умовно розділяє еволюцію підходів А. Чарторийського до «польського питання» протягом 1795-1815 рр. на п'ять етапів: «мрії» (1795-1801); «роки Негласного комітету» (1801-1804); «міністерський період» (1804-1807 і до Тільзітського миру); «крах четвертої коаліції і від'їзд Чарторийського з Росії» (1808-1810); «війна з Наполеоном і створення Царства Польського» (1810-1815) [7]. Очевидно, що ідеї, викладені у працях А. Чарторийського, не стали зовнішньополітичною програмою Російської імперії. І, мабуть, Чарторийський зрештою й сам втратив надію на об'єднання всіх польських земель та відродження польської держави під російським скіпетром.

А. Чарторийський був одним із представників польської еліти, яка, зв'язавши себе службою імперії, прагнула так спрямувати її політику, щоб вона одночасно вирішувала завдання відновлення польської державності, з передуючим цьому об'єднанням земель, шукала спільні інтереси, спільну політичну ідею для Польщі і Росії. Займаючи високу посаду в російському міністерстві закордонних справ, князь справді вірив, що знайшов таку

ідею, яка зможе об'єднати в собі успіх справи Польщі, вигоду Росії і благо всієї Європи. Таку концепцію він виклав царю в доповідній записці «Про політичний метод, який повинна застосувати Росія» у 1803 р. [5, с. 43].

У документі А. Чарторийський наголошував на необхідності впровадження справедливих відносин не лише між державами, але і між народами. Тим самим він вказував на важливу умову досягнення міцного миру в Європі. В цьому випадку А. Чарторийський став першопрохідцем на ниві європейської дипломатії: «Кожен окремий народ має свою мову, свої звичаї, традиції, спосіб бачення і відчуття. Вони не можуть ні добре зрозуміти один одного, ні пізнати; чуже панування не може відповідати інтересам ні одного народу. Кожен прагне до того, щоб бути господарем у себе» [5, с. 43].

За підтримки А. Чарторийського детальну програму змін у міжнародній політиці Росії виклав у своїй праці «Роздуми про мир і війну» співробітник міністерства закордонних справ В. Малиновський. Але, на відміну від князя, автор тісно поєднував зовнішню політику з питаннями економічними і з суспільним устроєм держав. Такі погляди детермінували програму змін, які В. Малиновський обґрунтував у другій і третій частині своєї праці. Автор передбачав небезпеку подальшого зростання сили Франції через можливий її союз з Німеччиною та Італією. В «Роздумах...» наголошувалось, що запобігти цьому можна через мирні ініціативи Росії, а також через впровадження природного права народів на свободу і незалежність. Таким чином Греція, Румунія, народи Балканського півострова, Чехія і Польща мали стати незалежними. Разом з тим, проект передбачав утворення слов'янсько-російської, італійської, німецької (з Голландією та Швейцарією), а також португальсько-іспанської федерацій. Для розв'язання суперечливих питань, встановлення кордонів, озброєння і контролю над ними рекомендувалось створити міжнародну організацію – Спільну раду, яка б складалася із представників різних народів. Такий зв'язок між народами повинен був об'єднати всю Європу і сприяти утворенню європейської федерації [5, с. 51]. В. Малиновський вважав, що війни, які ведуться Францією, послаблюють зв'язки між європейськими народами і не сприяють налагодженню політичного співробітництва у Європі, гальмують динаміку позитивних змін. Першим кроком у вирішенні цієї проблеми може бути організація Росією союзу кількох держав, які прагнуть оборони своїх кордонів і незалежності [5, с. 52].

Для розуміння еволюції поглядів А. Чарторийського щодо вирішення проблемних питань міжнародних відносин у Європі особливе значення має Інструкція для М. Новосільцева від 11 вересня 1804 р., який направлявся у Велику Британію з особливою місією: встановлення контактів з британськими вищими політичними колами і проведення переговорів з метою утворення російсько-британського союзу. Інструкція Новосільцеву становила собою проект реорганізації політичного життя Європи. Передбачалось, що мирне співіснування держав повинно базуватись на нормах міжнародного права, права націй, невтручання у внутрішні справи інших держав, вирішувати спірні питання шляхом домовленостей, включаючи третейське посередництво. Актуальною ставала проблема створення міжнародної організації, яка б взяла на себе миротворчі функції [8, с. 146-147]. Таким чином проект А. Чарторийського 1804 р. за змістом і завданнями можна порівняти з проектом президента США В. Вілсона від 1918р.

Інструкція 1804 р. виношувала новий варіант вирішення слов'янського питання. Слов'янська проблема була розділена на дві частини: з одного боку, вона стосувалася Польщі, а з іншого – південних слов'ян. Щодо перспектив Польщі, то передбачалось, що всі її землі, які були розділені між Австрією, Прусією і Росією, необхідно об'єднати під скіпетром російського самодержця. Російський імператор, прийнявши титул Польського царя, отримає всі землі, які належали Польщі до її першого поділу, включаючи так зване Пруське королівство. Таким чином, новий кордон Росії мав проходити від Данціга до витоків Вісли і звідти вздовж Карпатських гір до витоків Дністра [8, с. 147].

Що ж стосується південних слов'ян, то А. Чарторийський наголошував, що краще було б відновити попередні переговори з Туреччиною, щоб змінити становище Сербії, Чорногорії, до якої приєднати Катарро та Республіку Семи Островів [8, с. 147]. Головна частина

володінь європейської Туреччини повинна бути розділена на самостійні території, які б мали автономію і загальне федеративне управління. Росія зможе забезпечити собі вплив на дану федерацію, а російський імператор стане протектором південних слов'ян через участь Росії у звільненні цих народів. Разом з тим, А. Чарторийський погоджувався на контроль деяких територій південних слов'ян Австрією. Але в тому випадку, якщо потрібно було б заручитись її підтримкою у конфліктах з Францією. У такому разі до Австрії могли б відійти Хорватія, частина Боснії і Валахії, Белград, Рагузу. Росія ж мала отримати Молдавію, Катарро, Корфу і, найважливіше, – Константинополь і Дарданелли з найближчими портами. Таким чином володіння цими територіями зміцнило б панівне становище Росії в регіоні [8, с. 148].

Інформація про національні прагнення південних слов'ян доходила до зовнішньополітичного відомства Росії з різних джерел. У цьому процесі важливу посередницьку роль відіграв православний священник Андрій Самборський. У 1804 р. він повертався в Росію через Чорногорію і Грецію. Із Відня він направив А. Чарторийському детальний опис становища сербського православного люду під гнітом Туреччини і Австрії, підготований православним митрополитом Карловицьким Стефаном Стратимировичем. Автор намагався переконати російську сторону підтримати визвольний рух сербів. На думку митрополита, серби могли б тимчасово залишитись під владою султана, але при цьому сформувати свій незалежний уряд. За приклад Стратимирович брав республіку Рагуза і Сім Островів, які знаходились під протекторатом Росії. А на чолі звільненої в майбутньому Сербії повинен був стати один із великих російських князів з необмеженою монархічною владою. Дослідники вважають, що записка Стратимировича, можливо, і стала основою для вироблення А. Чарторийським плану дій щодо південних слов'ян [8, с. 149-150].

Ще одним джерелом інформації про становище південних слов'ян стала записка В. Каразіна із слов'янського питання. У проекті, який В. Каразін передав А. Чарторийському, пропонувалось об'єднати всіх південних слов'ян в одну державу і створити слов'янську імперію на Адріатичному морі, на чолі якої могли б стати брати російського імператора Олександра [9, с. 45].

Головним мотивом, який вплинув на ідеї А. Чарторийського щодо відродження політичного життя південних слов'ян, було відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Князь наголошував на тому, що реалізація його проекту безперечно мала сприяти поступовому відновленню польської державності. Але для того, щоб не викликати зайвого дипломатичного і політичного внутрішнього опору в Росії, слово «Польща» А. Чарторийський намагався не виставляти на перші позиції. Однак концептуальні ідеї, закладені А. Чарторийським у зовнішню політику Росії, передбачали вирішення саме проблеми відродження Речі Посполитої. Хоча у своїх «Мемуарах» він підкреслював, що говорив лише про поступове звільнення народів, які несправедливо позбавлені політичного суверенітету, звичайно, що в цьому контексті для А. Чарторийського на першому місці була Польща [8, с. 148].

Проте політичні події в Європі 1805-1806 рр. не сприяли реалізації планів А. Чарторийського. Управлячих колах Росії все наполегливіше вимагали його відставки. В таких обставинах він подав імператору «Записку» (від 9 грудня 1806 р.) з пропозицією надати Польщі автономію і проголосити її королівством, а королем проголосити російського імператора. Але відповідь була негативною [9, с. 49]. Після укладання Тільзійського миру 7 липня 1807 р. і утворення Наполеоном Герцогства Варшавського А. Чарторийський залишив пост міністра закордонних справ Росії.

А. Чарторийський одним із перших в оточенні Олександра I висунув ідею панславізму і послідовно її відстоював. План єднання та взаємодопомоги всіх слов'ян і греків, як єдиновірців і братів по крові, увійшов органічною складовою у його миротворчу доктрину. Вперше ці ідеї (сюди ще варто додати ідею конфедерації італійських та федерацію німецьких держав) знайшли своє відображення в згадуваній вище інструкції М. Новосільцеву. Пропозиції А. Чарторийського зводились до створення «Плану європейської ліги». Передбачалось, що після перемоги над Францією Європа заживе за новим міжнародним кодексом, обов'язковим для всіх держав. Кодекс буде містити вимоги не вести війни, дотримуватись ідей миру і безпеки [9, с. 48].

На основі документів, підготовлених А. Чарторийським та його соратниками, Олександр I запропонував Британії ідею перетворення європейських держав у «ліберальні і конституційні держави». Гарантами нового європейського порядку повинні були стати Росія і Великобританія, які б протистояли міжнародним конфліктам і сприяли вирішенню конфліктних питань мирним шляхом. Уявлення Олександра I про новий європейський порядок базувались на ідеях, пропонуваніх А. Чарторийським та апаратом МЗС: співіснування незалежних національних держав під патронатом Росії і Британії, які «розуміють потреби малих народів і готові їм допомогти» [10, с. 155]. Особливо на цьому тлі виділяється ідея слов'янської єдності. Ця ідея мала служити іншій великій концепції: об'єднання польських земель і відродження Речі Посполитої. Підґрунтям концепції слов'янської єдності була саме ідея «незалежності кожного народу», а в результаті – утворення «вільної федерації народів». В проєктованій А. Чарторийським на початку XIX ст. ідеї вільної федерації гідне місце мав зайняти образ вільної Польщі. Вперше своїми думками про слов'янську федерацію А. Чарторийський поділився з царем Олександром у Петербурзі в березні 1803 р. Письмовий варіант ідей про зміну карти Європи був направлений до канцлера Воронцова [11, с. 368].

А. Чарторийський був переконаний, що для позитивного вирішення польського питання необхідно спрямувати дії Росії на Балкани для підтримки руху слов'янських народів проти Османської імперії. І якщо Олександр I візьме їх під свою опіку, то це створить прецедент і для поляків. Як наслідок в грудні 1803 р. російський посол в Туреччині А. Італінський вимагав, щоб Порта надала грекам широку автономію. І хоч ідеї А. Чарторийського не були реалізовані повністю через невпевненість царя у спроможності Росії нав'язати свою волю Османській імперії, Олександра схилили до думки, що зароджуваний панслов'янський рух на Балканах вигідний Росії і його необхідно підтримувати, щоб посилити свої впливи на Балканах і Закавказзі [12, с. 13].

Використовуючи російсько-пруське протистояння у 1805 р., А. Чарторийський прагнув здобути певні позитиви для поляків. В останні дні вересня антипруські плани князя входили в стадію реалізації. Їх складовою був вихід польських земель з-під пруської опіки і утворення окремої польської держави. Вказаний план у польській історіографії отримав назву «пулавського плану» [3, с. 179]. Він уже в той час розглядався як значна заслуга А. Чарторийського перед польським народом і в перші роки XIX ст. забезпечив зростання авторитету князя як на міжнародній арені, так і серед поляків.

«Пулавський план», як реальна концепція російської політики, охоплював три елементи. Перший – втягнення Пруссії в коаліцію; другий – компрометування Пруссії перед Францією; третій – безпосереднє вирішення польського питання. Виходячи із загальних російських планів, можна було сподіватись на вирішення даного питання за умови ворожості Пруссії до Росії, успіху Австрії у війні із Францією, готовності царя до початку війни із Пруссією і згоди на те Австрії. Тому А. Чарторийський, розуміючи всю складність ситуації, не надто сподівався на реалізацію плану. Особливо це стало зрозуміло 18 вересня 1805 р., коли цар, всупереч позиції А. Чарторийського, затримав похід російських військ до пруських кордонів і висловив готовність до переговорів із королем [3, с. 217]. 8-10 листопада А. Чарторийський сформулював нові умови для Пруссії, які передбачали нейтральне становище останньої у випадку франко-російської війни, а в разі вступу у війну, то лише як союзника Росії. У випадку незгоди Пруссії на такі умови, Росія оголошувала їй війну, польські землі приєднувались до імперії, а Олександр I приймав титул польського короля [6, с. 78; 7].

Будучи переконаним, що Росія підтримає польську справу, А. Чарторийський використав увесь свій політичний авторитет для досягнення поставлених цілей. Він запросив відомих польських політичних діячів (І. Потоцького, С. Потоцького, К. Браницького, знаного вченого Я. Снядецького) і запропонував, щоб можливий збройний виступ поляків очолив князь Й. Понятовський. А. Чарторийський прагнув залучити на свій бік відомих магнатів і представників заможної шляхти незалежно від їх політичних переконань. Проте більшість дослідників не знаходять в проєктах А. Чарторийського жодних слідів конкретики у вирішенні

польського питання. Очевидно прагматизм у поглядах на російську політику привів його до висновку, що в існуючих політичних реаліях незалежна Польща може існувати тільки за підтримки однієї із великих держав. І цією державою, на його думку, була Росія.

Інформація про польські наміри Олександра І «пулавський план» проникала в середовище заможної шляхти, надаючи надію на відродження Польщі. Поляки з пруських і австрійських територій звертались до російського царя з проханням взяти етнічні польські землі під опіку самодержця. До Варшави направлялись емісари з метою приготування до збройної акції [13, с. 344]. Це тривало до 16 листопада, коли Фрідріх Вільгельм II знайшов порозуміння з країнами-учасниками третьої антифранцузької коаліції.

Катастрофа третьої коаліції завершувала період найбільшого впливу А. Чарторийського на управління зовнішньою політикою Росії. В кінці грудня 1805 р. він повертається до Петербурга, формально залишаючись керівником міністерства закордонних справ. Можна погодитись з думкою польського історика Є. Сковронека, що в цей час фактично розпочинається період згорання урядування і політичної активності князя в російській столиці [3, с. 236].

Поразка третьої коаліції була передусім військовою і політичною поразкою Росії, яка сприяла зростанню гегемонії Франції у Європі. Після Аустерліца здавалося, що Наполеон вирішуватиме долю континенту. Франція, завдяки отриманню від Австрії Далмації, почала загрозувати впливу Росії на Балканах. Територіям Росії загрозувала небезпека з заходу (у разі франко-пруського союзу) і з півдня (у разі франко-турецького союзу). В такій ситуації Росії необхідно було напрацьовувати новий проект зовнішньої політики і послідовно його реалізовувати.

У таких умовах позиції А. Чарторийського слабли і відставка була лише питанням часу. Це сприяло активізації противників князя в Петербурзі. Адже вину за невдалу політику покладали на А. Чарторийського і М. Новосільцева. Першого звинувачували у свідомій зраді Росії, у перекручуванні намірів імперії і усуненні О. Воронцова, який прагнув повільного обмеження сил Франції. Князь чекав, що Олександр І запропонує йому піти у відставку. Однак цар протривався тому, демонструючи свою незалежність від тиску вищих кіл Петербурга і не бажав кардинально змінювати свою політику [14, с. 52].

Невдовзі становище А. Чарторийського дещо покращилось. На початку 1806 р. він подав на засідання уряду два меморіали з аналізом зовнішньої політики Росії протягом 1804-1805 рр. і перспектив на найближчий рік. Полемізуючи зі своїми опонентами, автор захищав засади своєї політики 1804-1805 рр. і доводив, що вона виходила з інтересів російського самодержавства, ані словом не згадуючи про польський проект [3, с. 241].

Найбільшою загрозою, на думку А. Чарторийського, варто було очікувати з півдня, де формувался франко-турецький союз. Для протидії можливій експансії, перш за все з боку Туреччини, він пропонував поглиблення співпраці з народами Балкан, а також посилення Чорноморського флоту і концентрацію армії на кордоні з Молдовою [3, с. 242]. А раніше він переконував у необхідності вести мирні переговори з Францією, одночасно декларувати непоступливість у стосунках з Наполеоном і прагнути до порозуміння з Англією, Австрією, Швецією і Прусією [3, с. 242].

Засідання уряду у січні 1806 р. за участю царя продемонстрували, що більшість критично ставилась до концептуальних засад зовнішньої політики міністра. Лише П. Строганов, П. Завадовський і В. Кочубей підтримали і бажали успіху А. Чарторийському. Але і вони рекомендували політику на Балканах обмежити виключно боротьбою з французькими впливами, а в польському питанні зайняли негативну позицію. Вони скептично оцінювали можливості поляків у боротьбі за незалежність і пропонували порозумітись з Прусією з метою протистояння польським планам Наполеона [15, с. 43]. Більшість уряду виступала за цілковитий перегляд попередньої і впровадження більш гнучкої зовнішньої політики. Головним аспектом політичної лінії, пропонованої опонентами, був пошук можливостей союзу з Францією навіть незалежно від Лондона. О. Куракін вважав, що російсько-французьке порозуміння могло б вирішувати долю Європи [15, с. 44]. Все це свідчило про певні розбіжності між А. Чарторийським і царем та його оточенням.

На початку 1806 р. значно зросло занепокоєння Росії французькою політикою на Балканах. А. Чарторийський дізнався про плани Наполеона щодо поділу Туреччини і захоплення Далмації і, відповідно, підготовки наступу на Росію з півдня. Тому Росія повинна була підтримувати сербський антитурецький рух. Хоч офіційно А. Чарторийський заявляв про дотримання миру з Туреччиною, але насправді готував радикальні зміни російської політики. У січні 1806 р. він напрацював широкий план балканської політики [16, с. 46; 17, с. 98].

Перша частина плану передбачала тісну співпрацю Англії і Росії з метою обмеження впливів Франції на Туреччину. Друга частина плану наголошувала, що для Росії бажане приєднання Молдавії, Волощини і Бессарабії і утворення федерації балканських народів під верховенством Росії. Реалізація другої частини плану мала наступити у випадку початку війни з Туреччиною [3, с. 251]. Однак під впливом Олександра I та його оточення, яке стояло на позиціях порозуміння з Францією, А. Чарторийський також почав говорити про необхідність переговорів з Наполеоном [3, с. 260].

Наступні події міжнародного життя відбувалися вже без участі А. Чарторийського, як міністра закордонних справ Росії. 4 липня 1806 р. МЗС повідомило дипломатичний світ про його відставку. Причиною відставки стали концептуальні розбіжності між ним і царем. Князь прагнув до активної політики на всіх напрямках, з опорою на співпрацю з Британією. Натомість цар наполягав на позиції очікування, пасивності. Він не вірив у прихильність Англії, сподіваючись на порозуміння з Прусією. А. Чарторийський наполягав на підготовці до війни з Туреччиною, позитивний результат від якої мав сприяти утворенню великої федерації, яка мала поширитись на всіх слов'ян і греків, як єдиної перешкоди Наполеону. Війну з Францією він вважав неминучою, а її відсунення на 2-3 роки принесло б, на його думку, користь лише Наполеону.

Отже, п'ятирічна діяльність А. Чарторийського на чолі російського зовнішньополітичного відомства закінчилася поразкою більшості його планів. Дві антифранцузькі коаліції, до організації яких долучався князь, не могли здолати силу Наполеона. Рішуча зміна курсу російської політики у 1807 р. йшла врозріз із засадами політики А. Чарторийського, які остаточно відходили в минуле. У практичній діяльності А. Чарторийський не досяг жодних успіхів. На нього покладається відповідальність і за невдалу зовнішню політику Росії в 1804-1805 рр. Він не завжди вірно прогнозував розвиток подій, а його постулати в польській справі йшли врозріз із інтересами Росії. Однак політичне фіаско А. Чарторийського було спричинене не так особистісними чи зовнішніми факторами, як внутрішньодержавними – на його діяльність істотний вплив справляв російський абсолютизм. Крім того, Олександр I проводив надто непослідовну політику, вдавався до різких її змін, часто всупереч позиції професійних дипломатів.

Однак широка політична діяльність А. Чарторийського мала і позитивні результати. Він створив широкі проекти змін у міжнародних відносинах, протиставивши їх політиці Наполеона. Князь був противником наполеонівської політичної системи і політичної структури, яку нав'язував французький імператор Європі. Діючи в умовах найбільших успіхів Наполеона і кардинальних змін у європейській політиці, А. Чарторийський піднімав своїх європейських союзників на боротьбу з наполеонівськими порядками за допомогою засобів зовнішньої політики і пропаганди.

А. Чарторийський належав до політиків творчих, здатних вибудовувати широкі плани і шукати практичні шляхи їх реалізації. Його проекти ставили багато питань і дивились у майбутнє, спрямовувались на обмеження та послаблення впливу Франції або створювали умови, які б унеможлилювали перебудову політичної структури Європи в інтересах однієї держави. У 1802-1805 рр. Чарторийський напрацьовував широкі плани утворення європейської федерації. На протигагу наполеонівській політиці А. Чарторийський прагнув будувати міжнародну політику на засадах міжнародного права, раціональних і моральних принципах, які б гарантували тривалий мир, безпеку і справедливість всім державам і народам.

Князь хотів волі і незалежності для свого народу, але як представник зовнішньополітичного відомства російської імперії не міг реалізувати цього не лише в практичних діях, але й чітко виразити в своїх політичних проєктах. Відомий «пулавський план» передбачав приєднання польських земель, які перебували у складі Пруссії, до Росії як складової частини імперії, не припускаючи можливості утворення самостійної держави.

1. *Handelsman M.* Adam Czartoryski / M. Handelsman. – Warszawa, 1948. – Т. 1. – 192 s.
2. *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa, 1994. – 353 s.
3. *Skowronek J.* Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969. – 382 s.
4. *Bieliński J.* Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego / J. Bieliński. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – 131 s.
5. *Новак А.* Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского / А. Новак // Европа. – 2001. – № 1 (1). – С. 35–64.
6. *Kukiel M.* Książę Adam / M. Kukiel. – Warszawa, 1993. – 112 s.
7. *Стегний П. В.* Александр I и Адам Чарторыйский (эпизод из истории «старого спора») [Электронный ресурс] / П. В. Стегний. – Режим доступа : <http://rospolcentr.ru/TabId/227/Default.aspx?ArticleId>.
8. *Вернадский Г. В.* Александр I и славянская проблема в первую половину его царствования [Электронный ресурс] / Г. В. Вернадский. – Режим доступа : http://old.sgu.ru/files/nodes/42747/17_VernadskiyGV.pdf.
9. *Минаева Н.* Адам Адамович Чарторыйский: «Я хотел политики, основанной на общем благе и соблюдении прав каждого...» / Н. Минаева // Российский либерализм: идеи и люди / [под общ. ред. А. А. Кара-Мурзы]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Новое изд-во, 2007. – С. 44–54.
10. *Влчек Р.* Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Александра I (идеи европейского единства) / Р. Влчек // Европа. – 2006. – № 2 (19). – С. 153–158.
11. *Kornat M.* Reforma dyplomacji i legitymizm narodów. Studium / M. Kornat // Adam Jerzy Czartoryski Rozważania o dyplomacji. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 350–603.
12. *Дегоев В.* Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. Дегоев. – М. : РОССПЭН, 2004. – 496 с.
13. *Внешняя политика России. XIX – начало XX вв. : Документы Министерства иностранных дел.* – М. : [б. и.]. – (Серия 1). – Т. 2: 1801–1815. – 1960. – 582 с.
14. *Хартли Дж.* Александр I / Дж. Хартли. – Ростов-на-Дону, 1998. – 196 с.
15. *Корнилов И.* Князь Адам Чарторыйский / И. Корнилов. – М., 1896. – 102 с.
16. *Орлик О.* «Европейская идея» Александра I / О. Орлик // Новая и новейшая история. – 1997. – № 4. – С. 46–48.
17. *Рamiętniki* ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. – Kraków, 1905. – Т. 2. – 243 с.

CHAULEV'S CONSIDERATIONS ON THE ALBANIANS AND SHQIPNIA (ALBANIA)

Todoroska Katerina. Chaulev's considerations on the Albanians and Shqipnia (Albania).

Peter Chaulev (Ohrid, 1880 – Milan, 1924), was one of the most important figures in the Macedonian liberation movement. We have followed his role through historical events and processes that have marked the most turbulent period in Macedonian history, namely the period of the national-liberation and revival movements. As an activist of IMRO we met him as a teacher in the villages surrounding Orhis, where, from 1899, he also appeared as an organizer of the revolutionary committees in the region of Ohrid, Prespa and Florina. At the time of the Ilinden Uprising, he appeared as a voivode (governor) in the Ohrid area. During the Young Turk Revolution in 1908, he again returned to his hometown of Ohrid, where he was arrested and jailed by the newly constituted authorities. However, he was released under the pressure of the residents.

His revolutionary activity is significant also in relation to the cooperation with Albanian national activists, especially during the period of the Balkan wars. The result of this cooperation was also the so called Ohrid-Debar Uprising in September of 1913. Although, in the beginning of the Uprising, the Macedonian and Albanian chetas had significant successes, however, the supremacy of the Serbian army engaged in suppressing it, had inflicted a major defeat on the rebels.

After the suppression of the Uprising, Peter Chaulev took refuge at the territory of the Albanian state as to avoid the wrath of the Serbian authorities stationed in the border areas. Chaulev's stay in Tirana and other Albanian cities enabled him to easily observe the day-to-day life of the population, their customs, but also the state of political turmoil in the country. He wrote and published his observations in the book titled Skipnia (Albania), in Constantinople in 1924.

Key words: Peter Chaulev, IMRO, Macedonia.

The revolutionary path of Ohrid revolutionary Peter Chaulev is intertwined with the ordeals and ideological currents in the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO). He was born in Ohrid in 1880, and educated in Ohrid and Bitola. As a student of Bitola high school, at the age of 17, he took an oath for inclusion in the Macedonian Liberation Movement. After finishing high school, he started to work as a teacher in the villages surrounding Ohrid, and there, starting from 1899, he also appeared to be an organizer of the revolutionary committees in Ohrid, Prespa and Florina areas. At the time of the Ilinden Uprising he was the voivode in the Ohrid region. During the Young Turk Revolution in 1908, again, he returned to his hometown of Ohrid, where he was arrested and imprisoned by the newly constituted authority. However, under the pressure of the local residents he was released¹.

In the following years, he continued his active participation in the Organization, and in 1911 became a member of the Central Committee of IMRO, along with Todor Aleksandrov² and Hristo Chernopeev³. During the First Balkan War in 1912, coming under the flag of the Balkan allies for the liberation of Macedonia from the Ottoman yoke, he took part in the liberation of Ohrid, Demir Hisar area, Debarca and Kichevo with his chetas. Refusing to accept the presence of Serbian authority, in June 1913, along with a number of like-minded, he took part in the Tikvesh uprising. Although the Serb military and administrative authorities were expelled temporarily from the Tikvesh region, and Negotino and Kavadarci liberated, together with other chetas of IMRO, but still this rebellion was put down with massive bloodshed.

In such a situation, Aleksandrov "... renewed the talks with the representatives of Albanian revolutionaries. From 12 to 17 August 1913, a delegation of the Central Committee of IMRO held talks with the Albanian revolutionary committee of Sefadin Pustina, in Elbasan. At this occasion, a general uprising against Serbia was agreed upon. It was alleged that the uprising should have been

¹ Македонски историски речник, ИНИ, Скопје 2000, p. 495.

² Todor Aleksandrov (Novo Selo, Stip area, 4 March 1881 – placement, after p. Sugarevo, Melnik area, 31 August 1924), member of the Central Committee of IMRO and head of the autonomous IMRO.

³ Hristo Chernopeev, revolutionary, voivode, a volunteer from Bulgaria in the Liberation Movement. He participated in the Miss Stone Affair, as well as in the Ilinden Uprising.

led by IMRO. Therefore, the Albanian Committee empowered Milan Matov and Pavel Hristov⁴ to also lead the Albanian cetas in the Debar, Kichevo and Gostivar area”⁵.

Dissatisfied with the falling of the Vardar part of Macedonia under Serbian rule, in its southwestern part, the IMRO cetas commenced campaigns against the establishment of the new rule. The goal was to raise rebellion in the Bitola, Ohrid and Debar regions. Choosing this part of Macedonia was not at all coincidental. Namely, after the Declaration of Albanian independence, “... an interim, very unstable demarcation line was defined between the newly created Albanian state and the western Macedonian areas, occupied by the Serbian army. It was from the Gora area, in the North, to the Gramos mountains in the South, and was passing right through the Macedonian areas of Tetovo, Debar, Struga and Ohrid, the parts of which, west of the demarcation line, remained under Albanian rule, and the Eastern parts under Serbian occupation”⁶.

The immediate reason for this rebellion was the requisition of the goods, by devastation, then burnings and mass killings that the Serbian soldiers and Chetniks from the so-called “National defense” committed in the vicinity of Dolni Debar. Shortly after the start of the actions, rebel cetas expelled the Serbian authorities from Debar, Ohrid, Struga, Resen and Kichevo. In order to increase the number of the rebel people Chaulev sent letters calling on the population of the villages Vrbeni, Slivovo, Godivlje and Listinje to join the rebel forces⁷. In a very short time, the Macedonian and Albanian rebel cetas, led by Peter Chaulev, Milan Matov, expelled the Serbian authorities from Debar, Ohrid, Struga, Resen and Kichevo and established their own revolutionary rule. In his memories Chaulev referred to those days by writing: “Debar chortled. The Macedonian flag was fluttering in every window”⁸.

The uprising was put down fiercely and with massive bloodshed by the Serbian army and the Chetnik groups headed by Vasilije Trbic.

Peter Chaulev, fleeing from the Serb forces, went to Tirana, Albania, which was judged as unacceptable by the Serbian authorities. Therefore, a request for intervention was made to Esad Pasha for their expulsion. According to the data contained in a telegram from Serbian representative Baludzic sent to the Ministry of Foreign Affairs from Corfu, on October 7, 1913, it stated that “Esad expelled Bulgarian voivodes: Matev, Chaulev, Sanakov who have come to Tirana running away from the Serbian army to Vlore”⁹.

In the report of the chief of staff which Colonel M. Smiljanic sent to the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade, the section mentioning the Albanian leaders, also mentions “MILAN MATEV”¹⁰. Bulgarian Chetnik. Haiduc. Without great ability.

PETER CHAULEV. “Bulgarian Chetnik. Without military capabilities, fearful, fled before the battle (near Ohrid or Struga)”¹¹.

The fact that it was an extremely mass rebellion, but also put down with massive bloodshed, allows a margin for manipulations that the need for liberation from Serbian rule and raising a new armed uprising remained within the Macedonian and Albanian population. As a result, the Serbian diplomatic representatives were disturbed by any information on something of that nature. Thus, the

⁴ Pavel Hristov (p. Capari, Bitola area, 1874 – Sofia, 1922), a teacher in Prilep, Kicevo, Kostur and Bitola, as well as an active activist of IMRO.

⁵ Историја на македонскиот народ, Т. 4, Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941), д-р И. Катарциев, Скопје 2000, p. 72.

⁶ П. Стојанов, Албанскиот бунт 29 септември – 6 октомври 1913 год. (point of reference written for the Macedonian Historical Dictionary in the Documentation Unit of INI)

⁷ Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ), mf. 475.

⁸ В. Георгиев, Охридското востание от 1913 година през погледа на неговия главнокомандващ Петър Чаулев, Известия на државните архиви. Главно управление, София 1996, бр. 72, p. 139. (The author of the article felt it necessary to explain that under the “the flag of IMRO” should be understood to be the Macedonian flag in a footnote)

⁹ ДАРМ, mf. 475.

¹⁰ It refers to Milan Matov, (Struga, 8 XI 1875 – Sofija, 21 V 1962) – teacher, participant in the Ilinden Uprising, duke, brother of Hristo Matov. He went to high school in Bitola. In 1900, he joined the Macedonian revolutionary movement, in the Struga area. He was a teacher in Struga (1904–1905) and school inspector (1909–1911). Since 1906, he headed the Bitola revolutionary district. In September 1913, he led the Ohrid uprising. After World War I he was active in the Ilinden Organization and in the Macedonian Scientific Institute, and made efforts for the Macedonians to stop killing each other. Македонската енциклопедија, Т. 2, Скопје 2009, p. 929.

¹¹ ДАРМ, mf. 475. Report dated November 5, 1913.

Serbian representative in Thessaloniki communicated that according to the news he received from Tirana “the representatives there say that the Austria-Hungarian consul promised to give them arms, ammunition and money in case of a new uprising, which they are ready for, should Serbia not cede Goren Debar.

On the contrary, Esad sees no danger of a new uprising because Debar is defeated. A friend of Sandanski¹² – Grgur, traveled together with some Bulgarians from Goren Debar, to Elbasan to go from there to Kavaje and Durres¹³.

A similar report was sent also on 19 November 1913 by “... a member of the Parliament from Corfu (who – K.T.) informs that is heard from Tirana as Goren Debar prepares a new uprising against Serbia, forcing everyone to take arms. It is said that 4,000 Bulgarians are going to arrive. The Bulgarian Consul promises to provide arms, ammunition and money. I informed Esad about all this, but he does not believe in such a possibility¹⁴.

Then, turbulent years followed again in Chaulev’s life, when it came to difference in his views compared with the views of the leadership of the IMRO. In his letter to the member of the Temporary Representative Office of the VMRO and his fellow townsman, Kiril Plichev, he wrote: “You forget that the VMRO should be in Macedonia, and not in Sofia”. Therefore, in September 1924, Peter Chaulev was expelled from the Central Committee of the IMRO, and on December 23, 1924¹⁵, he was murdered in Milan by Dimitar Stefanov¹⁶, who was sent there by Ivan Mihailov, the new leader of IMRO. After the murder of Chaulev, D. Vlahov wrote: “Chaulev was killed because he wanted to serve his people in an honest way. Chaulev was killed because he wanted the Macedonian revolutionary organization to continue its old traditions ...”¹⁷

During his rich revolutionary experience, Chaulev collaborated with revolutionaries who had the same goal as his, namely the liberation of the people from any kind of foreign power. This was the direction which his cooperation moved in with the Albanian activists, who he became very close with during the Ohrid uprising. Bearing in mind that the rebellion was put down in much bloodshed, Chaulev found shelter in Albania as to escape the wrath of the Serbian authorities. During his stay amongst the Albanians, as a revolutionary and an intellectual, he was interested in various aspects of life of the Albanians and their state. He drafted his remarks in a publication titled “Shqipëria (Albania)”¹⁸ printed in Constantinople in 1924, which is only 49 pages long and includes a lot of data, information and Chaulev’s personal observations.

The book begins with a short review of the origin of Albanians, and it is noted down that they see themselves as descendants of the Illyrians. And continues “...The word «Illyria» in Albanian means «freedom», but it is interesting to know that today’s Albanians do not say that they are Illyrians, just as they do not say that they are Albanians. If you ask an Albanian who he is, regardless of the tribe he comes from, either from the North or from the South, his answer to this question is: «Um jam skipetar» (I’m a Shkipetar)”¹⁹.

Moreover, Chaulev speaks also for the period immediately after the declaration of the First Balkan War when the Greeks and Serbs entered the Albanian territories considering it as an Ottoman province. Realizing such a situation the “famous Turkish statesman of Albanian origin and Berat representative in the Parliament of Constantinople, Ismail Kemal Bey, departed from

¹² Jane Sandanski (p. Vlazi, January 31, 1872 – Pirin Mountains, April 22, 1915) an activist of the IMRO, voivode, revolutionary. He was an organizer of the abduction of Miss Stone and he founded the National Federal Party during the Young Turk revolution.

¹³ ДАРМ, mf. 475. Telegram from the Serbian representative in Thessaloniki to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia dated November 3, 1913.

¹⁴ ДАРМ, mf. 475. Telegram from Dim. Grujevikj from Thessaloniki, received in the Political department of the Ministry of Foreign Affairs dated November 19, 1913.

¹⁵ In the Македонски историски речник, ИНИ, Скопје 2000, 495 it was written that Chaulev was killed on December 23, 1925, and in the Македонската енциклопедија, МАНУ, Скопје 2009, Т. 2, 1616 that he was killed on December 23, 1924.

¹⁶ Dimitar Stefanov (p. Marchino, Kratovo area, August 16, 1899 – Skopje, October 1970) – IMRO. In 1922, he fled to Bulgaria, joined the IMRO, was in the cetas of Ivan Janev-Brlo, later in the security to Todor Aleksandov. In Milan, he killed P. Chaulev (1924), took part in the murder of A. Protogerov (1928). He lived in Kjustendil until 1941, and during World War II, he returned to Macedonia and died there.

¹⁷ Д. Влахов, Одбрани говори и статии 1924–1947, Скопје 1948, 111.

¹⁸ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), Тип. Л. Бабокъ и С-въ Галата, ул. Камондо, 8. Цариградъ 1924.

¹⁹ Ibidem.

Constantinople, passed through Romania and Austria, came to Durrës in the most critical time, convened a congress with the most prominent nationalist Albanians in the town of Ljushnja²⁰ and on November 18, 1912²¹, declared the independence of the Albanian state, with an interim government and he came to its fore²².

The next chapter Chaulev considered refers to the liberation of Albania, and it is followed by the title “Free Albania”. At that, Chaulev’s opinion that the freedom and independence of Albania was unexpected and unwanted by the people for the following reasons was shocking:

- “1. An Albanian was not used to doing his military service.
2. An Albanian was not used to paying taxes throughout the centuries.
3. An Albanian (as Mohammedans) was not able to reconcile with the position that he should serve a Christian Mbret (king).
4. Religious fanaticism of the Mohammedans Albanians (as a large majority) did not allow them to write using the ‘Christian’ alphabet, as they considered the Latin Alphabet to be.
5. Fanaticism of the Mohammedans Albanians did not allow them to recognize the recent Raja (Christians) as equal citizens.
6. An Albanian could not be reconciled with the new law that he should put away the gun he carried on his shoulder. . .”²³

However, based on his own experience, Chaulev considered that the Albanian people would not be satisfied by observing the Constitution and laws because they felt them to be a way of their depersonalization, a try to change their ancient customs, religion, nature. And he adds: “the most freedom-loving nation in the Balkans is Albanian. An Albanian, speaking individually, is an anarchist by nature. He does not allow slavery on his people, but he also does not want to have anything that will humiliate his home. An Albanian house stands alone and away from other houses, even in one village, the houses are located at a distance of one ‘tufek’ (shot from a gun). An Albanian is the most peaceful citizen known to Europe. An Albanian is not a bandit. He is, by nature, neither a thief nor a murderer. Authority is everything for him. Authorities that have ruled and governed this state, often forced him to trouble to become a thief and a murderer. An Albanian as an honor-lover and left without any administration of justice, during the many centuries was forced to defend his freedom and family honor with arms and for that, today, he bears the stain that he is a murderer”²⁴.

In the turbulent internal and external conditions, according to Chaulev, in the period in which he was writing i.e. in the 1920s, the Albanian state could be preserved only by the League of Nations. His description under the title “Today’s Albania” also goes in this direction, emphasizing the significant differences among the population, and he states: “... The Mohammedianclergyis independent. It declared its independence on March 14 1923, at the Congress, which was held on that day, in Tirana. The head of the Mohammedianreligion is chief Mufti with two assistants and three Councilors elected by the Congress ...”²⁵.

The Albanian Orthodox Church is autocephalous. It declared its independence on September 13, 1922²⁶, at the Church Council in the city of Berat...

Catholics are fully dependent on the Vatican. The Catholic Archbishop lives in Shkodra, and five other bishops – in various parts of Northern Albania”²⁷.

²⁰ This information given by Chaulev is wrong because the town where Kemali arrived, and the independence of the Albanian state was declared, was Vlora.

²¹ This is also incorrect data as the Declaration of Independence of the Albanian State took place on November 28, 1912. Due to such inaccuracies appearing in the book, it should be used with particular caution. Apart from that, the personal attitude of Chaulev towards the Albanian people and state is interesting for the reader.

²² П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 6.

²³ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 7–8.

²⁴ Ibidem, р. 8–9.

²⁵ At the Congress he talks about, Vehbi Dibra was elected the Chief Mufti; Bejsel Lisova and Hafiz Ali as his assistants, and Hafiz-Adem-Behchi-Baba as advisers for the Bektashi religious sect, and Sheih-Ibrahim-Karburnara for Sunnis.

²⁶ As to the date of this act, with Qani Nesimi, *Ortodoksizmi te shqiptaret (historia e religjioneve)*, Tetovë 2005, 90 we read that “in Berat from September 10 to 19, 1922, the autocephality of the AOK was officially declared.” For more information on the same topic, see: “70 vjet të Kishës Orthodox Autoqefale Shqiptare, Tiranë 19 Shtator 1922”. At its first church gathering, Father Vasilij was chosen the head of the AOK.

²⁷ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 11–13.

In addition to the data on the religious life of the Albanians, in this text we also find statistics about the number of the Albanian population settled in different parts of the world. According to this statistics there are Albanians:

1.	In present-day Albania	831,877
2.	In Kosovo remaining under Serbia	560,000
3.	In Macedonia (under Serbs and Greeks)	173,000
4.	In Ancient Greece (escaped from the Turkish invasion) in Corinth and Athens and the present territories of Epirus and Chameria	350,000
5.	In Italy (Sicily, Calabria and Pulija)	250,000
6.	In Turkey (according to the "Populi" newspaper from May 5,1923.)	150,000
7.	In Russia (according to the opinion of the delegate K. Boshnak)	15,000
8.	In Romania	15,000
9.	In Dalmatia (the town of Zadar)	3,000
10.	In Egypt	5,000
11.	In America(I think this is exaggerated)	45,000
12.	In Bulgaria	5,000

In Total 2404,877 persons

"Note. It is considered that there are about several tens of thousands unregistered persons in the present borders of free Albania. They hide their existence, according to the ancient tradition, to avoid serving in the army and paying taxes"²⁸.

Based on his view of the situation, Chaulev categorized the Albanian population into three categories, that is, free Albanians within the borders of Albania, then Albanians captured after the war by the Serbs and Greeks, and finally, Albanians who left their birth places due to political developments.

The first category of Albanians includes free, independent and fighting people who are trying to keep their state and independence.

Speaking about the fate of the Albanian population who lived within the Kingdom of Serbia in the 1920s, Chaulev states that "... unfortunately, as the Macedonians who are not allowed to have a separate political party, the Albanians of Kosovo and Macedonia are also not allowed to have freedom at elections, to have their own political clubs to present their elected representatives. For the Macedonian people, who are very democratic and educated by a revolutionary organization acting for 30 years, if a reasonable man appears, then, in order to insult him, the Serbs give him the name komitadji. They do the same with the Albanians, when they give them the name kachak"²⁹.

Regarding his opinion about the political engagement of the Albanians in the Serbian state, Chaulev notes "... In order for the Albanian people from Kosovo and Macedonia to be represented in the Serbian Parliament by appropriate representatives chosen by the state authority itself, such as Kemal Bey Kembaradzhi from Skopje, Abdurahman Bey from Tetovo, Kenan Bey from Bitola and others, the Tirana government have had a role by its extreme serbophilism"³⁰.

The third category includes Albanians living abroad, who moved away from Albanian territories in two periods, over many centuries to: Italy, Greece, Dalmatia, as well as Albanians who recently emigrated to: America, Bulgaria, Russia, Romania, Turkey and Egypt.

The Albanian state, immediately after the London Conference, became a constitutional monarchy headed by German Prince Wilhelm Vid, and after his departure from Albania, the state was governed by four regents, elected for 4 year terms. According to the religious representation of the population, two regents were Muslims, two Christians (one Orthodox, one Catholic). Supreme legislative power was the People's Assembly and the delegates were elected on the basis of the Ottoman electoral system (10,000 persons had one representative).

With regard to the administrative organization of the country, it was divided into 9 regions³¹, and the regions were divided into districts, and those districts into areas referred to as "mudurlaci".

²⁸ Ibidem, p. 16.

²⁹ Ibidem, p. 17.

³⁰ Ibidem.

³¹ Shkodra, Durres, Elbasan, Kosovo, Debar, Berat, Valona, Gjirocastra and Korca.

In Albania there were 3,600 experienced and respectable gendarmes who were trained by foreign instructors, but the army had problems because senior officers were well trained, and the lower rankings had different instructors and practiced different techniques of training. As a result, there was no unity in the army, and the fact that people with higher rank approached political parties and were concerned more about their political engagement than the state works was also a problem.

The judiciary in the Albanian state was considered, by Chaulev, as one of the most organized state authorities, and the judges as “fighters for modern judiciary”³². There was a Civil Court in each district center, each regional center had a Regional Court, and the state had one Criminal Court.

The capital of Albania, Tirana³³, according to the latest Ottoman count, had 2,373 houses, 5,395 male and 5,383 female population, meaning a total of 10,778 persons, while in 1920s it grew to 15,000 people. Other major cities, in the same period, were: Durres, Elbasan Korca, Gjirokastra, Vlora, Berat and others.

The economic situation of the country was extremely difficult, and the existence of the population, until that time, was enabled by: “1) stock-breeding, 2) agriculture, 3) Macedonian and Epirus estates, the owners of which were many Albanian beys 4) official salaries of the Albanian intelligence, engaged in Turkish civil services”³⁴. “The fact that after the First World War, as elsewhere in the Balkans, the Albanian economy and commerce were in very poor condition, and the way out of this situation was crediting by stronger economies” is undeniable. This situation was also worrying for the League of Nations, where, in 1922, there was a debate about whether Albania can financially “live” independently. The statements of some delegates was that it was impossible, but the “Albanian delegate, assuring that it was not true, asked for a commission to be sent on the spot. A commission was sent. Over several months, the commission passed throughout Albania and received insight in its economic situation on the spot. The reports were favorable for Albania and they persuaded the League of Nations, that it has sufficient resources to be financially independent. Based on these reports, the League of Nations sent the Dutch financier, and also former, organizer of the Dutch colonies Mr. Z. Hunger to organize Albanian finances”³⁵.

On the other hand, the Albanian political leadership inclined, one moment towards the Kingdom of Serbia another towards Italy. At that time, the principle of “who gives more, gets more” was dominant. In this respect, the Italian capital came aggressively in Albania thanks to the loans and credits given to help the catastrophic Albanian economy. Hence, the Italian influence in all spheres of the Albanian society was strongly felt³⁶. Apart from, no less interest was expressed by Austria-Hungary and England. This rivalry, according to Chaulev, was a problem for the Albanian Government which “... didn’t stop to wonder which of the great liberation forces to satisfy. Everyone wanted its recovery as a separate state, everyone wanted to present itself as more friendly, but, above all, they all want the oil springs, Albanian forests, and its fields – the estates. In a word, everyone says that they love its independence, but they love concessions”³⁷.

Regarding education in Albania, we have followed its beginnings since the 19th century, but after the declaration of independence of the Albanian state in 1912, this became one of the primary issues for the new authorities. Thus, despite the desperate financial position of the Albanian state, 2,151,820 gold francs were allocated to the Ministry of Education and spent on public schools, Greek schools for the administration and other needs³⁸. A particular problem for the development of education with the Albanian people represented their divisions to numerous tribes, but, in general, they all were included into two main groups, Toscs (to the south of the Shkumba River) and Ghegs (to the north of the Shkumba River). “The two tribes differ sharply by nature, character and customs. They share a

³² П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 20–21.

³³ The name Tirana was a coinage composed of two words, Tyre (yarn) and Han (inn). Namely, after the arrival of the Ottoman Turks on the Balkans, at the place where the city is located, there were numerous inns where, in some days, yarn fairs were held for the people coming from the all of Northern and Central Albania.

³⁴ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 26.

³⁵ Ibidem, р. 27.

³⁶ А. Јакуповски, Албанско-италијанските односи (1926–1939), (Master’s thesis defended at the Institute for History within the Faculty of Philosophy in Skopje), р. 123.

³⁷ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), р. 27.

³⁸ Ibidem, р. 31–32.

common language, but with two different dialects, so that as a basis of the common literary language was taken the Elbasan area speaking dialect, considered to be central”³⁹. In this way, the target was to create a habit among Albanians to use the same Latin alphabet, speak one language and develop as a contemporary nation. In achieving this goal, the influence of the political parties, which appeared in Albania for the first time after the death of Prenk Bib Doda⁴⁰ and Esad Pasha was great. Thus, the populist party led by Ahmed Zog and the nationalists party led by Gurakuqi⁴¹, Redzhep Shala, Fan Noli and others were considered to be the first formed parties. However, after the establishment of the grand People’s Assembly, five political parties were established:

“1) Populist Party led by Ahmed Zog;

2) Nationalists Party led by the aforementioned Gura Kuci and others, including majority of the intelligence and officer staff;

3) Feudal lords or conservatives party, headed by Shefqet Vrilasi, Iliaz Vrioni and others.

4) Social Democrat party led by dr. Seyfi⁴², Pandeli Vangeli⁴³, Eshtref Frashani⁴⁴ and others

5) The Greek Party, which has 6 deputies”⁴⁵.

The differences between the parties were significant because the populists, social democrats and some of the nationalists advocated for republican governance, and the feudal lords and the majority of nationalists were for the monarchy. In terms of the foreign policy of the state, the populists were for unreserved friendship with the Serbs, and the nationalists demanded radical social reforms and national foreign policy, while the feudal lords wanted only to maintain their properties. This political situation among the Albanians was an additional burden to the activity of the Kosovo committee led by Bajram Curri⁴⁶. His open hostilities with Ahmed Zog, were supported by numerous Albanian national public figures, so that two attempts were made to move Ahmed’s cabinet away from power. After the success of the takeover, the new cabinet was established on 17 June. “It is completely homogeneous and stems from the National-Liberals party. Orthodox Fanoli, who at the time was the interim Minister of Education, became President. Out of the seven ministers, three were from the Ghegs tribe: Redzep Shalja, Qazim Kjavzes and Luig Girakuqi. Three were Toscs: Suleiman Delvina, Qazim Kaculi, and Dr. Suleiman Vinau. In terms of the religion, the proportion was more or less satisfied. Four of them are Mohammedian, two Orthodox and one Catholic”⁴⁷.

The end of the book written by Chaulev on the Albanian people and the Albanian state expresses his concern in several directions, and among them, he mostly focuses on the elaboration of the

³⁹ Ibidem, p. 34.

⁴⁰ Prenk Bib Doda (1860 Orosh, Mirdita, Albania – 1919), Prince of Mirdita, one of the leaders of the Albanian resistance against Ottoman rule. In the period from May 28, 1914 to September 3, 1914 he was the 4th Foreign Minister of Albanian Government. In 1918, he took part at the Congress in Durrës and, there, he was elected Vice President of Duras Government. D. Heaton-Armstrong, *The Six Month Kingdom: Albania 1914*, London 2005, p. 13.

⁴¹ With Chaulev the wording is Gura Kuci. Otherwise this refers to Luigj Gurakuqi (February 19, 1879, Shkodra – March 2, 1925, Bari, Italy), famous Albanian national activist, writer and politician. He was awarded the medal “National Hero of Albania for his work “. A. Q. Sh. fond Luigj Gurakuqi doc. 34.

⁴² Dr. Sejfi Vllamasi (1883, Kolonja – 1975), a member of the parliament and prominent politician during the first half of the 20th century. He was a member of the People’s Party, took part in the revolution in 1924, and after the Revolution was crushed, he migrated to Western Europe. He was accused to be adherent to the policy of the Yugoslav government, and during the Nazi occupation of Albania, he returned to Albania and joined the puppet government. He had an extremely difficult life during the Communist rule of Albanian Labor Party, was imprisoned and forced to hard labor til the end of his life.

⁴³ Pandeli Evangjeli (1859, Korca – September 14, 1949, Korca), Albanian politician, who in 1914 became prefect of his hometown Korca, after which, he emigrated to Romania. Later, he returned to Albania and became the first Christian who was the prime minister of Albania twice. The first time, he was Prime Minister of the Albanian Government for the period from October 16, 1921 to December 6, 1921 (as seventh Prime Minister), and the second, from March 6, 1930 to October 16, 1935 (as eighth Prime Minister).

⁴⁴ Eshtref Frashri was an Albanian politician who took an active part during the Congress in Lushnje, in 1920, and was Chairman of the Albanian Assembly from 1922 to 1923.

⁴⁵ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), p. 39.

⁴⁶ Bajram Curri (1862, Gjakova – March 29, 1925, Dragobija), Albanian patriot, politician and national activist for the Albanian rights. He took part in the work of the League in Pec in 1899, and became one of the founders of the Secret Committee for Liberation of Albania in 1906. Believing in the promises of the Young Turks, he became one of their main supporters, but later when the promises were not fulfilled, Curri initiated a lot of combat actions against the Young Turks, and in 1915 became a founder of the Committee for National Defense of Kosovo. Then, in 1920, at the Congress in Ljushnja, he was appointed minister without portfolio in the new Albanian cabinet, and in 1921 became a military minister in the government of Hasan Prishtina. He was known as a left-wing supporter, that is, Fan Noli’s forces, and openly fought against Ahmed Zog in the Albanian movement.

⁴⁷ П. Чаулевъ, Скипния (Албания), p. 47–48.

issue of Serbia's influence over certain Albanian figures. So, among others he notes: "Alit, Taf Cazi brother of Ahmed Zog, and many others, are not bothered, at all, for being Serbian colonels for a long time, with rights to rob and slaughterthrough Albania and Macedonia. If these people, completely insignificant persons, can be colonels, why, then, can Ahmed and his friends not be generals? Is it possible for the Albanian government to handle, so easily, with those Albanians in Serbian service?"⁴⁸

Chaulev Peter was killed in 1924, and at the same time when his book about Albania was published, for which it can be said that it is a prophets for the time it was written about, in particular if we take the developments, in the second half of the 1920s in the Albanian state into account. Nevertheless, the book is as interesting as it is provocative even today.

---

⁴⁸ Ibidem, p. 49.

ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНІ ВЕКТОРИ ЕСКАЛАЦІЇ МІЖЕТНІЧНОЇ КОНФЛІКТНО-КОНФРОНТАЦІЙНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (ЛІТО-ОСІНЬ 1941 РОКУ)

Vasyl Hulay. Political and communicative vectors of interethnic escalation of the conflict-confrontational interaction in Western Ukraine (summer-autumn 1941).

The ideological and political strategies and tactics of most numerous Ukrainian and Polish ethno-political movements in the early stage of the Second World War intensified conflict-confrontational character of interethnic communication in the new military-political situation. In particular, model of social order, promoted by OUN (b), stemmed from its members in the formulation of the ideals of the future Ukrainian Independent State, offered to fix full or selective discrimination against other ethnic and political actors in their rights and freedoms, was of distinct extremist orientation, contained elements of populism and, in contemporary military and strategic realities of the deployment of the Second World War clearly showed the political adventurism of ideologues and members of the Bandera movement.

We can assert dominance conflict-confrontational discourse vector of Polish-Ukrainian and Ukrainian-Jewish communication through the use of manipulative strategies means of communication technologies advocacy, informational opposition-struggle and technologies forming speeches, rumors based on the analysis of Ukrainian periodicals published in Eastern Galicia and western Volyn' in the summer-autumn of 1941.

This study leads to the reasonable conclusion about the active use of Nazi occupation authorities controlled by Ukrainian periodicals in their own propaganda campaign. The magnitude of the impact of propaganda combined with a broad arsenal of manipulative instrument maintenance and escalation of ethnic conflict interaction in the region outlined in the historical period.

Key words: Western Ukraine, interethnic conflict-confrontational interaction, escalation of inter-ethnic conflict, propaganda, manipulation, periodicals.

Упродовж століть міжетнічна комунікація виступає важливою формою взаємин етнічних спільнот та й надалі відіграватиме важливу роль у етнополітичних процесах на різних рівнях. Вже лише це зумовлює особливий інтерес до міжетнічної комунікації та вимагає відповідної науково-методологічної розробки цієї проблеми. Вибір пропонованої теми дослідження зумовлений потребою аналізу домінуючих комунікативних векторів міжетнічної взаємодії в Західній Україні в перші місяці німецько-радянської війни та окупації краю нацистською Німеччиною та її сателітами; подолання рецидивів минулої міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії, утвердження засад міжетнічної толерантності; недопущення етнічних конфліктів на сучасному етапі розвитку Української держави; налагодження рівноправних відносин із стратегічним сусідом – Республікою Польщею.

Попри чималу кількість публікацій українських істориків, особливо з характеристикою військово-політичної ситуації в Західній Україні в перші місяці німецько-радянської війни [1], пропонована тема дослідження потребує відповідної етнополітологічної інтерпретації. Дана стаття є спробою аналізу актуальних і невирішених раніше питань, що піднімались у попередніх публікаціях автора [2], із введенням в обіг нових наукових джерел. Метою пропонованої статті є політологічний аналіз векторизації комунікативного простору ескалації міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань:

- історико-політологічного аналізу початку німецько-радянської війни та військово-політичної ситуації в перші місяці війни в Західній Україні;
- характеристики програмно-ідеологічних засад ОУН(б) та ОУН(м) в умовах розгортання німецько-радянської війни та інституційно-процедурних механізмів їх реалізації;
- розкриття маніпулятивно-пропагандистських механізмів використання легальних україномовних періодичних видань для презентації владних претензій в умовах

загострення міжетнічного конфлікту та внутрішньополітичної боротьби в українському націоналістичному середовищі;

- виявлення домінуючих комунікативних дискурсів ескалації міжетнічного конфлікту в Західній Україні весною-літом 1941 р.;

- характеристики комунікативних засобів артикуляції основних концептів дискурсу міжетнічної конфліктно-конфронтаційної інтеракції в краї в окреслений період.

Характер міжетнічної комунікації у Західній Україні в роки Другої світової війни був зумовлений попередніми двома десятиліттями існування Другої Речі Посполитої та проаналізованому у попередніх роботах автора [3].

Окупація Польською державою західноукраїнських земель у 1918-1920 рр. за цілковитого сприяння держав Антанти, всупереч декларованим ними ж правам на національне самовизначення, об'єктивно заклала конфліктну модель її взаємин з переважаючим українським населенням. Замість пошуку реальних варіантів якщо б не цілковитого порозуміння, то мінімізації етнополітичних антагонізмів Друга Річ Посполита використовувала весь арсенал насильницьких засобів дискримінаційної, асиміляторської, колонізаційної політики. За цих обставин цілком очевидним для багатьох українців став пошук союзника в особі нацистської Німеччини як рушійної сили перегляду засад Версальської системи міжнародних відносин та недопущення повернення Радянського Союзу на терени Західної України.

З початком 22 червня 1941 р. агресії Німеччини проти Радянського Союзу війська Вермахту разом зі своїми угорськими й словацькими союзниками, зокрема, й завдяки допомозі бандерівців, які врятувались від репресій органів НКВС-НКДБ, здобули без особливих зусиль більшість міст та сіл Східної Галичини й Західної Волині. Пропагована ОУН(б) модель суспільного устрою впливала із властивого її членам волонтаризму у формулюванні ідеалів майбутньої Української Самостійної Соборної Держави, пропонувала зафіксувати повну чи вибірккову дискримінацію інших етнополітичних акторів у їхніх правах та свободах, носила виразну екстремістську спрямованість, містила елементи популізму та у тогочасних військово-стратегічних реаліях розгортання Другої світової війни переконливо свідчила про політичний авантюризм ідеологів та учасників бандерівського руху.

Із початком німецько-радянської війни серед українців, зокрема, мешканців Львова, найбільшого міста Західної України, поширювалася ілюзорна думка, що він може, нарешті, стати «справді українським». За спогадами одного із очевидців тих подій, які наводить львівський дослідник Р. Голик, мало місце несподіване поширення серед мешканців синьо-жовтих пов'язок, що мали відрізнити «своїх» від «чужих»: «такими пов'язками запаслися різні люди, які й не знали української мови, але мали нагоду свobodно виявити реакцію на все те, що довелося пережити під советською владою» [4]. Отже, в даному випадку можемо говорити про очевидну символізацію простору міжетнічної комунікації на етапі її максимальної екстремізації.

З нагоди приходу німецьких військ у багатьох містах і селах Західної України, передовсім з ініціативи членів ОУН, які співробітничали з останніми, споруджувалися «тріумфальні арки» із закличками: «Слава Україні і Великій Німеччині». Проте досить швидко місцеве населення, побачивши справжнє ставлення нових «визволителів», руйнувало ці «арки» та «кургани», а тому, відповідно до таємного розпорядження нацистських окупантів, через те, що вони «справляють неприсмне враження» треба було їх прибрати [5, с. 93]. Отже, на нашу думку, ритуальність не відіграла тієї ролі, яку закладали ініціатори цієї форми комунікативного впливу, навіть в умовах невизначеності та постановня нової військово-політичної ситуації перших тижнів німецько-радянської війни.

Одразу ж після проходження фронту націоналісти спромоглися встановити владу в 187 із 200 районів колишніх західних областей УРСР, створили обласні управління в Дрогобичі, Луцьку, Львові, Рівному, Станіславі й Тернополі. Під керівництвом тодішнього Крайового провідника ОУН(Б) І. Климів (Легенди) розгорнулися збройні виступи проти

відступаючих частин Червоної армії, прикордонних та конвойних військ НКВС, захоплюючи цілі райцентри, такі як Верба на Рівненщині, Старий Самбір Дрогобицької області, Косів та Долина на Станіславщині та ін. [6, с. 238-240]. Організована після вступу радянських військ тимчасова місцева адміністрація в Луцьку створила у липні 1941 р. військовий підрозділ під назвою «Відділ окремого призначення імені Євгена Коновальця» на чолі з керівником однієї з підгруп Північної похідної групи ОУН(б) М. Мелешком [7, с. 98].

Провідною лінією політики на Західній Україні провідники бандерівського відлему ОУН проголошували: «Перебираємо всю політичну владу безподільно, зн[ачить] від села – аж до краевого центру <...>Других ангажуємо до співпраці помічі, але під нашою кермою <...> Центром краюї владі повинен бути Львів», а під останньою розуміється «краєвий уряд, що як влада територіально-адміністративної одиниці, ЗУЗ, підчиняється центральному Українському Суверенному Соборному Урядові в Материку» [8, с. 18].

Паралельно з відновленням та створенням власної мережі, формуванням підконтрольних збройних формувань, ОУН(б) активно формувала тимчасові органи місцевої влади («управи», «тимчасові комітети», «національні ради»), які досить швидко або перейшли під контроль гітлерівців, або з числа їх співробітників почалось формування колаборантських структур нацистського режиму на окупованій території Західної України.

Особливу вагу в реалізації курсу на встановлення тотального контролю ОУН(б) над Західною Україною в умовах розгортання німецько-радянської війни відіграло проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української держави. Вже в першому його абзаці безапеляційно твердилось: «Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України» [9, с. 123]. Не варто забувати й про те, що в самому Акті вказувалося й те, що «новопостала Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає Українському народові визволитися з-під московської окупації» [9, арк. 2], що, на нашу думку, переконливо спростовує всі політичні інсинуації окремих тогочасних й теперішніх політиків щодо незалежницького характеру цієї події та її наслідків. Так, у Декларації Українського державного правління у Львові про відновлення Української держави від 3 липня 1943 р. наголошувалося, що боротьбу за визволення українського народу та відбудову Української держави «провадить український народ під проводом ОУН і її провідника Степана Бандери» та одночасно визнається і висловлюється вдячність за те, що «мали змогу доконати акт відновлення нашої державности саме завдяки побідам славної Німецької армії, яка під проводом свого великого вождя вийшла на боротьбу за новий лад» [10, арк. 1].

У святі Української державности в Станіславі 12–13 липня 1941 р., яке організували тимчасова управа міста, провід ОУН(б) та духовенство, взяли участь угорські військові, зокрема віддавши честь українському прапорові. Своєю чергою, українські представники зачитали привітальні телеграми на честь угорського регента М. Горті та союзної мадярської армії [11, с. 75]. Набагато переконливішим був калуський крайсгвайтман Герке, який на параді з приводу реорганізації в серпні 1941 р. Української Народної Міліції в Українську Помічну Поліцію як частину Німецької Служби Безпеки закликав «віддати всю свою працю для Німецької Держави й Української Батьківщини»[12], що не викликало заперечення з боку бандерівців, які в черговий раз виявляли беззаперечне прийняття існуючих порядків, ідей, цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетом, тобто конформізм.

Найпотужнішим джерелом екстремізації міжетнічної комунікації в Західній Україні стали події кінця червня – початку липня 1941 р. У липні 1941 р. на шпальтах періодичних видань, що їх почала видавати чи не заперечувала проти виходу нова влада, була розміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу «нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів» над в'язнями західноукраїнських тюрем, яка супроводжувалася відповідними світлинами жертв [13, с. 569].

Викривально-звинувачувальна риторика домінувала на сторінках легальних україномовних періодичних видань: «Колишні татарські наїзди на Україну <...> були дитячою іграшкою в порівнянні з методами жидо-комуни. Жидо-московський большевизм ішов на західноукраїнські землі з однією, головною ціллю – винищити дощенту українство, яке до вересня 1939 р. залишилося поза засягом брудних, кривавих московсько-большевицьких лап» [14] чи «Пізнаємо всю жорстокість жидівського садизму, який не раз проявлявся в усіх епохах жидівської історії, щоб знищити нежидівські народи. Змінюються тільки методи боротьби: в Советському Союзі масове катування, в плутократичних державах: брехня, підлота і обман» [15], що ілюструють механізми реалізації конфронтаційного вектора ескалації міжетнічної інтеракції.

У жорстоких реаліях перших місяців німецько-радянської війни слідом за нацистськими пропагандистами окремі екстремістські налаштовані українські кола, передовсім із середовища ОУН(б), вдавалися до тактики самовиправдання, пояснюючи, що «караюча рука українського народу, співпрацюючого із союзною Німецькою Армією, повстаючи проти ворога, ліквідуватиме опір банд, відповідаючи жорстоким терором на катівські ворожі злочини» [16, с. 1] чи коли у відповідь на розповсюдження радянських листівок із звинуваченням ОУН(б) у співпраці з гітлерівцями, вміщувались передовиці на взірць «Геть з брехнею і обманом»: «ОУН співпрацює з німецькою армією і помагає їй та кличе до цього всіх українців, щоби в той спосіб скоріше розбити нашого найстрашнішого ворога й відбудувати наше самостійне життя» [17], тобто бачимо приклад використання технології інформаційного протистояння-протиборства.

Зі вступом на територію Східної Галичини та Західної Волині німецької армії взаємна неприязнь між українцями та поляками, що в часі спільної протидії радянізації не була такою виразною, з новою силою проявилася, зокрема, на сторінках української преси: «Польська школа, вчитель поляк, це були ті перші вороги українського духа, українські школярі з погордою відносились до вчителів-поляків. Вони інстинктивно відчували, що це не вчителі, а лапайдухи» [18]. Лейтмотивом багатьох публікацій української преси були заклики до поляків «опамятатись і не забувати про те, що це є двадцятий вік, а не час крулевят і розгнузданої шляхти, коли можна було називати українського селянина бидлом» [19]. Непоодинокими були заклики до українського населення «демаскуймо знаних нам лише з «назви» поляків, які хочуть зберегти себе вигідно та свіжо не лише особисто, але і ворожо нам національно... ведуть розкладову роботу, або також творять ворожі нам духовні та матеріальні надбання» [20].

Про неприховані претензії ОУН(б) на одноосібну владу вказує те, що владу на місцях «виконують тільки і єдино покликані до того органи», вона «мусить бути сильна», а оскільки не можна було провести вибори, то «всяка влада твориться від потреби та зі згодою вищих її органів» і «до виконання законних норм у роботі треба керуватися здоровим розсудком і добром Української держави та Української нації» [21], тобто відновленої Актом 30 червня 1941 р. Української держави та Українського державного правління, поставленого ОУН(б).

Проводячи аналогії із тогочасними фашистською Італією та націонал-соціалістичною Німеччиною, українські націоналістичні пропагандисти намагалися переконати, що ОУН як організація передових народів (німецького і італійського) «обнімає найкращих людей нашого народу <...> центром українського народу в його боротьбі за нове життя є ОУН, є українські націоналісти» [16, с. 1].

У репортажі про «Свято визволення» 20 липня 1941 р. в Стрию, проведене разом з німецькими та словацькими військовими, зазначалося, що після смерті Є. Коновальця «провідником українського народу став Степан Бандера, наказам якого підпорядковуються всі», і на підтвердження цього представником ОУН(б) було проведено публічну присягу місцевих мешканців «вірності, підпорядкованості Організації Українських Націоналістів під вождем Степаном Бандерою» [22].

Зі шпальт окремих багатьох видань до широкого загалу доводилась думка, що «Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Степана Бандери є одинокою незалежною,

політичною і військовою визвольною організацією українського народу», яка не тільки «поширює серед українців ідею Українського Націоналізму», але й «старається кермувати не тільки своїми організованими членами, але усіма українцями, цілим життям українського народу», зокрема й організуванням «націоналістів у карних організаційних лавах» [23].

Ця ж думка вперто нав'язувалась й в другому числі «Бережанських вістей», де було вміщено витяг із постанов ІІ (Краківського) великого збору ОУН(б) (квітень 1941 р.), в якому зазначалося, що «тільки справедливий націоналістичний суспільний лад буде основою сили Української держави і основою вільного життя цілого Українського народу» та при цьому «ОУН бореться за перевиховання цілого українського народу в дусі славних традицій нашої історії, за усунення чужих розкладових впливів, за новий героїчний зміст української культури», але публічно замовчувалися засоби, які мали бути застосовані до тих, хто не бажав такого «перевиховання» [24].

Для більшої переконливості жирним шрифтом виділялися прямі погрози до фізичної розправи з тим, хто міг стати на шляху утвердження тотального контролю бандерівської організації над західноукраїнською етнополітичною спільнотою: «Усі, хто в цілій Україні нині не з нами, не з нашим вождем, той проти нас – той наш ворог» [25].

Гучно декларувалось, що «відносно чужинців (поляків, болгарів, жидів і т. ін.) буде процентна система <...> Ставлення наше до поодиноких чужинців буде базоване теж на тім, як вони будуть до нас відноситися. Будуть вони виключені від праці і власності тих підприємств, які мають рішачий голос в обороні і господарстві Української Держави» [16, с. 2].

Конфліктно-конфронтаційний вектор дискурсу комунікації все гостріше виявлявся в міжетнічній конкуренції в економічній сфері. При цьому акцент на етнічні та політичні чистки як інструмент встановлення тотального контролю ОУН(б) над Західною Україною був очевидним. Так, невідомий автор під псевдонімом «ЮРГО» переконував, що «наказом сучасної хвилі для нашого політичного проводу й патріотичного загалу мусить стати гостра повірка всіх працівників у всіх установах та уздоровлення нашого національного й політичного життя <...> нове життя мусять творити люди чесні, характерні, не здеморалізовані червоним чадом, не члени «фамілії» з прогріхами – та їхні протеговані», бо «тільки такі працівники, строго провірені, можуть дати повну гарантію, що розуміють вагу сучасного історичного моменту та є способні до правдиво жертвенної праці для добра Народу й Держави» [26].

Як відомо, 16 липня 1941 р. було прийнято рішення про розчленування території України і приєднання до польського Генерал-Губернаторства, Королівства Румунії та створення Райхскомісаріату «Україна».

У цей час місцеве українське населення прагнули переконати, що «після страшного більшовицького наїзду, який оставив по собі жахливі наслідки, прийшла до нас непереможна німецька армія, вислана геніальним Фірером А. Гітлером», а «український нарід належить до щасливих обранців долі. Нам промостили шлях і ми будемо свою власну державу» [27]. При цьому «не ілюзорна рівність <...>, а <...> конечність беззастережного послуху своїй владі – зробить з нас на місце сентиментального патріотизму героїчний націоналізм, бо тільки такого потребує нація, яка рішуче й невтомно прагне до державності» [28].

1 серпня 1941 р. відбулась урочиста церемонія передачі влади у Східній Галичині військовим командуванням цивільній адміністрації Генерального Губернаторства. Звертаючись до райхсміністра Г. Франка, командувач оперативного тилового району групи армій «Південь» генерал піхоти фон Роквес наголошував: «Територію, яку я сьогодні передаю <...> зараз можна можна вважати упокореною. Всюди діють військові та цивільні власті й адміністративні установи, здійснені перші заходи з метою зібрати багатий врожай і спрямувати життя в нормальне русло». І на завершення цинічно: «Я передаю Вам цю область з побажанням, аби під Вашим сильним керівництвом, пане генерал-губернатор, вона йшла до щасливого й благословенного майбутнього» [29, с. 326]. Генерал-губернатор «виконає волю Вождя відносно повернення і довершення в Галичині суверенності Німецької Держави і цим цілковито усуне нещасливий розвиток, який ця країна мусіла пережити внаслідок версальського договору»

[30]. Цей крок остаточно розвіяв ілюзії тієї частини західноукраїнського суспільства, яка сподівалася на відродження національної державності під егідою Третього рейху. Вже за місяць звернення Станіславської обласної управи ілюструє черговий приклад використання технології інформаційного охоплення: «Німецька адміністрація прийшла до нас відпертим серцем і щиро волею співпраці. Наше відношення до неї мусить бути таке ж саме, скріплене ще й почуттям належної вдячності Німецькій Нації та Вождеві» [31]. Підконтрольна німецькій владі україномовна преса відразу ж почала активно доносити до місцевого населення думку про те, що у розв'язанні Другої світової війни винуваті західні держави, оскільки «Злякалися версайські плютократи, що втратять свій вплив в Європі, бо пробуджені народи не схотять англійської опіки. Затривожилися та й накинули війну німецькому народу. Вождь німецького народу не злякався, бо за ним став цілий народ, як один чоловік» [32].

Окрема увага надавалася «єврейському» питанню. Так, галичан переконували, що «польсько-юдея бадилля з'їдала, Моско-юдея коріння зжерала <...> Більшовики «дали» Україну, але на правду вона дісталася Іцковому синові» [33]. Саме «Москва зробила з української культури диявольський цирк, в якому жидки і москалі і кілька своїх землячків, шельменків-денщиків плювати нам в очі і казати тішити, мовляв: „Манна з Кремля спадає на нас...”» [34]. При цьому «червона Москва з її жидівською комісарщиною мала одну-єдину програму в «Радянській Україні»: знищити фізично ненависне українське плем'я» [35]. Більше того, «за більшовицького режиму на території Західної України мали ми нагоду бачити цікаву співпрацю деяких польських кіл з жидами. Об'єднала їх спільна «ідея» активної допомоги більшовикам у винищенні українців» [36].

Слідом за звинуваченням євреїв у пристосуванні до будь-якого оточення в численних публікаціях йшла конкретизація наслідків цього, відповідно до тогочасних реалій. Так, виправдовуючи винищення євреїв, підконтрольна нацистській владі преса заговарувала із пересічними мешканцями краю, звинувачуючи євреїв у схильності до спекуляції, бо: «Жид, без інтересу і спекуляції нічого не вмє робити – ми про це всі добре знаємо: жид не з'їсть сніданку, поки не ошукає «гоя» [37]. Все гостріше виявлялася міжетнічна конкуренція в економічній сфері, бо, як писала одна місцева газета: «Довголітня неволя позбавила наші міста українського характеру» [38], а тому в нових умовах в місті «ми повинні бути не гістьми, а хазяїнами! Спекуляційна торгівля жидів зліквідована. Опорожене місце біля ремісничого верстату, в промисловій установі мусимо зайняти ми!» [39].

Отже, на основі проведеного аналізу, передовсім україномовних періодичних видань, що виходили в Східній Галичині та Західній Волині влітку-восени 1941 р. з дозволу чи були офіціозами окупаційної адміністрації, можемо твердити про домінування конфліктно-конфронтаційного вектора дискурсу українсько-польської та українсько-єврейської комунікації через застосування маніпулятивних стратегій засобами комунікативних технологій пропаганди, інформаційного протистояння-боротьби, технологій формування промов, чуток. Проведене дослідження дозволяє зробити обґрунтований висновок про активне використання нацистською окупаційною владою підконтрольних українських періодичних видань у власній пропагандистській кампанії. Масштабність пропагандистського впливу поєднувалася із широким арсеналом маніпулятивних інструментів підтримання та ескалації міжетнічної конфліктної взаємодії на території краю в окреслений історичний період. Перспективним напрямом подальших студій може стати вивчення міжособистісного досвіду українсько-єврейських та польсько-єврейських міжетнічних інтеракцій в умовах розгортання Другої світової війни.

1. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / *А. Боляновський* / Львівський національний університет імені Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с.; *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / *В'ятрович В. М.* – К. :

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.; Ільющин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Ільющин // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси : у 2 кн. / [редкол: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 567–594; Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945) : [навч. посібник] / К. Кондратюк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 160 с.; Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті «Галичина» (1941–1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак. – Ужгород : Гражда, 2001. – 84 с.; Пагиря О. Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року / О. Пагиря // Український націоналізм: історія та ідеї: наук. збірник / [за ред. О. Багана]. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – Вип. І. – С. 61–89; Слюсаренко А. Г. Україна у роки Другої світової війни : навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Слюсаренко А. Г., Патриляк І. К., Боровик М. А. – К., Ніжин : Лисенко М. М., 2009. – 447 с.

2. Гулай В. В. Загострення міжетнічних відносин в Західній Україні на початковому етапі німецько-радянської війни в контексті етнонаціональної політики тоталітарних режимів / В. В. Гулай // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 57, № 2. – С. 99–104; Гулай В. В. Інституційно-процедурні механізми реалізації курсу ОУН(б) на встановлення тотального контролю над західноукраїнською етнополітичною спільнотою в умовах розгортання Другої світової війни / В. В. Гулай // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2013. – Вип. 10. – С. 221–228; Гулай В. Іntenція боротьби за владу як характеристика дискурсу міжетнічної комунікаційної взаємодії в Західній Україні (весна-літо 1941 р.) / В. Гулай // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – Т. 25–26. – С. 198–202; Гулай В. В. Концепти «світова змова» та «справедливий міжнародний лад» у комунікативному дискурсі Західної України на початковому етапі німецько-радянської війни / В. В. Гулай // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К. : КиМУ, 2013. – Вип. 6. – С. 257–269; Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни : [монографія] / Гулай В. В. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 460 с.; Гулай В. В. Преса як інструмент артикуляції претензій на тотальний контроль над західноукраїнською етнополітичною спільнотою (червень-серпень 1941 р.) / В. В. Гулай // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки». – Рівне : Рівненський держ. гуманіт. ун-т, Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту, 2013. – Вип. 15. – С. 10–13; Гулай В. В. Пропагандистська складова маніпулятивного впливу у процесі ескалації міжетнічної комунікації (на прикладі легальної української періодики дистрикту «Галичина» / В. В. Гулай // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 1. – С. 223–226; Гулай В. В. Роль «третьої сили» в ескалації українсько-польського конфлікту в Західній Україні (зима-літо 1944 р.): політико-мілітарні аспекти / В. В. Гулай // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2012. – Вип. 8. – С. 45–52.

3. Гулай В. В. Ескалація українсько-польської конфліктної взаємодії в Західній Україні у вересні 1939 р. / В. В. Гулай // Військово-науковий вісник. – Львів : АСВ, 2013. – Вип. 19. – С. 51–62; Гулай В. В. Етнічна структура шкільної освіти та вчительства Західної України в складі Другої Речі Посполитої / В. В. Гулай // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків : Колегіум, 2012. – Вип. 47. – С. 126–130; Гулай В. Освіта як ресурс етнополітичної мобілізації (на прикладі українсько-польської конфліктно-конфронтаційної взаємодії в дистрикті «Галичина» в роки Другої світової війни) / В. Гулай // Освіта регіону. Український науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 77–81; Гулай В. В. Політико-правові механізми впливу Польської держави на етнічний характер освітньої сфери Західної України (1918–1939 рр.) / В. В. Гулай // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2013. – № 1. – С. 248–251.

4. *Голик Р. Й.* Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян / Р. Й. Голик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 216–222.
5. *Замлинський В.* Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Вид-во «Каменярі», 1969. – 168 с.
6. *Слюсаренко А. Г.* Україна у роки Другої світової війни : навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Слюсаренко А. Г., Патриляк І. К., Боровик М. А. – К., Ніжин : Лисенко М. М., 2009. – 447 с.
7. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 2003. – 686 с.
8. *Українське державотворення: акт 30 червня 1941* : зб. документів і матеріалів / [за заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука ; упоряд. О. Дзюбан ; пер. з нім. Г. Сварник]. – Львів-Київ : Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 556 с.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-3833. Крайовий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. – Оп. 1. – Спр. 55 Акт проголошення так званої «Української держави» 30 червня 1941 р. – 1941 р., 7 арк.
10. *ЦДАВО України*. – Ф. Р. 3833. – Оп. 1. – Спр. 65 Декларація, меморандум, звернення та постанови так званого «Українського державного правління» в Берліні. – 1 червня – 1 вересня 1941 р., 1 арк.
11. *Пагіря О.* Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року / О. Пагіря // Український націоналізм: історія та ідеї : наук. зб. / [за ред. О. Багана]. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – Вип. I. – С. 61–89.
12. *Калуська міліція в рядах Німецької Служби Безпеки* // Калуський голос: Тижневик. – Калуш, 1941. – Ч. 5 (7 вересня). – С. 3.
13. *Ільюшин І.* Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Ільюшин // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси : у 2 кн. / [редкол: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 567–594.
14. *В ім'я культури знищити большевицьку потвору* // Українські щоденні вісти. Орган управи міста Львова. – Львів. – 1941. – Ч. 4 (10 липня). – С. 2.
15. *С. К. Більшовицько-жидівські злочинці* / С. К. // Львівські вісті: Щоденник для дістрікту Галичини. – Львів, 1941. – Ч. 8 (17/18 серпня). – С. 1–2.
16. *Будуємо Самостійну Соборну Українську Державу* // Жовківські вісті. Орган українських націоналістів. – Жовква, 1941. – Ч. 1 (6 липня). – С. 1–2.
17. *Геть з брехнею і обманом* // Кременецький вісник. Орган Українського Національного Комітету Кременецького повіту. – Кременець, 1941. – Ч. 6 (21 серпня). – С. 1.
18. *Безіменні плугатарі* // Тереховлянські вісті: Тижневик, орган повітової управи в Тереховлі. – Тереховля, 1941. – Ч. 13 (30 листопада). – С. 1.
19. *П. Невірні сини та невірні доньки греко-католицького обряду* / П. // Бучацькі вісті. Орган Повітової Управи в Бучачі. – Бучач, 1941. – Ч. 7 (5 жовтня) – С. 2.
20. *Нам треба діл!* // Українське слово. – Станіславів, 1941. – Ч. 15 (24 серпня). – С. 1–2.
21. *Постанова з дня 22-го липня 1941 року* // Вісник Станіславівської обласної управи. – Станіславів. – Ч. 1 (29 липня). – С. 1.
22. *Свято визволення* // Стрийські вісті. Орган міської і радонової управи Стрийщини. – Стрий, 1941. – № 2 (24 липня). – С. 1.
23. *Ідеологія й політика Українського Націоналізму* // Самостійна Україна. – Станіславів, 1941. – Ч. 4 (12 липня). – С. 2.
24. *З постанов П великого збору Українських Націоналістів* // Бережанські вісті. Орган української районної управи в Бережанах. – Бережани, 1941. – Ч. 2 (27 липня). – С. 1.
25. *Будуємо Державу* // Самостійна Україна. – Станіславів, 1941. – Ч. 3 (10 липня). – С. 3.

26. *ЮРГО*. Відповідні люди на відповідні місця! / Юрго // Калуський голос: Тижневик. – Калуш, 1941. – Ч. 1 (10 серпня). – С. 2.
27. *До українського населення* // Бережанські вісті. Орган української районної управи в Бережанах. – Бережани, 1941 – Ч. 1 (24 липня). – С. 1.
28. *Для добра Української Нації* // Українське слово. – Станіславів, 1941. – Ч. 1 (29 липня). – С. 1.
29. *Гончаренко О.* Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. Історичні нариси : у 2 кн. / [редкол: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 321–367.
30. *Вирішальний момент* судьби Галичини. Стаття Державного секретаря Др. Бюлера // Воля. Орган Окружної Управи в Копичинцях. – Копичинці, 1941. – Ч. 2 (3 серпня) . – С. 1–2.
31. *Українці* Станіславської Області // Українське слово. – Станіславів, 1941. – Ч. 16 (15 серпня). – С. 1.
32. *1917–1941* // Золочівське слово: Тижневик для Золочівської округи. – Золочів, 1941. – Ч. 3 (2 листопада). – С. 1.
33. *Бобяк Г.* Творімо свою інтелігенцію, своїх фахівців / Г. Бобяк // Бережанські Вісті: Орган української районної управи в Бережанах. – Бережани, 1941 – Ч. 20 (25 вересня). – С. 1.
34. *Д. К. Советська «культура»* / Д. К. // Львівські вісті: Щоденник для дістрікту Галичини. – 1941. – Ч. 4 (13 серпня). – С. 2.
35. *До праці* // Воля: Орган Окружної Управи в Копичинцях. – Копичинці, 1941. – Ч. 2 (3 серпня). – С. 1.
36. *Поголоски?* // Воля: Орган Окружні управи в Копичинцях. – Копичинці, 1941. – Ч. 4 (14 серпня). – С. 1.
37. *За спекуляцію* // Українське слово. – Станіславів, 1941. – Ч. 6 (2 серпня). – С. 1.
38. *Сливка О.* Завдання українського міщанства / О. Сливка // Калуський Голос: Тижневик. – Калуш, 1941. – Ч. 5 (7 вересня). – С. 1.
39. *Славянський Р.* Чи Золочів буде наш? / Р. Славянський // Золочівське слово: Тижневик для Золочівської округи. – Золочів, 1941. – Ч. 11 (28 грудня). – С. 2.

DZIAŁALNOŚĆ STOWARZYSZENIA RODZINA RODZIN LWOWA¹

Gierko Vadim. The activity of The Lviv Family of Families Association.

The Author shows the history as well as social and cultural background of The Lviv Family of Families Association, its principles, main form of activity and its effects. The Family of Families, established in the 1990's by members of Polish families in Lviv is an organisation which brings generations together. It aims to respond to the needs of the Polish minority as well as educate and integrate youth of Polish origin.

Key words: Family of Families, Polish diaspora organisations, Polish minority in Ukraine.

Wprowadzenie

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku we Lwowie powstało Stowarzyszenie Apostolskie Rodzina Rodzin Lwowa². Jest to organizacja o charakterze wielopokoleniowym, której działalność jest ukierunkowana na wychowanie, integrację, aktywizację i wspieranie lwowskiej młodzieży polskiego pochodzenia i ich rodzin. Lwowska RR przejęła od warszawskiej macierzy cele i założenia funkcjonowania oraz główne formy pracy, aczkolwiek niepowtarzalny klimat społeczno-kulturowy Lwowa, potrzeby związane z zachowaniem tożsamości licznej mniejszości polskiej oraz inicjatywa oddolna członków organizacji przesądziły o wyjątkowym kształcie stowarzyszenia i jego praktyk.

RR jest organizatorem spotkań oraz imprez kulturalno-rozrywkowych, patriotycznych i okolicznościowych, konferencji i sympozjów, wakacyjnych obozów szkoleniowo-wypoczynkowych i wyjazdów dla rodzin. Spotkaniom tym towarzyszą rozważania wspólne dla dorosłych i młodzieży w duchu patriotyzmu, odpowiedzialności za wizerunek Polaka na Ukrainie, rodzinności, budowania i pielęgnacji relacji i więzi w rodzinach wielopokoleniowych, wspólnego spędzania czasu oraz katolicyzmu. Zjazdy są wyjątkową okazją do wykorzystania i nabycia przez starszą młodzież umiejętności organizacyjnych i animatorskich.

Najlepszym świadectwem powodzenia działalności RR Lwowa są jej wychowankowie. Są wśród nich stypendyści Rządu RP, którzy aktualnie studiują lub studiowali w Polsce, a także stypendyści Fundacji „Semper Polonia”, którzy zdecydowali się na studia we Lwowie. Prawie w każdej organizacji polonijnej we Lwowie, tj. w radiu „Lwów”, dwutygodniku „Kurier Galicyjski” i in., aktywnie działają członkowie i wychowankowie RR Lwowa. Tym samym działalność Rodziny Rodzin przyczynia się do realizacji celów mających istotne znaczenie w polityce wschodniej RP – do odbudowy polskiej inteligencji oraz rozwoju środowisk polonijnych na Wschodzie³.

W niniejszym opracowaniu będą omówione historia i kontekst społeczny powstania oraz rozwoju Stowarzyszenia, cele i założenia jego działalności, główne formy pracy i jej efekty. Artykuł powstał w oparciu o statut RR Warszawy⁴ i Lwowa, informacje udostępniane na stronach internetowych RR, artykuły publicystyczne na temat RR, listy i sprawozdania liderów lwowskiej RR skierowane do warszawskiej macierzy i Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”. Źródłem przemyśleń, analiz i porównań były także osobiste doświadczenia pracy w charakterze animatora młodzieżowego oraz wieloletnie zaangażowanie w organizację zjazdów i spotkania tematyczne.

Historia powstania Rodziny Rodzin Lwowa

W listopadzie 1994 r. dwie polskie rodziny z parafii pw. św. Antoniego we Lwowie zostały zaproszone za pośrednictwem Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” do Warszawy na sympozjum „Ojcowizna” pod hasłem „Bóg, Honor, Ojczyzna”. W spotkaniu wzięli udział Halina i Włodzimierz

¹ Artykuł powstał w oparciu o referat wygłoszony podczas ogólnopolskiej studencko-doktoranckiej konferencji naukowej „Działam i wychowuję. O organizacjach młodzieżowych”, która odbyła się 15 III 2013 r. na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

² Dalej używam skrótu „RR” lub „RR Lwowa”.

³ V. Gierko, Odbudowa polskiej inteligencji na Wschodzie – czy, co i jak?, „Kurier Galicyjski” 2012, nr 8 (156), s. 6.

⁴ Statut warszawskiej RR jest dostępny pod adresem: <http://rodzinarodzin.pl/portal/index.php?option=comcontent&task=view&id=211&Itemid=74> (dostęp: 22III 2014).

Wencakowie oraz Wiktoria i Edward Kucowie. W trakcie sympozjum członkowie polskich rodzin kresowych mieli okazję spotkać się z przedstawicielami Kościoła, reprezentantami Instytutu Prymasa Wyszyńskiego oraz Rządu w Ośrodku Duszpasterskim Rodziny w Sejmie i Senacie RP. Uczestnicy pochodzący z Ukrainy, Białorusi i Litwy⁵ brali udział w dyskusjach na temat sytuacji rodziny, jej miejsca i roli w społeczeństwie. Poruszone zostały również wątki patriotyczne, dotyczące przede wszystkim polskości, oraz kwestie religijne. Wartości te były i są aktualnie kwestiami niezwykle istotnymi w środowiskach polonijnych na Kresach Wschodnich. Uczestnictwo w spotkaniu wywarło ogromny wpływ na przedstawicieli mniejszości polskiej we Lwowie i posłużyło jako impuls do zainicjowania działalności o podobnym charakterze w lokalnym środowisku⁶.

Po powrocie Halina i Włodzimierz Wencakowie kontynuowali spotkania z zaprzyjaźnionymi rodzinami polonijnymi oraz wymieniali się doświadczeniami zdobytymi podczas sympozjum w Warszawie. Członkowie rodzin nie mieli wątpliwości, że współdziałanie w zorganizowanej i zintegrowanej grupie jest niezbędne dla zachowania tożsamości, uczy wzajemnej pomocy i służy poprawie relacji zarówno wewnątrz rodziny, jak i między rodzinami, umożliwia oddziaływanie na społeczność lokalną poprzez kreowanie godnego wizerunku Polaka w środowisku lwowskim, sprzyja wychowaniu w duchu jedności dzieci i młodzieży pochodzących z rodzin polskich i mieszanych, a także pomaga ich usamodzielnieniu. Wieloletnie doświadczenie i wiedza przedstawicieli Rodziny Rodzin Warszawy posłużyły jako wzór dla założenia bliźniaczego stowarzyszenia przez członków lwowskich rodzin⁷.

Rodzina Rodzin Warszawy została założona w 1952 r. przez kardynała Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, MariąOkońską oraz dr MariąWantowską z Instytutu Prymasowskiego, która stworzyła i realizowała przez prawie cztery dziesięciolecia system organizacji Rodziny Rodzin. W początkowej fazie rozwoju Ruch stanowiły grupy modlitewne rodzin, które podczas spotkań modliły się o uwolnienie Prymasa Wyszyńskiego oraz o poprawę sytuacji Kościoła w okresie PRL-u⁸.

20 grudnia 1994 r. w kościele pw. św. Antoniego we Lwowie odbyło się pierwsze spotkanie Rodziny Rodzin Lwowa, które zainaugurowało działalność Stowarzyszenia. W spotkaniu wzięło udział sześć polskich rodzin, które na początku stanowiły trzon organizacji. Ojciec Gwardian, franciszkanin Władysław Lizun, który poprowadził spotkanie organizacyjne, udzielił błogosławieństwa duszpasterskiego na rozpoczęcie działalności RR Lwowa.

„Opiekę duszpasterską nad sprawami działalności od początku pełnił Ośrodek Duszpasterski Rodziny Rodzin Warszawy w osobie ks. Rektora Eugeniusza Klimińskiego, ks. Feliksa Folejewskiego, ks. Marka Szumowskiego” oraz wielu innych duchownych i świeckich, którzy „odbyli szereg spotkań wstępnych z rodzinami lwowskimi, po czym wystąpili z prośbą o pozwolenie na założenie pierwszej grupy RR we Lwowie do Metropolity Lwowskiego wówczas Arcybiskupa Mariana Jaworskiego”⁹.

Przez dwie dekady funkcjonowania Stowarzyszenia członkowie RR uparcie dążyli do celów, które zostały określone na samym początku. „Nauka dzielenia się z innymi owocuje wspaniałymi efektami. Na coroczny obóz szkoleniowo-wypoczynkowy RR Lwowa zapraszała rodziny ze Zboisk, Mościsk, Połupanówki, Kijowa, Dniepropietrowska, Żytomierza i innych miejscowości. W 2000 r. oficjalnie w oparciu o Statut Rodziny Rodzin Lwowa rozpoczęły swoją działalność grupy w parafii MBNP w Zboiskach (Lwów) i w parafii Św. Jana Chrzciciela w Mościskach, w roku 2003 – w parafii pw. św.

⁵ „Od 1994 r., dzięki pomocy warszawskich grup Rodziny Rodzin, powstają na Kresach Wschodnich wspólnoty RR (Litwa: Wilno, Powiewiórki, Podgrodzie; Białoruś: Grodno, Porzecze i Ukraina: Lwów, Mościska, Połupanówka k/Tarnopola i Kijów). Grupy te działają samodzielnie w swoich parafiach. Każda z nich ma „patronującą” grupę Rodziny Rodzin z Warszawy, która służy wsparciem w pracy formacyjnej, a także rzeczowej i materialnej. Najlepiej rozwijają się wspólnoty RR na Ukrainie, obecnie w pięciu ośrodkach”. Źródło: http://rodzinarodzin.pl/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=49, strona internetowa RR Warszawy (dostęp: 22 III 2014).

⁶ K. Szymański, Rozmowa z liderem lwowskiej Rodziny Rodzin Haliną Wencak, „Kurier Galicyjski” 2010, nr 2 (102), s. 17. Artykuł dostępny również w internecie pod adresem: http://www.duszki.pl/kurier_galicyjski/artykuly/2010_01_29/KG_2_102_sredni/KG_2_102_sredni00017.html (dostęp: 22 III 2014).

⁷ List przedstawicieli Rodziny Rodzin Lwowa do Rodziny Rodzin Warszawy, Lwów 22 XII 2009, s. 1–3; dostępny pod adresem: <https://docs.google.com/> (dostęp: 22 III 2014).

⁸ Folder RR Lwowa; także: <https://sites.google.com/site/rodzinarodzinlwowa/home>, http://rodzinarodzin.pl/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=49 oraz <http://duchowy.pl/2012/01/30/ukraina-rodzina-rodzin-praktykuje-nowa-ewangelizacje/> (dostęp: 22 III 2014).

⁹ <https://sites.google.com/site/rodzinarodzinlwowa/historia/15-lat-rodziny-rodzin-lwowa-i-kresow> (dostęp: 22 III 2014).

Józefa w Połupanówce k/Skałata na ziemi tarnopolskiej. Stale pracuje na rzecz rodzin chrześcijańskich na Ukrainie na szczeblu państwowym rodzina Eugenii i Pawła Samborskich z Kijowa¹⁰.

Cele i założenia Rodziny Rodzin a kontekst społeczno-historyczny

Celem istnienia RR, sformułowanym przez kard. Stefana Wyszyńskiego, jest „wychowanie rodzin chrześcijańskich do wiernej miłości małżeńskiej, do ofiarnego rodzicielstwa, do wzajemnej pomocy między rodzinami”¹¹. W Preambule Statutu RR szczególną uwagę zwraca się na znaczenie rodziny jako podstawowej komórki Kościoła i społeczeństwa. W § 6. Statutu zostały określone cel i zadanie Stowarzyszenia. Są nimi „promowanie powołania do świętości w życiu małżeńskim i rodzinnym, by pozyskać jak najwięcej osób poprzez ewangelizację rodziny, która jest wezwana do uświęcania siebie i do uświęcenia wspólnoty kościelnej i świata (Familiaris consortio, 55), na wszystkich etapach życia duchowego”¹².

Cztery elementy stanowią o istocie Stowarzyszenia: eklezjalność, która wyraża się poprzez uczestniczenie w życiu Kościoła lokalnego i powszechnego oraz wierność jego nauczaniu; maryjność; patriotyzm, który wyraża się poprzez podejmowanie i pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego swojej Ojczyzny – Polski, wychowanie do patriotyzmu i odpowiedzialności za Ojczyznę; rodzinność, przez którą rozumie się podkreślanie znaczenia rodziny w Kościele i społeczeństwie, tworzenie więzów między rodzinami, budowanie rodzinnego klimatu w Stowarzyszeniu, wrażliwość na rodzinę znajdującą się w potrzebie.

Warto zwrócić uwagę na kilka różnic w kontekście społecznym i mechanizmie powstania RR Lwowa i RR Warszawy. Różnice te są fundamentalne i wywierają wpływ na charakter działalności tych dwóch wspólnot. Powstanie warszawskiej RR było wynikiem odgórnej inicjatywy w sytuacji zagrożenia dla Kościoła ze strony władz politycznych, natomiast lwowska filia zaistniała dzięki inicjatywom oddolnym (świeckim), m.in. w celu zachowania tożsamości narodowej, religijnej i kulturowej w państwie ukraińskim. W tym przypadku Kościół odegrał niewątpliwie ważną rolę – był łącznikiem Polaków we Lwowie, miejscem, gdzie można było komunikować się w języku polskim, który w czasach radzieckich stanowił pewnego rodzaju tabu, ze względu na groźbę represji¹³, i nabyć polskojęzyczną prasę. Później stał się również miejscem spotkań RR, aczkolwiek inicjatywa oddolna, od samego początku ujawniająca się we lwowskiej filii, przyczyniła się do rozkwitu organizacji i przesądziła o jej barwnym kształcie i wielopokoleniowej współpracy. Uwzględniając sytuację na Ukrainie, która na początku lat dziewięćdziesiątych przeżywała transformację, a także sięgając do własnych wspomnień ze spotkań RR pod koniec lat dziewięćdziesiątych, w których uczestniczyłem, ośmielę się stwierdzić, że w Stowarzyszeniu rodziny szukały przede wszystkim wzajemnego wsparcia, w szczególności moralnego. Niektóre z nich, należące do Ruchu, borykały się z problemem bezrobocia, inne akurat przeżywały konsekwencje rozvodu, w związku z czym szukały poczucia wspólnoty, a także wzorców dla swoich dzieci. Sytuacja społeczna rodziny w Polsce różniła się pod wieloma względami od sytuacji na Ukrainie. Rozpad rodzin był zjawiskiem powszechnie występującym w Związku Radzieckim. Kościół katolicki, a także charakter i założenia działalności RR chroniące rodzinę, były poniekąd „światłem w tunelu” dla rodzin w trudnych sytuacjach życiowych oraz dla rodzin dysfunkcyjnych i niepełnych.

Rodzina Rodzin jest organizacją, która powstała z inicjatywy oddolnej przedstawicieli licznej polskiej mniejszości mieszkającej we Lwowie. W obwodzie lwowskim według danych ze spisu ludności w 2001 r. mieszka ok. 18,9 tys. Polaków¹⁴, niemniej dokładne oszacowanie liczebności polskiej mniejszości jest trudne, przede wszystkim ze względu na dobór kryteriów przynależności. Jako kryteria przynależności do mniejszości polskiej mogą posłużyć pochodzenie etniczne, uznanie języka polskiego za język ojczysty, przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego, przynależność

¹⁰ Ibidem; List przedstawicieli Rodziny Rodzin Lwowa do Rodziny Rodzin Warszawy, Lwów, 22 XII 2009, s. 1–3.

¹¹ http://rodzinarodzin.pl/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=49 (dostęp: 22 III 2014).

¹² Statut warszawskiej RR.

¹³ M. Głuszkowski, Rola Polskiego Centrum Kulturalnego w Stryju (Ukraina) w kształtowaniu kompetencji językowej i przyszłych losów tamtejszej młodzieży polskiego pochodzenia, w: *Polskie Kresy Wschodnie i ludzie stamtąd. Materiały konferencyjne*, II edycja, red. W. Dzianisava, P. Juskiewicz, A. Okuskaite, Warszawa 2014, s. 172.

¹⁴ S. Rudnicki, Warunki prawno-polityczne realizacji interesów mniejszości polskiej na współczesnej Ukrainie, „*Studia Politologica Ucraino-Polona*”, nr 3/2013, Żytomierz–Kijów–Kraków, s. 82.

do organizacji polonijnych, a także samookreślenie i deklarowane poczucie przynależności do narodu polskiego¹⁵. Jeśli weźmiemy pod uwagę język, to tylko 56% Polaków we Lwowie deklaruje, iż język polski jest ich językiem ojczystym¹⁶. Przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego również może posłużyć jako kryterium przynależności ze względu na „zakorzeniony od wieków stereotyp Polaka-katolika”¹⁷, aczkolwiek w multikulturowym i wielowyznaniowym Lwowie Polacy często mają „podwójną”, a nawet „potrójną” tożsamość¹⁸, co się wiąże z różnymi kombinacjami wyznania i języka. Przynależność do organizacji polonijnych jako kryterium należy rozpatrywać, biorąc pod uwagę wiedzę z zakresu historii Polski, kultury i obecnych realiów, ponieważ aktywność w organizacjach polonijnych dość często może być wykorzystywana instrumentalnie w celach materialnych, np. dla pozyskania stypendium¹⁹.

Stowarzyszenie Rodzina Rodzin realizuje większość potrzeb i interesów mniejszości polskiej, która od wieków była integralną częścią wielokulturowego miasta. Są to potrzeby językowe (nauka i pielęgnowanie języka polskiego), religijne (przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego, obchody świąt kościelnych i narodowych) i kulturowe, prawa obywatelskie (m.in. prawo do niedyskryminacji i równouprawnienia) i polityczne²⁰, które na przestrzeni lat były zaspokajane często w sposób wybiórczy ze względu na politykę władz, relacje z innymi mniejszościami, a także inne czynniki społeczne. Wśród potrzeb Polonii ukraińskiej można również wymienić potrzebę kontaktu z Polską i możliwość pielęgnowania kultury polskiej.

Wartościami, które leżą u podstaw działalności Rodziny Rodzin oraz od zawsze stanowiły elementy identyfikacji narodowościowej Polaków²¹, są uczestniczenie w życiu Kościoła, patriotyzm i rodzinność. W czasach zagrożenia dla autonomii narodowo-kulturalnej Polaków we Lwowie, czyli w okresie zaborów, a także w okresie radzieckim wyznanie rzymskokatolickie pełniło niejako funkcję „konserwującą” mniejszość polską, natomiast parafie były miejscami integrowania mniejszości polskiej²². We współczesnych realiach państwa ukraińskiego „Kościół rzymskokatolicki stara się odchodzić od postrzegania siebie jako polski”²³. Obecnie liczba wiernych posługujących się językiem polskim konsekwentnie maleje, natomiast we Lwowie da się zaobserwować stopniowe wypieranie języka polskiego z liturgii przez język ukraiński²⁴. Według badań²⁵ na Ukrainie Kościół kojarzy się z polskością przede wszystkim wśród osób starszych. Natomiast, mimo że ok. 80% młodej Polonii ukraińskiej jest wyznania rzymskokatolickiego, nie oznacza to jednak automatycznego samookreślenia narodowego²⁶.

Oprócz katolicyzmu równie ważną wartością zarówno polskiej mniejszości narodowej, jak i Stowarzyszenia, jest patriotyzm. Warto zaznaczyć, że księża w polskich kościołach we Lwowie pochodzili z Polski, natomiast członkowie RR stanowili tradycyjną mniejszość narodową. W tym przypadku, z jednej strony, środowiska polskie zmierzały do podkreślenia i zachowania swej

¹⁵ M. Głuszkowski, Rola Polskiego Centrum Kulturalnego..., s. 171–172.

¹⁶ E. Biłonożko, Obcość języka ojczystego (lingwistyczna identyfikacja Polaków na Ukrainie), „Studia Politologica Ucraino-Polona”, nr 3/2013, Żytomierz–Kijów–Kraków, s. 103.

¹⁷ J. Halicka-Kosecka, Polak-prawosławny i Ukrainiec-katolik. Dylematy narodowościowo-wyznaniowe w guberni Podolskiej, w: Polskie Kresy Wschodnie i ludzie stamtąd..., s. 180; także w: R. Dzwonkowski, Polacy w Kościele na Wschodzie – przemiany i problemy, w: Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie – w poszukiwaniu modelu polityki, red. T. Gąsowski, Kraków 2000, s. 87; cyt. za: E. Puklich, Katolicyzm a identyfikacja narodowa Polaków na Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku, w: Polskie Kresy Wschodnie i ludzie stamtąd..., s. 186.

¹⁸ E. Biłonożko, Obcość języka ojczystego..., s. 104.

¹⁹ M. Głuszkowski, Rola Polskiego Centrum Kulturalnego..., s. 172.

²⁰ Szerzej na temat realizacji interesów mniejszości polskiej na Ukrainie w: S. Rudnicki, Warunki prawno-polityczne realizacji interesów..., s. 82–93.

²¹ H. Rusek, Religia i polskość na Zaozniu, Kraków 2002, s. 24; cyt. za: E. Puklich, Katolicyzm a identyfikacja narodowa Polaków..., s. 185.

²² J. Halicka-Kostecka, Polak-prawosławny i Ukrainiec-katolik..., s. 180–181; także w: B. Malinowski, Magic, Science and Religion and Other Essays, New York 1954, s. 17–92; cyt. za: E. Puklich, Katolicyzm a identyfikacja narodowa Polaków..., s. 185.

²³ E. Biłonożko, Obcość języka ojczystego..., s. 101.

²⁴ B. В. Цимбалій, Становлення структур Львівської Архідієцезії латинського обряду в незалежній Україні, Гуманітарні студії: Збірник наукових праць — Вип. 8, К.: ВПЦ „Київський університет”, 2010, с. 95; cyt. za: E. Biłonożko, Obcość języka ojczystego..., s. 101.

²⁵ A. Staszkievicz, Polacy na Ukrainie, http://archiwum.wspolnotapolska.org.pl/index.php?id=pwko109_w, (22 III 2014); cyt. za: E. Puklich, Katolicyzm a identyfikacja narodowa Polaków..., s. 187.

²⁶ G. Babiński, Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość, Kraków 1998; cyt. za: E. Puklich, Katolicyzm a identyfikacja narodowa Polaków..., s. 187.

tożsamości, z drugiej zaś strony, tożsamość ta była złożona²⁷, wzbogacona o elementy kultury dominującej. Poza tym dla większości młodych członków RR Lwowa Ukraina była i jest Ojczyzną, w której się wychowali. Dlatego znaczenie pojęcia patriotyzmu jest w przypadku lwowskiej RR bogatsze i bardziej złożone – składają się na nie zarówno pamięć o historycznej Ojczyźnie, jak i przywiązanie do Lwowa – lokalnej, leżącej obecnie poza granicami Polski, Ojczyźnie.

Formy pracy RR

Rodzina Rodzin realizuje swoje cele m.in. poprzez następujące formy pracy:

- spotkania formacyjne, edukacyjne i modlitewne w kręgach parafialnych, międzyparafialnych, w grupach rówieśniczych dzieci i młodzieży (w przypadku RRL spotkania te odbywają się w pierwszą i trzecią niedzielę miesiąca w parafii pw. św. Antoniego we Lwowie i innych parafiach);
- przygotowanie i prowadzenie imprez kulturalno-rozrywkowych, patriotycznych i okolicznościowych, konferencji i sympozjów, spotkań oplatkowych²⁸ w styczniu każdego roku;
- organizację pomocy duchowej i materialnej dla rodzin;
- prowadzenie placówek oświatowo-wychowawczych;
- organizację corocznego obozu szkoleniowo-wypoczynkowego dla rodzin w Brzuchowicach pod Lwowem, czyli tzw. Wakacje z Bogiem, oraz spotkań rodzin polonijnych²⁹.

Obóz szkoleniowo-wypoczynkowy w Brzuchowicach³⁰

Tradycyjnie na terenie Wyższego Seminarium Duchownego w Brzuchowicach koło Lwowa od połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku odbywa się coroczny obóz szkoleniowo-wypoczynkowy dla dzieci i młodzieży oraz rodzin polskich należących do Rodziny Rodzin Lwowa, Zboisk, Mościsk, Połupanówki, Gródka i Kijowa. Zjazdy cechuje duża frekwencja, np. w 2008 r. w spotkaniu wzięło udział ponad 110 osób. Celem zjazdów jest wspólny aktywny wypoczynek rodzin wielopokoleniowych, zajęcia formacyjno-duchowe, sportowe i integracyjne, służące rozwojowi środowisk Polaków, utrwalanie tradycji, kultury i języka polskiego. Podczas wspólnych rozważań trakcie zjazdu kładzie się nacisk na umacnianie rodziny (szczególnie rodziny polskiej, jako podstawowej komórki społecznej polskiej mniejszości narodowej w państwie ukraińskim, którego obywatelami są członkowie Stowarzyszenia) i w efekcie na wzrost i pogłębianie więzi małżeńskich, rodzinnych i społecznych. Uczestnictwo młodzieży w obozie sprzyja uświadamianiu wielkiej odpowiedzialności, spoczywającej na każdym z przedstawicieli mniejszości, za pozytywny wizerunek Polaka w społeczeństwie ukraińskim. Poprzez takiego rodzaju zjazdy wspiera się proces usamodzielniania i uaktywniania dzieci i młodzieży polskiej lub pochodzenia polskiego oraz utwierdzania w przekonaniu o wartości młodej inteligencji polskiej w środowisku państwa ukraińskiego. Istotne jest to, że wszystkie osoby kierujące organizacją obozu oraz wychowawcy młodzieżowi są członkami Rodziny Rodzin od wielu lat. W czasie trwania obozu – zgodnie z programem – są organizowane codzienne spotkania i zajęcia tematowe w różnych grupach wiekowych. Animatorami poszczególnych grup są najbardziej doświadczeni przedstawiciele Rodziny Rodzin, a także animatorzy młodzieżowi z Polski, którzy często są zapraszani przez samych członków Stowarzyszenia. Podczas zjazdów młodzież uczy się odpowiedzialności za młodszych uczestników. Każdy dzień wypoczynku kończy się wspólnym spędzaniem wieczoru przy ognisku. Wtedy też kontynuowane są rozmowy i omawiane plany na następny dzień. Czas spędzony przy ognisku umilają animatorzy muzycy, grający na gitarach i akordeonach, a także wspólne zabawy i gry sportowe.

²⁷ E. Biłonożko, *Obcość języka ojczystego...*, s. 104.

²⁸ Dotychczas zorganizowano dziewiętnaście spotkań oplatkowych, podczas których wspólnota lwowskiej RR gości członków RR Warszawy, przedstawicieli Konsulatu RP we Lwowie oraz polskich szkół Lwowa i Mościsk, a także zaprzyjaźnione osoby z Polski i Ukrainy. Zdaniem ks. Feliksa Folejewskiego, ojca duchowego Ruchu Rodziny Rodzin z Warszawy, „Rodzina Rodzin jest znakiem nowych czasów, znakiem nowej ewangelizacji na tych ziemiach”. Źródło: http://www.magazynfamilia.pl/drukuj/Ukraina_Rodzina_Rodzin_praktykuje_nowa_ewangelizacje,5390,76.html lub <http://duchowy.pl/2012/01/30/ukraina-rodzina-rodzin-praktykuje-nowa-ewangelizacje/> (dostęp: 22 III 2014).

²⁹ Od 14 do 20 lipca 2013 r. polskie rodziny ze Lwowa i Mościsk, należące do Rodziny Rodzin, odwiedziły Kielce. Spotkania rodzin polonijnych trwają już od 13 lat. Turnusy są organizowane we współpracy ze Stowarzyszeniem „Wspólnota Polska”. Źródło: <https://www.facebook.com/Wencak> (dostęp: 22 III 2014).

³⁰ H. Wencak, W. Wencak, „Wakacje z Bogiem” Rodziny Rodzin na Ukrainie, „Biuletyn zrzeseń archidiecezji warszawskich” 2007, nr 12, s. 15–16. Artykuł jest dostępny pod adresem: <http://zrzeszenia-aw.pl/biuletyn/biuletynrzk12.pdf> (dostęp: 24 III 2014).

Podczas zjazdów członkowie RR mają okazję spotkać się z konsulami i pracownikami Konsulatu RP we Lwowie, ambasadorem Polski na Ukrainie, prezesami polskich fundacji. Takie wakacje rodzinne uczą pozytywnych relacji wielopokoleniowych oraz aktywności społecznej. Służą dzieleniu się doświadczeniami wychowawczymi, otwieraniu się na innych, wzajemnej pomocy, pielęgnowaniu kultury polskiej, tradycji i zwyczajów, wzrastaniu młodej generacji inteligencji polskiej w nowej rzeczywistości europejskiej.

Ważną cechą obozu wypoczynkowego jest to, że młodzież, która dorastała w RR, a potem wyjechała na studia lub do pracy do Polski, chętnie uczestniczy w kolejnych zjazdach i dzieli się doświadczeniami studiowania i pracy z młodszymi pokoleniami. Ponad piętnastu członków RR Lwowa studiuje lub studiowało na polskich uczelniach. Młodzież, która pozostała i studiuje we Lwowie, dzięki aktywnej działalności w RR i innych polskich organizacjach jest wspierana przez Fundację „Semper Polonia”³¹.

Zakończenie

Stowarzyszenie Rodzina Rodzin Lwowa powstało w latach 90. ubiegłego wieku jako filia warszawskiej Rodziny Rodzin. Jest to organizacja, która łączy wielopokoleniowe rodziny polskiego pochodzenia zamieszkujące Lwów i jego okolice, a także inne miejscowości na Zachodzie Ukrainy. Celem Stowarzyszenia jest pielęgnowanie takich wartości, jak rodzina, polskość, katolicyzm. Najważniejsze formy pracy RR to m. in. spotkania tematyczne ze wspólnymi rozważaniami, spotkania oplatkowe, obozy szkoleniowo-wypoczynkowe. Cele i formy pracy zostały przejęte od warszawskiej macierzy, natomiast kontekst społeczno-kulturowy Lwowa i sytuacja mniejszości polskiej na Ukrainie przesądziły o niepowtarzalnym kształcie Stowarzyszenia. Tym, co wyróżnia RR Lwowa, jest przede wszystkim inicjatywa oddolna (świecka) liderów i członków Stowarzyszenia, a także działania na rzecz zachowania tożsamości mniejszości polskiej oraz realizacji jej potrzeb i interesów w środowisku ukraińskim. Działalność lwowskiej filii zaowocowało powstaniem nowych grup w innych miejscowościach. Członkowiei liderzy RR Lwowa starają się stworzyć środowisko, w którym można znaleźć bliskie relacje i wsparcie innych ludzi i rodzin. Podczas spotkań, a przede wszystkim w trakcie wspólnych wakacji w Brzuchowicach, wiele rodzin, spośród których większość zna się od lat, stają się jedną rodziną. Tego rodzaju integracja rodzin należących do mniejszości narodowej i kulturowej sprzyja zachowaniu tożsamości indywidualnej i grupowej oraz uwytłumienie znaczenie kultywowanych wartości wśród polskiej młodzieży. Aktywna i świadoma współpraca międzypokoleniowa znosi bariery i dystanse pomiędzy ludźmi i uczy słuchania się nawzajem. Sukcesy i aktywność młodzieżywychowanej w Rodzinie Rodzin, wśród której są stypendyści polskich fundacji studiujący zarówno w Polsce, jak i studiującej na Ukrainie świadczą o powodzeniu praktyk Stowarzyszenia.

---

³¹ Sprawozdanie z obozu szkoleniowo-wypoczynkowego RR Lwowa w Brzuchowicach w 2008 r. wysłane do Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Lwów 19 IX 2008, dostępny na stronie internetowej Stowarzyszenia: <https://docs.google.com/viewer> (dostęp: 2 VI 2014).

STATUS PRAWNY UCHODźCÓW WEWNĘTRZNYCH W AZERBEJDŻANIE

„Uchodźstwo wewnętrzne jest największą tragedią naszych czasów”

Wirowska Anna. *The Legal Status of Internal Refugees in Azerbaijan.*

There are over 600,000 internally displaced persons (IDPs) living in Azerbaijan who were forced to migrate due to the Armenian - Azerbaijani conflict (1988–1994), which still remains unresolved. Due to the impasse in the peacemaking process, IDPs have been and will be the neediest social group in Azerbaijan for the foreseeable future. The crucial aim of the research is not only the widening of knowledge about the IDPs' situation but also providing a better understanding of the domestic and international context of their displacement. The article concerns internal immigrants' legal position, in the context of their socio-economic situation as well as political participation. IDPs in Azerbaijan are firstly subject to the domestic legal system and secondly to international law. The article examines the incorporation of the Guiding Principles on Internal Displacement into the Azerbaijani legal system. The research is based on international literature and documentation relating to the subject forced migrations, especially English resources.

Key words: Internal displacement, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, Azerbaijani legal system, human rights.

Prawo międzynarodowe nie definiuje jednoznacznie terminu „uchodźcy wewnętrzny”. Profil osób, które doświadczyły przymusowego przesiedlenia, został wyznaczony na podstawie sformułowanych przez ONZ „Zasad przewodnich dotyczących uchodźstwa wewnętrznego”². Wytyczne określono na podstawie istniejącego kanonu prawa międzynarodowego dotyczącego praw człowieka, tj. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, czterech konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. oraz dwóch protokołów dodatkowych do konwencji genewskich³. Pojęcie „uchodźcy wewnętrzni” odnosi się do ludzi, którzy zmienili miejsce zamieszkania pod wpływem przymusu, jednocześnie nie przekraczając granic państwowych. Za główne przyczyny migracji uznaje się konflikty zbrojne, masową przemoc, łamanie praw obywatelskich oraz katastrofy ekologiczne⁴.

Według raportu Centrum Monitoringu Wewnętrznych Przesiedleń (Internal Displacement Monitoring Centre/ IDMC⁵) z 2013 r., Azerbejdżan zalicza się do grupy państw o największym współczynniku uchodźców i osób wewnętrznie przesiedlonych⁶. Na jego terytorium mieszka, w zależności od statystyk, od 543 400 do 600 336 przesiedleńców⁷.

¹ K. Annan, Secretary General of the United Nations, Foreword to the second edition of the Guiding Principles by Under-Secretary General for Humanitarian Affairs and Emergency Relief Coordinator Mr. Jan Egleland, w: Guiding principles on internal displacement, United Nations Publications, OCHA/IDP/2004/01, Genewa 2004.

² W artykule nazwa „Zasady przewodnie dotyczące uchodźstwa wewnętrznego” zostanie skrócona do formy „Zasady przewodnie”.

³ Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 XII 1948 r.; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 XII 1966 r.; Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych w: Dz.U. z 1977 r., Nr 38, poz. 169; Cztery konwencje genewskie z 12 VIII 1949 r. oraz dwa Protokoły dodatkowe do konwencji genewskich z 8 VI 1977 r.

⁴ J. Egleland, Foreword to the second edition of the Guiding Principles by Under-Secretary-General Humanitarian Affairs and Emergency Relief Coordinator Mr. Jan Egleland, w: Guiding principles... Zob. The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons” z 21 V 1999, art. 1, ust. 3–4, art. 2.

Zob. więcej nt. prób zdefiniowania terminu uchodźca wewnętrzny w: D. Heidrich-Hamera, Międzynarodowa ochrona uchodźców wewnętrznych. Aspekty prawne i praktyka, Warszawa 2005, s. 21–31.

⁵ Centrum Monitoringu Wewnętrznych Przesiedleń (IDMC) działa przy Norweskiej Radzie Uchodźców (Norwegian Refugee Council), powołane z ramienia ONZ.

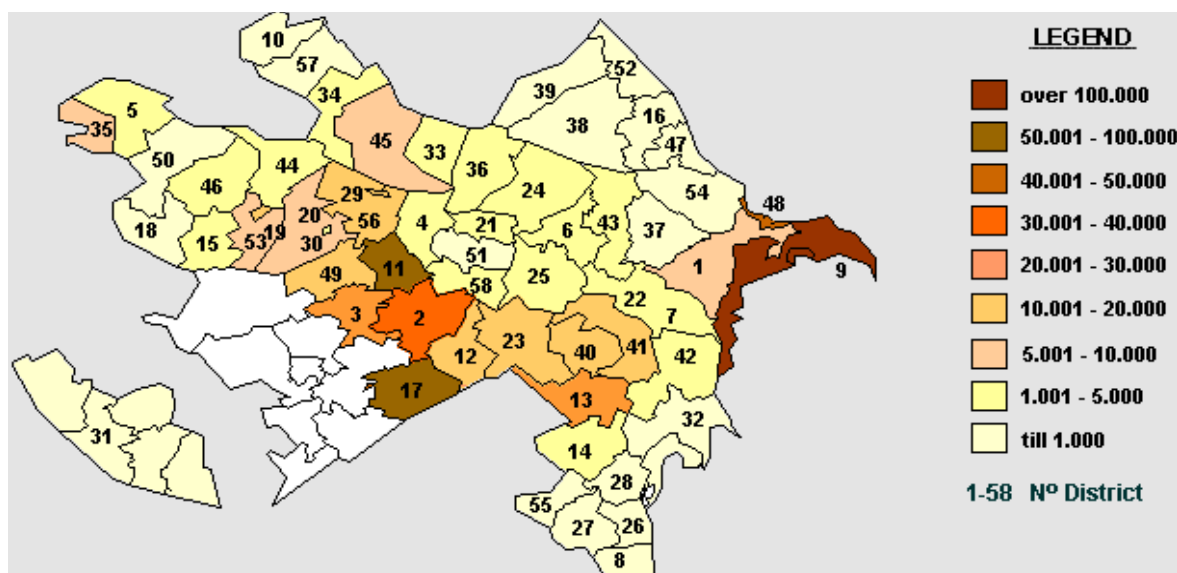
⁶ W zestawieniu globalnym Azerbejdżan zajmuje ósme miejsce pod względem liczby uchodźców i osób przymusowo przesiedlonych, po Syrii, Kolumbii, Nigerii, Iraku, Turcji, Pakistanie, Bangladeszu. Global Statistics 2013, IDMC, Genewa 2013. <http://www.internal-displacement.org/OpenDocument> (dostęp: 1 XII 2013).

⁷ Szacowana liczba uchodźców wewnętrznych w Azerbejdżanie różni się w zależności od opracowań. Wg danych UNHCR liczba osób przesiedlonych wynosi: 600 336. Zgodnie z obliczeniami Państwowego Komitetu ds. Uchodźców oraz Osób Wewnętrznie Przesiedlonych w Azerbejdżanie: 597 429. Wg raportu Centrum Monitoringu Wewnętrznych Przesiedleń na terenie Azerbejdżanu

Przymusowe migracje Azerbejdżan były następstwem pogłębiającego się konfliktu azerbejdżańsko-ormiańskiego o Górski Karabach, który doprowadził do regularnych działań zbrojnych w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Przemieszczenia ludności azerbejdżańskiej należy podzielić na dwa okresy, których cezurę wyznacza rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Pierwsza fala masowych przesiedleń nastąpiła po brutalnych zamieszkach w Askeranie i Sumgaicie w 1988 r.⁸ Wówczas z terytorium Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Rad i Górsko-Karabachskiego Okręgu Autonomicznego wyjechało 200 tysięcy Azerbejdżan oraz Kurdów. Przesiedleńcy byli rozmieszczani bez odgórnie przygotowanych planów, osiedlali się na płw. Apszerońskim, w Baku (175 tys. osób) i Sumgaicie (44 tys. osób)⁹. Druga fala przymusowej migracji przypadła na czas działań zbrojnych pomiędzy niepodległymi Armenią i Azerbejdżanem w latach 1991–1994. W następstwie zajęcia przez Ormian Górskiego Karabachu oraz wprowadzenia okupacji ormiańskiej w siedmiu należących do Azerbejdżanu rejonach sąsiadujących, przemieszczono 500 tysięcy osób narodowości azerbejdżańskiej. Uchodźców wewnętrznych lokowano równoległe do linii frontu, w środkowo-południowej części kraju, a także na północy, przy granicy azerbejdżańsko-rosyjskiej¹⁰.

Mapa 1.

Rozmieszczenie uchodźców wewnętrznych w Azerbejdżanie

Źródło: Azerbejdżański Państwowy Komitet ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych, Baku 2002.

Niemożność podpisania traktatu pokojowego między Baku a Erywaniem wynika z braku wystarczającej determinacji i woli politycznej aktorów międzynarodowych¹¹. Jednocześnie każda ze stron konfliktu opowiada się za przeciwstawnym wariantem jego rozwiązania, czyniąc

zamieszkuje 543 400 uchodźców wewnętrznych. <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/page?page=49e48d1e6>. (dostęp 6 VI 2014).

Global Overview 2014. People internally displaced by conflict and violence, IDMC, Genewa 2013, s. 47. <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/201405-global-overview-2014-en.pdf>. (dostęp 6 VI 2014).

⁸ W Askeranie ucierpieli Azerbejdżanie (sprawcami byli Ormianie), natomiast w Sumgaicie Ormianie (sprawcami byli Azerbejdżanie). Zob. P. Adamczewski, Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu, Warszawa 2012, s. 133–135.

⁹ Zob. ibidem, s. 142–145.

¹⁰ Zob. A. Wirowska, Konflikt o Górski Karabach. Problem azerskich przesiedleńców. „Doctrina” nr 9 (2012), s. 310–313. Zob. Mapa 1. Rozmieszczenie uchodźców wewnętrznych w Azerbejdżanie, Azerbejdżański Państwowy Komitet ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych, Baku 2002. <http://www.azerweb.com/en/idps.php> (dostęp: 6 VI 2014).

¹¹ Zdaniem niektórych kaukazoznawców, brak postępu w procesie pokojowym wynika z niskiej efektywności organizacji międzynarodowych, których członkowie posiadają różne interesy w regionie. Zob. P. Adamczewski, Górski Karabach...; M. Falkowski, Polityka Rosji na Kaukazie Południowym i w Azji Centralnej, Prace OSW, Warszawa 2006; A. Junusow, Karabach – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość, „Eurazja”, rocznik III, nr 1, Warszawa 1996; W.N. Kazimirow, Mir Karabachu, Moskwa 2009; P. Kwiatkiewicz, Azerbejdżan: ukształtowanie niepodległego państwa, Toruń 2009; T. Świętochowski, Azerbejdżan, Warszawa 2006; S. Zolan, Górny Karabach: w poszukiwaniu rozwiązania, „Eurazja”, rocznik III, nr 1, Warszawa 1996.

z procesu negocjacyjnego pokaz siły na użytek wewnętrzny¹². W związku z tym nie można oczekiwać rozwiązania sporu o Górski Karabachw perspektywie krótkoterminowej.

Uchodźstwo wewnętrzne stanowi poważne obciążenie dla rozwijającego się Azerbejdżanu, ponieważ zgodnie z prawem międzynarodowym, ochrona ludności przesiedlonej leży w gestii władz krajowych¹³. Przesiedleńcy stanowią około sześciu procent społeczeństwa azerbejdżańskiego i wymagają zwiększonej opieki państwa, gdyż należą do najuboższej warstwy społecznej¹⁴. W 1993 r. utworzono Państwowy Komitet ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych, który zajmuje się kwestiami tymczasowego osadnictwa, repatriacji oraz zapewnieniem ochrony socjalnej pokrzywdzonej ludności. Ponadto od 1998 r. wprowadzono pod patronatem prezydenta Azerbejdżanu cztery programy na rzecz poprawy sytuacji uchodźców wewnętrznych, o łącznej wartości 2 mld i 70 mln dolarów¹⁵. Strategie pomocy państwowej koncentrowały się na następujących kwestiach: rozwiązaniu podstawowych problemów uchodźców i osób przesiedlonych (1998)¹⁶, na redukcji ubóstwa i rozwoju ekonomicznym (2003–2005)¹⁷, poprawie warunków bytowych, tworzeniu miejsc pracy i promocji zatrudnienia (2004, 2007)¹⁸, a także zmniejszeniu poziomu biedy oraz zapewnieniu zrównoważonego rozwoju kraju (2008–2015)¹⁹. Finansowe wsparcie władz krajowych pozwoliło na stworzenie m.in.: 82 nowoczesnych obiektów mieszkalnych, 139 szkół, 51 przedszkoli oraz 55 punktów medycznych i szpitali²⁰.

Ze względu na wyjątkowy status przesiedleńcy podlegają zarówno lokalnej jurysdykcji, jak i ochronie prawa międzynarodowego. Azerbejdżan ratyfikował większość nadrzędnych dokumentów ONZ dotyczących praw człowieka²¹, które stanowią integralną część porządku legislacyjnego państwa. Zgodnie z wytycznymi ONZ kraj, na którego terytorium znajdują się osoby wewnętrznie przesiedlone, powinien dokonać adaptacji swojego systemu prawnego do „Zasad przewodnich dotyczących uchodźstwa wewnętrznego”²².

Nadrzędnym aktem legislacyjnym w Azerbejdżanie jest Konstytucja Republiki, uchwalona 12 listopada 1995 r. Kolejne miejsce w hierarchii norm prawnych zajmują akty uchwalone za pośrednictwem referendum, natomiast niższymi wobec wymienionych są umowy międzynarodowe ratyfikowane za zgodą Milli Medżlisu (parlamentu Azerbejdżanu). Następne w hierarchii są kolejno: ustawy, dekrety prezydenckie, dekrety rządowe oraz rozporządzenia²³. W latach 2003–2013 wydano 51 dekretów i rozporządzeń na szczeblu prezydenckim, 165 dekretów rządowych oraz 10 ustaw dotyczących sytuacji osób przymusowo przesiedlonych.

¹² Według P. Adamczewskiego, propaganda wewnętrzna nastawiona na kultywowanie wzajemnej nienawiści i uprzedzeń w Azerbejdżanie i Armenii oraz utajnienie procesu pokojowego „skutkuje tym, że społeczeństwa nie są przygotowane do zaakceptowania hipotetycznej ugody z przeciwnikiem”. Zob. P. Adamczewski, Górski Karabach, s. 421–423. Podobne zdanie wyrażone zostało w następujących publikacjach: W. Górecki, Perspektywy uregulowania konfliktu w Górnym Karabachu, s. 1; T. de Waal, Black Garden..., s. 279–280.

¹³ Principle 3, Guiding principles..., s. 2.

¹⁴ Według badań Banku Światowego z 2002 r., 68% mieszkańców Azerbejdżanu zostało uznanych za biednych, z czego 24% żyje na skraj ubóstwa. Najwyższy poziom biedy – 79% – dotyczy osób przesiedlonych. Zob. Employment and Income, w: Azerbaijan Human Development Report. A specific impediment to development: the issue of refugees and IDPs, Demographics and Gender, Baku 2002.

¹⁵ Przyjęta kwota została wyznaczona na podstawie danych z oficjalnych statystyk rządowych w 2010 r. Azerbaijan: after some 20 years, IDPs still face barriers to self-reliance. A profile of international displacement situation, IDMC 2010, s. 116. <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Azerbaijan/pdf/Azerbaijan-December-2010.pdf> (dostęp: 6 VI 2014).

¹⁶ Zob. The order of the President of Azerbaijan Republic On the approving of “The State program for the solution of the problems of refugees and IDPs” z 17 IX 1998 r. www.refugees-idps-committee.gov.az/en/laws/3.html (dostęp: 6 VI 2014)

¹⁷ Zob. State Programme for Poverty Reduction and Economic Development 2003–2005, IMF 2003. http://siteresources.worldbank.org/INTPRSI/Resources/Country-Papers-and-JSAs/Azerbaijan_PRSP.pdf (dostęp: 6 VI 2014).

¹⁸ Zob. The order of the President of the Azerbaijan Republic on Approval of “the State Program on Improvement of Living Conditions of Refugees and internally Displaced Persons and Employment Promotion” z 1 VII 2004 r. Całość programu dostępna w języku angielskim na stronie internetowej Państwowego Komitetu ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych: <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/laws/34.html> (dostęp: 20 II 2014).

¹⁹ Zob. State Programme on Alleviation of Poverty and Sustainable Development in Azerbaijan 2008–2015 z 15 IX 2008 r. <http://www.cled.az/pdf/others/Azerbaijan%20Poverty%20Program%20for%202008-2015.pdf> (dostęp 8 VI 2014).

²⁰ Zob. The President’s attitude towards the problem (of IDPs), <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/3.html>. (dostęp 8 VI 2014).

²¹ Wszystkie dokumenty wymienione w przypisie nr 3, a także Konwencja Praw Dziecka z 20 XI 1989 r., zostały ratyfikowane w latach 1992–1993.

²² UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), The Protection of Internally Displaced Persons and the Role of UNHCR, 27 February 2007. <http://www.refworld.org/docid/45ddc5c04.html> (dostęp 8 VI 2014).

²³ Konstytucja Republiki Azerbejdżanu z 12 XI 1995 r., art. 148. <http://en.president.az/azerbaijan/constitution/> (dostęp 8 VI 2014).

Ze względu na szeroki zakres problematyki podejmowanej w wymienionych dokumentach, analiza została ograniczona do kluczowych dla badanej tematyki norm prawnych. Najważniejsze pod względem implementacji „Zasad przewodnich dotyczących uchodźstwa wewnętrznego” do krajowej jurysdykcji są Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, Ustawa o specjalnym statusie uchodźców oraz osób wewnątrznie przesiedlonych oraz Ustawa o zabezpieczeniu socjalnym osób wewnątrznie przesiedlonych²⁴. Wytyczne ONZ tworzą zbiór trzydziestu reguł, który składa się z pięciu sekcji dotyczących: norm ogólnych (I), zabezpieczenia ludności przed przesiedleniem (II), ochrony uchodźców wewnątrznych (III), przyjmowania pomocy humanitarnej (IV), a także repatriacji, relokacji oraz reintegracji ludności (V). Większość „Zasad przewodnich” została pomyślnie włączona do systemu prawnego Azerbejdżanu – jakkolwiek istnieją przeszkody natury biurokratycznej, informacyjnej oraz społecznej, uniemożliwiające przesiedleńcom korzystanie w pełni ze swoich praw.

Reguły ogólne odwołują się bezpośrednio do artykułów Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, postulujących przyznanie każdemu człowiekowi takich samych praw i wolności, niezależnie od sytuacji politycznej, prawnej czy międzynarodowej kraju lub obszaru, do którego należy²⁵. Pierwsza „Zasada przewodnia” mówi o tym, że „osoby wewnątrznie przesiedlone powinny cieszyć takimi samymi prawami i wolnościami w granicach prawa międzynarodowego i krajowego, jak inne osoby w tym samym państwie”²⁶.

Implementacja wytycznych ONZ znajduje odbicie w Konstytucji Azerbejdżanu²⁷. Na podstawie Ustawy o specjalnym statusie uchodźców oraz osób wewnątrznie przesiedlonych, przyjętej w 1999 r. w Azerbejdżanie, nadano przesiedleńcom wyjątkową pozycję prawną²⁸. Międzynarodowi obserwatorzy zwracają uwagę na trudności przesiedlonej ludności w dochodzeniu swoich szczególnych praw w krajowych sądach, niemających doświadczenia z orzekaniem na podstawie międzynarodowej jurysdykcji²⁹. Respektowanie unikalnego statusu uchodźców wewnątrznych ma kluczowe znaczenie dla implementacji podstawowych reguł ONZ, ponieważ „potrzeby przesiedleńców całkowicie różnią się od potrzeb ogółu społeczeństwa. [...] Osoby wewnątrznie przesiedlone w Azerbejdżanie egzystują w formie prawnego więzienia, posiadają dodatkowe przywileje wynikające ze swojego statusu, jednak nie mogą swobodnie poruszać się i integrować z resztą społeczeństwa, jeżeli chcą z nich skorzystać”³⁰.

Druga sekcja „Zasad przewodnich” ONZ dotyczy zabezpieczenia ludności podczas przesiedlenia. Wyznaczone reguły w dużej mierze opierają się na zapisach Konwencji genewskiej o ochronie osób cywilnych podczas wojny. Dokument zobowiązuje państwa-sygnatariuszy do zorganizowania, spełniającego normy bezpieczeństwa i higieny, wyjazdu z terytorium objętego działaniami zbrojnymi³¹. Art. 85 IV konwencji genewskiej zawiera obszerny opis warunków bytowych, jakie powinny zostać zagwarantowane osobom internowanym (przemieszczonym)³². W tym duchu wyrażona została siódma „Zasada przewodnia”, która postuluje zapewnienie satysfakcjonującego zakwaterowania uchodźcom wewnątrznym przez władze krajowe³³.

Wytyczne ONZ znalazły odzwierciedlenie w Konstytucji Azerbejdżanu³⁴ oraz w Ustawie o zabezpieczeniu socjalnym osób wewnątrznie przesiedlonych, obowiązującej od 21 maja 1999 r.

²⁴ The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons” z dnia 21 V 1998 r. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/laws/2.html> (dostęp 8 VI 2014); The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them” z 21 V 1999 r. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/laws/1.html> (dostęp 8 VI 2014).

²⁵ Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 2, art. 7; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 2, ust. 1.
²⁶ Cyt. za: Principle 1, Guiding principles..., s. 2.

²⁷ Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, art. 24, art. 25, ust. 1–2.

²⁸ Uzyskanie statusu osoby przymusowo przesiedlonej jest uzależnione od decyzji odpowiedniego organu wykonawczego – Państwowego Komitetu ds. Uchodźców i Osób Przymusowo Przesiedlonych, która następuje w ciągu miesiąca od daty złożenia wniosku. Zob. The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons”, art. 1, ust. 4.

²⁹ Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs), UNHCR 2009, s. 15. <http://www.unhcr.org/4bd7edbd9.html> (dostęp 8 VI 2014).

³⁰ Cyt. za: S. Amirova, J. Kirsch, Evaluation report. ICLA in Azerbaijan counseling for change, NRC 2008, s. 6. http://www.nrc.no/arch/_img/9261445.pdf (dostęp 8 VI 2014).

³¹ Zob. Konwencja o ochronie osób cywilnych podczas wojny, art. 35–36, 38.; Principle 8, Guiding principles on internal displacement, s. 5.

³² Zob. Konwencja o ochronie osób cywilnych podczas wojny, art. 85.

³³ Zob. Principle 7, Guiding principles..., s. 4.

³⁴ Zob. Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, art. 43.

Drugi z wymienionych aktów prawnych przyznaje przesiedleńcom specjalne przywileje, tj.: tymczasowe miejsce zamieszkania, zatrudnienie, świadczenia socjalne, opiekę medyczną, bezpłatną edukację, zniżki na usługi transportu publicznego oraz ulgi podatkowe³⁵. W myśl ustawy przewidziana jest adaptacja niezamieszkałych budynków do potrzeb uchodźców wewnętrznych lub organizacja specjalnie do tego celu przystosowanych obozowisk. Poszkodowana ludność ma również prawo do zajęcia odmiennych niżeli zapewnione przez państwo miejsc zamieszkania, jeżeli nie narusza w ten sposób praw innych ludzi³⁶. Dodatkowe zabezpieczenie dla osób przesiedlonych stanowi dekret prezydencki z 1 lipca 2004 r., który zabrania ewakuacji uchodźców wewnętrznych z publicznych i prywatnych budynków, mieszkań oraz działek użytku publicznego, zajętych w latach 1992–1998, do czasu repatriacji lub relokacji pokrzywdzonej ludności³⁷. Poza tym uchodźcy wewnętrzni są upoważnieni do otrzymania nieoprocentowanych pożyczek na zakup gruntu lub nieruchomości³⁸. Natomiast przesiedleńcy-rolnicy mogą ubiegać się o kredyt na narzędzia i maszynyna preferencyjnych warunkach³⁹.

Dane azerbejdżańskiego Państwowego Komitetu ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych dowodzą, że mimo działań podjętych przez administrację krajową oraz organizacje międzynarodowe sytuacja bytowa tej grupy społecznej jest trudna. Przedstawione statystyki pokazują, że większość przesiedleńców mieszka w hotelach lub obozowiskach (ponad 113 tys. osób), 28 tys. w barakach, a reszta w budynkach publicznych, sanatoriach, pensjonatach i wagonach⁴⁰, które nie spełniają norm humanitarnych⁴¹.

Najwięcej miejsca w zbiorze „Zasad przewodnich” poświęcono regulacjom dotyczącym zabezpieczenia warunków życia osób znajdujących się na uchodźstwie wewnętrznym. Podstawę prawną wyznaczonych reguł stanowią: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, a także cztery konwencje genewskie oraz drugi protokół dodatkowy. W myśl II Protokołu dodatkowego zabrania się jakichkolwiek aktów przemocy wobec przesiedleńców oraz agresji na ich siedliska⁴². Natomiast art. 12 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych akcentuje prawo uchodźców wewnętrznych do: poszukiwania bezpieczeństwa w innej części kraju, opuszczenia swojego państwa, a także do poszukiwania azylu w innym⁴³. Azerbejdżańska ustawa zasadnicza pobieżnie odnosi się do przytoczonych norm prawa międzynarodowego, gwarantując obywatelom swobodę poruszania się na terytorium państwa, możliwość wyjazdu za granicę oraz prawo do powrotu⁴⁴. Jednocześnie prawnicy zrzeszeni w Amerykańskim Stowarzyszeniu Prawa Międzynarodowego (ASPM) zwrócili uwagę na ograniczenie wolności przemieszczania się w granicach Azerbejdżanu, wynikające z funkcjonowania systemu wewnętrznej rejestracji⁴⁵.

Kolejne uregulowania odnoszą się do przepisów III konwencji genewskiej, zgodnie z którymi przesiedleńcy powinni być poddani ochronie przed przymusowym powrotem lub przemieszczeniem

³⁵ Zgodnie z art. 3, przepisy ustawy obowiązują do trzech lat od daty ustanowienia warunków do powrotu osób przymusowo przesiedlonych do wcześniejszego miejsca zamieszkania. The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 4.

³⁶ The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 5.

³⁷ Zob. The order of the President of the Azerbaijan Republic on Approval of “the State Program on Improvement of Living Conditions of Refugees and internally Displaced Persons and Employment Promotion, pkt 2. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/66.html>. (dostęp 8 VI 2014).

³⁸ The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons”, art. 17, ust. 3.

³⁹ The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 6.

⁴⁰ <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/18.html> (dostęp: 19 lutego 2014).

⁴¹ Zob. S. Amirova, J. Kirsch, Evaluation report..., s. 7.

⁴² Zob. Principle 10, Guiding principles..., s. 5–6; Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 VIII 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych 8 VI 1977 r., art. 4, 14.

⁴³ Zob. Principle 15, Guiding principles..., s. 8.; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 12; Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 13–14.

⁴⁴ Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, art. 28, pkt 3–4.

⁴⁵ System wewnętrznej rejestracji wymaga od obywateli dokonania meldunku w odpowiednim organie, jeżeli przebywają w danym miejscu dłużej niż 30 dni. Zob. Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law: Issues and Challenges, red. W. Kälin, R.C. Williams, K. Koser, A. Solomon, w: Studies in Transnational Legal Policy No. 41, Waszyngton 2010, s. 22. http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2010/1/19%20internal%20displacement/0119_internal_displacement_complete.pdf. (dostęp: 8 VI 2014).

w inne miejsce, gdzie zagrożone może być ich życie, bezpieczeństwo, wolność lub zdrowie⁴⁶. Azerbejdżański system legislacyjny nie odwołuje się bezpośrednio do regulacji międzynarodowych w tym zakresie. Mimo to państwowe kampanie informacyjne podkreślają, że proces repatriacji i relokacji poszkodowanej ludności opiera się za zasadzie dobrowolności⁴⁷.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka głosi, że „każdy człowiek ma prawo do uznawania wszędzie jego osobowości prawnej”⁴⁸. W związku z tym władze krajowe powinny zapewnić osobom przesiedlonym paszporty oraz dowody osobiste (także akty urodzenia i ślubu), umożliwiające pełne korzystanie z przysługujących im praw. Na państwo nałożony jest obowiązek podjęcia działań, które ułatwią wydawanie przesiedleńcom nowych lub zastępczych dokumentów, utraconych w wyniku przymusowej migracji⁴⁹. Przesiedleńcy w Azerbejdżanie doświadczają trudności związanych z pozyskaniem nowej dokumentacji. Przede wszystkim, problemy ludności wynikają z funkcjonowania scentralizowanego systemu dystrybucji poświadczeń tożsamości. Osoby przesiedlone, przebywające w różnych częściach kraju, są zobligowane do odbioru dokumentów w stolicy, co generuje dodatkowe koszty⁵⁰.

W świetle prawa międzynarodowego i krajowego⁵¹ przesiedleńcy są uprawnieni do czynnego i biernego udziału w życiu politycznym państwa oraz porozumiewania się w zrozumiałym języku (alfabecie). Raporty Międzynarodowej Organizacji do Spraw Migracji oraz Norweskiej Rady Uchodźców podkreślają, że większość osób przesiedlonych posiada jedynie znajomość cyrylicy, która wpływa na ograniczenie dostępu do informacji publicznej, przekazywanej za pośrednictwem alfabetu łacińskiego⁵². Z drugiej strony, w analizie UNHCR stwierdzono, iż uchodźcy wewnętrzni czują się dobrze poinformowani w bieżących kwestiach politycznych i ekonomicznych dzięki telewizji i gazetom⁵³.

W odniesieniu do partycypacji politycznej przesiedleńców w Azerbejdżanie, Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE nie stwierdziło znaczących różnic pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi⁵⁴. Jednakowoż, rozbieżność pomiędzy uchodźcami wewnętrznymi a ogółem społeczeństwa polega na ograniczonym wykorzystaniu biernego prawa wyborczego przez przesiedloną ludność. Zdaniem analityków UNHCR, uchodźcy wewnętrzni zmagają się z poważniejszymi problemami natury ekonomicznej niż reszta populacji, co obniża poziom ich czynnego angażowania się w politykę⁵⁵.

Kolejne zasady dotyczą szeroko pojętej niedyskryminacji przesiedleńców⁵⁶, swobodnej partycypacji w działaniach gospodarczych⁵⁷ oraz bezpłatnego dostępu do edukacji⁵⁸. Gwarantem prawa do pracy i edukacji jest Konstytucja Republiki Azerbejdżanu⁵⁹. Na mocy ustaw pomocniczych, władze krajowe zobowiązują się do wsparcia osób przesiedlonych w znalezieniu miejsc zatrudnienia oraz zapewnienia im ciągłości stażu pracy⁶⁰. Co więcej, państwo prowadzi kampanie zachęcające prywatnych przedsiębiorców do zatrudniania uchodźców wewnętrznych,

⁴⁶ Zob. Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych (III konwencja genewska), art. 23. Zob. Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law..., s. 25–26.

⁴⁷ Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 50–51.

⁴⁸ Cyt. za: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 6. Zob. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 16; IV konwencja genewska, art. 81.

⁴⁹ Zob. Principle 20, Guiding principles..., s. 10–11.

⁵⁰ Zob. Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law..., s. 354–355.

⁵¹ Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 21; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 25, 27; Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, art. 56, pkt 1, art. 45, pkt 1, art. 21.

⁵² Zob. Electoral displacement in the Caucasus. Georgia and Azerbaijan. Action Plan II, red. J. Fischer, J. Grace, B. Hatch, IOM 2003, s. 35–36, http://www.geneseo.edu/~iompress/Archive/Outputs/Electoral_Displacement_in_the_Caucasus1.pdf. (dostęp: 8 VI 2014); S. Amirova, J. Kirsch, Evaluation report..., s. 10.

⁵³ Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 30.

⁵⁴ Zob. Republic of Azerbaijan. Presidential Election 9 October 2013. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warszawa 2013, s. 21, <http://www.osce.org/odihr/elections/110504?download=true>. (dostęp 8 VI 2014).

⁵⁵ Raport również zwraca uwagę na ograniczenie możliwości rozwoju zdolności przywódczych. Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 30–31.

⁵⁶ Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 18.

⁵⁷ Zob. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, art. 6–7.

⁵⁸ Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 VIII 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 VI 1977 r., art. 4, 14.

⁵⁹ Zob. Konstytucja Republiki Azerbejdżanu, art. 47–48, art. 35, art. 42.

⁶⁰ Zob. The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons”, art. 16.

a także gwarantuje tej grupie ludności pierwszeństwo w utrzymaniu stanowiska pracy w razie redukcji etatów. Przesiedlona ludność jest pozytywnie motywowana do zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej poprzez możliwość otrzymania korzystnych pożyczek⁶¹, jeżeli stworzy miejsca zatrudnienia dla innych przesiedleńców⁶². Mimo legislacyjnego wsparcia 35% uchodźców wewnętrznych to bezrobotni⁶³.

Do nadrzędnych problemów osób przesiedlonych zalicza się brak kompletnej dokumentacji, utrudniającej dostęp do rynku pracy, a także prowadzącej do wyzysku przez niektórych pracodawców⁶⁴.

Szansą na poprawę sytuacji ekonomicznej i społecznej przesiedleńców jest uzyskanie wykształcenia. Władze państwowe w Azerbejdżanie zapewniają dzieciom uchodźców wewnętrznych edukację na poziomie podstawowym oraz średnim, a uczniowie są uprawnieni do otrzymania bezpłatnych podręczników i przyborów szkolnych⁶⁵. W raporcie UNHCR odnotowano, że poziom umiejętności uczniów z rodzin osób wewnętrznie przesiedlonych nie różni się znacząco od stopnia zaawansowania ich rówieśników, wychowujących się w normalnych warunkach⁶⁶.

„Zasady przewodnie” nakładają na państwo obowiązek i odpowiedzialność za zapewnienie pomocy humanitarnej przesiedlonej ludności. Zgodnie z wytycznymi, międzynarodowe organizacje humanitarne mogą oferować wsparcie uchodźcom wewnętrznym, natomiast władze danego państwa powinny ułatwić przepływ pomocy⁶⁷. Adaptację prawa krajowego do zapisów konwencji genewskich stanowią dwie ustawy z 1999 r.⁶⁸, regulujące kwestie osób wewnętrznie przesiedlonych, oraz Ustawa o ubezpieczeniach społecznych. Ostatnia z wymienionych norm prawnych przewiduje zniesienie opłat za ubezpieczenie społeczne dla wszystkich organizacji udzielających pomoc uchodźcom i przesiedleńcom⁶⁹. Zmiany wprowadzone do azerbejdżańskiego systemu legislacyjnego umożliwiają sprawne funkcjonowanie podmiotów organizujących wsparcie poszkodowanej ludności. W 2009 r. na terytorium Azerbejdżanu funkcjonowało 40 lokalnych i 60 międzynarodowych organizacji, które przeprowadziły 370 niezależnych projektów, skierowanych na poprawę warunków życia uchodźców i osób przesiedlonych⁷⁰. W raporcie Centrum Monitoringu Wewnętrznych Przesiedleń, powołującym się na azerbejdżańskie statystyki rządowe, oszacowano łączny koszt pomocy międzynarodowej w latach 1994–2010 na 780 mln dolarów⁷¹.

Ostatnią kwestią regulowaną przez „Zasady przewodnie” są normy dotyczące repatriacji, przemieszczenia oraz reintegracji ludności przesiedlonej, których podstawą wyznaczenia jest II Protokół dodatkowy do konwencji genewskich⁷². Zgodnie z literą prawa międzynarodowego władze krajowe mają obowiązek, a także ponoszą odpowiedzialność za zapewnienie warunków i środków finansowych, pozwalających na dobrowolny powrót lub relokację uchodźców wewnętrznych. Repatriacje oraz przemieszczenia azerbejdżańskich przesiedleńców odbywają się na zasadzie dobrej woli, przy wsparciu

⁶¹ Zob. The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 7.

⁶² Zob. Incorporating the Guiding Principles on Internal Displacement into Domestic Law..., s. 460.

⁶³ Zgodnie z danymi azerbejdżańskiego Państwowego Komitetu ds. Uchodźców i Osób Wewnętrznie Przesiedlonych, „w latach 2001–2008 zapewniono pracę 263 tys. osób, 2062 osoby otrzymały status osoby bezrobotnej, 932 osoby zaangażowano do prac społecznych, 710 osobom zapewniono szkolenia zawodowe, 5099 rodzin otrzymało pomoc społeczną. (...) Ponadto utworzono 27 814 miejsc pracy w nowych miejscach zamieszkania uchodźców wewnętrznych”. Cyt za: <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/18.html> (dostęp: 20 II 2014).

⁶⁴ Zob. S. Amirova, J. Kirsch, Evaluation report..., s. 7.

⁶⁵ Zob. The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 11. Raport UNHCR, zwrócił uwagę na braki w wyposażeniu szkół, w których uczą się dzieci z przesiedlonych rodzin. Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 39–40.

⁶⁶ Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 39–40.

⁶⁷ Principle 25, Guiding principles..., s. 10–11. Zob. I Konwencja genewska art. 9–11; IV Konwencja genewska art. 30, 61.

⁶⁸ Zob. The law of the Republic of Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons”, art. 7, ust. 2, art. 20; The law of the Republic of Azerbaijan “On social protection of internally displaced persons and persons equated to them”, art. 9, ust. 2.

⁶⁹ Ustawa o ubezpieczeniach społecznych z 3 XII 2004 r. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/6.html> (dostęp: 17 II 2014).

⁷⁰ Min. ONZ, UE, OBWE, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Światowa Organizacja Zdrowia, Bank Światowy. Największe zaangażowanie organizacji międzynarodowych przypadło na lata 1994–1995 (120 mln dolarów), po ostatniej fali przesiedleń ludności azerbejdżańskiej. Zob. Azerbaijan: after some 20 years, IDMC 2010, s. 122–127. <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Azerbaijan/pdf/Azerbaijan-December-2010.pdf>. (dostęp: 8 VI 2014).

⁷¹ Ibidem, s. 116.

⁷² Zob. Protokół dodatkowy do konwencji genewskich, art. 17.

finansowym rządu oraz merytorycznej asyście organizacji międzynarodowych (zwłaszcza UNHCR). Ponadto „administracja państwowa powinna w miarę możliwości włączyć społeczność przesiedleńców w cykl planowania i zarządzania procesem powrotu, przemieszczenia lub reintegracji”⁷³.

Władze krajowe w Azerbejdżanie prowadzą kampanie informacyjne dla osób przesiedlonych, jednakże nie organizują społecznych konsultacji odnośnie do programu repatriacyjnego⁷⁴. Według „Zasad przewodnich”, po powrocie do wcześniejszych siedlisk lub po przemieszczeniu uchodźcom wewnętrznym przysługuje prawo równego dostępu do usług publicznych. Nie powinni oni doświadczać żadnych form dyskryminacji⁷⁵.

Ze sprawozdania UNHCR wynika, że po repatriacji ludność staje w obliczu problemów natury legislacyjnej, związanych z dochodzeniem swojej tożsamości prawnej oraz praw własności. Wynikają one z rozbieżności między zapisami Ustawy o statusie uchodźców i osób wewnątrznie przesiedlonych a praktyką władz Azerbejdżanu. Zgodnie z przywołanym aktem, przywileje przesiedleńców ulegają „wstrzymaniu”, gdy następuje powrót do wcześniejszych domostw lub gdy zapewnione zostały nowe miejsca zamieszkania⁷⁶. Niemniej w związku z brakiem bardziej zaawansowanej infrastruktury medycznej, edukacyjnej oraz trudnościami w znalezieniu pracy, repatrianci są odbiorcami zarówno pomocy państwowej, jak i międzynarodowej⁷⁷.

Wewnętrzne przesiedlenia ludności w latach 1988–1994 wywołały kryzys humanitarny w Azerbejdżanie, w konsekwencji którego około 6% społeczeństwa znalazło się na skraju ubóstwa. Zaistniała sytuacja wymagała od władz krajowych podjęcia działań na rzecz normalizacji życia poszkodowanej ludności, do czasu pokojowego rozwiązania konfliktu karabachskiego. Zgodnie ze zwyczajem międzynarodowym, Azerbejdżan przyjął na siebie pełną odpowiedzialność za rozwiązanie problemów uchodźstwa wewnętrznego.

Pierwsze azerbejdżańskie normy prawne odwołujące się do specjalnego statusu osób przesiedlonych zostały przyjęte w 1999 r. Uwzględniały one większość z „Zasad przewodnich” ONZ.

Do zasadniczych problemów ograniczających międzynarodowe prawa uchodźców wewnątrznych w Azerbejdżanie należy zaliczyć: niesprawność sądów krajowych, scentralizowany system dystrybucji dokumentów, ograniczoną świadomość społeczeństwa oraz niedoinformowanie pokrzywdzonej grupy ludności. W perspektywie krótkoterminowej wskazane jest usprawnienie i rozszerzenie kanałów informacyjnych, zintensyfikowanie kampanii społecznych oraz zapewnienie przesiedleńcom szerokiego dostępu do bezpłatnych porad prawnych. Natomiast w perspektywie długoterminowej sugerowana jest decentralizacja systemu dystrybucji dokumentów oraz organizacja szkoleń z orzecznictwa na podstawie międzynarodowego prawa humanitarnego dla osób zatrudnionych w organach władzy sądowniczej. Ponadto szczególna uwaga ustawodawcy powinna zostać zwrócona na kwestie dotyczące repatriacji oraz relokacji poszkodowanej ludności, które nie mają odzwierciedlenia w prawie krajowym. Procesy związane ze zmianą miejsca zamieszkania przez uchodźców wewnątrznych powinny opierać się na zasadzie transparentności.

Jedną z domen krajowej legislacji wymagających dodatkowych regulacji jest prawo pracy. Mimo udogodnień dla pokrzywdzonej ludności, zapewnionych przez ustawodawcę, przesiedleńcy bywają ofiarami nieuczciwych praktyk pracodawców.

Wiele miejsca w azerbejdżańskim systemie prawnym poświęcono zagadnieniom związanym z zabezpieczeniem socjalnym i bytowym przesiedleńców, których poprawa stanowiła cel czterech ambitnych programów państwowych. Status prawny osób wewnątrznie przesiedlonych w Azerbejdżanie jest zasadniczo unormowany, jednak w niektórych dziedzinach wymagana jest pogłębiona regulacja. Przede wszystkim, nadrzędny wysiłek władz krajowych powinien zostać położony na zlikwidowanie barier natury biurokratycznej, informacyjnej oraz społecznej, które uniemożliwiają pokrzywdzonej ludności korzystanie z przysługujących jej praw.

⁷³ Cyt. za: Principle 28, Guiding principles..., s. 14.

⁷⁴ Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 50–51.

⁷⁵ Principle 29, Guiding principles..., s. 14–15.

⁷⁶ The law of the Republic Azerbaijan “On status of refugees and internally displaced (persons displaced within the country) persons”, art. 12, ust. 2.

⁷⁷ Zob. Azerbaijan: Analysis of Gaps In the Protection..., s. 52.

V. Ośrodki politologiczne w Polsce i na Ukrainie

V. Політологічні осередки в Україні та Польщі

Олександр Токовенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ШКОЛА ПОЛІТОЛОГІЇ

Розвиток політичної науки у Придніпровському регіоні пов'язаний з демократизацією суспільно-політичних процесів на початку 90-х років ХХ століття. У цей період виникає гостра потреба у підготовці сучасних висококваліфікованих кадрів у сфері державного управління і суспільно-політичної діяльності. Кафедра політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара стала одним з перших у колишньому СРСР (1990 р.) центром підготовки фахівців за напрямом підготовки і спеціальністю «Політологія». Започаткування підготовки політологічних кадрів пов'язано з іменем доцента І. Бубиря, який доклав зусиль до оптимізації навчальних планів та системи підготовки фахівців-політологів у новітню добу.

Новий імпульс для розвитку наукового потенціалу Дніпропетровської політичної науки був наданий доктором філософських наук, професором О. Токовенком. Він є вихованцем філософського факультету Київського національного університету, академіком Української академії політичних наук, членом Президії Української асоціації політологів, завідувачем кафедри політології, деканом факультету суспільних наук і міжнародних відносин. Очоливши кафедру політології ДНУ у 1997 році, новий завідувач наполегливо працював над створенням умов для розвитку Дніпропетровської школи політології. На сучасному етапі на факультеті суспільних наук і міжнародних відносин навчається понад 200 студентів очної та заочної форм навчання. На кафедрі політології ефективно функціонують аспірантура і докторантура з політичних наук.

Провідним осередком політичної науки Придніпровського регіону стала спеціалізована вчена рада Д 051.08.01 із захисту кандидатських і докторських дисертацій, яка розпочала свою роботу з 2001 року. Перші дисертаційні праці з політичних наук Дніпропетровського регіону захищені у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського національного університету, яка об'єднала провідних вчених-політологів України (в тому числі Ф. Кирилюка, О. Чемшита, М. Іванова, Г. Щедрову, М. Примуша, І. Побочого), стала основою для плідної розробки теоретичних та прикладних проблем сучасної політичної науки.

У межах функціонування спеціалізованої вченої ради при Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було захищено більше 60-ти кандидатських і 7 докторських дисертацій з політичних наук. Тематика наукових досліджень постійно розширюється. Дисертаційні праці охоплюють предметне поле сучасної політичної теорії та функціонування політичної системи (політичні партії, громадські організації і рухи, політичне управління державою).

Напрямок політичної епістемології як розробки наявного стану та структури політичного пізнання також започаткував О. Токовенко. Ним були закладені перспективні теоретико-методологічні засади дослідження сучасного політичного знання. Діяльність дніпропетровських науковців спрямована на розкриття основних засад сучасної дослідної діяльності та демаркацію між науковим, буденним і прикладним політичним знанням. У цьому контексті розробка політико-теоретичних та політико-філософських підходів до тлумачення сучасного політичного знання здійснюється у роботах О. Алексеєва (галузь політичної герменевтики) та Г. Щолокової (галузь інтерсуб'єктивного політичного знання).

Значні здобутки у науковій та навчально-методичній діяльності має доктор політичних наук, професор В. Кривошеїн, який розробив проблематику системології політичного сприйняття, а також започаткував новітній напрям у сучасній політичній науці України – дослідження політичних ризиків. В. Кривошеїн є автором понад 200 наукових праць, з яких 4 монографії, 2 навчальних посібники з грифом МОН України. Його аспіранти та здобувачі захистили 4 кандидатські дисертації.

Потужний напрямок у межах дніпропетровської школи політології очолив доктор політичних наук, професор М. Шепелєв, який розробив концепцію мегатенденції глобального управління в сучасному світі. Такі аспіранти М. Шепелєва, як О. Осельська, В. Полянська, Т. Семенченко, В. Пермінов реалізували сучасні методологічні підходи у дослідженнях політичного порядку, політичної символіки, геополітики та глобалізаційних процесів. Індигенізаційне підґрунтя сучасної світової політики знайшло відображення у дисертаційній праці А. Перфільєвої. Зусиллями М. Шепелєва як завідувача кафедри міжнародних відносин ДНУ була заснована спеціалізована вчена рада із захисту дисертаційних робіт в галузі геополітики та політичних проблем глобального розвитку. У 2013 році він став лауреатом Державної премії України у номінації «Наукові досягнення в галузі освіти».

Теоретичним проблемам політичної науки присвячені праці доктора політичних наук, доцента О. Третяка. Він працював над проблемами раціоналізації політичної аргументації та побудови концепції публічної сфери політики в сучасному демократичному суспільстві. Ним видано понад 50 наукових та навчально-методичних праць, серед яких монографія і підручник з грифом МОН України. За підсумками 2012 року О. Третяк був визнаний кращим молодим вченим Дніпропетровської області.

Також одним із вагомих напрямків наукової роботи є встановлення взаємодії сучасної політики і соціального середовища, а також політичних засобів вирішення соціальних конфліктів. Значний внесок у розробку взаємодії сучасних профспілок та політичної системи, політичних аспектів соціального партнерства зробили доктор політичних наук, професор О. Тупиця та його аспіранти – А. Шуліка та М. Міхейченко. Під керівництвом О. Тупиці захищено 3 дисертації з політичних наук.

Великий внесок у розвиток політичної науки Дніпропетровського регіону зробив доктор політичних наук, професор І. Побочий. Ним реалізовано дослідження політичного популізму в умовах утвердження державності сучасної України. Багато років І. Побочий очолює викладання політології у Національній металургійній академії України.

Вагомим напрямком дослідної активності дніпропетровської школи політології є вивчення процесів політичної комунікації та політичних технологій. Цим процесам присвячені праці доктора політичних наук В. Сергєєва (проблеми політичних партій-проектів та мережної структури сучасної політичної діяльності), кандидата філософських наук С. Ставченка (проблеми врегулювання політичних криз).

Істотних результатів дніпропетровська школа політології досягла у вивченні процесів розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні та за її межами. Цей напрям на кафедрі політології очолює випускник університету, докторант кафедри політології В. Пашенко.

Значні зусилля дніпропетровська політологічна спільнота спрямовує на функціонування мережі періодичних видань, у яких публікуються результати дисертаційних досліджень. На базі кафедри політології та факультету суспільних наук і міжнародних відносин здійснюється наукове редагування політологічної серії «Вісника Дніпропетровського університету», а також фахового журналу «Філософія і політологія у контексті сучасної культури». У цих виданнях із 1993 року виходить понад 160 наукових статей щороку. За період з 2011 по 2013 рік за участі кафедри політології було проведено понад 20 наукових і науково-практичних конференцій із проблем політичної науки та загальних тенденцій розвитку соціально-гуманітарного знання.

Динамічно розвивається міжнародна співпраця кафедри політології. За період з 2007 до 2012 року в заходах на виконання договору про співпрацю між ДНУ та Варшавським

університетом взяли участь понад 300 студентів і викладачів з України та понад 50 студентів і викладачів з Польщі. Під час чотирьох зустрічей на наукових конференціях студенти та викладачі кафедри політології та Інституту політичних наук Варшавського університету мали можливість для обміну науковою інформацією, удосконалення методів студентських досліджень, обговорення системи підготовки політологів двох країн, неформального спілкування. Науковці кафедри, зокрема Ю. Герман, підтримують контакти з вченими Польщі, Швеції, Грузії, Росії, США. Кафедрою ведеться викладання англomовних навчальних дисциплін в рамках магістерської програми «Європейська та міжнародна політика та управління кризами».

У 2013 році Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара відвідав відомий польський політолог та державний діяч, ректор Європейської вищої школи права та управління, професор Варшавського університету Єжи Йозеф Вятр, який став почесним доктором ДНУ.

ПОЛІТОЛОГІЧНА СКЛАДОВА У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ІЗ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

Становлення державності незалежної України є ключовим фактором розвитку вітчизняної науки. Зростає значення міждисциплінарного підходу до розв'язання багатьох завдань сучасного українського суспільства та трансформації суспільно-політичних відносин. У цьому важливу роль відіграє формування політологічної наукової школи у підготовці управлінських кадрів у Національній академії державного управління при Президентові України. Особливе значення належить блоку політологічних дисциплін, який забезпечують 5 докторів і 11 кандидатів політичних наук – представники кафедр парламентаризму та політичного менеджменту, політичної аналітики і прогнозування, державної політики та управління політичними процесами.

Науково-педагогічними працівниками цих кафедр створено політологічні наукові школи, в яких досліджуються: проблеми аналізу державної політики та політичної культури суспільства; етнополітики; політичного й адміністративного лідерства та еліти; політичної психології, конфліктології та іміджології; світового й вітчизняного досвіду політичних партій та громадських організацій тощо.

Важливим результатом діяльності однієї із таких наукових шкіл стало відкриття 10 липня 2009 року за сприяння Верховної Ради України в Національній академії державного управління при Президентові України нової кафедри парламентаризму та політичного менеджменту. Вона є першим в Україні спеціалізованим академічним навчальним підрозділом, який має забезпечити підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі державного управління, парламентаризму та парламентської діяльності, спроможних аналізувати, розробляти і реалізовувати державну політику; здійснювати політико-правове регулювання парламентської діяльності, регламентних процедур, брати кваліфіковану участь у забезпеченні законотворчого та нормотворчого процесів в органах державної влади та місцевого самоврядування, Апараті Верховної Ради України та апаратах місцевих рад.

Науковцями кафедри розроблено науково-методичне забезпечення, що сприяло успішному ліцензуванню та акредитації нової спеціальності 8.15010012 «Парламентаризм та парламентська діяльність» напряму підготовки 1501 «Державне управління», яка відповідає європейським стандартам підготовки управлінських кадрів.

Спираючись на європейський та світовий досвід, слухачі нової спеціальності отримують сучасні знання, набувають нових умінь з політико-правового регулювання парламентської діяльності, регламентних процедур, організації (кваліфікованої участі) і забезпечення законодавчого процесу у Верховній Раді України, аналізу політики, стратегічного менеджменту державного управління, опановують нові навички оцінювання наслідків та ефективності виконання державних програм.

Усі види та форми навчання спрямовуються на розвиток у слухачів основних компетентностей політичних та адміністративно-управлінських лідерів:

- функціональної, що характеризується здатністю застосовувати організаційно-управлінські й інформаційно-аналітичні інструменти парламентської діяльності;
- соціально-особистісної – здатністю навчатися впродовж життя, креативністю, адаптивністю, комунікативністю, цілеспрямованістю, наполегливістю у досягненні мети, толерантністю;

- інтелектуальної – здатністю до системного мислення, законотворчої та нормотворчої діяльності; розробки, обґрунтування та участі в процедурі прийняття рішень у Верховній Раді України, місцевих радах.

Підготовка слухачів відбувається за новими, вперше розробленими спеціалізаціями: «Політико-правова діяльність» (2009 р.); «Парламентаризм та законодавча діяльність» (2009 р.); «Менеджмент політичної діяльності» (2011 р.); «Політичний менеджмент у парламентській діяльності» (2012 р.); «Політичний менеджмент у парламентській діяльності» (2013 р.); «Політичне лідерство. Управління політичними проектами» (2013 р.), а також інноваційними за змістом навчальними дисциплінами, серед яких політологічний блок дисциплін становлять: «Основи парламентської діяльності», «Політичний менеджмент», «Парламентські системи, партії, парламентські фракції», «Політичні процеси та системи», «Політична та адміністративна еліти, політичне та адміністративне лідерство», «Акмеологічні основи політичного менеджменту», «Системний аналіз та прогнозування у парламентській діяльності», «Комунікація в парламентській діяльності», «Лобізм у парламентській діяльності», «Партологія», «Політико-правове регулювання парламентської діяльності», «Парламентські фракції політичних партій», «Інститут парламентаризму як об'єкт політичного аналізу», «Кратологія», «Елітознавство», «Політичний маркетинг та менеджмент виборчих кампаній», «Політичне лідерство у сфері державного управління», «Управління політичними проектами», «Особливості реалізації політичного лідерства у сфері державного управління», «Політичні комунікації», «Політична конфліктологія», «Політична культура та парламентська етика» та ін.

Політологічні дослідження та навчально-методична робота професорсько-викладацького складу кафедри парламентаризму та політичного менеджменту спрямована на практичну реалізацію – це підготовка та видання підручників і навчальних посібників, зокрема: «Основи вітчизняного парламентаризму» у двох томах [1], словник-довідник «Парламентаризм та парламентська діяльність» [2], «Елітознавство» [3], «Українська еліта та її роль в державотворенні» [4], «Політичне лідерство» [5], «Політична опозиція» [6] та ін.

Викладачі кафедри, до складу якої входять 5 народних депутатів України, 9 докторів та 11 кандидатів наук із державного управління, політичних, філософських, педагогічних та юридичних наук, спільно з 27-ми громадськими організаціями зініціювали проведення серії круглих столів та наукових дискусій «За чесні та гідні вибори» та з інших актуальних тем на базі Національної академії державного управління при Президентові України; політологічні студії на телеканалі Верховної Ради України «Рада» та радіо-каналі «Ера FM»; міжнародні форуми, науково-практичні конференції, секції спільно з представниками комітетів Верховної Ради України, Програмою сприяння Парламенту України (ПСП II), Лабораторією законодавчих ініціатив, громадсько-політичним і теоретичним журналом «Віче», часописом «Парламент», Канадською агенцією міжнародного розвитку (CIDA), Національною асамблеєю інвалідів України, Російською асоціацією політичної науки, Центром парламентаризму при Президентові Російської Федерації, Федеральним державним бюджетним освітнім закладом вищої професійної освіти «Російський державний гуманітарний університет», регіональними інститутами державного управління Національної академії державного управління при Президентові України та іншими вітчизняними і зарубіжними партнерами.

Професорсько-викладацький склад кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України разом із слухачами мають значний досвід практичної роботи у виконавчих і представницьких органах державної влади, органах місцевого самоврядування, правоохоронних структурах, аналітичних недержавних центрах. Вони співпрацюють з Адміністрацією Президента України, Секретаріатом Кабінету Міністрів України, дорадчими органами при центральних органах виконавчої влади, консультативними центрами та комітетами Верховної Ради України, провідними навчальними закладами і науковими установами в Україні та за її межами.

Таким чином, зусиллями провідних науковців – політологів Національної академії державного управління при Президентіві України формується сучасна політологічна наукова школа для державного управління і державної служби незалежної України, яка спрямовує свою діяльність на забезпечення реалізації демократичних засад у державному управлінні, формування якісно нової політичної й адміністративно-управлінської еліти, забезпечення розвитку громадянської політичної культури.

1. *Основи вітчизняного парламентаризму* : підручник для студ. вищ. навч. закл. : у 2 т. / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2012–2012. – Т. 1. – 2012. – 408 с.
2. *Основи вітчизняного парламентаризму* : підручник для студ. вищ. навч. закл. : у 2 т. / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2012–2012. – Т. 2. – 2012. – 340 с.
3. *Парламентаризм та парламентська діяльність* : словник-довідник / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2010. – 352 с.
4. *Елітознавство* : підручник / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2013. – 268 с.
5. *Українська еліта та її роль у державотворенні* : навч. посібник / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2010. – 136 с.
6. *Політичне лідерство* : навч. посібник / [за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко]. – К. : НАДУ, 2013. – 288 с.
7. *Політична опозиція* : навч. посібник / [за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша]. – К. : НАДУ, 2013. – 208 с.

Magdalena Mikołajczyk

Instytut Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego

HISTORIA INSTYTUTU POLITOLOGII UNIwersYTETU PEDAGOGICZNEGO W KRAKOWIE I AKTUALNA OFERTA EDUKACYJNA

Instytut Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie jest jednostką stosunkowo młodą. Uczelnia istnieje w krakowskim środowisku od 1946 r., jej nazwy i status ulegały zmianie (do 1999 r. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, następnie Akademia Pedagogiczna, od 2008 r. Uniwersytet Pedagogiczny). Podobnie jak w przypadku innych polskich ośrodków nauk politycznych zainicjowanie lub wznowienie studiów z nauk politycznych nastąpiło w latach siedemdziesiątych XX w. Pod koniec następnej dekady i w okresie kojarzonym z początkiem polskiej transformacji ustrojowej znacząco zwiększyła się liczba pracowników specjalizujących się w badaniach stricte politologicznych, zaowocowało to kilkoma habilitacjami i licznymi doktoratami w tej dziedzinie. Kierownikiem Zakładu Nauk Politycznych był w tamtym okresie prof. dr hab. Michał Śliwa, późniejszy i aktualny rektor Uniwersytetu Pedagogicznego, specjalizujący się w badaniach z zakresu myśli politycznej i historii idei.

Wyodrębnienie Instytutu Politologii z istniejącego wówczas Instytutu Nauk Społecznych nastąpiło dopiero w styczniu 2002 r., od tej pory funkcjonuje on niezmiennie w ramach Wydziału Humanistycznego (obok Instytutu Historii oraz Instytutu Filozofii i Socjologii). Podstawę kadrową stanowiły wyjściowo zespoły dwóch katedr – Katedry Politologii i Katedry Ekonomii Politycznej – oraz niektórzy z socjologów. W strukturze Instytutu znalazły się wówczas zakłady: Historii Doktryn Politycznych, Systemów Politycznych, Teorii Polityki, Stosunków Międzynarodowych i Etnicznych, Ekonomii i Polityki Gospodarczej, oraz pracownie: Dydaktyki i Środków Multimedialnych oraz Praw Człowieka. Struktura ta ulegała zmianie wraz z rozszerzaniem zespołu, podejmowaniem nowych kierunków badań, a także z wzbogacaniem oferty kształcenia.

Edukacyjna oferta Instytutu z każdym rokiem ulega rozszerzeniu. Od początku i aktualnie prowadzone są studia stacjonarne i niestacjonarne I stopnia (licencjackie) i II stopnia (magisterskie) na kierunku Politologia. W tym drugim przypadku istnieje możliwość wyboru specjalizacji ukierunkowującej studenta na badania administracji publicznej, polityk publicznych ze szczególnym uwzględnieniem polityk miejskich i strategii samorządowych, polityki informacyjnej i wizerunkowej czy polityki energetycznej uwzględniającej realia gospodarcze i ekologiczne. Studia na tym kierunku prowadzone są w oparciu o elastyczny i innowacyjny program, którego przygotowanie zostało wyróżnione i nagrodzone przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w 2012 r.

W roku 2007 podjęto również rekrutację na dwóch innych kierunkach, Instytut prowadzi ją od tej pory nieprzerwanie. Są to studia w zakresie Stosunków międzynarodowych I stopnia (stacjonarne i niestacjonarne) oraz na kierunku Administracja studia I stopnia (stacjonarne i niestacjonarne). Od 2010 r. istnieje możliwość studiowania na kierunku Stosunki międzynarodowe II stopnia, także z możliwością wyboru specjalności, takich jak m.in. polityka zagraniczna i bezpieczeństwo międzynarodowe, studia europejskie, dyplomacja publiczna. Ostatnim uruchomionym w Instytucie kierunkiem jest Bezpieczeństwo wewnętrzne. Tu podobnie – studia I i II stopnia realizowane są w obu tokach, stacjonarnym i niestacjonarnym. Na studiach magisterskich także istnieje możliwość wyboru specjalności, przykładowo dotyczącej bezpieczeństwa ekonomicznych interesów państwa, bezpieczeństwa informacji, administrowania bezpieczeństwem czy zarządzania kryzysowego. W roku akademickim 2014/15 planowane jest uruchomienie studiów II stopnia na kierunku administracja ze specjalnościami administracja gospodarcza, e-administracja i służba publiczna.

W związku z tym, że misją uczelni pozostaje kształcenie i doksztalcenie nauczycieli, ważną propozycją Uniwersytetu są studia podyplomowe, skierowane i przygotowane dla tej właśnie kategorii

studentów. Dotychczas były to studia zwidczy społeczeństwie z podstawami przedsiębiorczości, w nowej ofercie znajdują się też studia podyplomowe z edukacji obywatelskiej i prawnej. Mają one charakter kwalifikacyjny. Innego rodzaju studiami dokształcającymi są studia podyplomowe z administracji samorządowej, przeznaczone dla odmiennej grupy słuchaczy, najczęściej rekrutującej się spośród kadr urzędniczych jednostek gminnych i powiatowych. Podobny charakter będą miały inicjowane właśnie studia o nazwie Akademia lidera. Ich program profilowany jest pod kątem słuchaczy zatrudnionych lub szukających pracy w organizacjach pozarządowych.

W 2002 r. Wydział nabył prawo nadawania stopnia doktora z nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, a w 2013 r. prawo do nadawania w zakresie tych nauk stopnia doktora habilitowanego. W ramach Wydziału prowadzone są także stacjonarne studia III stopnia (doktoranckie, czteroletnie) w zakresie nauk o polityce. Stopień doktora uzyskało już (niezależnie od studiów) ponad 30 młodych politologów.

W Instytucie Politologii studiuje rokrocznie ponad 2000 studentów. Wśród nich liczną grupę stanowią studenci z zagranicy. Dla beneficjentów programu Erasmus, od 2014 r. Erasmus+, przygotowujemy specjalny wybór kursów, głównie w języku angielskim, ale także francuskim i rosyjskim, których przedmiotem są zagadnienia współczesnej polityki, międzynarodowych stosunków politycznych i gospodarczych państw UE oraz państw innych regionów świata. Dla zorganizowanej grupy studentów zagranicznych istnieje możliwość przygotowania pakietu kursów lub studiów podyplomowych o temacie „New Europe. Comparative studies of politics, economy and society”. Modernizacja procesu kształcenia pozwala na realizację niektórych kursów za pośrednictwem lub przy częściowym wykorzystaniu platformy e-Learningowej.

Uniwersytet Pedagogiczny dysponuje nowoczesną bazą socjalną – pozwalającą na zakwaterowanie w pobliżu uczelni. Uczelniane Centrum Sportu i Rekreacji, dysponujące kilkoma obiektami, w tym basenem, przygotowuje zajęcia sportowe. Inicjatywy kulturalne podejmowane są m.in. w Klubie „Bakałarz”. Studenci politologii i kierunków związanych z Instytutem wydają własną gazetę i współpracują z rozgłośnią radiową „Spectrum”. Koło naukowe, podzielone na kilka sekcji, pomaga w realizacji badań naukowych lub realizuje własne projekty edukacyjne i badawcze.

Struktura Instytutu Politologii oraz kierunki badań naukowych

W Instytucie Politologii zatrudnionych jest obecnie ponad pięćdziesięciu pracowników naukowych. Tworzą oni dwanaście zespołów. Podział na katedry odpowiada profilowi badań prowadzonych indywidualnie i zespołowo oraz wiąże się z przyjętym modelem kształcenia, programem studiów. Są to: Katedra Doktryn Politycznych (kierownik: prof. zw. dr hab. Michał Śliwa); Katedra Teorii i Socjologii Polityki (kierownik: dr hab. prof. UP Krzysztof Łabędź); Katedra Systemów Politycznych i Partyjnych (kierownik: dr hab. prof. UP Katarzyna Sobolewska-Myślik); Katedra Stosunków Międzynarodowych (kierownik: prof. zw. dr hab. Józef Łaptos); Katedra Studiów Europejskich (kierownik: prof. zw. dr hab. Jan Rydel); Katedra Samorządu Terytorialnego i Wspólnot Lokalnych (kierownik: prof. zw. dr hab. Andrzej K. Piasecki); Katedra Historii Ustroju i Instytucji Publicznych (kierownik: prof. zw. dr hab. Andrzej Jaeschke); Katedra Prawa i Nauk o Administracji (kierownik: dr hab. prof. UP Andrzej J. Madera); Katedra Edukacji Prawnej i Obywatelskiej (kierownik: dr hab. prof. UP Stanisław Kilian); Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej (kierownik: dr hab. prof. UP Janina Pach); Katedra Polityki Publicznej (kierownik: dr hab. prof. UP Andrzej Kozera); Katedra Bezpieczeństwa Wewnętrznego Państwa (kierownik: dr hab. prof. UP Andrzej Żebrowski) oraz Międzynarodowe Centrum Naukowo-Badawcze „Mediterraneum”.

Na specyfikę badań podejmowanych w Instytucie Politologii rzutowały w minionej dekadzie oraz rzutują współcześnie różne czynniki, wśród nich tradycje badań podjętych w latach wcześniejszych, zainteresowania badawcze kadry stanowiącej trzon zespołu (kierowników katedr), polityka kadrowa, dla której priorytet stanowiło to, by reprezentowane były wszystkie subdyscypliny politologii, reorientacja zainteresowań części kadry związanej z kształceniem na studiach z zakresu administracji i bezpieczeństwa wewnętrznego, ostatecznie – pedagogiczny profil uczelni. Podejmowane i finalizowane wydaniem publikacji badania są rezultatem indywidualnych zainteresowań, pracy katedr (których struktura ulegała zmianie), procesów związanych z finansowaniem badań

naukowych oraz współpracy – pozwalającej tworzyć podejście interdyscyplinarne i kooperować z różnymi ośrodkami na forum ogólnopolskim i międzynarodowym. Publikacje, które sygnują swoimi nazwiskami pracownicy instytutu, potwierdzają nie tylko umiejętność integrowania zespołów tematycznych, indywidualnej współpracy w związku z zaproszeniem do krajowego lub zagranicznego projektu, ale także różnorodność paradygmatów teoretycznych stosowanych w badaniach i ujęć metodologicznych.

Wśród prac badawczych prowadzonych przez pracowników Instytutu Politologii w ostatnich latach znaczna ich część dotyczyła doktryn politycznych, w tym polskiej myśli politycznej – jej historii oraz ideowego podłoża współczesnych ruchów politycznych. Koordynatorem licznych inicjatyw związanych z badaniem myśli politycznej jest Katedra Doktryn Politycznych i jej kierownik prof. dr hab. Michał Śliwa. Przykładowo są to rozprawy o syntetycznym charakterze, dotyczące historii idei (M. Śliwa), filozofii politycznej (Łukasz Zweiffel), polskich i zagranicznych nurtów myśli socjalistycznej i socjaldemokratycznej (M. Śliwa), nieortodoksyjnych nurtów komunizmu (Magdalena Mikołajczyk), polskiego stalinizmu (Stefan Bielański), percepcji totalizmu w przedwojennej myśli politycznej (A. Jaeschke, Edyta Chrobaczyńska-Plucińska), tradycji demokracji, w tym polskich nurtów demokratycznych (M. Śliwa, Ewa Fogelzang), myśli agrarnej i ruchu ludowego (M. Śliwa, Władysław Wic i in.), katolickiej nauki społecznej (Agata Tasak), myśli narodowej, w tym charakterystycznej dla polskiej emigracji politycznej (S. Kilian), myśli liberalnej i krytyki liberalizmu (M. Śliwa, M. Mikołajczyk, Radosław Marzęcki), populizmu i ekstremizmu (Dominika Kasprowicz). Badania, a tym samym liczne publikacje pracowników, dotyczą idei integracji europejskiej (J. Łaptos) oraz idei samorządności (A. Piasecki, Ryszard Kozioł, A. Jaeschke), pojęć takich jak suwerenność, rewolucja, państwo itp. Powstało także wiele prac o charakterze przyczynkarskim, których przedmiotem były koncepcje polityków, intelektualistów lub formacji i środowisk politycznych działających w realiach przedwojennych, okresu wojny i okupacji, w latach 1944–1989 oraz współcześnie. Rozwiniętym nurtem badań jest zorientowana na prezentację myśli politycznej biografistyka (M. Śliwa). Warto zaznaczyć, że ubocznym, ale zauważalnym kierunkiem badań była historia polityczna Polski. Badania te uwieńczyło powstanie kilku podręczników. W pracach nad nimi brali udział M. Śliwa, K. Łabędź i M. Mikołajczyk oraz niezależnie Andrzej K. Piasecki. Współautorem znanego opracowania z historii powszechnej XX w. jest J. Rydel. Katedra Doktryn Politycznych inicjowała także projekty badawcze, których przedmiotem była lewica w XX w., tradycje i adaptacje idei, ich retrospektywny i prospektywny charakter oraz wpływ na kształt i politykę polską po 1989 r. Cykliczny charakter miały przedsięwzięcia dotyczące oceny dziedzictwa okresu realnego socjalizmu (modernizacji/regresu, koncepcji politycznych i propagandy lat 1944–1989). Do prac Katedry Doktryn Politycznych włączają się często badacze zainteresowani procesami instrumentalizacji pamięci historycznej, współczesną recepcją powojennej historii politycznej i gospodarczej

Osobny, ale korespondujący z przedstawionym kierunkiem badań jest niewątpliwie program badań nad opozycją polityczną w realiach systemu autorytarnego, komplementarny, jeśli chodzi o ramy czasowe, bowiem badacze zajmowali się zarówno stricte powojennymi dziejami (nurt socjalistyczny, demokratyczny i ludowy), jak i problematyką opozycji lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych (rewizjonizm), strukturami opozycji lat siedemdziesiątych, inteligentką kontestacją lat ostatnich dwóch dekad PRL oraz przede wszystkim koncepcjami programowymi NSZZ „Solidarność” (wg liczby publikacji: K. Łabędź, dalej M. Śliwa, M. Mikołajczyk, Joanna Bar, R. Kozioł).

Zagadnienia opozycji politycznej, także w aspekcie teoretycznym, ponadto nawiązującym do współczesnych realiów politycznych, można potraktować jako centralne dla zainteresowań badawczych pracowników Katedry Teorii Polityki oraz osób współpracujących z tym zespołem przy realizacji niektórych projektów. Tu warto wymienić zespołowe badania, których realizacją kierował dr hab. prof. UP Krzysztof Łabędź, realizowane w latach 2008–2011 w ramach grantu MNiSzW „Modele opozycji parlamentarnej w Polsce w latach 1997–2010”. Zespół ten (oraz inni, nienależący do niego pracownicy Instytutu) ma w dorobku publikacje poświęcone problematyce świadomości, kultury i socjalizacji politycznej, zachowaniom politycznym i wyborczym, społeczeństwu obywatelskiemu i

determinantom partycypacji obywatelskiej (K. Łabędź, Marek Simlat, Halina Sekuła-Kwaśniewicz i in.). Inny obszar zainteresowań dotyczy problematyki ciągłości i zmiany systemu politycznego, transformacji systemowej, instytucjonalnych ram demokracji, konfliktu politycznego (K. Łabędź, Grzegorz Foryś, M. Mikołajczyk). Sporo uwagi poświęca się w tych badaniach postawom społecznym oraz orientacjom poznawczym i aksjologicznym niektórych grup lub kategorii społecznych (m.in. kobiety, rolnicy, młodzież). Przedmiotem zainteresowań pracowników tej katedry są zagadnienia: przywództwa, dotyczące teorii i funkcjonowania elit politycznych (M. Simlat, spoza zespołu M. Mikołajczyk, o lokalnych elitach pisze również A.K. Piasecki), opinii publicznej i komunikacji politycznej czy mitów i stereotypów politycznych, interesujący temat stanowi polityczny dyskurs współczesności, a osobnym polem badawczym jest język polityki (K. Łabędź, R. Marzęcki, M. Mikołajczyk). Paradoksalnie, pracownicy Katedry Teorii Polityki, ze względu na metodologiczne kompetencje, relatywnie często podejmują badania empiryczne (K. Łabędź, G. Foryś, R. Marzęcki). Ich przedmiotem były przykładowo formy protestu różnych grup społecznych z przełomu wieków czy polityczne orientacje młodzieży współczesnego pokolenia.

Zainteresowania systemem politycznym RP, systemami politycznymi współczesnego świata oraz systemami partyjnymi (polskim, krajów europejskich i in.) dzielą pracownicy dwóch katedr – Systemów Politycznych i Partyjnych (wcześniej – Organizacji i Ruchów Politycznych oraz Systemów Politycznych) oraz Historii Ustroju i Instytucji Publicznych, co nie znaczy, że nie ma podobnych publikacji w dorobku innych pracowników Instytutu. Przykładowo przywołać można szereg rozpraw dr hab. prof. UP Katarzyny Sobolewskiej-Myślik, kierującej pierwszą z wymienionych katedr, poświęconych partiom politycznym w świecie, w tym osobliwie partiom regionalnym oraz systemom partyjnym państw Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z poszerzonym, ponaduczelnianym zespołem prowadziła badania empiryczne i opracowała zagadnienia dotyczące struktur organizacyjnych polskich partii. W latach 2007–2009 kierowała realizacją grantu MNiSzW „Analiza struktur organizacyjnych polskich partii politycznych”. W drugiej połowie minionej dekady dużo uwagi poświęciła funkcjonowaniu partii na poziomie regionu (w tym partiom szkockim i katalońskim). Młodszy pracownicy tej katedry mają już w dorobku liczne publikacje, w tym zagraniczne, poświęcone strategiom i organizacji partii politycznych, partiom skrajnej prawicy, nacjonalistycznym i populistycznym (D. Kasprowicz), partiom tureckiej sceny politycznej (Karol Bieniek), niektórym z polskich partii parlamentarnych i pozaparlamentarnych (D. Kasprowicz). W latach 2008–2010 dr Dominika Kasprowicz realizowała grant promotorski MNiSzW nt. „Partie skrajnie prawicowe w Europie Środkowej i Zachodniej. Analiza porównawcza”. Ostatnio zespół tej katedry inicjował międzynarodowe badania pt. „Socio-Political Alternatives in Central and Eastern Europe”.

Sposób podejścia koncentrujący uwagę na funkcjonowaniu partii i ruchów politycznych koresponduje z zainteresowaniem zagadnieniami marketingu politycznego, socjotechniki wyborczej, badaniami opinii publicznej czy partyjnych elektoratów, ocenami społecznych preferencji, wyborczego sukcesu czy przegranej. W swoich pracach badawczych pracownicy wymienionych katedr (oraz inni, współpracujący) podejmują relatywnie często problematykę związaną z funkcjonowaniem systemów politycznych oraz instytucji politycznych (w tym systemów wyborczych, instytucji demokracji bezpośredniej itp.) w różnych państwach, zmiennych kontekstach polityczno-kulturowych oraz gospodarczych: w państwach skandynawskich (Marian Grzybowski), w RFN (Jan Rydel), w Republice Włoskiej (S. Bielański), V Republice Francuskiej (J. Łaptos, wcześniej Henryk Łakomy), w Belgii oraz małych państwach Europy (J. Łaptos), w Holandii (Ł. Zweifel). Sporo uwagi poświęcono dotychczas systemom państw Europy Środkowej i Wschodniej, w tym Słowacji, Bułgarii, Ukrainie (K. Sobolewska-Myślik, D. Kasprowicz, A. J. Madera), historii systemu brytyjskiego (A. Jaeschke) itd. Mniej zauważalne są – mimo akcentowania problemów związanych z kształtowaniem polskiego modelu demokracji – analizy centralnych organów władzy. Wymienić tu można prace poświęcone zagadnieniom polskiego konstytucjonalizmu, parlamentaryzmu, instytucji prezydenta i rządu (M. Grzybowski) oraz książkę, której przedmiotem były polskie komisje śledcze (A.J. Madera). Brytyjskim parlamentaryzmem, jego historią, zajmuje się wymieniony wcześniej prof. Andrzej Jaeschke. Niewątpliwie ważne dla badań polskiego systemu politycznego i tranzycji

w ogóle będą publikacje prof. Andrzeja K. Piaseckiego, poświęcone procesom wyborczym oraz kształtowaniu instytucji demokracji bezpośredniej.

Kolejny obszar zainteresowań – tym razem znajdujący szeroką reprezentację wśród badaczy, a także w publikowanych wynikach ich prac – wyznaczają zagadnienia samorządu terytorialnego, wspólnot lokalnych i polityki lokalnej. W tym nurcie lokują się liczne prace teoretyczne i sumujące wyniki badań empirycznych. Przedmiotem badań pracowników Katedry Samorządu Terytorialnego oraz inicjowanych przez kierownika tego zespołu prof. dr. hab. A.K. Piaseckiego projektów konsolidujących środowisko politologiczne, wykraczających poza ramy Instytutu, są: instytucje samorządu terytorialnego w krajach europejskich, historia oraz prawno-polityczne aspekty funkcjonowania samorządu w Polsce, wybory i referenda lokalne, kandydaci i liderzy lokalni, ich kampanie wyborcze, relacje samorządu z mediami lokalnymi, marketing w przestrzeni lokalnej, instytucje jednoosobowych organów samorządu terytorialnego, pracownicy samorządowi, cały szereg zagadnień związanych z polityką lokalną oraz modernizacją lokalnych społeczności, gospodarki i struktur władzy. Wspomnieć tu należy także o opracowaniach zbiorowych, których przedmiotem były dotychczas modele samorządu terytorialnego w wybranych państwach europejskich, modele przywództwa czy menadżerskie i polityczne role wójtów, burmistrzów i prezydentów miast. Pracownicy katedry badali także antecedencje współczesnego samorządu, debaty o samorządzie pracowniczym i terytorialnym sprzed 1989 r. (R. Kozioł) oraz proces ewolucji lokalnej demokracji bezpośredniej po 1989 r. (Barbara Węglarz). W tym ostatnim przypadku realizowano w latach 2010–2012 grant promotorski MNiSzW „Ewolucja lokalnej demokracji bezpośredniej w Polsce po 1989 roku”. Warto podkreślić, że w badaniach empirycznych prowadzonych przez zespół biorą udział doktoranci i studenci Instytutu. Przedmiotem badań jest też konkurencyjność regionów, marketing lokalny oraz zagadnienia innowacyjności, problemy samorządu i spółdzielczości rolników (A. Kozera) czy kwestie finansowania samorządu terytorialnego (Łukasz Kozera).

Zainteresowania badawcze pracowników istniejącej dopiero od 2010 r. Katedry Badań nad Stosunkami Narodowymi i Etnicznymi koncentrowały się wokół mniejszości narodowościowych i etnicznych oraz zagadnień dotyczących polityki narodowościowej w Polsce i Europie. Podjęto szereg historycznych problemów związanych z egzystencją polskich Żydów, w tym w lokalnej kieleckiej społeczności, stosunkami polsko-żydowskimi, polityką państwa wobec tej mniejszości, współczesną pamięcią o holokauście (K. Urbański, niektóre publikacje M. Śliwy). W latach 2007–2008 członkowie tego zespołu partycypowali w opracowaniu tematu „Memoire d’holocauste: formation universitaire, protection des droits de l’homme et citoyenneté européenne”, stanowiącego część międzynarodowego projektu finansowanego przez UE – „European Union Democracy Campaign”. Historia Śląska i Ślązaków stanowiła przedmiot badań innego z pracowników tej katedry, Tomasza Fałęckiego, zaś perspektywą ukształtowania narodu śląskiego zajmował się Roman Kochnowski.

Rozwój badań prowadzonych przez Katedrę Stosunków Międzynarodowych uzależniony był dotychczas od jej stanu kadrowego, w kilku ostatnich latach widoczna jest zatem ich progresja. Są to badania dotyczące polityk zagranicznych, głównie – choć nie tylko – państw europejskich, stosunków bilateralnych, ze szczególnym uwzględnieniem roli Polski w tego typu międzynarodowych relacjach, ponadto wielostronnych stosunków regionalnych (głównie w Europie, w przestrzeni euroatlantyckiej, incydentalnie w Azji i Afryce). Były to badania historycznych i współczesnych aspektów funkcjonowania organizacji międzynarodowych, tak politycznych, jak i gospodarczych. Historią stosunków międzynarodowych zajmują się m.in. J. Łaptos, J. Rydel, S. Bielański i R. Kochnowski. Poza łączącymi tych badaczy zainteresowaniami problematyką europejską, każdy z nich eksploruje nieco inny obszar badawczy, co rzutuje na komplementarność ujęć, możliwość prowadzenia badań porównawczych itp. Odpowiednio w centrum zainteresowania lokują się stosunki międzynarodowe i polityka zagraniczna takich państw, jak Francja i kraje Beneluksu, RFN, Włochy oraz Austria. Liczne publikacje pracowników Instytutu dotyczą teorii i praktyki integracji europejskiej, polityki europejskiej i państw w nią zaangażowanych, instytucji i polityki UE oraz Rady Europy, edukacji europejskiej (Zbigniew Rudnicki) i postrzegania polityki europejskiej z perspektywy różnych krajów, m.in. USA (J. Łaptos, Grzegorz Nycz). W 2012 r. kierownik katedry prof. dr. hab. Józef Łaptos

pozyskał środki z grantu NCN na realizację projektu: „Humanitarne i polityczne aspekty działalności UNRRA wobec Polaków i Polski (1943–1947)”, oraz z Programu Jean Monnet (dofinansowanie z Komisji Europejskiej, czerwiec 2012 r.) na realizację projektu „Implementation of EU regional policy in Central and Eastern Europe – weight of history and economic challenges”. W przypadku Programu Jean Monnet w badaniach biorą również udział pracownicy innych katedr, dysponujący kompetencjami z zakresu prawa europejskiego oraz ekonomii. Zainteresowania zorientowane na zagadnienia wymienione wcześniej rzutowały na wyodrębnienie się nowego wyspecjalizowanego zespołu Katedry Studiów Europejskich.

Ważną i powracającą w badaniach z obszaru stosunków międzynarodowych kwestią są stosunki międzysąsiedzkie polsko-rosyjskie, polsko-ukraińskie i polsko-niemieckie (Robert Kłaczyński, A.J. Madera, J. Rydel). Młodzi pracownicy Instytutu interesują się polityką Wspólnoty Niepodległych Państw, państw Azji Centralnej, szczególnie grupy GUUAM (R. Kłaczyński). Przedmiotem badań są także, poza politycznymi, międzynarodowe stosunki gospodarcze (J. Pach, R. Kłaczyński) i międzynarodowe stosunki kulturalne. Inne badania z zakresu stosunków międzynarodowych mają bardziej przyczynkowski charakter. Wymienić można prace, których przedmiotem była polityka zagraniczna Turcji wobec państw bałkańskich, zagadnienia aspiracji Turcji do zyskania statusu członka Unii Europejskiej (K. Bieniek) czy stanowiska rządów i społeczeństw republik nadbałtyckich wobec akcesji do UE (Łukasz Stach, Dorota Murzyn). Dokooptowanie nowych badaczy do zespołu zajmującego się stosunkami międzynarodowymi pozwoli jeszcze bardziej rozszerzyć zakres badań o studia amerykańskie, studia niemieckie, zorientowane na politykę wschodnią.

Niewątpliwie, kierunkiem badań rzutującym na wyodrębnienie się nowych katedr było zainteresowanie aspektami prawnymi i instytucjonalnymi oraz rodzajami polityk charakterystycznych dla UE. Badania w tym zakresie są udziałem pracowników dwóch zespołów – istniejącej od 2002 r. Katedry Ekonomii i Polityki Gospodarczej oraz niedawno utworzonej Katedry Prawa i Nauk o Administracji. Przedmiotem badań są zatem różne aspekty polityki regionalnej UE, działania podejmowane na rzecz zwiększenia spójności ekonomicznej i społecznej, determinanty rozwoju regionalnego, wykorzystanie i bariery w absorpcji funduszy europejskich (D. Murzyn, Inga Kawka), rola administracji europejskiej, idee i zasady dobrego rządzenia w UE (I. Kawka), z bardziej szczegółowych zagadnień wspólnotowa polityka telekomunikacyjna (I. Kawka). Ponadto w zespole o profilu zainteresowań prawno-administracyjnym podejmowane są badania z zakresu prawa konstytucyjnego i administracji publicznej (Klaudia Klecha, Agata Nodzak). Problemy z zakresu polityki gospodarczej podejmowane są przez ekonomistów, w orbicie ich zainteresowań są ponadto procesy globalizacji i teorie internalizacji, zagadnienia konkurencyjności, finanse i pomoc publiczna, inwestycje zagraniczne, gospodarcza transformacja po 1989 r. (J. Pach, Katarzyna Kowalska) i funkcjonowanie sektora bankowego (Ł. Kozera). W badaniach polskiej gospodarki ważną i akcentowaną kategorią jest innowacyjność (J. Pach, D. Murzyn, Paweł Nowak) i ekologia (Paulina Szyja). Reorientacja zainteresowań w kierunku polityk szczegółowych: gospodarczej, społecznej, rolnej, oświatowej i in., stanowi załączek nowej katedry, tj. Polityki Publicznej. Podobnie w przypadku analiz dotyczących problemów bezpieczeństwa – postrzeganych z perspektywy międzynarodowej oraz wewnętrznej, instytucjonalnych rozwiązań w tym zakresie, podmiotów państwa realizujących politykę bezpieczeństwa (A. Żebrowski). Aspiracje do rozszerzenia badań tak zorientowanych stworzyły potrzebę reorganizacji i wyodrębnienia kolejnej katedry.

Najmniejszy zespół tworzą pracownicy Katedry Edukacji Obywatelskiej i Praw Człowieka, co nie znaczy, że problematyka edukacyjna i oświatowa jest ignorowana. Przeciwnie, publikacje z tej dziedziny, poza S. Kilianem oraz E. Stawowy, ma w swoim dorobku wielu pracowników Instytutu, co pozostaje w związku z charakterem uczelni. Są to często analizy koncepcji dotyczących edukacji w różnych okresach historii Polski, rozmaicie politycznie zorientowanych, roli kształcenia politologicznego w edukacji obywatelskiej, relacji edukacji obywatelskiej z kulturą polityczną (M. Śliwa), edukacji europejskiej i wielokulturowej (Z. Rudnicki, D. Kaspróicz) lub problemów społeczeństwa obywatelskiego (m.in. Ł. Stach). Badania dotyczą także problemów przestrzegania praw i wolności człowieka i edukacji w tym zakresie (E. Stawowy), dydaktyki nauk

politycznych, socjologicznych aspektów współczesnych przemian politycznych, w tym reform edukacji i pozostających w związku z nimi zagrożeń marginalizacją, kształcenia nauczycieli (H. Sekuła-Kwaśniewicz). Sporo uwagi poświęcono już przekazywaniu wiedzy o procesach integracji europejskiej i instytucjach UE w programach szkolnych (M. Simlat).

Pracownicy Instytutu korzystają z możliwości publikowania swoich prac w Wydawnictwie Naukowym Uniwersytetu Pedagogicznego. Publikowane są tu prace monograficzne i zbiorowe oraz podręczniki. Czasopismem, którego organizacją, redakcją oraz przygotowaniem do druku zajmuje się kadra Instytutu Politologii wraz ze wspomnianym wydawnictwem, są „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica”. Na łamach tego periodyku publikowane są prace z zakresu nauk o polityce, stosunków międzynarodowych i nauk o bezpieczeństwie. Podobne nowe inicjatywy to „Rocznik Administracji Publicznej” oraz wydawane on-line „Mediterraneum. The Journal for Research and Studies”. Redakcje pism zapraszają do współpracy autorów zagranicznych, prosząc o kierowanie tekstów w języku angielskim na adres ip@up.krakow.pl lub mediterraneum@up.krakow.pl.

Współpraca międzynarodowa

Formy współpracy zagranicznej realizowane w Instytucie są pochodną: umów zawartych pomiędzy Uniwersytetem Pedagogicznym a uczelniami zagranicznymi, często wiele lat trwającej i wielopłaszczyznowej współpracy, zinstytucjonalizowanej współpracy europejskiej umożliwiającej odbywanie staży przez pracowników i wymianę studentów oraz kontaktów pracowników naukowych z politologami, głównie z krajów europejskich, finalizujących się zaproszeniem do wspólnych badań w ramach różnego typu projektów i grantów oraz uczestnictwem w konferencjach zagranicznych, wymianą doświadczeń, zaproszeniem na wykłady. Tak rozumianą naukową kooperację i wymianę uzupełnić można o współpracę z instytucjami o innym niż naukowy charakterze – wówczas gdy działania tych instytucji (np. stanowiących płaszczyznę partnerstwa samorządów lub organizacji pozarządowych, instytucji i organów UE, agend ONZ) stanowią przedmiot badań, a zagraniczny wyjazd wiąże się z kwerendą lub pracą badawczą.

Jedną z form działalności międzynarodowej, której inicjatorem i koordynatorem jest Instytut Politologii (reprezentowany w tej materii przez dr. hab. prof. UP S. Bielańskiego) stało się Międzynarodowe Centrum Naukowo-Badawcze „Mediterraneum” współtworzone przez kilka uczelni europejskich. Celem tego ośrodka jest prowadzenie badań naukowych, publikowanie ich rezultatów we współpracy z partnerami z Polski i z zagranicy, uczestnictwo w międzynarodowych działaniach naukowych (programach badawczych, konferencjach) oraz w działaniach wydawniczych (w językach obcych) w punktowanych czasopismach i publikacjach naukowych.

Gośćmi Instytutu Politologii wygłaszającymi wykłady (najczęściej o tematyce związanej z systemem politycznym, problemami polityki publicznej i edukacją w reprezentowanym kraju) byli przedstawiciele wielu akademickich ośrodków, nie tylko z Europy Zachodniej, ale także z Ukrainy, Rosji i krajów należących do grupy wyszehradzkiej. Z kolei w ramach programu wymiany nauczycieli akademickich „Uczenie się przez całe życie” (Erasmus – Lifelong Learning Programme) wielu pracowników naszego Instytutu regularnie korzysta z krótkoterminowych wyjazdów stypendialnych do europejskich uczelni partnerskich, m.in. w celu zbierania materiałów do pracy naukowej, przeprowadzenia kwerend archiwalno-bibliotecznych, wygłoszenia wykładów dla studentów uczelni zagranicznych. Te ostatnie przybliżyć mogą zagranicznym słuchaczom problemy polityki i gospodarki polskiej, polityki UE lub państw Europy Środkowej i Wschodniej (przykładowo, są to tematy: Post Cold War Polish Foreign Policy, Poland in Modern International Relations, Social and Economic Aspects of Polish Transformation, Economic policies in the European Union, Right-Wing Extremism in CEE).

VI. Informacje VI. Повідомлення

Віталій Кушнір

Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського

МУЗЕЙ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО „NA ODWIECZNYM SZLAKU Z KIJOWA DO KRAKOWA”

Відкриття Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського 22 серпня 2011 року стало важливою подією на шляху повернення імені цього Великого Українця на Батьківщину. Лише декілька років діє цей музейний заклад, проте багаточисельні схвальні відгуки відвідувачів про його роботу засвідчують успішний старт і потребу функціонування цієї культурно-освітньої, науково-методичної установи.

Урочистому відкриттю передував тривалий період боротьби за право існування такої інституції саме в родинному гнізді Липинських, розташованому, за словами останнього власника маєтку пана Станіслава, „na odwiecznym szlaku z Kijowa do Krakowa”. Починаючи від перших кроків (навесні 1990 року), спрямованих на впорядкування місця поховання нашого видатного земляка, доводилось спростовувати безпідставні звинувачення у діях, нібито спрямованих на підрих стабільності в суспільстві, на пропаганду ворожого українцям «буржуазного» світогляду та співробітництві з якимись таємними закордонними організаціями. Нечуваною річчю в умовах радянської дійсності були намагання пошанувати «польського пана» та ідеолога української державної незалежності.

Тому перші публікації, до яких були причетні й нинішні музейні працівники, адресувалися не стільки допитливому читачеві, скільки місцевому чиновнику, який не знав (і не хотів знати!) справжньої української історії. Перебороти номенклатурне невігластво було значно важче, ніж розпочати реальні справи: відбудову поруйнованого дому Липинських, захист від нищення зелених насаджень біля садиби (старовинного парку), реставрації меморіальних речей із родинного архіву вченого.

Нині ж музей володіє значною кількістю експонатів, представлених документами, фотографіями, друкованими виданнями, речами, які служать потужним джерелом інформації для відвідувача – від школяра до науковця. Двоповерхова будівля музею є своєрідною візитною карткою села Затурці. Велике приміщення дозволило розташувати у чотирьох залах першого поверху постійно діючу експозицію, дві просторі зали виділити під експонування змінних виставок, створити відповідні умови для зберігання матеріалів у двох фондосховищах, забезпечити окремими робочими кабінетами наукових співробітників. Особливою гордістю музею є приміщення колишньої „sali”, пристосованої під конференц-зал та устаткованої сучасною комп'ютерною технікою.

В музейній колекції окремою групою виділено меморіальний фонд, який складають особисті документи, фотооригінали, предмети побуту В'ячеслава Липинського та його родини, а також прижиттєві видання праць вченого. Серед фондових матеріалів є рідкісні книги сподвижників та сучасників Липинського.

Активне спілкування з родиною Липинських (починаючи від 1990 року) сприяло наповненню фондів. Завдяки тісній співпраці із співробітниками вітчизняних і зарубіжних наукових та освітніх закладів, проведенню різноманітних музейних заходів, у тому числі двох науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій, приурочених 500-літтю першої писемної згадки про село Затурці та 510-й річниці села, а також підготовці та організації

ювілейних заходів із нагоди 125-ї та 130-ї річниці від дня народження В. Липинського вдалось розширити коло непересічних особистостей, зацікавлених у становленні нашого закладу та зміцненні його наукової бази.

У фондах Затурцівського музею є прижиттєві видання праць В'ячеслава Липинського, надіслані з Канади завідувачем бібліотеки Св. Володимира з міста Калгарі (штат Альберта) паном Миколою Вороном. Зокрема він надіслав для музею книги: «Україна на переломі» видання 1920 року, «Хліборобська Україна. Збірник II, III, IV», виданий у Відні в 1920 році та найвагоміший політичний трактат «Листи до братів-хліборобів», що побачив світ у віденському видавництві у 1926 році. Звідти ж, крім названих книг, надійшли перевидані нью-йоркським видавництвом «Булава» у 50-70-х роках минулого століття твори: «Наша орієнтація» (один із розділів «Листів...»), «Покликання варягів, чи організація хліборобів», «Релігія і церква в історії України», знову ж «Листи до братів-хліборобів», а також велика кількість праць інших авторів. Серед основних слід назвати двотомник «Історія України» Дмитра Дорошенка, «Нація в поході» Сергія Шемета, «Московський сфінкс» В. Косаренка-Косаревича та ряд інших.

Лучанин Петро Троневиц подарував музею збірник „Z dziejów Ukrainy”, редактований і виданий В'ячеславом Липинським ще в 1912 році. У передмові до праці редактор закликає представників польських шляхетських родів активно долучитися до праці на ниві просвіти серед української людності, наголошуючи при тому, що ця рідна йому верства не повинна стояти осторонь поривань українського народу до нового життя, бути «мертвою гілкою» на загальному народному дереві.

Базою для перевидань історичних, суспільно-політичних і публіцистичних праць вченого, його об'ємного листування та наукових досліджень став створений у 60-х роках минулого століття у Філадельфії Східно-Європейський дослідний інститут імені В'ячеслава Липинського, з яким музейні працівники підтримують зв'язок від часу першого приїзду до Затурець президента інституту, професора Ярослава Пеленського у червні 1991 року. Переданий тоді Я. Пеленським збірник наукових статей Гарвардського університету, виданий до 100-річчя від дня народження В. Липинського, був першою сходинкою у вивченні неоціненної спадщини мислителя.

Зі Сполучених Штатів Америки дочкою Володимира Луцького Надією Цегельською (похресницею графа Адама Монтрезора, зятя Павла Скоропадського), яка відвідала Затурці у 1998 році, надіслано польськомовну працю В. Липинського „Stanisław Michał Krzyczewski”, перевидану за океаном, з паралельним перекладом українською мовою, виконаним Юрієм Косачем, племінником Лесі Українки. Сестра Н. Цегельської Ірена Бачинська особисто передала до музею рідкісні фотографії та один примірник журналу «Українське козацтво» (майже всі випуски цього часопису вдалось зібрати за допомогою вже згаданого М. Ворона з Канади).

Двічі відвідала Затурці дочка Гетьмана Павла Скоропадського Олена Отт-Скоропадська, яка збагатила музейну збірку цінними фотографіями, документами, скрупульозними напрацюваннями її матері, що стосуються гетьманського родоводу, а також власною книгою «Остання з роду Скоропадських». Листуючись добірною українською мовою з провідним науковим співробітником цього музею Наталією Гатальською, вона постійно наголошувала на своїй впевненості, що «Україна вийде на добру дорогу». Ця тверда віра у майбутнє нашого народу та позитивні спогади про В'ячеслава Липинського засвідчують переконливу силу ідей, покладених в основу вчення нашого визначного земляка та величезний їх вплив на Гетьмана, його сім'ю та найближче оточення.

Для розуміння формування життєвої позиції молодого Липинського в часи його навчання у гімназіях Житомира, Луцька, Києва та університетських студій у Кракові велике значення відіграє біографічне дослідження польського історика і журналіста з Кракова Богдана Ганцажа „My, szlachta ukraińska...”. Цю книгу ще в рукописі автор переслав до музею в 2004 році. Пізніше праця Б. Ганцажа з авторським дарчим написом зайняла гідне місце в музейній експозиції.

Велику допомогу у формуванні фондів та поповненні довідкової бібліотеки надає громадська організація «Союз гетьманців-державників», яку очолює завідувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету, професор Юрій Терещенко. Від цієї структури отримано деякі перевидані праці В. Липинського, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Донцова, Є. Чикаленка, а також збірники «В'ячеслав Липинський та його доба», «Український консерватизм та гетьманський рух», «Гетьманський альманах» і окремі праці сучасників Липинського із Союзу Хліборобів-Державників (Гетьманців): зокрема С. Томашівського, О. Скорописа-Йолтуховського, П. Мірчука та ін. Особливе місце належить студіям про В. Липинського та про інших видатних історичних діячів-очільників гетьманської організації Т. Осташко, К. Галушка та самого Ю. Терещенка.

Долучилися до наповнення фондів також інші київські науковці: І. Гирич, І. Старовойтенко, І. Передерій. Зі Львова надійшли праці Ю. Шульги, С. Гелея, Ю. Кучабського. Останній доводиться племінником Василю Кучабському (учневі та послідовникові Липинського), який у своїх працях розвинув учення свого наставника з питань українського модерного консерватизму (вони, з огляду на їх видання німецькою мовою, є мало доступними для українського читача).

Вагомий внесок у розвиток музею зробила науковий співробітник Вільної Української Академії Наук у США Тамара Скрипка, в центрі наукових зацікавлень якої лежать стосунки В. Липинського з родиною Косачів та з Лесею Українкою зокрема.

Відвідують музей і громадяни України, і зарубіжні гості, серед яких – відомі політики, науковці, письменники, державні службовці, краєзнавці, студенти та учні шкіл. Кожен знаходить тут ґрунт для роботи розуму і серця. На експозиційній базі музею Волинською телестудією було знято документальний фільм «Польська кров української групи».

За роки повноцінного функціонування Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського тут побували представники Литви, Естонії, Білорусі, Росії, Казахстану, Молдови, США, Австрії, Швеції, Німеччини, Кувейту. Звичайно, найчастіше музей зустрічає відвідувачів з Республіки Польща.

Впорядкування місця поховання В'ячеслава Липинського і території колишнього католицького кладовища дало позитивний сигнал для налагодження добросусідських відносин між народами України та Польщі. Ставши опорним пунктом для контактів на історичному шляху від Києва до Кракова, музей своєю роботою продовжує сприяти подальшій європейській інтеграції України.

Відомості про авторів

Аксельрод Роман, аспірант, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Алексєєнко Ірина, доктор політичних наук, професор, Бердянський державний педагогічний університет (Бердянськ, Україна)

Бобрук Алла, аспірант, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Брусилівська Ольга, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна)

Бульбенюк Світлана, кандидат політичних наук, доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Бушенко Василь, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Віровська Анна, аспірант, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава, Республіка Польща)

Возниця Рафал, доктор, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща)

Войтасевич Войцех, аспірант, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща)

Герко Вадім, аспірант, Університет імені Марії Склодовської-Кюрі (Люблін, Республіка Польща)

Голубнича Юлія, студентка, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Горбатенко Володимир, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ, Україна)

Гошовська Валентина, доктор політичних наук, професор, Національна академія державного управління при Президентові України (Київ, Україна)

Гулай Василь, доктор політичних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Денисюк Світлана, доктор політичних наук, доцент, Вінницький національний технічний університет (Вінниця, Україна)

Докаш Оксана, кандидат політичних наук, доцент, Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету (Чернівці, Україна)

Кресіна Ірина, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ, Україна)

Коженювська-Вишневіська Мірелла, доктор, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща)

Колесницька Наталія, аспірант, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Корнієнко Валерій, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет (Вінниця, Україна)

Кукуруз Оксана, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ, Україна)

Кушнір Віталій, Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського (с. Затурці, Волинська обл.)

Литвин Віталій, кандидат політичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Макух Оксана, кандидат політичних наук, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Миколайчик Магдалена, доктор, Інститут політології Педагогічного університету (Краків, Республіка Польща)

Мінєнкова Наталія, кандидат історичних наук, доцент, Донецький національний університет (Донецьк, Україна)

Нечипоренко Юлія, кандидат політичних наук, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Пережуда Євген, доктор політичних наук, доцент, Київський національний університет будівництва

і архітектури (Київ, Україна)

Павлюк Віктор, кандидат історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Романюк Анатолій, доктор політичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Русова Ольга, аспірант, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна)

Свідер Конрад, доктор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава, Республіка Польща)

Сидорук Тетяна, доктор політичних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Ставови-Кавка Ірена, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща)

Станіслав Бєлень, доктор політичних наук, професор, Варшавський університет (Варшава, Республіка Польща)

Стойко Олена, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ, Україна)

Тищенко Дмитро, аспірант, Лісабонський університет (Лісабон, Португальська Республіка)

Катерина Тодороська, габілітований доктор, професор, Інститут національної історії (Скоп'є, Республіка Македонія)

Токовенко Олександр, доктор філософських наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпропетровськ, Україна)

Чекальський Тадеуш, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща)

Шульга Марина, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним журналом «Studia Politologica Ucraino-Polona».

Мова рукопису — українська, польська.

Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman

12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см зі всіх боків. Рисунок і таблиці нумерувати, а сторінки — ні. Обсяг публікації в межах 0,5 др. арк.

Матеріали формуються у такій послідовності:

1) назва статті;

2) ім'я та прізвище автора;

3) місце роботи;

4) анотації українською, російською, польською і англійською мовами із зазначенням прізвища та ім'я автора (-ів) (повністю) і назви статті (30–60 слів);

5) ключові слова українською, російською, польською і англійською мовами (до 5–7 слів і словосполучень);

6) текст статті;

7) список використаних джерел подається у порядку посилань. Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури — згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13);

8) відомості про автора (-ів): прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь і вчене звання; місце роботи; посада; робоча адреса; телефон; адресу електронної пошти.

Матеріали надсилати до заступника голови редакційної колегії від української сторони,

Рудницького Сергія Владиславовича:

МГО «Польське наукове товариство у Житомирі»

тел.: (0412) 39-85-49; (067) 412-15-70;

(067) 393-71-20; (063) 397-03-49; (066) 387-50-04.

ptnz@ptnz.org.ua, srudnicki@ukrpost.ua

Szanowni koledzy!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona” zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowiska polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5, brak dzielenia słów, marginesy — 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości także w językach: ukraińskim, rosyjskim i angielskim (30–60 wyrazów) oraz 5–7 „słów kluczowych”.

Prosimy także o następujące informacje:

1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;

2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал
Випуск четвертий

Редактори-упорядники Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка
Верстальник Тетяна Корнійчук
Коректор Тетяна Кравченко

Підписано до друку 3.11.2014 р. Формат
Папір офсетний. Спосіб друку офсетний.
Тираж 300 прим. Зам.

Віддруковано в приватній друкарні Свенка О. О.
м. Житомир, вул. М. Бердичівська 17а

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія КВ № 18091-6891Р від 31. 08. 2011 р.*